

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՄԵԱԿՈՒՅԹ

ՀՈԴԿԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ

VI

A 96819

ՊԱՏՄԻԹՅՈՒՆ

ԸԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՄՇԱԿՈՒՅԹ

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Գրիգորյան Ս. (նախագահ), Խանգաղյան Մ.,
Ղազարյան Ռ., Իսկանդարյան Գ., Փաշայան Ա.

Համակարգչային ձևավորումը՝ Ն. Կարախանյանի

Ժողովածուն ընդգրկում է 2009թ. հուլիսի 14-16 երևամամ՝ ՀՀ ԳԱԱ
Արևելագիտության ինստիտուտում կազմակերպված Երիտասարդ
արևելագետների միջազգային XXX գիտաժողովի նյութերը:

Գրքում ընդգրկված հոդվածները նվիրված են Մերձավոր, Միջին և
Հեռավոր Արևելքի, Կովկասի երկրների ու ժողովուրդների պատմության,
միջազգային հարաբերությունների և արևելյան մշակույթի, ինչպես նաև
ցեղասպանության, իսլամագիտության արդիական մի շարք հիմնահարցերին և
ներկա քաղաքական զարգացումներին:

Նախատեսված է արևելագետների, հայագետների, հետազոտողների,
րոտների ուսանողների, ասպիրանտների և ընթերցող լայն շրջանակների համար:

Ստորագրված է տպագրության՝ 23.12.2009թ.:

Չափսը՝ 60x84 1/2: Ռուսեր լեզու № 1:

Տպատեսակը՝ «Times Armenia»:

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: 22 սպ. մամուլ:

Տպաքանակը՝ 300 օրինակ:

Տպագրվել է «Գևորգ - Գրայր» ՍՊԸ

հրատարակչությունում

Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:

Հեռ.՝ 52-79-74, 52-79-47:

Էլ. փոստ՝ lusakn@rambler.ru

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

NEAR EAST

VI

HISTORY
POLITICS
CULTURE

YEREVAN - 2009

The book is recommended for publication by the Scientific Council of
the Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences,
Republic of Armenia

EDITORIAL BOARD

**S. Grigoryan (Chairwoman), M. Khanzadyan
R. Ghazaryan, G. Iskandaryan, A. Pashayan**

Computer Design: N. Karakhanyan

The book includes articles presented at the 30th International
Conference of Young Orientalists (Yerevan, 14-16 July, 2009)

Հ Ա Պ Ա Վ ՈՒ Մ Ն Ե Ր

ՀՀ ԳԱՍ - Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների
Ազգային Ակադեմիա

ԱԻ - ՀՀ ԳԱՍ Արևելագիտության ինստիտուտ

ՀՑԹԻ - ՀՀ ԳԱՍ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-
ինստիտուտ

ԷՊԱԹ - Էրեբունի պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան

ԵՊՀ - Երևանի պետական համալսարան

ՔՀԻ - Քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտ

ՀՄԾ - Հայոց Մարդասիրական Վեճարան, Կալկաթա, Հնդկաստան

ԵԳՀ - Երևանի Գլաճոր Համալսարան

ՌՀ(Մ)Հ - Ռուս-Հայկական (Մլալոնական) համալսարան

ՍՀ - Սոֆիայի Սր. Կլիմենտ համալսարան, Բուլղարիա

ABBREVIATIONS

NAS RA – National Academy of Sciences, Republic of Armenia

IOS – Institute of Oriental Studies, NAS RA

AGMI – Armenian Genocide Museum-Institute, NAS RA

EHAMR – Erebuni, Historico-Archaeological Museum-Reserve

YSU – Yerevan State University

IPR – Institute of Political Research

ACPA – Armenian College and Philantropic Academy, Kolkata, India

YGU - Yerevan Gladzor University

RA(S)U – Russian-Armenian (Slavonic) University

SU – Sofia St. Kliment University, Bulgaria

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Աջորոջան, ՈՒՒՋԱՆԱ (ԱԻ)	
«ՄԴԵՏԱԿ ՀԵՂԱՓՈՆՈՒԹՅՈՒՆԸ» ՈՐՊԵՍ ԻՐԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԾԳՆԱԺԱՄԸ ՀԱՂԹԱՀԱՐԵԼՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆ ՄԻՋՈՑ.....	16
ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ ԱՆԱ (ՀՃԹԻ)	
ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆԻ ՀԻՄՆԱԳՐՈՒՄԸ ԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ԴԵՐՄՄԱՆՈՒՎՈՒՆԵՐԸ.....	24
ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ ԱՐՄԵՆ (ԱԻ)	
ՔԱԳԻ ԱԼ-ԳԱՍԱԼԻ ԱԼ-ԱՐՄԱՆԻԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ 1074-1094 ԹԹ.	30
ՔԱԳԱԼՅԱՆ ՄԻՔԱՅԵԼ (ԷՊԱԹ)	
ՏԱՐԻՆ ԵՎ ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԴԻՑԱՐԱՆԻ ԳԵՐԱԳՈՒՑՆ ԵՌՑԱԿԸ.....	36
ՔԱՋԻՆՅԱՆ ՄԱՐԻԵՏԱ (ԵՊՀ)	
ԱՐԱՔԱ-ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՁՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆԱԿԱՆ ՄՈՒԹՎԱՆԱԲՈՒԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	43
ՔԱԳՂԱՍՄԱՐՅԱՆ ՄԷԵՐ (ԱԻ)	
ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀԱՊԱՆՆԵՐԻ ԿՈՐՊՈՒՄԻ (ԻՀՊԿ) ԱՏԵՂՇՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ԴԵՐԸ ԻՐԱՆԻ ՋԻՆԱՄՇ ՈՒԺԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ.....	47
ԳԱՄՊԱՐՅԱՆ ԱՐԱՄ (ԱԻ)	
ԱՐԱՔ ՊԱՏԳԱՄԱԿՈՐՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆՈՒՄ (1908-1909 ԹԹ.)	52
ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՍՈՆԱ (ԱԻ)	
ՔԻԱՅՆԻԼԻ-ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԵԲՐԱՓԵԿԻՉ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԱՐԴԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ.....	57

Գեւորգեան Գոռ (ԼԻ)	
2008-2009 թթ. ԻՍՐԱԵԵԼԱ-ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԴԻՐՁՈՐՈՇՈՒՄԸ	64
ԴԱՎԹՅԱՆ ԱՇԽԵՆ (ԵՊՀ)	
ՕՍՄՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԴԻՐՎԵՄԻ ԸՈՒՐՁ	72
ԻՎԱՆՈՎ ՎԼԱԴԻՄԻՐ (ՔՀԻ)	
ԹՈՒՐԹԱՅԻ ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ- ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ԱՇԽՈՒԺԱՅՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ԸՈՒՐՁ: ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ	79
ԽԱՆՁԱԳՅԱՆ ՄԱՐԻԱՄ (ԱԻ)	
ԷԹՆՈԳԵՆԵՋԻ ՈՐՈՇ ԱՍՊԵԿՏՆԵՐԻ ԸՈՒՐՁ	86
ԽՈՐԻԿՅԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ (ԱԻ)	
ՍԱՏՐԱՊԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ ԸՍՏ «ԱՆԱՐԱՍԻՍ»-Ի	92
ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ ՄԱՐԻԱՄ (ԵՊՀ)	
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՈՐՐԱԽՆԱՄ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՂԲԵՋԱՆՈՒՄ	100
ՀԱՅՐ ԽՈՐԵՆ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ (ՀՄՃ)	
ԿԱԼԿԱԹԱՅԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԺԱՌԱԳՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՈՎ ՎԿԱՆ՝ ՍՈՒՐԲ ՆԱԶԱՐԵԹ ԵՎԵՂԵՑԻՆ	108
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՍՊԱՎՆԻ (ԱԻ)	
ՉԻՆԱՍՏԱՆ-ԻՐԱՆ ՄԻՋՈՒԿԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԸՈՒՐՁ	115
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԵՎԱ (ԱԻ)	
ՃԱՊՈՆԱ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԹԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՆԱՎԹԱՅԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՃԳՆԱԺԱՄԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ	124
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՎԱՐԴԱՆ (ԱԻ)	
ԹՈՒՐԹԱՅՈՒՄ ԱԼԵՎՆԵՐԻ ԽՂԴԻ ԸՈՒՐՁ	133
ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ ԼԵՎՈՆ (ՔՀԻ)	
ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԹԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱՏԵՆՆԻԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՁԱՐԳԱՅՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԻ ԸՈՒՐՁ	140

ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ ԱՆԻ (ԵՊՀ) ԿԵՆԴՐԱՆԱՈՏՔ ԿԱՀՈՒՑՔԻ ԿԻՐԱՌՄԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ (ՄԻՆՉԵՎ Զ.Ա. 6-րդ դարը).....	147
ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ ՆԱՐԻՆԵ (ՀՅԹԻ) ՀԱՅ ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐԸ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ԱՐԱՐՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՄԻՒՆՔԸ ՆՐԱՆՑ ՆԿԱՏՄԱՍԻ (1915-1925թթ.).....	153
ՄԱՐԻԿՅԱՆ ԼԻԼԻԹ (ԵՊՀ) ԲԱՆԱԿ-ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՓՈՒՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԹՈՒՐԳՈՒԹ ՕՋԱԼԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ.....	160
ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ ԱՆՈՒՇՈՒԿ (ԵՊՀ) ԳԼԽԱՀԱՐԿԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ.....	168
ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ ՋՐԻՍՏԻՆԵ (ԱԻ) «ՆՅԱՐԴԵՐԻ ՊԱՏԵՐԱՋՄԸ» 1947 թ.	175
ՄԱՆԹԱՋԵՐԻ ՕՍԻՂ (ԱԻ) ՍԱՍԱՆՅԱՆ ԻՐԱՆՈՒՄ ՋՐԻՍՏՈՆՅԱՆՆԵՐԻ ԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ԸՈՒՐՁ.....	182
ՄԻՎԵՍՅԱՆ ԲԱԳՐԱՏ (ԱԻ) ԲՈՐՉԱՆՈՒԻ ԳԱՎԱՌԻ (ԼՈՈՒ) ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ ՀԱՅ-ԱՐՄՅԱԿԱՆ ԵՎ ՎՊԱՑ-ԱՂԻՔԵՄԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ (1918-1921 թթ.).....	188
ՆԱԼՔԱՆԴՅԱՆ ԱՆՆԱ (ԵՊՀ) ՄԵԼԻՄ ՍԻԻ ԲԱՐԵՓՈՒՈՒՄՆԵՐՆ ՈՐՊԵՍ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆԱՅՄԱՆ ՆԱԽԱՏԻՊ.....	195
ՆԱՎԱՍՄԱՐԴՅԱՆ ՆԱՋԵԼԻ (ԱԻ) ՊԱՐՄԻՑ ԾՈՑԻ ԳՈՐԾՈՆԸ 1907 թ. ԱՆԳԼՈՒՈՒՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՋՅՈՆԱԳՐԻ ԲԱՆԱԿՅԱՅԻՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ.....	201
ՈՍԿԱՆՅԱՆ ԱՆԻ (ՀՅԹԻ) ՔԱՓՈՑՈՒԼՈՒ ԶՈՐԱՐԱՆԱԿԻ ՄՏՈՐԱԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ.....	211
ՕԱՎԻԿՅԱՆ ՊԵՏՐՈՍ (ԵՊՀ) 1982 թ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՅԱՏՔ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ.....	217

ՊԱՐՄԱՍՅԱՆ ՄԵՂԱ (ՀՑԹԻ) ՄԱՎՈՒԹՅՈՒՆ ԺԱՄԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՈՇՆՉԱՑՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԿԱՑՈՒՑԻՉ ՄԱՍ	224
ՊՈՂՈՍՅԱՆ ՎԱՐԴԻՄԻՐ (ԵՊՀ) ԵՐՈՒՄԱՂԵՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹՅՈՒՆ (Սքոչ Վակոբխանյ միաքանդություն)	231
ՍԱՀԱԿՅԱՆ ՆԱԻՐԱ (ԵՊՀ) «ԽԱԼԻՅԱ» ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐ	240
ՍԱՍՈՆՅԱՆ ՀԱՅԿ (ԱԻ) ՀԱՅ ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՇԵՐԻ ԴԵՐԸ ՍԻՐԻԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿՈՒՄ (1946-1970 թթ.)	245
ՍԱՐԳՍՅԱՆ ԼԻԼԻԹ (ԵՊՀ) ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՊԱՀԱԿԱԳՈՒՆԴԸ ԵՎ ՆՐԱ ԴԵՐԸ ԱՐՔԱՍՅԱՆ ՆԱԼԻՅԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ (750-842 թթ.)	251
ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ (ԱԻ) ԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆ ԳՎԱՐԴԻԱՅԻ ՈԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐՔԱՍՅԱՆ ՆԱԼԻՅԱՅՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ (813-869 թթ.)	258
ՏԵՐ-ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ ՎԱՀՐԱՄ (ԱԻ) ՔԵՄԱԼԻՉՄԻ ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ՈՒ ՓՈՒԼԱՅԻՆ ՏԱՐՔԵՐԱԿԱՆ ՆԵՂԻՐՆԵՐԸ	265
ՔԱՐՏԱՇՅԱՆ ԱՆՎՀԻՏ (ԵՊՀ) ԴԵՐՍԻՄԸ ԵՎ ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱՆ	272
ՔՈՇԱՐՅԱՆ ՀԱՅԿ (ԵՊՀ) ՀԱՅԵՐԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ 7-8 ԴԴ. ՀԱՅ-ԱՐՔԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ	278

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԼԼԱԿՎԵՐԴՅԱՆ ՍԻԼՎԱ (ԵՊՀ) ՆԱՐԵԿԱՑՈՒ ԵՎ ՈՒՄԻԻ ՊՈՆՏԻԿԱՅՈՒՄ ՍՈՒՐՔ ԳՐՔԵՐԻ ԱՐՏԱՑՈՒՄԱՆ ՆԵՂԻՐԻ ԸՈՒՐՁ («ՄԱՏՅԱՆ», «ՄԱՄՆԱՎԻ») ...	288
--	-----

ԱՂԱՔԱՅՑԱՆ ՀՐԱՅՐ (ԵԳՀ)	
ՏՐԱՄԱՐԱՆԱԿԱՆ, ԼԵԶՎԱՔԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵՔԱՆԱԿԱՆ ԸԵՐՏԵՐԸ	
ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ	295
ԽԱՇԱՏՐՅԱՆ ԷՄՍԱ (ՈՂՄՎ)	
ԹԵԶՎՈՂ / ՄՈՒՐԱՔ ԼԵԶՎԱԿԱՆ, ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ	300
ՀՄԱՅԱԿՑԱՆ ՀԱՍՄԻԿ (ՄԻ)	
ԽԵԹԱ-ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՆԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	307
ՄԱՆՈՒԿՑԱՆ ՄԱՐԻՆԵ (ԵՊՀ)	
ԹԱՔՈՒՑՎԱԾ ԱՆՈՒՆԸ (ԱՆՉՆԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐԺԵՔԸ) ՈՐՊԵՍ ՊՄԱՔԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՄԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿԻ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԻ ԹԱՔՈՒՑՄԱՆ ՄԱՆԱԿՎՈՐ ԴԵՊՔ	314
ՍԱՐԳՍՅԱՆ ՍԱՐԳՍՐԻՏԱ (ԵՊՀ)	
ՔԱՅԱՆՄԱՆ ԳՈՐԾԱՌՈՒԹՅԱՄ ՄԱՄՆԻԿՆԵՐՈՎ ԻՐԱՑՎԱԾ ԱՍՈՒՑՔՆԵՐԻ ԶԵՎԱ-ՇԱՐԱՀՅՈՒՄԱԿԱՆ ԵՎ ԱԿՏՈՒԱԼ ԱՆԴԱՄԱՏՄԱՆ ԱՌԱՆՉՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԳՐԱԿԱՆ ԱՐԱԹԵՐԵՆՈՒՄ	321
ՍԻՄՈՆՅԱՆ ՄԱՐԹԱ (ԵՊՀ)	
ՍՈՀՐԱՔ ՍԵՓԵՀՐՈՒ ՊՈԵԶԻԱՆ	327
ՅԱՆԿՈՎԱ ԱՆՏՈՆԻԱ (ՔԱՀ)	
ՈՐՈՇՅԱԼԻ ԵՎ ԱՆՈՐՈՇԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՄԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ ՉԻՆԱՐԵՆՈՒՄ ԵՎ ԲՈՒՀԱՐԵՐԵՆՈՒՄ	335
ՓԱՇԱՅԱՆ ԱՆԻ (ՈՂՄՎ)	
ՈՌԻԴԱՔԻ ՊՈԵԶԻԱՅԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՌԱՆՉՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՄԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԱՈՒՐՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՉ	343

CONTENTS

HISTORY

- RUZANNA AZROYAN (IOS)**
"WHITE REVOLUTION" AS PRACTICAL MEANS TO
OVERCOME SOCIAL-POLITICAL
AND ECONOMIC CRISIS..... 21
- ANNA ALEKSANYAN (AGMI)**
THE FOUNDATION OF THE TURKISH THEATRE AND THE
FIRST ACTRESSES..... 29
- ARSEN ARAKELYAN (IOS)**
BADR AL-GAMALI AL-ARMANI'S REIGN IN EGYPT
1074-1094 33
- MIQAYEL BADALYAN (EHAMR)**
THE YEAR AND THE SUPREME TRIAD OF URARTIAN
PANTHEON..... 41
- MARIETA BAZINYAN (YSU)**
THE THEORY OF AL- MUTANABBI FOR RESTORING THE
POWER OF THE CALIPHAT 46
- MHER BAGHDASARYAN (IOS)**
THE CREATION OF THE ISLAMIC REVOLUTION GUARDS
CORPS: ITS ROLE IN THE SYSTEM OF MILITARY
FORCES OF IRAN..... 51
- ARAM GASPARYAN (IOS)**
THE ACTIVITIES OF ARAB MPs IN OTTOMAN
PARLIAMENT (1908-1909)..... 55
- SONA GRIGORYAN (IOS)**
THE PROBLEMS OF THE INVESTIGATION OF THE HISTORY
OF THE LAST EPOCH OF BIAYNILI - URARTU IN
THE MODERN HISTORIOGRAPHY..... 61

GOR GEVORGYAN (IOS) THE ISRAEL - PALESTINE HOSTILITIES IN 2008-2009. EGYPT'S STANCE.....	69
ASHKHEN DAVTYAN (YSU) SOME OBSERVATIONS ON THE FIRST OMAYYAD SILVER COIN (DIRHEM).....	77
VLADIMIR IVANOV (IPR) ON THE PROBLEM OF ACTIVATION OF THE SOCIAL - POLITICAL LIFE OF GEORGIAN DIASPORA IN TURKEY. GENERAL CONSIDERATIONS.....	83
MARIAM KHANZADYAN (IOS) ON SOME ASPECTS OF ETHNOGENESIS.....	90
HOVHANNES KHORIKYAN (IOS) ON SOME PROBLEMS OF THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF SATRAPIC ARMENIA ACCORDING TO ANABASIS	98
MARIAM KIRAKOSYAN (YSU) THE CARE OF THE REPUBLIC OF ARMENIA FOR ORPHANS IN GEORGIA AND AZERBAIJAN	106
FATHER KHOREN HOVHANNISYAN THE CHURCH OF HOLY NAZARETH: A SILENT WITNESS TO THE HISTORICAL LEGACY OF THE ARMENIAN COMMUNITY IN INDIA	113
AGHAVNI HARUTYUNYAN (IOS) ON THE NUCLEAR COOPERATION BETWEEN CHINA-IRAN.....	120
YEVA HARUTYUNYAN (IOS) JAPANESE-IRANIAN RELATIONS DURING THE SECOND OIL CRISIS	129
VARDAN HARUTYUNYAN (IOS) ON THE PROBLEM OF ALEVIS IN TURKEY	138
LEVON HOVSEPYAN (IPR) ON THE TENDENCIES OF THE DEVELOPMENT OF THE RUSSIAN-TURKISH MILITARY-TECHNICAL COOPERATION	145

ANI MARGARYAN (YSU) THE MANIFESTATIONS OF THE USAGE OF ANIMAL- LEGGED FURNITURE IN ARMENIAN HIGHLAND (BEFORE VI C. BC).....	151
NARINE MARGARYAN (AGMI) ARMENIAN DEPORTEES IN SYRIA AND ARAB'S STANCE TOWARD THEM (1915-1925).....	158
LILIT MARIKYAN (YSU) THE RELATIONS BETWEEN THE ARMY AND SOCIETY IN THE YEARS OF GOVERNMENT OF TURGUT OZAL.....	166
ANUSHIK MARTIROSYAN (YSU) POLL - TAX IN OTTOMAN EMPIRE.....	173
CHRISTINE MELKONYAN (IOS) THE WAR OF NERVES IN 1947.....	180
OMID MONTAZERI (IOS) ON THE SITUATION OF CHRISTIANS IN SASSANID IRAN.....	186
BAGRAT MOVSESYAN (IOS) THE ISSUE OF BORCHALU REGION (LORI) POSSESSION IN THE CONTEXT OF ARMENIAN-GEORGIAN AND GEORGIAN-AZERBAIJANI RELATIONS (1918-1921).....	193
ANNA NALBANDYAN (YSU) THE REFORMS OF SELIM III AS THE PROTOTYPE OF THE EUROPEIZATION OF THE OTTOMAN EMPIRE.....	199
NAZELY NAVASARDYAN (IOS) THE FACTOR OF THE PERSIAN GULF IN THE CONTEXT OF ANGLO-RUSSIAN AGREEMENT OF 1907.....	209
ANI VOSKANYAN (AGMI) THE SUB-UNITES OF THE KAPIKULU ARMY.....	215
PETROS CHAVIKYAN (YSU) THE CONSTITUTION IN 1982 AND THE STABILITY OF THE TURKISH POLITICAL SYSTEM: A GENERAL EVALUATION.....	211

SEDA PARSAMYAN (AGMI) THE ANNIHILATION OF THE CULTURAL HERITAGE AS AN INTERGAL PART OF GENOCIDE	228
VLADIMIR POGHOSYAN (YSU) THE ARMENIAN PATRIARCHY OF JERUSALEM (The Saint Jakobs' Congregation).....	238
NAIRA SAHAKYAN (YSU) SOME QUESTIONS CONCERNING THE "KHALIFAH, INSTITUTE.....	244
HAYK SAMSONYAN (IOS) THE ARMENIAN MILITARY OFFICERS IN THE SYRIAN ARMY (1946-1970).....	249
LILIT SARGSYAN (YSU) THE IMPERATORIAL GUARDS AND THEIR ROLE IN THE DECLINE OF THE ABBASID CALIPHATE (750-842)	256
GRIGOR VARDANYAN (IOS) THE MILITARY-POLITICAL POWER OF THE TURCIC GUARDS IN THE ABBASID CALIPHATE (813-869).....	262
VAHRAM TER-MATEVOSYAN (IOS) THE PROBLEMS OF METHODOLOGICAL AND PERIODICAL DIFFERENTIATION OF THE RESEARCH ON KEMALISM	271
ANAHT KARTASHYAN (YSU) DERSIM AND KEMALIST TURKEY.....	276
HAYK KOCHARYAN (YSU) THE STATUS OF ARMENIANS IN THE CONTEXT OF ARAB ARMENIAN RELATIONS IN THE SEVENTH AND EIGHTH CENTURIES.....	285

PHILOLOGY

SILVA ALLAHVERDIAN (YSU) ON THE PROBLEM OF REFLECTIONS OF HOLY SCRIPTURES IN THE POETRY OF MOLANA'S ("MASNAVI MANAVI") AND OF GRIGOR OF NAREK ("BOOK OF LAMENTATIONS").....	293
--	-----

HRAYR AGHABABYAN (YGU) THE LOGICAL, LINGUAL AND PSYCHOLOGICAL LAYERS IN THE SYSTEM OF GRAMMATICAL GOVERNMENT	299
EMMA KHACHATRYAN (RA(S)U) KINDS OF INFLECTING / MU'RAB LANGUAGE UNITS...	304
HASMIK HMAKYAN (IOS) HITTITE-ARMENIAN LINGUISTIC PARALLELS.....	311
MARINE MANUKYAN (YSU) ISM MUDMAR "HIDDEN NAME" – THE SEMANTIC EQUIVALENT OF PERSONAL PRONOUNS AS A CASE OF OMISSION UNITS OF FORM.....	319
MARGARITA SARGSYAN (YSU) THE PECULIARITIES OF ACTUAL, FORMAL AND SYNTACTIC SEGMENTATION WITH MODAL PARTICLES IN MODERN STANDART ARABIC.....	325
MARTA SIMONYAN (YSU) THE POETRY OF SOHRAB SEPEHRI.....	333
ANTONIA TSANKOVA (SU, BULGARIA) ON THE MEANS OF EXPRESSING DEFINITENESS- INDEFINITENESS IN CHINESE AND BULGARIAN	341
ANI PASHAYAN (RASU) AN ATTEMPT OF A COMPARATIVE ANALYSIS OF SOME PECULIARITIES OF RUDAKI'S POETRY	349

ԱԶԻՈՅԱՆ ՈՈՒՋԱՆՆԱԿ

(ԱԻ)

«ՄՊԻՏԱԿ ՀԵՂԱՓՈՒՈՒԹՅՈՒՆԸ» ՈՐՊԵՍ ԻՐԱՆԻ
ՀԱՍՄԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔՄԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵԳՆԱԺԱՍԷ
ՀԱՐԺԱՀԱՐԵԼՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆ ՄԻՋՈՑ

«Սպիտակ հեղափոխության» շրջանակներում իրականացված քաղաքականություններին նախորդող ժամանակաշրջանում՝ XX դարի 60-ական թվականների սկզբին, Իրանը գտնվում էր հասարակական, քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական խորը ճգնաժամի մեջ, որն էլ իր արտացոլումը գտավ հասարակական կյանքի բոլոր քննադատներում: Գյուղատնտեսական երկիր համարվող Իրանը չէր կարողանում իր ազգաբնակչությանը ապահովել անհրաժեշտ քանակի սննդամթերքով և սոխիված էր այլ երկրներից ներմուծել բուսական յուղ, միս, կաթ և այլն: Գնմածամ էր ասելուս առանց այն էլ քույր զարգացած արդյունաբերությունը: Իրանում արտադրվող ապրանքները չէին կարողանում մրցել ներմուծվող ապրանքների քանակի, ինչու չէ նաև որակի հետ: Գկարողանալով սեփական արտադրանքը յուրացնել սեփական երկրում՝ քաղմաթիվ ձեռնարկություններ կամ փակվում, կամ սննկանում էին: Իրանի ղեկավար օղակների ոչ հետամուտ քաղաքականության հետևանքով երկրի ֆինանսները նույնպես հայտնվեցին ծանր վիճակում, քանի որ նավթից ստացվող եկամուտների մեծ մասը ծախսվում էր ռազմական նպատակների համար և կազմում բյուջեի ծախսերի ավելի քան 50 %-ը¹: Աճում էր նաև Իրանի արտաքին պարտքը, որը 1959-1963թթ. ընթացքում ավելացել էր ավելի քան 2 անգամ²:

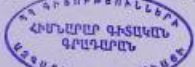
Մոցալապես ծանր վիճակում էր գտնվում հասկապես գյուղական բնակչությունը, որի 95 %-ը, ընդ որում, անգրագետ էր³: Գործազրկությունը այնպիսի չափերի էր հասել, որ այն համարվում էր

968961

երկրի համար կենսական նշանակություն ունեցող թիվ մեկ խնդիրը: Աշխատանք ունեցողները ևս գտնվում էին բավականին վատբար վիճակում: Աշխատավարձերը հաճախ ուշացնում էին, իսկ սոցիալական ապահովագրության օրենքները առկա էին միայն բոլոր վրա: Անմխիբար վիճակում էր գտնվում նաև առողջապահությունը: Ինտերնի համալսարանի սոցիալական խնդիրների Ինստիտուտի տվյալներով՝ 1959/60թթ. Իրանում կար ընդամենը 3355 բժիշկ, այսինքն՝ 1.5 բժիշկ 10 հազ. բնակչի համար⁴: Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու միակ ելքը շահական վարչակարգն այժմ տեսնում էր կտրուկ փոփոխությունների՝ «բարեփոխումների» իրականացման մեջ: Ըստք քաջ գիտակցում էր, որ, երբ համապատասխան «հեղափոխությունը» շիրականացվի «վերևից», ապա այն կիրականացվի «ներքևից»՝ քանզի հեղափոխության անհրաժեշտությունը արդեն ժամանակի պահանջ էր:

1962թ. շահ Մուհամմեդ Ռեզա Փեղևիի նախաձեռնությամբ կազմվեց բարեփոխումների 6 օրինագիծ՝ 1) հողային բարեփոխումների, 2) անտառների ազգայնացման, 3) հողային բարեփոխումների ֆինանսավորման նպատակով պետական գործարանների և ձեռնարկությունների վաճառքի, 4) կամանց դյուրյան բարելավման, 5) ձեռնարկությունների եկամուտներին աշխատավոր զանգվածի մասնակցության, 6) անզրագիտության ղեմ պայքարի վերաբերյալ: 1963թ. հունվարի 26-ին անցկացված հանրաքվեի ժամանակ Իրանի ազգաբնակչության մեծ մասը կողմ արտահայտվեց բարեփոխումների իրականացմանը⁵: 1963թ. փետրվարի 27-ին Թեհրանում տեղի ունեցած տնտեսական կոնֆերանսի քաջման ժամանակ շահը հայտարարեց, որ հաստատված օրինագծերը իրենցից ներկայացնում են «ամառյուն ապիտակ հեղափոխություն» և, որ ֆեդերալական համակարգը Իրանում արմատախիլ կլինի առաջիկա 30 տարվա ընթացքում⁶:

Հետագայում բարեփոխումների առաջին 6 օրինագծերին ավելացան ևս 6-ը՝ 1) «Առողջապահության կորպուսի» ստեղծման, 2) «Մեդախե բարվիջ» («Ժամանակակից տեխնոլոգիաների ներդրման կորպուսի») ստեղծման, 3) «Նամեյե էնսաֆ»-ի («արդարադատության տան») ստեղծման, 4) ջրային աղբյուրների ազգայնացման, 5) ազգաբնակչության կենսամակարդակի բարձրացման նպատակով քաղաքի և գյուղերի վերակառուցման ծրագրի մշակման, 6) աղմինիստրատիվ բարեփոխումների (ինստիտուտում՝ պայքար

քաղաքացիական ղեմ) վերաբերյալ: Ավելի ուշ՝ մինչև 1975թ. քաղաքացիական ծրագրի 12 կետերին գումարվեց ևս 5 կետ՝ 1) «արդյունաբերական սեփականության զարգացման», 2) կաշառակերության ղեմ սրայքարի, 3) միջնակարգ և բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում ամվճար ուսուցման, 4) մինչև 2 տարեկան երեխաների համար անվճար սննդի տրամադրման, 5) համընդհանուր սոցիալական ապահովագրության վերաբերյալ: Բարեփոխումների ծրագիրը Իրանի պատմության մեջ մտավ «Սպիտակ հեղափոխություն» կամ ինչպես նաև հաճախ կալում էին՝ «Շահի և ժողովրդի հեղափոխություն» անվամբ:

Իսրեփումների ծրագրի մեջ առավել կարևորը հողային քաղաքացիականներն էին: 1963թ. հունվարին ընդունվեց 1962թ. ընդունված հողային օրենքի «ծափելում», որով սահմանվում էր կալվածատիրոջ մշակելի հողերի առավելագույն չափը՝ 500 հա, ինչպես նաև փոփոխվում էր պետության կողմից կալվածատիրոջից առգրավված ավելցուկ հողերի դիմաց վճարվելիք գումարի ժամկետները: Հողային քաղաքացիական վերաբերյալ օրենսդրությունը քայլ էր դնելի առաջ՝ գյուղերում ֆեոդալական մնացուկների սահմանափակման, ինչպես նաև կալվածատերերի և գյուղացիների միջև ավանդական փոխհարաբերությունների փոփոխման համար:

Ազգային քաղաքացիականների իրականացումը դժվարանում էր ոչ միայն կալվածատերերի և ծայրահեղ հոգևորականության ընդդիմության⁹, այլ նաև ֆինանսատնտեսական քաղաքացիական հետևանքով: Ֆինանսական խնդիրները լուծելու նպատակով կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ պետական գործարանների ու ձեռնարկությունների, քաղաքացիական նավթային կազմակերպությունների, երկաթգծերի, ռազմական և մյ շարք այլ գործարանների վաճառքի իրականացմանը: Պետք է նկատել, սակայն, որ պետական գործարանների ու ձեռնարկությունների վաճառքից ստացված գումարները չէին կարող ամբողջությամբ ծածկել ազգային քաղաքացիականների իրականացման համար անհրաժեշտ ծախսերը: 1968թ. մարտի 21-ի դրությամբ հողային քաղաքացիականների առաջին փուլը ընդգրկել էր 15,010 գյուղ, 790 ագարակ և 617 հազ. գյուղական ընտանիքներ, իսկ երկրորդ փուլը՝ 53,590 գյուղ և 18,836 ագարակ¹⁰: Գյուղացիների կյանքում հողային քաղաքացիականները, ինչպես

ներմուծեցին էական փոփոխություններ: Անկախ նրանից, որ հողային բարեփոխումները չէին կարող սմբողջությամբ վերացնել ֆեոդալական սնագույնները, ինչևէ, այն կտրուս էր սովորական, հարյուրամյակների ընթացքում կենցաղային դարձած կարգերը:

1960-70-ական թթ. զգալի տեղաշարժեր տեղի ունեցան մակ երկրի արդյունաբերական և տնտեսական ոլորտներում և երկիրը մեծ քայլ կատարեց տնտեսական հետամնացությունը հաղթահարելու գործում: Դեռքին համախառն արդյունքի աճը մեծ մասամբ պայմանավորված էր նավթից ստացվող եկամուտների հետ, և դրա շնորհիվ հնարավոր եղավ մեծ գումարներ ներդնել արդյունաբերության զարգացման մեջ: Բազմաթիվ գործարաններ վերակառուցվեցին, քացվեցին նորերը:

Երկրի տնտեսական հետամնացության հաղթահարման խնդիրը մեծապես կապված էր մակ զանգվածային անզբազխտության վերացման անհրաժեշտության և քնակչության մշակութային մակարդակի բարձրացման հետ, և արդյունաբերության զարգացման ու գյուղատնտեսության վերակառուցման արդյունքում աճեց միջին մասնագիտական կադրերի պահանջարկը: Իրանում առկա կրթական համակարգը ի վիճակի չէր ապահովել արժատական փոփոխություններ քնակչության գրագիտության մակարդակի բարձրացման համար և կատավարությունը ձեռնամուխ եղավ այսպես կոչված «Լուսավորության կոբալտների» ստեղծմանը: Վերջինիս ստեղծումը հետապնդում էր 2 նպատակ. լուծել անզբազխտության հարցը գյուղերում և միջին մասնագիտական և բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների շրջանավարտներին ապահովել աշխատանքով¹¹: Չնայած նրան, որ «Մսիտակ հեղափոխության» շրջանում անզբազխտության վերացման համար ձեռնարկված միջոցառումները մինչև վերջ չլուծեցին այդ կրթական խնդիրները, սակայն իրենցով նշանավորեցին դրական տեղաշարժեր քնակչության հասարակական և մշակութային կյանքում: 1966թ. քաղաքի քնակչության շրջանում 7 տարեկանից բարձր մարդկանց 50%-ն արդեն զրագետ էր, ընդ որում՝ 38.4%-ը կանայք էին¹², իսկ իսլամական հեղափոխության նախօրեին երկրի պետական բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ուսանողների 97 %-ը սովորում էր անվճար¹³:

Դրական տեղաշարժեր տեղի ունեցան մակ առողջապահության բնագավառում: Բժշկական տարրական սպասարկումից զրկված

գյուղերում այժմ տեղի ունեցող «Առողջապահության կորպորացիաներ», որոնք
Լաևան դեք խաղաղից բնակչության մահացության տակուր
միակցեցնելու գործում: Առողջապահության միախառնության բյուրոն
1965-1972թթ. ընթացքում ավելացավ ավելի քան 2 անգամ՝ կազմելով
10664 մլն դոլար¹⁴: 1963թ. գյուղերում սկսեցին գործել նաև
«Արդարադատության տներ», որոնք կոչված էին լուծել բնակչության
վեճերը: Մրանք կոչված էին փոխարինելու կալվածատերերի կողմից
կազմակերպված ինքնակոչ՝ դատարաններին. սրտեղ գործում էր
կամայականության սկզբունքը: Գյուղական բնակչությանը սկսվեց
ցուցաբերվել իրավաբանական օգնություն: Վերը նշված
միջոցառումների հետևանքով որոշ չափով բուլացավ լսարանությունը
գյուղական շրջաններում և տեղի ունեցավ ներքին քաղաքական
ըրդակի կայունացում:

Լական քայլեր կատարվեցին նաև երկրի սոցիալ-քաղաքական և
նասարակական կյանք կանանց ներգրավելու ուղղությամբ: Կանայք
ստացան ընտրական իրավունք և այժմ տղամարդկանց հետ հավասար
կարող էին ընտրել և ընտրվել: 1967թ. ընդունվեց «Ընտանիքի
պաշտպանության մասին» օրենքը, որով տղամարդկանց արգելվում էր
ատանց պատճառի կամայականորեն քաժանություն տալ կնոջը: 1974թ.
վերը նշված օրենքում կատարվեցին փոփոխություններ՝ կապված
երեխայի խնամակալության հետ¹⁵: Դիչտ է, վերը նշված օրենքը իր
փոփոխություններով հանդերձ ամբողջությամբ չհավասարեցրեց
կանանց և տղամարդկանց իրավունքները, սակայն քարեփոխումների
ընթացքում իրականացված փոփոխությունները մեծ քայլ էին Իրանում
կնոջ դերի բարձրացման գործում:

Այսպեսով, շահական շրջանի քարեփոխումները ընդհանուր առմամբ
ուղղված էին առջիկ-հասարակական կյանքի ավանդական
ինստիտուտների քայքայմանը, տնտեսության ժամանակակից
տեխնոլոգիաների ներդրմանը, հատկապես 70-ական թ. երկրորդ
կեսերից, երբ նավթից ստացված եկամուտների կտրուկ աճի
արդյունքում Իրանը սկսեց զենի ոչ միայն բարձրորակ
արտադրամթերքներ, այլ նաև պատրաստի արդյունաբերական
ձեռնարկություններ: Երկիր ներգրավելով օտարերկրյա ներդրումներ և
մեծացնելով պետական սեկտորի՝ որպես երկրի խաղաղագույն
ձեռնարկատիրոջ ֆինանսական հնարավորությունները՝ Իրանը 70-

ական ք վերածվեց համաշխարհային նոր տեխնոլոգիաների խոշորագույն ստիճակին: Երկրում սկսեց զարգանալ շինարարաբյուրեղատուգվում էին ճամապարհներ, երկաթգծեր, գործարաններ, բնակելի տներ, բարեկարգվում էին գյուղերը: Երկրում սկսվեց նկատվել սոցիալ-քաղաքական, տնտեսական կայունություն:

Սակայն պետք է նկատել, որ դրական տեղաշարժերի հետ մեկտեղ «Մսլիտակ հեղափոխությունը ամբողջությամբ չպսակվեց հսոցողությամբ, որի համար գոյություն ունին ինչպես ստրյեկտիվ, այնպես էլ օրյեկտիվ սրատճառներ: Ստրյեկտիվ պատճառներից մեկն այն էր, որ «Մսլիտակ հեղափոխության» սկզբին շահին աջակցում էր ազգաբնակչության մեծ մասը, բարեփոխումների ընթացքը բարեհասցող էր և երկաքատն հսոցողությունների շարանք ստիպեց շահին կորցնել գոյությունն ու իրականության զգացումը, որի մեջ նաև մեծ ներդրում ունեցավ շահի շրջապատը՝ բարձր պաշտոններ զբաղեցնող նրա մտերիմները, որոնք շահից շատ գովելով շահի ամեն մի քայլը՝ ավելի էին խորացնում շահի ինքնավստահության, մեծամտության և անբերի գործելու զգացումը:

«Մսլիտակ հեղափոխության» անհաջողության կամ ավելի ճիշտ կլինի՝ ասել՝ բերի կատարման օրյեկտիվ պատճառներից մեկն էլ հենց իրանական հասարակության քաղաքական զարգացվածության ցածր մակարդակն էր, շրջադարձային փոփոխությունների նկատմամբ անսպառաքստվածությունը, ինչպես նաև ավելի քան 2500 տարվա պատմություն ունեցող իրանական ավանդույթները:

Բայց շնայած նրան, որ «Մսլիտակ հեղափոխությունը» այդպես էլ ամբողջովին չիքազորվեց, միևնույնն է, այն իրենով նշանավորեց դրական ակնհայտ տեղաշարժեր նրկրի սոցիալ-տնտեսական, հասարակական և քաղաքական կյանքում:

RUZANNA AZROYAN

(IOS)

**"WHITE REVOLUTION" AS PRACTICAL MEANS TO OVERCOME
SOCIAL-POLITICAL AND ECONOMIC CRISIS**

Social-political and economic crisis during 1950-60 obliged Iran to seek emergency aid to go out from the critical situation. In 1963, therefore, the Shah took

the matter to the people in what he called a "Revolution from the Throne" or the "Revolution of the Shah and the People", which popularly came to be called the "White Revolution". During the "White Revolution" there was introduced a program of reforms which included a radical Land Reforms, designed to abolish Feudalism, nationalization of forests, pasturelands and all water resources, privatization of the government owned enterprises, manufacturing plants and factories, profit-sharing for industrial workers in private sector enterprises, changes in electoral law to give more representation, extending the right to vote to the women of Iran, foundation of the Literacy, Health, Reconstruction and Development Corps, Houses of Equity, promotion of urban and rural Modernization and Reconstruction, introduction of measures to ensure price stabilization and campaigned against unreasonable profiteering, fight against corruption within the bureaucracy, free and compulsory education and daily free meal for all children from kindergarten to eighth grade, free food for needy mothers, measures to provide for Social Security and National Insurance for all Iranians, and many other didactic and administrative reforms. The ultimate goal of the "White Revolution" was to promote public well-being and contentment and to raise the nation's living standards.

ՄԱՆՁԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Anshelm G. L., Iran as a developing country of the East 1946-1978, M., 1989, c. 23.
2. Hanson M. C., Iran in 60-70-x годах 20 века, M., 1977, c. 13-14.
3. Բալթրայլան Վ., Իրանի պատմություն, եր., 2005, էջ. 675, ինչպես նաև՝ Eilers W., Educational and Cultural Development in Iran during the Pahlavi Era, Iran under The Pahlavis, ed by George Lenczowski, Stanford California, 1978, p. 313.
4. "Iran Almanac 1961", Teheran, 1962, p. 583.
5. Арсентьев Э. А., "Иран- власть, реформы, революция (XIX-XX вв.)", М., 1991, с. 70.
6. Hanson M. C., Iran in 60-70-x годах 20 века, M., 1977, c. 35.
7. Bashiri I., The Reforms of the Pahlavis, 2004, <http://www.angelfire.com/sub/bashiri/pahlavireforms/> PahlaviReforms.html, <http://www.zarrafazaa.net/the-father%6200%7620white.htm>
8. Lambton Ann K. S. The Persian Land Reform 1961-1966, Oxford, 1966, ինչպես նաև՝ Kristjanson B. H., The Agrarian-based Development, Washington, 1965, p. 2.
9. 1960-70-ական թթ. հուլային բարեփոխումների հողերականությանը գրկել էին եվրոպական բարեփոխումները վարկաշարի կազմակերպչի, բաշի աչք 1978թ. կատարությունը վերադրեց հողերականությանը հատկապես շրմանական նպատակով: Ավելին՝ շահե իմանալով շինական հողերականության բարդական հավակնությունները՝ ձգտում էր իջեցնել պետության մեջ նրա անկյան բարդական կիսը, փնդրել հողերականությունը ձգտում էր իջեցնել հողերականության մեջ ընդգրկել իրանի հասարակական կյանքի ոլոր

ընտանիքները և իր ազդեցությունը տարածել ոչ միայն նախապաշարները, այլ նաև՝ երկրի պետական կառույցների վրա:

10. Iran Almanac and the Book of Facts, Tehran, 1970, 9-th edition, p. 522.
11. Исламизм А. Социализм и деятельность "Корпуса просвещения" в Иране. Иран (записки студента), М., 1971.
12. "Karkas" 1967/1968", Тегеран, 1968.
13. 1977 Iran Yearbook, Tehran, 1977, p. 395.
14. Статистический ежегодник за 1972/1973, М., с. 387, 392.
15. Hudday F., Iran: Dictatorship and Development, London, 1979, p. 191-193; Bahramizadeh R., Revolution, Islamization and Women's employment in Iran, The Brown Journal of World Affairs, Volume IX, Issue 2, Brown University, USA, 2003, p. 231.

ԱՆԵՔՄԱՆՑԱՆ ԱՆՆԱ

(ՀՏԹԻ)

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆԻ ՀԻՄՆԱԳՐՈՒՄԸ
ԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ԳԵՐԱՄԱՆՈՒՀԻՆԵՐԸ

Թուրքական բառարանի սկզբնավորումը և առաջին հիսուն տարիների պատմությունը սերտորեն կապված է հայ գործիչների անվան հետ: Այս հանգամանքը սրայմանավորված էր նրանով, որ Օսմանյան կայսրությունը բաժանցող եվրոպական նորամտծությունների առաջին արձագանքողն ու կրողները հայերն ու հույներն էին: «Երբ նրանք ամբողջությամբ չէին սրտկանում եվրոպական քաղաքակրթությանը, ապա շատ մտո էին կանգնած նրան», - գրում է Ջիա Գլոբալիդը՝ անդրադառնալով այս հարցին¹: 1850-ական թվականներին արևմտահայության մշակութային կյանքում որոշակի աշխուժացում է նկատվում: Այնպիսի կարևոր հայաշատ կենտրոններում, ինչպեսիս Կ.Պոլիսն ու Ջեմառմիան էին, ժամանակի արահանցներին համապատասխան զարթոնք էին ապրում դպրոցն ու մամուլը, գիտությունն ու գրականությունը: Բազմաթիվ հայ երիտասարդներ իրենց կրթությունը շարունակում էին Եվրոպայում և վերադառնում՝ իրենց հետ բերելով բազմաթիվ նորամտծություններ, որոնք զրական ազդեցություն էին գործում նաև հասարակության մեջ կանանց դիրքի բարելավման վրա: Այս կապակցությամբ ժամանակի արևմտահայ հասարակության ամենահայտնի կին գործիչներից Ջապել Եսայանը² իր հոդվածներից մեկում գրում է. «Վենետիկէն վերադարձող ուսանողներ, որոնք հեռզինտէ ընկերական կարեւոր դիրքերու հասան, հակառակ իրենց զանազան զբաղումներուն, վեհամճնօրէն իրենց մտքի պաշարէն բաժին հանեցին Պոլիս մնացող հասարակութեան, թէ՛ բարգձմաւորիններով, թէ՛ ինքնատիպ գործելով. լրացութիոնն ալ մեծապէս նպաստեց մեր կիներուն մտաւոր մշակութեանը և հեռզինտէ եւրոպական զարգացումին հետ մեր քարքերն ալ փախուեցան ամէն տեսակէտով...»³: Այդ նորամտծությունների թվին էր պատկանում նաև բառաբանը, որը խանդավառությամբ է քնդումվել արևմտահայերի կողմից: Սկզբնական շրջանում բառերական մերկայացումները կազմակերպվում

Լին մեծահարստաների տներում կամ դպրոցներում ու վարժարաններում: Այդ շրջանում կին դերասաններ չկային և «...կնոջ դերը յաճախ զանց կ'ատնուէին և եթէ շատ անգամ զտրժողութեան քաղելը անկարելի իսկ նկատուէր՝ այս բազումիկ պարագային դեռստի պատահիմներ Լին, որ կր կատարեին կնոջ դերը»⁵: Սակայն ամեն ինչ փոխվում է երբ 1856թ. ձևափոխում և առաջին պլաֆեթիտնալ բառերսխառնորդ: Այս նախաձեռնությունը Սրապիտն Հեյմյանինն էր, որի կազմած թատերական խումբը «ամոլդանիկ խումբն է թէ՛ թուրք թատրոնին, և թէ՛ հայ թատրոնին»⁶: Այս խումբը Բերայի Կառմի թատրոնում թուրքերենով քավական ելուզք ժամանակ ներկայացումներ էր խաղում առանց կին դերասանուհու: «Մտեփան Էքչյան թուրք և հայ թատրոնին պետքը միանգամայն կր լրացնէ յաջողելով հայ օրիպոջ մը, որ յամեն առնէ ժամանակին, քարքերու այդ աններող շրջանին, կուրծք տալ զանազան յարախօսութեանց, որոնք րնականարար պիտի յաջողէին իր բեմին վրայ երևալու յանդգութեանը»⁷: Խոսքը առաջին դերասանուհու՝ Օր. Յանինի (Աղավնի Խոստեան) մասին է, որն առաջին անգամ բեմ է դուրս եկել 1856թ՝ դառնալով հայ և թուրք թատրոնի առաջին կին դերասանուհի: Թատերասեր հասարակությունը շատ զերծ է ընդունել կին դերասանի խաղը, որը նուրայք էր և դրա սրակատր զգացվում էր վաղուց: Օր. Յանինին զործակից դարձավ նաև Օր. Աղավնի Գեորգևանը, որը նույն տարում սկսել է խաղալ Սրապիտն Հեյմյանի կազմակերպած թատերական խմբի մեջ⁸: Սակայն Գ. Մտեփանյանը իր՝ «Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության» աշխատության մեջ անդրադառնալով այս կանանց նշում է. «վեյտիլչյալ կանայք՝ որպես սիրող մասնակցելով հանդերձ մի քանի ներկայացման, չեն կարող համարվել առաջին դեասանուհիները»⁹: Կա առաջին պլաֆեթիտնալ դերասանուհի համարում է Արուսյակ Փափագյանին:

Արդեն 1859թ. Կ.Պոլսի Բերա թաղամասում Սրապիտն Հեյմյանը, ոգևորվելով իր կազմած թատերական խմբի հաջողություններից, վարժարանական սրահներից թատրոնը փոխադրել է պլաֆեթիտնալ բեմ և ձևավորել առաջին արևմտահայ կանոնավոր թատրոնը՝ «Արևելյան թատրոնը»¹⁰: Չնայած իր ռենցամ կարճատև կյանքին (1859-1863), Արևելյան թատրոնը մեծ հաջողություններ է ունեցել: Արևմտահայ և թուրքական բեմի լավագույն դերասաններն ու դերասանուհիները՝ Էքչյան, Խատուլեանյան, Մնակյան, Պենկյան, Թրյանց, Աճեմյան,

Արուսյակ Փափազյան, Մարիամ Յաղիկյան և այլոք՝ որպես հմուտ ղեկասաններ կապազել են հենց այս թատրոնում¹¹։

Արուսյակ Փափազյանը, որը գերազանց ավարտել էր Գուր-Գափուի Ս. Լուսավորչեան վարժարանը և դասավանդել էր այնտեղ, մեծ հասցուորայուններ է ունեցել «Արևելյան թատրոնում»։ « Կրճաճը թել թե մեր մեջ (խառք) և Պոլսի բառերասեր հասարակության մասին է. Ա.Ա) ոչ մեկ ղեկասանուհի լիքեն չափ համակրանքի ու գուրգուրանքի արժանացած է... Արևելյան թատրոնի քննի վրայ նա համրավի ու փառքի գազարնակետին հասավ»¹²։ Արուսյակի մեծ համրավն էր, որ հետագայում ոգևորել և քնն է հանել նորանոր տաղանդավոր ղեկասանուհիներին, ինչպիսիք էին Եղանուհի և Արզիհեն Գաբրիելյան քույրերը, Մարի Նվարդը, Պայծառ Չասուլաճյանը, Թ. Հեքանույրը, Թերեզա Չուխաճյանը և այլոք, որոնք դարձել են թուրքական բեմի պարծանքը։

Առաջին թատերախումբը, որը Օսմանյան կայսրությունում տվել է թուրքերեն կանոնավոր ներկայացումներ և ունեցել է «պրաֆեսիոնալ» դրամ, Հակոբ Վարդովյանի կամ ինչպես թուրքերեն էին նրան անվանում՝ Գյուլու Հակարի խումբն էր։ Վարդովյանի դերը՝ որպես թուրք թատրոնի հիմնադրի, հատակ ձևակերպել է Մելիս Նուրեթ Զերդեքը, նշելով, որ թուրքերը նրան են սքարտական իրենց թատրոնի ստեղծման համար¹³։ Վարդովյանի փառքը ավելի ամուր հիմքերի վրա է դրվել 1869-70թթ. թատերաշրջանում, երբ սուլթանական կառավարությունը նրան շնորհել է և Պոլսում հուշարարավ թատրոն տննադրու մենաշնորհը՝ տասը տարի ժամանակով։ Հայտնի ղեկասանուհի Ազնիվ Հրայրյան իր հուշերում այդ կապակցությամբ գրում է. «Ամլաք ութ ներկայացում կուտայինք, յոթը թուրքերեն լեզվով, յոթը հայերեն, իսկ ուսմագանին նրեսուն գիշեր շարունակ կը ներկայացնեինք թուրքերեն»¹⁴։

Առաջին երեք թատերաշրջանում Վարդովյանը թուրքերեն ներկայացումները բեմադրում էր բացառապես հայ ղեկասան-ղեկասանուհիների մասնակցությամբ։ Թուրք ղեկասաններ գոյություն չունեին, իսկ ղեկասանուհու մասին խոսք լինել չէր կարող։ Ստեղծվում է թատրոնին կից մի հանձնաժողով, որը քաղկացած էր ժամանակի ամենամշակունավոր թուրք մտավորականներից, որոնք փորձում էին միջամտել ու կառավարել Վարդովյանի գործունեությունը։ Արզիհենի իստաֆարկով նա փորձում է դասեր տալ Ահմեդ Նեֆիբեյն, Իսմայիլ

Հազգրքին և Համայն. որոնք սակայն սահմանափակվում են երկրորդական դերի կատարելով:

Վարդավաճի թատրոնը գործեց սոլիդ տասը տարի՝ մինչև 1879թ.: «Օսմանյան թատրոնի» կազմալուծման միակ պատճառը Արդուլ Համայնի թատրոնի շնորհ մեկ օրամ հիմնահատակ քանդելու հրամանն էր: Վերջինիս համար պատրվակ էր Ահմեդ Միդխատի «Չերքեզ Էոզդեննեդր» նվաճարագույնը, որը սուլթանի շերքեզ թիկնապահների մեջ վեճի առիթ էր տվել: Պալատի ներքին խաղաղությունը վերականգնելու համար Արդուլ Համայնը այլ միջոց չէր գտել, նա հրամայել էր քանդել թատրոնի շնորհ և գրել թատերախումբը²⁴:

Վարդավաճի ուժիտորներն էլ Թ. Դասուլաճյանը նույն 1879թ. Պոլսում մնացած դերասաններից կազմել է թատերախումբ, մեկնել Բուրսա և շարունակել է մայրաքաղաքում ընդհատված թուրքական թատրոնի գործունեությունը: Բուրսայի թատրոնը փակվել է 1883թ.: Նույն տարվանից մտտ քառորդ դար թուրքական թատրոնի գործը ստանձնել է Մարտիրոս Մնակյանը՝ իր դեկավարած «Օսմանյան դրամատիկ» թատերախմբով, որն իր ներկայացումները տվել է միայն թուրքերին, քանի որ հայերին ներկայացումներն արգելված էին մինչև 1908թ. օսմանյան սահմանադրության հռչակումը:

1908թ. հեղափոխությունից հետո Փարիզում կրթություն ստացած թուրք երիտասարդները ծրագրեր էին կազմում ազգային թատրոնի ստեղծման համար: Այդ երիտասարդներից մեկի՝ Բյուրհանեդդին քեյի անվան հետ է կապված թուրքական ազգային թատերախումբ ստեղծելու փորձերը: Նա ամեն ջանք գործադրում էր թուրքական թատրոնը հայկական տարրից ու ազդեցությունից ազատելու համար, սակայն թուրքերը չէին կարող առանց հայերի օգնության ռենեսալ ազգային թատրոն, քանի որ իսլամն արգելում էր կնոջ ներկայությունը բեմում, իսկ առանց դրա, ինչպես հետագայում նշում էր Աբասթուրը, անհնար էր ստեղծել թուրքական ազգային թատրոն²⁵: Թուրք թատերական գործիչները այս կարևոր հարցի լուծման համար դիմում են անգամ ծայրահեղ քայլի՝ փորձելով թատրոնի հետ կապել գնչուիներին, որոնք քրքախոս էին և կարող էին նպաստել հայերից ազատվելու գործին: Նրանք հավաքագրում են 30-40 գնչուիներ, զբաժանաչ են դարձնում, սովորեցնում են բեմական արվեստը, սակայն անարդյունք. և հայ դեյասամուհիները կրկին մնում են անփոխարինելի²⁶:

1913-14թթ Կ. Պոլսի քաղաքապետն էր Ջեմիլ փաշան, որը կրթություն էր ստացել Լոլլոսբայում և քարծր էր գնահատում թատերական արվեստը: Նրա ամձամք ճանաչելով այդ ժամանակ Փարիզում մեծ հռչակ վայելող «Օդիոն» թատրանի տնօրեն Ա. Անտուանին, հրավիրում է Պոլիս, որպեսզի վերջինիս օգնությամբ ձևավորվի բուրքական ազգային թատրոնը: Անտուանը շատ մտախնայում է քաղաքում առկա շուրջ գործող թատերախմբերը, ժանրաճանձ դերասանների հետ և գալիս է այն եզրակացության, որ բուրքական ազգային թատրոնի հիմնումն առանց հայերի օժանդակության և մասնակցության անհնար է: Նրա փանքերով 1914թ. հիմնադրվում է բուրքական ազգային թատրոնը՝ «Դ-ար ու Բեդյան», որը գոյատևել է մինչև 1923թ., որից հետո նրա հիման վրա ստեղծվել է Թուրքական պետական ազգային թատրոնը: «Դ-ար ու Բեդյան» առաջին դերասանուհի է նշանակվել Էլիզ Պինեմեճյանը, որը ամենաարարձր վարձատրվող դերասանուհին է եղել այդ թատրոնում: Այստեղ են խաղացել նաև Քնար Սևաճյանը, Ատրինե Ներձակյանը և ուրիշ նա դերասանուհիներ: Երբ սկսվում է առաջին համաշխարհային պատերազմը, Անտուանը շուտափույթ լքում է Կ. Պոլիսը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը, Հայոց Յեղասպանությունը անհնար էին դարձնում բուրքական թատրոնում հայերի աշխատանքը, անգամ բուրքական թատրոնին այդքան մեծ ծառայություններ մատուցած Մ. Մնակյանին ազատում են «Դ-ար ու Բեդյան» դրամատիկական բաժնի ղեկավարի և տեխնիկի պարտականություններից: Մնակյանին հնարավոր եղավ փոխարինել Բրուսկան քեյով, սակայն դերասանուհիների հարցում հայերին թատրոնից փտարելու քաղաքականությունը կարող էր պարզապես թատրոնը փակման առաջ կանգնեցնել: Թերևս դա էր պատճառը, որ Հայոց Յեղասպանության ողջ ընթացքում և անգամ 1915թ. ոչ մի դերասանուհի չի բռնագաղթվել: Էլիզ Պինեմեճյանը (Գովանի) բուրքական թատրոնում խաղացել է մինչև 1925թ., և մեկնել է Փարիզ, երբ թատրոնն ուներ իր առաջին բուրք դերասանուհիները:

Այսպիսով, բուրքական թատրոնի հիմնադրման և նրա առաջին հիսուն տարիների պատմությունը անքակտելիորեն կապված է նայ գործիչների անվան հետ: Եթե ղինեին արևմտահայ դերասանական խմբերը և հատկապես դերասանուհիները, ապա 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին չէր լինի բուրքական թատրոնը:

THE FOUNDATION OF THE TURKISH THEATRE AND THE FIRST
ACTRESSES

The origin and the history of the first fifty years of the Turkish theatre are closely connected with the names of the Armenian artists. This circumstance was conditioned by the fact that Armenians were first to respond to European innovations penetrating into the Ottoman Empire. First Turkish performances were staged by Armenians. Moreover, first professional theatre was founded by Armenians. The Turks made every effort to get rid of the influence of the Armenians in the Turkish theatre. However, it was impossible till 1925, since Armenian actresses were indispensable ones in the Turkish theatre.

ՄԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Фазеева Н. Л., От актрисы к театроведному профессору, М., 2001, с. 65.
2. Ճազելի տաշանը (1878-1937թթ.) ակտիվ հասարակական գործիչ էր, մամուլագործ, հրատարակախոս և թարգմանիչ: Նա առաջին արևմտահայ կամակերպ էր, ով իր հրատարակումներում բարձրացնում էր կնոջ էմանսիպացիայի սովորյալ հարցեր:
3. Նաչյան Զ., Մեր կինները, «Մաղիկ», Ջնջուռնալ, 1903, թիվ 13(552), էջ 150:
4. Անգեղյայ Ս., Հայ դերասանուհիները, «Մաղիկ», Ջնջուռնալ, 1903, թիվ 1(540), էջ 2:
5. Նույն տեղում, էջ 2: ՏԻ՛՛ս մահ Հարությունյան Բ., XIX-XX դարերի հայ թատրոնի տարեգրություն, եր., 1980, էջ 22-23: Ստեփանյան Գ., Ուրվազիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, հ. 1, եր., 1962, էջ 79:
6. Անգեղյայ Ս., նշվ. աշխ., էջ 2:
7. Չուրանյան Ա., Մկրտիչ Պեղիկյանյան, Փարիզ, 1907, էջ 87:
8. Ստեփանյան Գ., նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 175:
9. Ստեփանյան Գ., նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 213-319: Եսրասան, Քրդահայ չեծը և իր գործիչները, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 8-10:
10. Եսրասան, նշվ. աշխ., էջ 9:
11. Նույն տեղում, էջ 30:
12. Ստեփանյան Գ., նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 51:
13. Ազմիլ Հրաչյա, Իմ կիշողություններս, Փարիզ, 1909, էջ 68:
14. Ստեփանյան Գ., Քուրդական աղբյուրները՝ յուրը յաղտոնի գարգացման գործում հայերի զեղի մասին, եր., 1983, էջ 13:
15. Ստեփանյան Գ., նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 80:
16. Ստեփանյան Գ., նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 80:

ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ ԱՐՄԵՆ

(ԱԻ)

ՔԱՂՐ ԱԼ-ԳԱՍՄԱԼԻ ԱԼ-ԱՐՄԱՆՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ

1074-1094թթ.

Չարիքյան խալիֆայության 11-րդ դարի 70-ական թվականներից մինչև 12-րդ դարի 60-ական թվականների պատմությունը մի շարք պատմաբաններ անվանում են «եռյակական շրջան», որը պայմանավորված է ուսումնասիրվող շրջանում խալիֆայության վազիրի պաշտոնում հայերի շարունակաբար պաշտոնավարմամբ: Եուրջ մեկ հարյուրամյակ տևած այս շրջանում վազիրի պաշտոնում նշանակվել են մի շարք հայոցդիներ՝ այդ թվում և՛ մուսուլմաններ, և՛ քրիստոնյաներ: Սույն հոդվածը ներառում է հայազգի իսլամադավան Բադր Ալ-Գամալիի կյանքի և եզիպտոսում ծավալած գործունեության լուսաբանումը:

Չարիքյան խալիֆա Ալ-Մուսթանսիրի (1036-1094թթ.) իշխանության ընթացքում երկիրը մեծապես զանվում էր զինված ուժերի և քիկնապահ զնդերի իշխանության ներքո: Վերջիններս բաղկացած էին հիմնականում երեք էթնիկ խմբերի ներկայացուցիչներից՝ քերքերներ, սուլանցիներ, լավաթիներ (աֆրիկյան գեղ)¹ և բուրքեր. որոնց խալիֆայությունը բաժանել էին յուրառեսակ ազդեցության գոտիների²: Նշված ապակենտրոն տարրերից հատկապես բուրքերի և լավաթիների միջև երկարամյա հակամարտությունը բերեց սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամի³:

Ստեղծված պայմաններում խալիֆա Ալ-Մուսթանսիրը որոշում կայացրեց դիմել Աքքայի հայազգի կառավարիչ Բադր Ալ-Գամալիի օգնությանը՝ երկրում կենտրոնական իշխանության ազդեցության վերականգնման և ամրապնդման նպատակով⁴:

Հայազգի Աբու Նիքմ Բադր Ալ-Գամալի Ալ-Աբմանին եղել է Դամասկոսի կառավարիչ Ջամալ Ալ-Դաուլա Բին Ամմարիի մամլուքը⁵.

որի անվան հետ է կապվում նրա Ալ-Գամալի* անունը: Գերության տարիներին ստանձնած բոլոր աշխատանքներում Բաղդր ցուցաբերեց մեծ նուսնդ և նվիրվածություն՝ նշանակվելով տարրեր պաշտոնների՝ ընդհուպ մինչև հիբրայի 455թ. (1063թ.) Կամասկոսի կառավարչի պաշտոնում հաստատվելը: Գամասկոսի կառավարչի պաշտոնից հետո Բաղդր տեղափոխվում է Աքքայի կառավարչի պաշտոնին. որտեղից էլ 1073թ. խալիֆա Ալ-Մուսթամսիիրը հրավիրում է նրան Եգիպտոս: Բաղդր Ալ-Գամալին Կահիրեի ժամանեց հիբրայի 466թ. (1074թ.)¹⁰ և շատ կարճ ժամանակամիջոցում, ստեղծված անիշխանության պայմաններում, կարողացավ դառնալ երկրի փաստացի ղեկավարը: Եգիպտոս ժամանելուց անմիջապես հետո հայազգի զորավարը ձեռնամուխ եղավ իշխող ապակենտրոն տարրերից երկրի մաքրմանը՝ մեկ օրում բոլորին մանապատժի ենթարկելով¹¹: Ինդրի լավագույն զիտակ Արչակ Արչույաննանի կարծիքով արար պատմիչները ոչ միայն չեն քննադատել Բաղդր Ալ-Գամալիի կողմից իրագործված զանգվածային սպանությունները, այլև նշում են, որ իրականում այդ ճանապարհը միակն էր երկրում կենտրոնական իշխանության վերականգման և սոցիալ-տնտեսական հետագա զարգացման համար¹²:

Ամենայն հավանականությամբ նշված իրադարձություններին է վերաբերում հայ պատմիչ Մատթեոս Ռոտայեցու ժամանակագրության մեջ առկա հետևյալ հիշատակությունը. «Մա (Ամիր Ղոչ)¹³ հայ զինվորներից բաղկացած զորագունդ հասնեց Ախսիսի դեմ և պատերազմեց, որից հետո Եգիպտոսում տիրեց խաղաղությունը¹⁴»:

Այսպիսով, հիբրայի 466թ. ջումադ ալ-աուալ ամսի 28-ին (1074թ.) Բաղդր Ալ-Գամալի Ալ-Արմանին նշանակվեց Ֆաթիմյան խալիֆայության վազիր և վարեց այդ պաշտոնը մինչև հիբրայի 487թ. (1094թ.)¹⁵: Նա ստացավ «Ջորքերի հրամանատար (Ամիր Ալ-Գուլուչ), սրի և զքչի վազիր (Վազիր աւ-սեյֆ ուա ալ-կալամ), զխավոր դատավոր (կադի ալ-կուդդաթ) և հավատազյալների աղոթքների առաջնորդ (Հադի դասթ ալ-մուսինին)» տիտղոսները¹⁶: Բաղդր Ալ-Գամալիի հաջողությունների շարքում կարևորագույններից մեկը լավ կազմակերպված և կարգապահ զինված ուժերի ստեղծումն էր, որոնց միջուկի հիմնական բաղկացուցիչը հայկական զորագնդերն էին¹⁷, որոնք զորմականում ապացուցել էին իրենց բարձր մարտունակությունը և նվիրվածությունը հայազգի վազիրին:

Ինչպես նշում է Ա. Ալպոյաննանը, երկրում տարիներ շարունակ տիրող սովը, համաճարակները և անիշխանությունը նվազեցրել էին քաղաքի բնակչությունը: Բազմաթիվ տներ և կալվածքներ, մնալով առանց տերերի, գտնվում էին կիսավեր վիճակում, որոնք էլ Բաղը Ալ-Գամալին համձնեց իր զինվորներին, որսնսզի վերջիններս կարողանան օգտվել անտեր կալվածքներից և Կահիրեում նոր տներ կառուցեն¹⁶: Ամիրաժեշտ է նշել նաև, որ ոչ միայն առանց տերերի մնացած կալվածքները համձնվեցին մեծամասամբ հայազգի զինվորներին, այլև սզանված պաշտոնյաների պաշտոնները¹⁷: Ուզմական քարեփոխումների շրջանակներում կատարված կարևորագույն զործառությունների շարքում Բաղը Ալ-Գամալի անվան հետ են կատարում Կահիրեի նոր պարսպի և երեք դարպասների (Բար Ջաուիլա (1092թ), Բար ան-մասր և Բար ալ-Ֆուրուհ (1087թ.) կառուցումը¹⁸, որոնք, ի դեպ, կառուցել են Եղևսիայից ժամանած հայազգի երեք եղբայրներ¹⁹: Վազիր Բաղրի կառավարման ընթացքում կառուցված պաշտպանական կառույցներից ամիրաժեշտ է նշել Բար Ջաուիլայի առջև կառուցված «կայծքարի սահարանը», որի ողորկ մակերեսն ամհաղթահարելի խոչընդոտ պետք է համդիսանար հարձակման դեպքում՝ թույլ չտալ ձեերի մուտքը քաղաք²⁰: Ըստ 15-րդ դարի արաբ պատմիչ Իբն Թադրիբիդիի՝ ազգությամբ հայ խղամաղալվան վազիրը զբաղվել է նաև մզկիթաշինությամբ: Բաղը Ալ-Գամալի կառուցած մզկիթներից խոսվում է երկուսի մասին՝ Աբթարիեի և Ալ-Գամալի մասին, որոնցից վերջինը կառուցվել է 1085թ. Մուկատդամ լեռան վրա և կանգուն է մինչև օրս²¹:

Ինչ վերաբերում է աշխարհվան ազգաբնակչության նկատմամբ վազիրի վերաբերմունքին, 12-րդ դարի պատմիչ Աբու Սահե Հայը գրում է «կը կառավարեր Եզիպտոսը շնորհիվ Մուլթանին, ևս բարեկամն էր ամեն քրիստոնեից, մեծամեծաց թե ուսմկաց²²»:

Տնտեսության վերականգմանն ու զարգացմանը ուղղված քաղաքականության դրսևորումներից է երեք տարով հաղագործության ազատուճը հարկերից, որը բերեց գյուղատնտեսության քարգավանմանը²³: Ամիր Ալ-Գուլուշը, ի զարմանս Կահիրեի առևտրականների, ոչ միայն չխեց նրանց ունեցվածքը, այլև փոխատվություն տվեց վերջիններխս՝ դրամատուն քացելու նպատակով²⁴: Ընդհանար առմամբ Բաղը Ալ-Գամալի իշխանության

տարիներին խալիֆայության պետական զանձարանի մուտքերը երկու միլիոն դինարից անեցին մինչև երեք միլիոն դինար. ինչն էլ բույլ տվեց վազիրին ֆինանսական մեծ ներդրումներ կատարել քաղաքի պաշտպանական կառույցների ավելացման համար²⁷:

Բաղրի վազիրության ողջ ընթացքում երկրի վատտացի կատավարումը իրականացնում էր վազիրը, ով առավել ազդեցիկ գործիչ էր, քան Ալ-Մուսթաֆանի խալիֆան. ինչի մասին վկայում է «Ալլահը Չեզ հաղթող զարժրեց Բաղրով» արտահայտությունը, որն ընդգրկված էր 'Լուրանի պալատական ընթերցանության քաղցման տեքստում²⁸:

Այսպիսով, Եզիպտոսում Բաղր Ալ-Գամալի Ալ-Արմանիի իշխանության գալով սկսեց ֆաթիմյան վազիրների հայկական շուրջ մեկ հարյուրամյակ տևած շրջանը (1074-1162թթ.)²⁹, որի գրեթե ողջ ընթացքում հայազգի վազիրները միանձնյա կառավարեցին երկիրը՝ իրենց անցնջելի հեռքը քողնելով Գաթիմյան խալիֆայության պատմության մեջ:

ARSEN ARAKELYAN

(IOS)

BADR AL-GAMALI AL-ARMANI'S REIGN IN EGYPT 1074-1094

According to several historians the period of 1074-1162 was an "Armenian period" for Fatimid caliphate, as for about a hundred years the position of Vazir was held by both Muslim and Christian Armenians.

This article includes the history of life and reign of Badr Al-Gamali Al-Armani in Egypt.

During the rule of caliph Al-Mustansir Egypt was in chaos and struggles between the Sudanese and Turkish troops of the caliph. Long lasting internal war caused hunger and plagues. In 1073 a former slave of Armenian origin, governor of Acre Badr al-Gamali was called by caliph al-Mustansir to restore the order in Egypt. Badr al-Gamali arrived in Cairo in 1074 and sharply destroyed all the dissidents. After successfully completion of cleaning of the state from the aggressors and uniting it under his control, Badr Al-Gamali started the reanimation of the Economy.

Abu Nijm Badr al-Gamali has ruled the Fatimid Caliphate for 20 years and has been the actual leader of the state being the head of the secular government, commander-in-chief and Vazir, as well as the head of court.

Badr al-Gamali Al-Armani is the first Armenian vazir, who started the "Armenian period" of Fatimid caliphate history.

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մարզեան Գ., Ալանատը Հայեր ելիպատսի ձեց. Գահիրէ, 1947, էջ 23:
2. Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, հ. I, եր., 2001, էջ 307:
3. The Encyclopedia of Islam, Leiden, E.J.Brill 1986, p. 870
4. Իսկն իսպիլթան, Վեֆայար էլ Ասեան, (Գեղարք Մարզեանի) բարգամություն, Գահիրէ, 1935, էջ 148:
5. Մամուր անվանվել են ժեմադարյան եղիպատոմ ելիտասարդ սարուները, որոնք չնչունել են իսլամ, տվերել են արարերեն և ծառայել են խալիֆայության զինված ուժերուն: Էթնիկ տեսակետից ճանդրները նիմնականում բուրքերն էին և կրոնապաշտն Կովկասի տարբեր ժողովուրդների ներկայացուցիչներ:
6. Ջեմ արարերեն հարնի եղիպատսի բարբառով Գեմ նեղդոպյան պատճառով Ալ-Ջամաի ամունը դարձել է Ալ-Գամաի և յասավլթի ի տարբեր կլանակում է պատկանություն" իսրիդյանելելվ Բարքի պատկանությունը Ջամալ Ալ-Գատլա Բեմ Ամմարիի:
7. Մուֆեան Ծ., եղիպատսի հայ ժեմուրներն ու իշխանները ֆարսիան շրջանին, Գահիրէ, 1928, էջ 26:
8. محمد كرد علي، خطط الشام، الجزء الأول، دمشق ١٩٤٠، ص ١٠٢
9. Ալլադյաննան Ա., Արաբական Միացեալ Հանրապետության եղիպատսի նախանցը ևս հայերը, Գահիրէ, 1960, էջ 19:
10. تعامل الحفان، لقي النين احمد بن علي المقرئ، نشره وحقه وعلق حواشيه و قدم له روضه قهري، انكتور جمال النين الشيبان، دار الفكر العربي، ١٩٤٨، صفحة ٢٧١
11. Յուզըյան Հ., 11-րդ և 12-րդ դարերի եղիպատսեայ գաղութի պատմությունից, Արեւիկագիտության ժողովածու, հ. II, եր., 1964, էջ 306:
12. Ալլադյաննան Ա., նշվ. աշխ., էջ 19:
13. Ամիր ընդ կամ Միլլուչ անունները թխում են Ամիր Ալ-Գուլուչ ելիցը, որը բարգամուսար նշանակում է զորքերի նրամաստար: Պատճառությունը Ամիր Ալ-Գուլուչ անվանում է նայազնի փառք Բարք Ալ-Գամաի Ալ-Արմանիին: Մարթուս Ունիայի, Ժամանակագրություն (Հ. Բարքիկյանի) բարգամություն, եր., 1991, էջ 251:
14. محمد رفعت الامام، الارمان في مصر، ١٩٩٥، صفحة ٥٠
15. Իսկն իսպիլթան, Վեֆայար էլ Ասեան (Գեղարք Մարզեանի) բարգամություն, Գահիրէ, 1935, էջ 29:
16. Հովհաննիսյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 308:
17. Ալլադյաննան Ա., նշվ. աշխ., էջ 21:
18. Մարզեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 25:
19. Семенов Л. А., Из фатимидского Египта, М., 1974, с. 69.

21. Ձեքրեան Ս., Հայտնիան ճերքունը փող ժիւնաղարեան եւ աշի եզիպտոսի պատմութեան մեջ, Կամարա, 2004, էջ 33:
22. Մրքրեան Գ., մշգ. աշիս., էջ 32:
23. Կոյճ տեղոճ, էջ 36:
24. Ալբոյանեան Ա., մշգ. աշիս., էջ 22:
25. Արբանեայան Ա., Համառոտ ուրգազիճ հայ գարեագարիքի պատմութեան, եր., 1966, էջ 133:
26. Ալբոյանեան Ա., մշգ. աշիս., էջ 20:
27. The Encyclopedia of Islam, p. 870.
28. Մոսիեան Յ., մշգ. աշիս., էջ 32:
29. Ձեքրեան Ս., մշգ. աշիս., էջ 34:

ՔԱՂԱՆՅԱՆ ՄԻՋԱՅԵԼ

(ԷՊԱՅ)

ՏԱՐԻՆ ԵՎ ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԴԻՑԱՐԱՆԻ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԵՌՅԱԿԸ

Որքարտական հասարակությանը բնորոշ տիեզերքնկալման եռամաս կատարվածքին՝ Որքատուում երկրագործական տարին հավանաբար ունեցել է երեք եղանակ՝ կապված խաղողի էռման, խաղողուտի և խաղողի հավաքման ծեսերի հետ: Չմեղք՝ որպես երկրագործական եղանակ, Վասնի թագավորությունում, բոտ երևայթին, քաղաքայում էր և այն հավանաբար միջամկյալ եղանակ էր աշմանից գարուն անցման միջև՝ խորհրդանշելով երկրագործական տարվա և ընդհանրապես բնության մահը: Որքարտուի դիցարանի գերագույն եռակի (Խրաղի, Թեյլերա, Շիվինի) հաջորդականությունը կարելի է համադրել համապատասխանաբար տարվա երեք եղանակների (ամառ, աշուն, գարուն) փուլերի հաջորդականությանը՝ դրանք գուցողելով դյումեզիլյան հնդեվլոսական եռամաս գաղափարախոսության գործառույթների հետ (1.գերագույն իշխանություն՝ իր հմայական և իրավական առումներով, 2. Ֆիզիկական ուժ՝ հատկապես ռազմական բնույթի, 3.պտղաբերություն՝ իր էրտիկ և երկրագործական դրսևորումներով)՝:

Հայկական ավանդության մեջ ժամանակը (ժուկ-ժամանակ) անձնավորվում էր սարի վրա նստած ալեհեր ծեղունու տեսքով, ում ձեռքերից զլորվող սև և սպիտակ կծիկները խորհրդանշում էին ժամանակի սկիզբը: Ժուկ-ժամանակին կարող է համապատասխանել շումերաաքսոլական Էնկի-Էա-Հայա աստվածը, ով համարվում էր ցորենի, իմաստության ստեղծող, աստվածային օրենքների պահապան: Վերջինս համադրվում է «Ժմաստուն ծեղունու» նախատիպին: Ընդհանրապես ժամանակի սկիզբը մարմնավորող կեղևաքրնները հաճախ հանդիպում են ալեհեր ծեղունու տեսքով: Հայայի ուսերից սկիզբ առնող Տիգրիս և Խիքատ գետերը (մրա ոտքերի միջմամասում նստած էր ցուր) համադրելի են ժուկ-ժամանակի սև և սպիտակ բեղերի

հետ, որոնք համեմատելի են հայոց վիսպարանական տոնածառի
նախաամպրոտային կերպարի և նրանից ծնված երկվորյակների հետ՝
լրենց պրական և իգական, յրական և բազասական կողմերով²: Վերջ
նշվածը համալրելի է նաև արևմտասեմական գերագույն էլ աստծու՝
երկու օվկիանոսների և նրա կազարամի պուժեի հետ: Էլ-Իլուն ևս
կրթման պատկերվում էր իմաստուն ծերունու տեսքով և կրում էր մահ
«տարիների ծերուկ» և «տարիների հայր» տիտղոսները: Այս մոդելին
համապատասխանում են Ջրվան (Ժամանակ) - Անուրամագդա -
Արիման, Թեշուր - Եբրի - Խուռի (արևածագ և արևմուտ) մահան
կերպարները: Կարծում ենք, որ նախաամպրոտային աստծու կերպարին
համապատասխանում է Հայկ նահապետի հայր Թորգոմը: Ժուկ-
Ժամանակի ան և սպիտակ թելերը կարող էին առնչվել տիեզերածին թելի
հետ, որի միջոցով գործվել-արարվել էր աշխարհը: Առասպելաբանության մեջ ժամանակի սկզբնավորումը երբեմն
ասոցացվում է առաջին հյուսն՝ տիեզերաստեղծ սարդի հետ: Կարծիք
կա, որ սարդ (տարի) հասկացությունը ևս կապված է եղել սարդի հետ:
Հնդեվրոպական լեզուներում «հյուսել, գործել, արարել, սարքել» բառերի
արմատներից մեկը *tek'-ն է, որն առնչվում է ուրարտական
ամպրոտային Թեշուր - Թեյշերայի անվան ստուգաբանության հետ, ով
հաճախ պատկերվում էր ցուլի վրա կանգնած:

Նա ևս կարող էր նույնացվել ժամանակը սկզբնավորող իր՝
նախաամպրոտային, ցուլ-պապի կերպարի հետ³: Վերջինիս կերպարից
սերված երկվորյակների միջև պայքարում հաղթում էր արական
սկզբնավորումը խորհրդանշող լուսավոր միթրայական հերոսը՝ իմաց
ղնելով տիեզերական նոր ժամանակին, ինչը ուղեկցվում էր սրբազան
ամուսնությամբ և դառնում տան: Մեր կարծիքով այս գործողությունները
տեղի էին ունենում ամռանը: Օրինակ Անուրամագդան իր երկվորյակ
եղբորը հաղթեց ամռանը: Հայկական իրականության մեջ այդպիսի
ամատային տան Նավասարդն էր՝ հայոց նոր տարին՝ ծնված Արամագդ
- Մնահիտ (երբեմն Աստղիկ) գույզին: Նրանց է համապատասխանում
Խաղի - Ուարուրամի գույզը, որոնց սրբազան ամուսնությունն էլ սկիզբ
էր դնելու նոր տարվան: Օգոստոս ամսին է տեղի ունենում նաև
խաղողօրհների տոնը: Ուրարտացիները խաղողի հասնելու ժամանակ
գոհ էին մատուցում Խաղի - Ուարուրամի գույզին: Խաղի անվան
ստուգաբանություններից մեկը կապվում է ուրարտ. իթնսն - խաղող

բառի նեւ: Իւայդիի առասպելաբանական գրգահեռ Միքրան ծնվում էր խաղողի տղւոյր ձեռքին. Այստեղ Իւայզին համադրելի է նաև մարթական Ստարուելոյի (ևս խաղողի տղւոյրով) հետ: Նրանց, ինչպես նաև Իւայդիի սիմվոլներից էր առյուծը, որի համաստեղութունը համաաշատասխանում է Եւլիա – օգոստոս ամիսներին: Իւայզին իր մեջ կրում էր նաև մաս գաղափարախառնութեան բոլոր երեք գործառնութենքը, և հատկապես առաջինը: Ինչպես Ատուրամագրան, Հայկը (*բոլ), Իւայդին ևս տեք էր (սուր): Նա նաև կրակի աստված էր. Բարեկունում Եւլիա – օգոստոս ամիսը՝ իր առյուծի կենդանակերպով, կոչվել է Կրակի ամիս: Իւայդիի առաջին գործառնութեն է համապատասխանում զրադաշտական երեք անմար կրակներից բարձրագոյնը՝ Բյնական կրակը: Իւայդին նաև հացահատիկի, զիննգործութեան աստված էր: Պատկերագրութեան մեջ Իւայդին և Թեյշեբան երբեմն պատկերվում են համապատասխանաբար առյուծի և ցլի վրա՝ մի ձեռքին զինու գավաթ, մյուսին՝ հացահատիկի հասկ (լիւարկե, կան և ենարավոր են նաև այլ մեկնաբանութուններ): Հետաքրքիր է, որ Սանասարը, վիշապի դեմ կռվելիս, օգնութեան է կանչում «Եացն ու զինին»: Որպես հացահատիկի աստված Իւայդին խորհրդանշում էր տիեզերածին գործնի ժամանակային աճն ու շարունակակամութունը: Այստեղ նրա հետ համադրելի է միջագետքյան գործնի աստված Դագանը, ով ամուսնանում է Եւլու (տարի) աստվածուհու հետ, ինչը մեր կարծիքով ևս կապված էր սրբազան ամուսնութեան հետ: Նավասարդը սկզբնավորող Հայկ մահապետը նույնպես առնչվել է գործնի հետ: Իւայդին, ինչպես սկանդինավյան Օդինը, հալիանաբար եղել է նաև Մոզ - աստված: Նրա անունը վործել են տոնգաբանի «կախարչ» բառի հետ: Իւայդիի անվան հետ կապող է առնչվել խեթական տեքստերում հանդիպող ¹⁵HAL (ժարգարե) տիտղոսը: Մոզերը հաճախ անհետանում էին տիեզերական թելի միջոցով: Իւայդին նաև արքայական իշխանութեան հավանավորն էր: Նրա սիմվոլներից էր գեղարդը: Ըստ մի խեթական ծեսի՝ թագավորն ու թագուհին տաճարում խոնարհվում էին գեղարդի առջև: Ինքական արքայատան պաշտամունքային կենդանին առյուծն էր, որը նաև Իւայդիի սիմվոլն էր¹⁶:

Ամառը խորհրդանշող Իւայդիին պետք է հաջողեց Թեյշեբան՝ խորհրդանշելով աշման սկիզբը: Դա հավանաբար պետք է ուղեկցվեր վիշապի դեմ մարտով, սրբազան ամուսնութեամբ և տարվա հաջորդ

փուլի ծնունդը խորհրդանշող տոնով: Թեյլերան պատերազմի, կայծակի, քամու, պտղաբերության (պտղաբերություն կայծակի միջոցով) աստվածն էր: Ափրիայում կայծակի զայր խորհրդանշում էր աշնանային ճոր տարին: Նրա սիմվոլը գույն էր, որը կապված էր հողը հերկելու, այն է՝ աշնանագանի հետ: Նա նաև ցորենի աստված էր: Թեյլերային նե համապատասխանում Արամ մահապետը և Վահագնը: Սահմի ամսին (հոկտեմբեր-նոյեմբեր) տեղի էր ունենում տոն՝ մվիրված Վահագնին, որը ևս կախող էր համապատասխանել աշնանային ճոր տարուն: Նույն ժամանակ զրադաշտական Իրանում նշվում էր կրակի տոնը: Թեյլերային է համապատասխանում զրադաշտական երկրորդ՝ ուզնի անժար կրակը: Նա նաև կապված էր խաղողի հետ: Հունաստանում կար խաղողի հավաքման տոն՝ ի պատիվ Թեյլերայի առասպելաբանական գուգահեռոներից մեկի՝ Թեսևսի: Ինչպես արդեն նշել ենք՝ նրա անվան ստուգաբանություններից մեկը կապված է «արարելու, ծանկելու» հետ և Թեյլերան ևս առնչվում էր տիեզերածին բնի հետ, որը նաև «քամի» էր⁵:

Թեյլերային պետք է հաջորդեր Արևի աստված Շիվինիի (Պայկական Արա Գեղեցիկ – Վահագն) ծնունդը (դեկտեմբերի վերջ), երբ տարին մեռնում էր, և իշխանությունը անցնում էր չար ուժերին: Արևի աստվածը, ինչպես Վահագնը, ցուրտ ձմռանը ուղևորվում էր անդրաշխարհ՝ վիշապին հաղթելու, նրանից տիեզերական կարգը խորհրդանշող սքրազան սերմը (*ra) խելու, որպեսզի կրկին հարություն տար տարուն: Այս գործողությանը պետք է հաջորդեր սքրազան ամուսնությունը և տոնը՝ խորհրդանշելով տարվա զարնանային ծնունդը (զարնանահավասարի օր)⁶: Մրան է համապատասխանում ուրարտական Արևի աստծու (նրա տոնին էտում էին խաղողը) և հայոց Արեգ ամիսները: Արևի աստվածն ինքնին կրակ էր և հավանաբար նրան էր համապատասխանում զրադաշտական երրորդ՝ սքրազան Միկը (արև) կրակը՝ մվիրված հովիվներին և երկրագործներին: Արևով էր կապված տիեզերական թելը: Արևի աստծու հարությունն ասոցացվում էր նաև ցորենի հարության հետ: Գարուն անվան ստուգաբանությունը որպես լեզուներում կապված է հացահատիկի տարրեր տեսակների հետ: Ցուլը ևս առնչվում էր զարնան և արևի պաշտամունքի հետ⁷: Հավանաբար Արև աստծուց ծնված մախսամարտային կերպարի հերոսից սերված երկվորյակների (մման Արտավազդի և Փոքր Մեծի կերպարներին)

քախումից էլ պետք է կործանվեր աշխարհը՝ տարին: Տարին ավարտվում էր մաև վերջին հերթի անպտղության պատճառով (Փոքր Մեծը): Փոքր Մեծը ժայռից դուրս էր գալիս ամեն տարի: Նավասարդ ամսվա նախօրեին դարբինները ամրացնում էին Արտավազի շղթաները, որ մա յայնի դրանք և դուրս յգա: Փոքր Մեծը ժայռից դուրս է գալու այն ժամանակ, երբ ցորենը և գարին դուրս գալին իրենց յափից: Սա խորհրդանշում էր տիեզերական կարգի խախտում (*n-arto վիճակ): Աշխարհի կործանումը կապվում էր մաև տիեզերածին թելի կտրվելու հետ: Փոքր Մեծը - Արտավազդ տիպի հերոսների հակամարտությանը համապատասխանում է Լևիթան կենդանու գլխի և պոչի մյացման պլոմեն, որի ժամանակ աշխարհը կկործանվի: Իրանում կար Նոր տարվա մի տոն, որը կոչվում էր Միթրագան (Միթրայի կռիվ, Միթրայի ծնծ): Այդ տոնի ժամանակ պտուղներն էլ յէին կալող աճել, և աշխարհը կքրծանվում էր⁸:

Այսպիսով, Ուրարտուի դիցարանի գերագույն հռչակի հաջորդականությունը կարող էր համապատասխանել տարվա երեք եղանակների հաջորդականության հետ: Բոլոր երեք աստվածներն էլ ունեին մի շարք ընդհանրություններ՝ գինի, կրակ, ցորեն, տիեզերածին թել (տիեզերածին սուրստանցներ՝ կապված տիեզերական կարգի հետ), մենամարտ «վիչապի» հետ: Տարվա երեք եղանակները և Ուրարտուի դիցարանի գերագույն հռչակը խորհրդանշում էին արարման երեք փուլերի հաջորդականության ընթացքը, որոնց մեջ իրադարձությունները պարբերաբար կրկնվում էին: Այստեղ նուստովածությունը դիտվում էր միաստվածություն՝ նուստովածային դրսևորումներով: Բնականաբար, լինելով պետության գերագույն աստված, Խալդին իր մեջ էր ներառել մաև մյուս երկու աստվածների գործառույթները: Նա արարիչ աստված էր, մարտիկ, արևի, պտղաբերության, մեռնող - հառնող, հավանաբար մաև անդրաշխարհի աստված: Խալդին Արև էր, իսկ Արևի պտույտը համարվում էր մեկ տարի: Մրան համադրելի է այն, որ Խալդին երբեմն պատկերվում էր պատանու, հասուն տղամարդու և ծերունու տեսքով, ինչը մեք կարծիքով կարող էր առնչվել մրա՝ տարվա երեք եղանակների հաջորդականության աճի նուստովածային քնույթի հետ⁹:

THE YEAR AND THE SUPREME TRIAD OF URARTIAN PANTHEON

We think, that the sequence of the supreme trinity of the Urartian pantheon may be equal to the three seasons of a year (summer, autumn, spring). Winter is not regarded as a season. The Sun God, born in the beginning of winter, went to the netherworld, defeated the dragon, brought back the universal seed and the year was reborn, symbolizing the beginning of the spring.

ՅԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հնայական Ա., Պատմամեջային շինությունները, քրմությունը, ծեսերը և տիեզերքի նախնախորհրդան ճանի պատկերացումն Ուրարտում, եր., 1986, ՊԲՀ (1), էջ 130-132; Պետրոսյան Ա., Հայոց ազգամագման հարցեր, եր., 2006, էջ 5; Даванян Ж., Верования и обряды древних армян, М., 1986, с. 29, 111.
2. Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները, եր., 1997, էջ 33; Դադայան Տ., «Կիլիկյանացի» էպոսի առաջին «ճյուղը» և ամպերապային դրոշմազնատոմը ծագումը (Ծնրն ի վերապա. Առապել, ծես և պատմություն), եր., 2008, էջ 43-44.
3. Հարությունյան Ա., Հայ առասպելաբանություն, Քննություն, 2000, էջ 443-444; Պետրոսյան Ա., Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեղատմ և հայոց ազգամագման խնդիրը, եր., 1997, էջ 53; Бобо М., Зороастризм в армянской мифологии, М., 1987, с. 84; Փիլիպոսյան Ա., Քանախյան Հ., Համերա-աքրադական տիեզերաստեղծ էնդի-Հայա աստծո և Հայոց ազգամագման Հայկ նախնային համարտության վերն (ՀՄՄ IX, զննարկների հիմնարկություն), եր., 1997, էջ 67-68; Մովսիսյան Ա., Արրազան լեռնաշխարհը. Հայաստանը Առաջադեր Արիայի հնագույն հույճեր շնվարումներում, եր., 2000, էջ 37-38; www.gutenberg.org/ Этнос М., Нити и верования, Քրդության Գ., Օրագույց հայոց, էջնամակն, 1997, էջ 228; Тошорев В., Паук, МИМ, том II, М., 1992, с. 295; Պետրոսյան Ա., Արամագը, եր., 2006, էջ 20-21; Diakonoff I., Evidence on the Ethnic Division of the Hurrians. Studies on Civilization and Culture of the Hurrians. In Honor of E.R. Lacheman. Winona Lake, Indiana, 1981, p. 81-87; Шедман Н., Кулыгура древнего Урарта, М., 1987, с. 85.
4. Պետրոսյան Ա., Հայկական ավանդական դրամայի ակունքների չորսը, եր., 2006, ՊԲՀ (2), էջ 263-279; Геран О., Хетты, М., 1987, с. 138; Հարությունյան Ա., Ջշվ. աշխ., էջ 170-172; Փիլիպոսյան Ա., Քանախյան Հ., Ջշվ. աշխ., էջ 68; Петросян А., Армянский Мегр, западный Мегр и урартский Халан (Հայկական «Մասնա ծնր» էպոսը և համաշխարհային էպիկական ծախանդությունը), եր., 2004, էջ 44-45; Бобо С., Искусство портретного изображения Урарту, եր., 1982, ՊԲՀ (3), с. 177, рис. 2, с. 179, рис. 1; Бобо М., Ջշվ. աշխ., էջ 43, 45, 149-150; Гамкреладзе Т., Никонен В., Иллюстрационный язык и иллюстрация. Тбилиси, 1984, с. 508; Պետրոսյան Ա., Արամագը, էջ Կ, 55. www.gutenberg.org/ Этнос М., Нити...; Кальнебер П., Символ Халана.

Древний Восток, 3, Ер., 1983, с. 179-183; Պարսլյան Ա., Հայկական մեզոլիթ... էր 29; Բարսեղյան Հ., Պաշտամունքն ու ծագումնաբեր ուղղորդվածության հայտնությունը, էր., 1973, էր 61; Чернышова Л., О некоторых терминах, обозначающих персонал Хеттского храма, Древняя Ассирия, М., 1985, с. 204-205; Հեռլանդյան Ա., Վանի քաղաքապետական պալատի կրթիչ, էր., 1990, էր 34:

5. Բոյս Մ., ԶԳ՝ աշխ., էր 90; Шварман Н., ԶԳ՝ աշխ., էր 86; Варданян Г., Древнеассирийские култы армян (հայ ազգագրություն և արվեստագրություն, 18), Ер., 1991, с. 116
6. Սեյիմյան Տիրակազի, Արևածագագրություն, էր., 1979, էր 95-96; Բոյս Մ., ԶԳ՝ աշխ., էր 90; Дамаскин Ж., ԶԳ՝ աշխ., էր 72:
7. Հեռլանդյան Ա., ԶԳ՝ աշխ., էր 130-132; Иванов В., Идолопоклонские названия года. Календарно-хронологическая культура и проблема ее изучения, М., 2006, с. 64-70.
8. Հարսլյանյան Ա., ԶԳ՝ աշխ., էր 14, 445-448, 456; www.gutenberg.org Эпикас М., Мир о мечах и всорращении.
9. Grekyan Y., The will of Menis and the gods of Uvartu, AJNES (1), Yerevan, 2006, p. 157; Հեռլանդյան Ա., ԶԳ՝ աշխ., էր 36:

ԲԱԶԻՆՅԱՆ ՄԱՐԻԵՏԱ

(ԵՊՀ)

ԱՐԱՐԱ-ՄՈՒՍՈՒՄԱՆ ԱՎԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԶՈՐՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՄՈՒԹՆԱՐՔԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

*Միշտ չէ, որ քամինեղք փչում են այնպես,
ինչպես ցանկանում են մտկեք
ալ-Մուրամարքի*

Արարական խաղիֆայության ստեղծումն ուղեկցվում էր նոր տարածքների գրավմամբ: Արարների կողմից նվաճված տարածքներում իսլամի տարածումն այդ տարածքների քրիստոսության համար ելիմ էր ստեղծում խաղիֆայության կառավարման համակարգում ներգրավվելու համար: Ժամանակի ընթացքում նրանց սկսում են մեծ դեր խաղալ խաղիֆայության կրանքում: Արարական տարրը խաղիֆայության կառավարման համակարգում զնալով մղվում էր երկրորդական պլան: Այս իրավիճակը հատկապես սուր քնույր է ընդունում Արրասյանների օրոք¹:

Ստեղծված իրավիճակում, երբ խաղիֆայության ապագան մշտապես էր, հայտնվեց մի մարդ, որն անուղղակի կերպով առաջարկեց խաղիֆայության հզորության վերականգնումն իր տեսությունը: Դա Աբու Տայյիբ քին ալ-Հուսեյն ալ-Ջաուֆին էր, նույն ինքը՝ պոետ ալ-Մուրամարքին:

Հասկանալ Մուրամարքիի առաջարկած գաղափարները առանց ծանոթ լինելու նրա կենսագրությանը անհնար է²: Մուրամարքիի այխարնախագրի ձևավորման մեջ մեծ դեր ունեցավ այն միջավայրը, որտեղ նա ապրեց կյանքի վաղ տարիները: Խուսքը Քուֆա քաղաքի մասին է: Այս ժամանակաշրջանում խաղիֆայության քաղաքներն էրնիկական առումով նման էին խայտարդետ կտավի: Իսկ Քուֆան արարական քաղաքների մեջ առանձնանում էր էրնիկական համեմատաբար միատարրությամբ և պահպանողական հայացքներով:

Հետաքրքրական է, որ քաղաքի յաղամասերը կրում էին արաբական գեղերի անվանումները: Քեռիայի արաբ քնակչության շրջանում դեռևս վառ էր գեղային ինքնագիտակցությունը: Մութամարբիի աշխարհայագրի ձևավորման մեջ իր հետոքը բողիկ մասն այն ժամանակահատվածը, որը նա անցկացրեց քեղվիմենների հետ: Չնայած, որ նա որպակի հիասրավություն ասվեց, երբ գիտակցեց, որ քեղվիմենները ինչ-որ չափով հեռացել էին իրենց արձատներից:

Մութամարբին ուներ հստակ քաղաքական դիրքորոշում: Նա Աբբասյաններին էր համարում խալիֆայության անկման պատասխանատուներ: Անգամ նրանց մասին ասել է.

«Ճիշտ չէ, որ Աբասյ¹ ժառանգներն ունին, քանզի մարդը կասկե չի ծնում»²:

Հայտնվելով Հալեպի եմիր Մայի աղ-Նատուայի (944-967)³ արքունիքում՝ Մութամարբին վերջնականապես ձևավորեց իր տեսությունը: Ըստ նրա՝ արաբական խալիֆայության հզորությունը կարող է վերականգնել միայն այն ղեկավարը, որն ունի մաքուր արաբական ծագում: Նա գտնում էր, որ ժողովրդի հզորությունը նրա ղեկավարի մեջ է⁴: Մութամարբիի տեսությունը հենվում էր երկու հիմնադրոսների վրա. արաբական էթնոսի և իսլամի: Նրա գաղափարների հիմքում ընկած էր արաբ-մուսուլմանական գերիշխանության մոդելը: Նա գտնում էր, որ միայն Հալեպի եմիր Մայի աղ-Նատուան կարող է իրագործել իր գաղափարները: Իրականում Մայի աղ-Նատուան Մութամարբիի տեսության մեջ հանդես է գալիս որպես խղեպական արաբ ղեկավարի հավաքական կերպար: Կարելի է միայն ենթադրել, քե ինչպես էր Մութամարբին պատկերացնում գործնականում իր տեսության իրականացումը, քանի որ նա չի նշում դրա իրագործման ուղիները: Մութամարբիի տեսությունը մոտ էր խղեպականին, քայց, ցավոք արտի, քավականին հետո իրագործելի դատնալուց: Հաջողելով կերպին մի շարք փաստարկներ, որոնցով փորձ կարվի հիմնավորել այս կարծիքը:

Նախ պետք է ընդունել, որ այդ ժամանակաշրջանում արաբները խալիֆայությունում էրնիկ փոքրամասնություն էին կազմում: Ոչ արաբ, քայց մուսուլման պաշտոնյաների թիվը քավականին մեծ էր: Բնական է, որ նրանք ինքնակամ չէին հրաժարվի իրենց պաշտոններից, իսկ բունի ուժով նրանց ստիպել՝ կնշանակել երկրում սկսել քաղաքացիական պատերազմ: Սա քավականին արկածախնդիր նախաձեռնություն

կիներ. ինչո նախ և, առաջ Սալֆ ադ-Դաուլայից կարմանօբեր հակառական իննաստուրամ միջոցներ որակիւք նրա տրամադրութեան տակ չկային: Իսկ եթե փորձ արվեր դրանք ստանալ հարկերի ավելագման միջոցով, ստովել հավանական է, որ քնակչութունը նրա դեմ կտրամադրվեր: Չայետք է մտանալ, որ մնանատիսպ «նեքքին հեղափոխութուններ» իրականացնելու համար անհրաժեշտ է համապատասխան հոգեբանական մթնոլորտ, որը, զավոք սրտի, քաղակայում էր խալիֆայութում: Անգամ, եթե Սալֆ ադ-Դաուլային հաջողվեր հասնել խալիֆայութունում արարական գեղիչխանութեան հաստատմանը, միևնույն է, նրա դեմ երկար ժամանակ կշարունակվեր ընդդիմադիք շարժում, որն, անկասկած, երկրում անկայուն իրավիճակ կտողծեր, ինչն էլ իր հեքքին կարագացներ խալիֆայութեան վերջման գործընթացը: Նույնիսկ, եթե որոշակի ժամանակահատվածով հաջողվեր կայունացնել քաղաքական իրավիճակը, միևնույն է բռնի ուժով ստեղծված, էթնիկական քաղմագամութեամբ այքի ընկնող պետութունը, ինչպիսին հանդիսանում էր խալիֆայութունը, դատասպարտված էր կործանման: Նմանատիպ օրինակները պատմութեան մեջ շատ են:

Ինչ վերաբերում է իսլամին, ապա այս պարագայում այն չէր կարող լինել միավորող գործոն: Իսլամը իր ստեղծման առաջին իսկ օրվանից երբեք միասնական կրոն չի եղել: Եթե նույնիսկ վերցնենք միայն շիաներին և սուննիներին, ապա կտեսնենք, որ նրանց մեջ անհաղթահարելի, արմատական գաղափարական տարածայնութուններ կան: Հաշվի առնելով այդ տարածայնութունները՝ անհնար է պատկերացնել նրանց միավորումը: Սակայն մի սրան փորձենք անտեսել իրականութունը և տեսականորեն պատկերացնենք, որ շիաները և սուննիները միավորվում են միասնական գաղափարների շուրջ: Այս միավորումը հնարավոր է երկու ճանապարհով: Առաջինը՝ սուննիները ընդունում են շիաների առավելութունը, կամ՝ ընդհակառակը: Երկրորդ հնարավոր տարբերակը իսլամում՝ բոլոր մուսուլմաններին միավորող մի նոր ուղղութեան ստեղծումն է: Հաշվի առնելով շիեզմի և սուննիզմի գաղափարական հիմքերը և անցած պատմական ուղին՝ այս երկու տարբերակներն էլ գրեթե անհնարին են:

Գուցե Մուրանաբքին ինքն էլ գիտակցում էր իր «տեսութեան» անիրագործելի լինելը: Նրա արտահայտած որոշ մտքերից կարելի է

սմանառնիս ներազդութեամբ անկ: Օրինակ իր
բանաստեղծութեաններից մեկում իրեն համեմատում է 'Նորանոմ
հիշատակվող առասպելական Սալեհ ճարգարի հետ'¹

Ինչպես տեսանք, Մուրանաքին առաջարկեց խալիֆայության
հզորությունը վերականգնել՝ հենվելով արաբական էթնոսի և իսլամի
վրա: Բայց բազմաթիվ ոչլեկտիվ և ստրյեկտիվ սրտոճատներով նրա
տեսությունը գործնական կիրառություն չէր կարող ունենալ:

MARIETA BAZINYAN

(YSU)

THE THEORY OF AL- MUTANABBI FOR RESTORING THE POWER OF THE CALIPHAT

The main goal of this article is to discover the principles of the supplied theory
from the poet al- Mutanabbi for getting out from the chaotic state of the Caliphate,
which appeared after Abbessids al-Mutanabbi, who had an absolute arabic origin, was
regretted seeing the chaotic state in the Caliphate in which he was evolved because of
the governors not belonging to the arabic origin. His theory was close to the perfect,
but unfortunately far from being realized.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Hitti Ph., A History of the Arabs. London, 1946, p. 301-306
2. Фельдманский Н. М., История арабской литературы X-XVIII века, М., 1991, с. 26-86.
3. Արու ալ-Արուս՝ Արաբյանների դիմապատկերի հիմնաքեր:
4. Кактен М. С., Абу-т-Тайиб ал-Мутанабби (915-965) и средневековых арабских источниках, Литература Востока, М. 1965, с. 40-53.
5. Hitti Ph. նշվ. աշխ., էջ 457:
6. 'Առբան 7/71-77:

ՔԱՂՂԱՍԱՐՅԱՆ ՄՇԵՐ

(ԱԻ)

ԻՍՒԱՍՏԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈՒՈՒԹՅԱՆ ՊԱՆՈՊԱՆՆԵՐԻ ԿՈՐՊՈՒՄԻ
(ԻՀՊԿ) ԱՏԵՂԾՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ԴԵՐԸ ԽՐԱՆԻ ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԻ
ՀԱՍՏԿԱՐԳՈՒՄ

1979 թվականի փետրվարին Իրանում տեղի ունեցած Իսլամական հեղափոխության հաղթանակի արդյունքում Իրանը դարձավ Իսլամական համրապետություն: Միապետության տասպալումից անմիջապես հետո տարբեր սոցիալական շերտեր ներկայացնող ղեկավար կենտրոնների միջև առաքացան զաղտնի կամ ակնհայտ հակամարտություններ: «Հեղափոխական կոմիտեները», «հեղափոխական տրիբունալները», փատարները (պահակաբանների) խմբավորումները չէին ենթարկվում ժամանակավոր կառավարությանը, անտեսում էին նրա կարգադրությունները և մույժիսկ խառնվում էին նրա գործունեությանը¹: Փաստորեն նրկլաում սկիզբ էր առել մի իրավիճակ, որի անտեսումը կարող էր հանգեցնել անկառավարելիության, որն էլ իր հերթին կրերեր հեղափոխության նպատակների ոչ ամբողջական իրականացման և ծրագրերի տասպալման: Իմամ Խոմեյնին և նրա ղեկավարած իսլամական հեղափոխությունը հաղթանակեց հիմնականում իրանական ժողովրդի անձնագոհության շնորհիվ: Հնուանկարում համապատասխան ուժերի ստեղծումն էր, որոնց կարելի էր վստահել ձեռք բերված հաղթանակի պահպանումը: Առաջնային էր դառնում զինված ուժերի վերածնագործան հարցը, որն աներաժեշտ էր նոր հանրապետության հետագա զարգացման և կայունության համար: Իհարկե կար Իրանի զինված ուժերի համակարգը, սակայն հաշվի առնելով այն փաստը, որ քանակը Մոհամմադ Ռեզա շահի օրոք համարվում էր նրա հիմնական հենարանն ու պաշտպանը նոր սկիզբ առնող հեղափոխական շարժման դեմ, ինչպես նաև օգտվում էր գամձարանի հնարավորություններից: 1970-ական թվականների կեսերին նրկլսի զինված ուժերի նորագույն զինատեսակներով ու

զինտեխնիկայով սպառազինութիւն կրանուն էր 5-6 մլլոյ դոզար, որը աննախադեպ էր ժամանակի որևէ այլ երկրի զարգացման քնագավառում²։ Անհրամելոտ էլ ստեղծել մեկ այլ ուժային կտուրջ, որն անվերապահորեմ կծոտայեր նոր վարչակարգին և անճնորսաց կերտով նվիրված կլիներ Իսլամական Խանրապետութիւնն ու նրա գաղափարախոսութիւնը։

1979 թվականի մայիսին Իմամ Խոմէյնիի հանճնարարութեամբ ստեղծվեց Իսլամական հեղափոխութեան պահապանների կորպուսը (ԻՀՊԿ), որին նախապես անդամակցեցին 10 հազար կամավորներ³։ ԻՀՊԿ-ն կորիզը կազմեցին Իսլամական կոմիտեների զինված խմբավորումները, որոնց անվանում էին փասոլար (պահապան), ինչպես նաև «Բասիթ» աշխարհագրի գործասերը⁴։ Հոգևորականութեան կողմն անցած քանակի հրամանատարական անճնակազմը անհանգստութեամբ ընդունեց ԻՀՊԿ-ի ստեղծման փաստը⁵, ընկալելով այն որպես իրենց նկատմամբ անվտոանութեան դրսևորում, սակայն յկարողացավ ինչ-որ կերպ հակազդել։ Նրանց հավաստիացրեցին, որ ԻՀՊԿ-ն չի խառնվի քանակի գործերին, քանի որ իրենց խնդիրները տարբեր քնույթի են. քանակը պետք է զբաղվի երկրի պետական սանճմանների և տարածքային անդրոջակամութեան պաշտպանութեամբ, իսկ ԻՀՊԿ-ն՝ «ծաստատուն կերպով կպաշտպանի իսլամական հեղափոխութեանը քչնամիներից»⁶։ Խոմէյնին էլ իր հերթին պահապանների կորպուսին արգելեց մասնակցել քաղաքական գործընթացներին⁷, սակայն ժամանակի ընթացքում այդ անջրպետը քուլացավ և ԻՀՊԿ-ն ռազմական և տնտեսական զարգացումը նրան բույլ տվեց քաղաքական ազդեցութեան որդակնի լծակներ ճեղք քերել։

Ի դեմս Իսլամական հեղափոխութեան պահապանների կորպուսի, իշխող հոգևորականութեանն ունեցավ քանակից անկախ մի ուժ, որին կարելի էր վստանել՝ նորաստեղծ հանրապետութեան ներքին կայունութեանն ու իսլամական գաղափարների զարգացմանն ու տարածմանը վտանգ սպառնալու դեպքում։

Համաճայն 1982թ. մայիսին հաստատված ԻՀՊԿ-ի կանոնադրութեան, նրա բարճրագույն հրամանատար էր հանդիսանում երկրի հոգևոր առաջնույթը⁸։ Այնտեղ մասնավորապես նշված է, որ ԻՀՊԿ-ն նախատեսված է.

- Իրանում իսլամական հեղափոխության և նրա նվաճումների պաշտպանության.
- Իրանի իսլամական հանրապետության սահմանադրության շրջանակներում իսլամի իշխանության տարածման.
- Իսլամական գաղափարների իրականացման մշտական աջակցության.
- Իսլամի հետ համագորակցության միջոցով ԻԻՀ-ի պաշտպանության ներուժի հզորացման.
- «Ռասիդ» աշխարհագրի կազմավորման և պատրաստման համար: Ինչպես նաև կատարում է այնպիսի գործառույթներ, ինչպես տարերային աղետների ժամանակ փրկարարական աշխատանքների իրականացում, իրավապահ մարմիններին օգնության ցուցաբերում՝ պետական կառույցների և կրոնական ու քաղաքական գործիչների պաշտպանության դեպքում¹⁹:

Իրանի իսլամական հանրապետությունը ղեկավարում էր հաղթանակով հետհեղափոխական ճգնաժամը, երբ 1980թ. սեպտեմբերին սկսվեց Իրան-Իրաքյան պատերազմը: Ուրամյա պատերազմն ակամայից փորձադաշտ դարձավ նորաստեղծ ԻՀՊԿ-ի համար: Իսլամական հեղափոխության պահպանման կորպուսը պատերազմի ընթացքում առավել ծանրակշիռ և նվիրված ուժն էր հոգևոր առաջնորդի համար: Կորպուսի հրամանատարությունը արագորին աճող գործառնականներին, որոնք անվերջ համալրվում էին գաղափարապես պատրաստված մարտիկներով, անխնայ կերպով ուղարկում էր ամենաթեժ կետերը: Հենց դա էլ կորպուսի պահպանմանը դարձրեց հերոսներ և քաթրացրեց նրանց հեղինակությունը Իրանի հասարակության շրջանում: Իրան-Իրաքյան պատերազմի տարիներին ԻՀՊԿ-ն վերածվեց «խակահան» քանակի, որի կազմում հետագայում ընդգրկվեցին նաև նրկի ռազմաօդային ուժերը և նավատորմը²⁰: Փաստորեն ԻՀՊԿ-ն արդարացրեց իր նշանակությունը: Հետագա 10 տարիների ընթացքում կորպուսի անձնակազմի թվաքանակը աճեց ավելի քան 50 անգամ և 90-ական թվականներին հասավ մոտ կես միլիոնի²¹:

Ներկայումս Իսլամական հեղափոխության պահպանման կորպուսը Իրանի իսլամական հանրապետության գլխավոր ուժերի համակարգում զբաղեցնում է իր հաստատուն և անփոխարինելի տեղը:

ԻՀՊԿ-ի ներկա կառուցվածքն իր մեջ ներառում է ցամաքային զորքեր, ռազմաօդային և ռազմածովային ուժեր¹²։ Հատկանշական մի փաստ, չնայած ԻՀՊԿ-ն համարվում է ԻԻՀ զինված ուժերի բաղկացուցիչ մաս, սակայն այնտեղ զինծառայողների հավաքագրումը կատարվում է ոչ թե պարտադիր զինասպարտության օրենքի համաձայն, այլ կամավոր սկզբունքներով։ Այդ կամավորականները հիմնականում «Բասիջ» աշխարհագրորի ներկայացուցիչներ են, որոնք փաստացի գտնվում են ԻՀՊԿ-ի ղեկավարության տակ և բաժանվում են երեք խմբի՝ շաքրային անդամներ, որոնք անցել են պարտադիր վերասպարտաստման ծրագիր, ակոխիվ անդամներ, որոնք շարունակում են ծառայությունը համապատասխան ծրագրով, և հատուկ մարտիկներ, որոնք հաշվառված են ԻՀՊԿ-ի պահեստագոյում և մշտական կապի մեջ են գտնվում վերջինիս հետ՝ ստանալով ԻՀՊԿ-ի ծառայակցի վկայական¹³։ Ստացվում է, որ ԻՀՊԿ-ի հրամանատարական կազմը սկզբում կամավորներից ընտրում, վերասպարտաստում և կազմավորում է «Բասիջ» աշխարհագրոր, իսկ հետո արդեն ընտրյալ կամավորներից լավագույններին անդամագրում է իր շարքերը։ Արդյունքում ստեղծվում է մի ուժ, որը պատրաստ է աներկբա անճնագնորության՝ համուն իսլամական պետության ներքին անվտանգության պահպանման։ Իրանի իսլամական հանրապետության 30 մարզերն իրենց հերթին բաժանված են ԻՀՊԿ-ի 16 շրջանների¹⁴՝ այսպիսով ԻՀՊԿ-ին հնարավորություն տալով իր հսկողության տակ պահել ամբողջ երկրի տարածքը։

Իր գոյության 30 տարիների ընթացքում Իսլամական հեղափոխության պահապանների կորպուսը վերածվել է մի իզոպ կազմակերպության, որն ամբողջությամբ ենթարկվում է ներկայիս հոգևոր առաջնորդ Ալի Խամենեյին, և հաշվի առնելով Իրանում նրա գերծունեության ծավալներն ու հնարավորությունները, կարելի է փաստել, որ ԻՀՊԿ-ն հիդրավի հանդիսանում է Իսլամական հեղափոխության կարևոր ձեռքբերումներից մեկը։

MHER BAGHDASARYAN
(IOS)

THE CREATION OF THE ISLAMIC REVOLUTION GUARDS CORPS: ITS
ROLE IN THE SYSTEM OF MILITARY FORCES OF IRAN

After Islamic revolution on May 1979 on the instructions of imam Khomeini has been organized the military body of the Islamic revolution guards corps in which authority ruling clergy gave the independent power apart from army. For 30 years of the existence the Islamic revolution guards corps it was transformed to the influential organization which entirely submits to spiritual leader Ali Hamenei and providing external and internal safety of the country.

ՅԱՆՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Иранская революция 1978-1979, М., "Наука", Шестаков А. П. : Создание духовенством Корпуса стражей исламской революции как инструмента борьбы за авторитарное политическое господство, с. 163.
2. Բաղրաբան Վ., «Գրքի Գիտություն», Եր., 2005, էջ 691:
3. Բաղրաբան Վ., «Գրքի Ընթաց», Եր., 1999, էջ 95:
4. Зарубежное военное обозрение N12, 1984, О. Черета <http://hist-battle.chat.ru/koir.htm>
5. Иранская революция 1978-1979, М., "Наука". А. П. Шестаков: Создание духовенством Корпуса стражей исламской революции как инструмента борьбы за авторитарное политическое господство, с. 165.
6. Առյժ տեղյժ:
7. Журнал "Власть", N5 (808), Тридцать лет на страже. <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocID=1112450&print=true>
8. Зарубежное военное обозрение N12, 1984, Черета О., <http://hist-battle.chat.ru/koir.htm>
9. Главнокомандующий Корпуса стражей исламской революции Ирана о пересмотре роли корпуса. 20.05.2008 <http://arxivian.narod.ru/news/KSIS3ros1.htm>
10. Журнал "Власть", N5 (808), Тридцать лет на страже. <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocID=1112450&print=true>
11. Բաղրաբան Վ., Առյժ տեղյժ, էջ 95:
12. Առյժ տեղյժ:
13. http://ru.wikipedia.org/wiki/Стражи_Исламской_Революции Военная и идеологическая подготовка в КСИР
14. http://ru.wikipedia.org/wiki/Стражи_Исламской_Революции Территориальная деятельность КСИР.

ԳՄՍՊԱՐՅԱՆ ԱՐԱՄ

(Ա)

ԱՐԱՄ ՊՅՏԳՄՍԱՎՈՐՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՕՍՍԱՆՅԱՆ ԽՈՐՀՐԳԱՐԱՆՈՒՄ (1908-1909 թթ.)

1908թ. Ստամբուլ ժամանումից անմիջապես հետո արաբ պատգամավորները ձեռնամուխ եղան «արաբական ակումբի» կամ «արաբական դաշինքի» ստեղծմանը, որի գլուխքյան մասին վկայում են մի քարք հետազոտողներ, ինչպես նաև Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանատան ղեկավանագլխական գաղտնի խորհրդական Ջինովկի հաղորդագրությունները՝ ուղղված Յարական Ռուսաստանի Աքտաքին գործերի նախարարին:

«Արաբական դաշինքը» սկզբնական շրջանում մտադիր չէր միանալու Օսմանյան խորհրդարանում ներկայացված կուսակցություններին և խորհրդարանական խմբավորումներին, որոնք էին օրինակ «Անքարը» և «Մահմեդական քնկերությունը»:

Թեև արաբ պատգամավորների մեծամասնությունը քնտրվել էին կամ որպես «Իբթիհադ վե թեքաքի» կուսակցության ներկայացուցիչներ, կամ էլ նրա անմիջական աջակցությամբ, խորհրդարանում արաբները մեծամասամբ ընգրկված չէին իբթիհադական խրակցիայի մեջ¹:

Տեղեկությունները «արաբական դաշինքի» մասին շատ հակասական են: 1909թ. հունվարի 2-ին Մուհամմադ Քուրդ Ալիի «Ալ-մուքթաբիս» թերթը հայտնում էր, որ խորհրդարանի արաբ պատգամավորների հիմնած արաբական դաշինքը ստեղծված է «Իբթիհադ վե թեքաքիին» աջակցելու համար, միևնույն ժամանակ Ա. Մանդելշտամը պնդում էր, որ արաբ պատգամավորները, կայսրության ոչ բուրժ ժողովուրդների ներկայացուցիչների հետ համատեղ խորհրդարանում քննարկվող հարցերի մեծամասնության ժամանակ ունենին հակաիբթիհադական դիրքորոշում²:

«Արաբական դաշինքը» իրենից ներկայացնում էր բավական տարաբնույթ խմբավորում: Խորհրդարանի պատգամավոր էին քնտրվել,

ինչպես մենիշխանության հակառակորդներ (ինչպիսին էր օրինակ Արտաշատի արհեստագործները), որոնք արարձեցին հուզող բոլոր հարցերի լուծումը տեսնում էին միայն օսմանյան բոլոր ժողովուրդների միասնության մեջ՝ հույսեր կապելով «ժողովրդի վեճերի» կուսակցության հետ¹։ այնպես էլ նախկին սուլթանական վարչակարգի պաշտոնյաներ և խոշոր հողատերեր՝ Սայիդ Թալիբ փաշան, Ահմադ փաշան, Մուստաֆա ար-Վահաբ և այլք։

Մայր և այնպես արաբ պատգամավորների շրջանում եղած քաղաքական հայացքների տարբերությանը, ամենևին էլ չէր նշանակում, որ վերջիններս չէին փնտրում գործունեության մի ընդհանուր գիծ, որը առաջին հերթին կնայաստեղծ արարձեցի իրավունքների պաշտպանությանը։

Խորհրդարանում «ժողովրդի վեճերի» կուսակցության ղեկը ազնվի ամբաստանելու նշանակով, երկտարա ղեկավարները փորձում էին արարձեցին իրենց կողմը քաշել։ Երկտարաքերի կատարած առաջարկներին արարձեցի վճռականորեն մերժում էին և հպակայես զայրանում էին, երբ նրանց առաջարկում էին նրանում տալ, որը պահանջվում էր բոլոր նրանցից, ուրիշ մտնում էին կուսակցության շարքերը։

Արարձեցի համատարանը վերջ դնելու համար, երկտարաքերը ղեկնեցին սպառնալիքները։ Սակայն արաբ պատգամավորները իրենց հերթին հայտարարեցին, որ խորհրդարանի բազումից հետո նրանց առաջ կքաշեն մի օրինակ, որը կնախատեսեն պատժի միջոցներ կիրառել երկտարաքական կոմիտեների նկատմամբ՝ որպես անօրինական խմբավորումների, որոնք ոտնձգություն էին կատարում իշխանական կառույցների գործառնությունների վրա՝ երկիրը տանելով դեպի անարկախ²։

Երկտարաքերի ջանքերը՝ համաձայնության զարու արաբ պատգամավորների հետ, այդպես էլ ոչ մի իրական արդյունք չտվեցին։ Արարձեցից միայն երկու հոգի համաձայնվեցին համագործակցել երկտարաքական կոմիտեի հետ³։

Ինչպես նշում է ռուս ղեկավարներ Ջիմովը, արարձեցի և թուրքերի միջև առկա տարածայնություններից բացի, արաբ պատգամավորները կասկածանքով էին վերաբերվում պրոանգլիական ուղղությանը, որին հետևում էին ինչպես իշխանությունները, այդպես էլ իրենց հակամարտները։ Արաբ պատգամավորները նման ղեկորդումը պայմանավորում էին

նրանով, որ արարները Անգլիայի կողմից ենթարկվել են տարատեսակ վերավորանքների և նվաստացումների⁶։ Բացի այդ արար պատգամավորների որոշ մասը չէր վստահում Անգլիային, որի սրտոճառն էր վերջինիս անբացույց մտադրությունը՝ Բաղդադի և Բասրայի վերայերթնելու տարածելու իր իշխանությունը։

«Արարական դաշինքը» ի հակադրություն Անգլիայի նկրտումներին, առաջ քաշեց Բաղդադի և Բասրայի վերայերթների ձևափոխման իր ծրագիրը, որում մասնավորապես ասվում էր.

Բաղդադի և Բասրայի վերայերթերը, ինչպես նաև Նեջդի սանջակը պետք է միավորվեն մեկ նահանգի մեջ, որի ղեկավարությունը պետք է ստանձնեն գեներալ-նահանգապետը։ Նահանգի ղեկավարությունը պետք է կազմակերպվեր կենտրոնացման հիմունքների վրա, և գեներալ-նահանգապետին կից պետք է կազմվեր նահանգային խորհուրդ։

Կրթության տարածման համար այնտեղ, որտեղ անցածելու էլ, պետք էր հիմնվեին դպրոցներ։ Արարներին պետք է թույլ տրվեր հաճախել Թուրքիայում արդեն գոյություն ունեցող ժողային ուսումնարաններ։

Որպեսզի վերջ դրվի ցեղերի միջև վեճերին, ենթադրվում էր թուրքական կառավարության թույլտվությամբ վերջիններիս հատկացվեին հողատարածքներ, այնքան, որքան որ պետք էր նրանց բոլոր պահանջները բավարարելու համար⁷։

Նման ծրագրի իրականացումը, ինարկն, կհանդիպեր բազմաթիվ խոչընդոտների, սակայն արդեն իսկ այս գաղափարի առաջ քաշումը խորհրդարանում, չնայած այն հանգամանքին, որ այն կրում էր տեղային բնույթ, այնուամենայնիվ, վկայում էր, որ արարների մտտ հաստնանում էր միավորվելու միտումը։

Առաջին փորձությունը «արարական դաշինքի» համար եղավ խորհրդարանի մանդատային հանձնաժողովի նիստը, որտեղ քարձրացվեց պատգամավորներ՝ Սայիդ Թալիբ ալ-Նաքիբ, Անադ ֆաշա ալ-Չուհեյր⁸, Շաֆիկ բեյ Մուսայադ ալ-Ազմ և Յուսուֆ բեյ Շիտվանի⁹ ընտրությունների անօրինականության հարցը։ Սկզբնական շրջանում արար պատգամավորները աշխատում էին խույս տալ այս խնդրի քննարկումից, սակայն հետագայում «Արարական դաշինքը» միաշահմուտ կերպով հանդես եկավ ի պաշտպանություն իրենց հայրենակիցների, որի հետևանքով վավերացվեց բոլոր չորսի պատգամավորական մանդատները։

Օսմանյան խորհրդարանի գործունեության առաջին տարում մի շարք խնդիրների քննարկման ընթացքում «Արաբական դաշինքը» ևս շարդարացրեց երիտթուրքերի սպասելիքները: 'Կա առավել ակնհայտ կերպով արտահայտվեց, երբ իրֆիհադականների առաջարկով անվտանգություն հայտնվեց մեծ վեզիր Քամիլ փաշայի կառավարությանը: Արաբները դարձյալ զրավեցին հակաիրֆիհադական դիրքորոշում, որը, սակայն, արտահայտվեց ոչ րացահայտ քվերարկության ժամանակ արաբ պատգամավորների գերակշիռ մասը՝ մոտ քառասուն եռգի, մնաց ձեռնպահ ¹⁶:

Այսպիսով, յնայած այն հանգամանքին, որ «Արաբական դաշինքը» Օսմանյան խորհրդարանի գործունեության սկզբում, թեև շկարդացավ անցկացնել արաբական ազգային ձգտումներն այս կամ այն կերպով արտահայտող որևէ օրինագիծ, սակայն արաբ պատգամավորները որոշ դեպքերում ընդգծված կերպով ցույց տվեցին, որ իրենք անվերապահորեն չեն եմագանդվի «Իրֆիհադ վե քերաքքի» կուսակցության քողոր պահանջների կատարմանը:

Խորհրդարանում արաբ պատգամավորների ցուցաբերած դիրքորոշումը ինրֆիհադականների նկատմամբ և նրանց մոտեցումների կտրուկ տարբերությունը ու տարակարծությունը, քերևա առաջին մայտադրյալներն էին, հետագայում ոչ միայն խորհրդարանի ներսում, այլև նրանից դուրս արաբների և երիտթուրքերի միջև առկա լուրջ հակասությունների ի հայտ գալուն:

ARAM GASPARYAN

(IOS)

THE ACTIVITIES OF ARAB MPs IN OTTOMAN PARLIAMENT (1908-1909)

In 1908 after the opening of Parliament the Arab MPs formed "Arab alliance". It acted separately without joining any political party or group represented in Ottoman parliament. In the alliance there were gathered the representatives of progressive as well as conservative political forces.

During the first year "Arab alliance" tried not to have conflicts with Itihadists. Although Arab MPs haven't accepted all the demands of Young Turks. During the discussions of several problems "Arab alliance" acted as an opposition force. This fact assisted to the beginning of serious future contradictions between Arabs and Young Turks inside as well as outside of Parliament.

1. Շառ Յաւիթիկ Սիլոնի՝ ճառ շահատն արար պատգամաւոր «Իրրիւնդ զի յերարի» կռակներէն անբաժնի: Գրքեր շաւիթիկ թիւո, ալ-արար ուս ալ-բար իի ալ-անդ ալ-սաման: 1908-1914, Դանսնդն, 1991, էջ 135 (արարեթն իզգով):
2. Котан Д., Становление национально-освободительного движения в арабских странах Азии 1908-1914гг., М., 1986, с. 180.
3. Նոյն անբաժնի:
4. Лелева дипломатического тайного советника Зинovieва из Константинополя. Ակարծիկն Մ. Ներսիսյանի գլխավորութեամբ իսկարած արիւթնային նյութեր, հ. III, համար 281, (ՀՀ ԳԱԱ Արեւիւզիտորյան ինստիտուտի արիւթի):
5. Лелева дипломатического тайного советника Зинovieва из Константинополя. Ակարծիկն Մ. Ներսիսյանի գլխավորութեամբ իսկարած արիւթնային նյութեր, հ. III, համար 284, (ՀՀ ԳԱԱ Արեւիւզիտորյան ինստիտուտի արիւթի):
6. Лелева дипломатического тайного советника Зинovieва из Константинополя. Ակարծիկն Մ. Ներսիսյանի գլխավորութեամբ իսկարած արիւթնային նյութեր, հ. III, համար 281, էջ 4, արիւթի:
7. Մրս ճեռ մեկտեղ առարարի կար միավորիչ մաս կարմիր ծովին կարակից արարական չրգաներ: Лелева дипломатического тайного советника Зинovieва из Константинополя. Ակարծիկն Մ. Ներսիսյանի գլխավորութեամբ իսկարած արիւթնային նյութեր, հ. III, համար 284, էջ 4, արիւթի:
8. Բարարից ընտրված պատգամաւորներ: Մանրամասն տես՝ Գառարչյան Ա., Խորհրդարանն ընտրութեանն Օսմանյան կայսրոյան արարական վիւայերներում, Մերմալեր և Միջին Արեւելի երկրներ և ժողովուրդներ, XXIV, էջ, 2005, էջ 77:
9. Շաւիթիկ ալ-Մուսայա՝ «Արար-Օսմանյան երարարութեան» կռակներէն նախապահ Դանսնդնայի ընտրված պատգամաւոր, որն ունի տարանական արքունիքի լրտեխ իսկարած: Յուսով թի Շիւսամ՝ Քնկազի պատգամաւոր, կանգնովն էր չրական իսկարարութեան մեր, սակայն անարարոյ: Лелева дипломатического тайного советника Зинovieва из Константинополя. Ակարծիկն Մ. Ներսիսյանի գլխավորութեամբ իսկարած արիւթնային նյութեր, հ. III, համար 286, (ՀՀ ԳԱԱ Արեւիւզիտորյան ինստիտուտի արիւթի):
10. Hajjar J., L'Europe les Destinées du Proche-Orient. Le Nationalisme arabe, Syrien Entree la Jeune Turquie et les Puissances (1908-1914), Damas, 1996, p. 165.
11. Feroz, A., The Young Turks, The Committee of Union and Progress՝ in Turkish Politics, 1908-1914, Oxf., 1969, p. 69-91.

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՍՈՆԱ

(ԱԽ)

ՔԻԱՅՆԻԼԻ - ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԵԶՐԱՓՈՒԿԻՉ ԴԱՐԱՇՐՁԱՆԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԱՐԴԻ
ՊԱՏՍԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ուրարտուի վերջին արքաների ժամանակագրության խնդիրը ուրարտագիտության մեջ քննարկում է առ այսօր: Ի դեպ, այս խնդրին տարբեր կերպ են մոտեցել խորհրդային, արևմտյան և հեռիստրիդային պատմագրության ներկայացուցիչները, տարբեր են արքաների տիրապետման համար առաջ քաշված ժամանակագրությունները, նրանց հաջորդականության խնդիրը, որի հետ մակ սերտորեն առնչվում է Ուրարտական կայսրության անկման հանգամանքները: Ըստ որում, ժամանակին ուրարտական տերության թուլացումն ու անկումը վերագրում են, օրինակ Ռուսա III Էրիմնայրյուզու զահակալությունից հետո, մինչդեռ հետագայում ուրարտական զանազան կամ ավելացվեցին նոր արքաներ, այն է՝ Զ.ա. VII դարի վերջում և VI դարի սկզբում: Մյուս կողմից, արքաների ժամանակագրության խնդիրը պատմագրության մեջ պատկանում է ուրարտագիտության կնճռոտ և սակավ ուսումնասիրված հարցերի թվին:

Պատմագրության մեջ ի հայտ եկած նոր տվյալների առկայությամբ ուրարտագիտության մեջ արտահայտված տեսակետները Զ.ա. VII դարի ուրարտական արքաների հաջորդականության մասին առկա նյութի հիման վրա, մեր կարծիքով, վերանայման կարիք ունեն: Այսպես, Գ. Ղափանցյանը Ռուսա I-ից հետո հիշատակում է Արզիշտի II (714-6807 թթ.), Ռուսա II (680-645թթ.), Սարգտրի III (կամ IV*, 646-620թթ.) արքաներին: Նա Ուրարտուի վերջին արքա է համարում Ռուսա III Էրիմնայրյուզուն, որի համար կատարման տարիներ համարում է Զ.ա. 605-585թթ., երբ Մարաստանը վերացնում է Ուրարտուի անկախ պետականությունը և գրավում նրա մայրաքաղաք Տուշպա-Վանը¹:

Սակայն արքաների այս գանկը այսօր վերը նշված արքաներով չի սահմանափակվում, քանի որ ուրարտագիտության մեջ հայտնաբերված

նոր սկզբագիր արքայունքը պիտոթյանը հաղորդել են նոր տվյալներ 1970-ական թթ. ուրարտագիտության մեջ Ռուսարտուի վերջին արքաներ սկսեցին համարվել նաև Սարգսրի IV և Ռուսա IV արքաները, որոնց մասին առավել ժամրամասն կիտանք ստորև.

Արժեքավոր է Ռուսարտուի վերջին արքաների ժամանակագրության մասին Ն. Վ. Հարությունյանի արտահայտած տեսակետը, ըստ որի նա 1955թ. կարմիր-բուրլից հայտնաբերված կապն սալիկի վրա ընթերցել է Ռուսա III իսմանուն որդի Ռուսա արքայի անունը, դրանով իսկ գիտությանը մատուցելով ուրարտական նոր արքային՝ Ռուսա IV-ին: Ելնելով դրանից՝ բազանայտվում է, որ Ռուսարտուի պատմության վերջին շրջանի ժամանակագրության մեջ Սարգսրի III և Ռուսա III հաջորդել են նրանց ժառանգները՝ Սարգսրի IV և Ռուսա IV², և մեջբերում է Ռուսարտուի պատմության վերջին շրջանի արքաների հետևյալ ժամանակագրությունը. Ռուսա Արգիշտոթդի (Ռուսա II), Սարգսրի Ռուսայոթդի (Սարգսրի III), Սարգսրի Սարգսրոթդի (Սարգսրի IV), Էրիմնա Սարգսրոթդի (*), Ռուսա Էրիմնայոթդի (Ռուսա III), Ռուսա Ռուսայոթդի (Ռուսա IV)³:

Ուրարտական պետականության անկման վերաբերյալ գոյություն ունի այն տեսակետը, որ Ք.ա. VII դարի կեսերից արդեն քուլացած պետությունը իր գոյությունը շարունակել է մինչև Ք.ա. 590-585թթ., երբ տեղի է ունենում պատերազմ Լլոյիայի և Մարաստանի միջև, և որ Մարաստանն է վերագրել Ուրարտուի անկախ պետությունը կամ պատերազմը ակսելուց առաջ, կամ դրանից հետո⁴:

Ուրարտական արքաների ժամանակագրության այլ ցանկ է առաջարկում Ե. Գրեկյանը: Նա Ռուսա Արգիշտոթդուց, այսինքն՝ Ռուսա II (Ք.ա. 680-650-ական թթ.) հետո Ուրարտուում տեսնում է հետևյալ զանակալներին՝ Էրիմնա, Ռուսա Էրիմնայոթդի (Ռուսա III), Սարգսրի Ռուսայոթդի (Սարգսրի III), որը կամ Ռուսա Էրիմնայոթդու կամ էլ Ռուսա Արգիշտոթդու որդին էր: Նա ասորեստանյան աղբյուրներում Ք.ա. 643թ. եհյատակվող Ուրարտուի վերջին զանակալն էր⁵: Մյաժամանակ այն կարծիքն է արտահայտվում, որ Ռուսա Էրիմնայոթդու կառավարման ժամանակ Վանի թագավորությունը քաժամվում է մի քանի ինքնուրույն մասերի, որանցից ամեն մեկը ունենում են տարբեր ճակատագրեր⁶:

Հայագիտության մեջ արտահայտված տեսակետներից այլ է Ա. Հնայակյանի տեսակետը, որի համաձայն Ռուսարտուի շարունակել է իր գոյությունը մինչև Ք.ա. 520-ական թվականներ և կորցրել իր անկախությունը Հայաստան արշաված արքեմենյան բանակի մերիտիմոսից հետո: Նա առաջարկում է Ռուսարտուի վերջին արքաների հետևյալ ժամանակագրությունը՝ Ռուսա II (685-650թթ.), Ռուսա և Սարգուրի (650-645թթ.), Սարգուրի III (645-620թթ.), խնամակալարքուն (620-600թթ.), Սարգուրի IV (600-580թթ.), Էրիմնեա (580-555թթ.), Ռուսա III (555-545թթ.), խնամակալարքուն (545-525թթ.), Ռուսա IV (525թ.)⁶: Առաջարկվել է նաև այն տեսակետը, որ Ռուսարտուի վերջին արքաները հայկական ժազուր են ունեցել⁷:

Տարբեր է մտեցումը արևմտյան պատմագրության մեջ: Այստեղ բնորոշում են, որ Մարաստանը կարող էր կործանել Ռուսարտական պետությունը, սակայն ոչ թե Ք.ա. 590-585թթ., այլ դեռևս ավելի վաղ՝ 640-629թթ. ընկած ժամանակահատվածում: Այս տեսակետը արտահայտում է Ս. Քրոյր⁸:

Այս ենթադրությունը հաստատվեց նաև Բաստամուր իրականացված ենագիտական աշխատանքները, համաձայն որոնց 20-րդ դարի 80-ական թվականներից ուղարտագիտության մեջ առաջարկվեց ուրարտական պետության անկման թվական համարել Ք.ա. 650-640-ական թվականները⁹: Բաստամուր իրականացրած պեղումները պարզաբանում են, որ արլին Ք.ա. VII դարի կեսերին ավերվել էր ուրարտական թագավորության մի շատ կարևոր կենտրոն: Կարմիր-ջուրից, Թուփրակվալեից և Բաստամից հայտնաբերված ուրարտական տեքստերը, կնիքների արձանագրությունները չեն ակնարկում, որ գոյություն են ունեցել այլ իշխողներ: Վերևում նկատարված զանակալները, ըստ Ս. Քրոյի, իրականում գուտ իշխաններ էին՝ LÜ.A.NIN-ն պաշտոնով, և ավելի ճիշտ է այդ անձանց թվագրել Ռուսա II-ի ժամանակաշրջանով: Հնարավոր էր համարվում, որ ուրարտական կայսրությունը անկում է ապրել Ռուսա Արգիշտարդու իշխանության տարիներին կամ նրանից հետո⁹: Նա նաև փոփոխություն է կատարել ուրարտական արքաների ժամանակագրության մեջ, ըստ այդմ Ռուսա Էրիմնեայրդու կառավարման շրջանը ետ է տանում Ռուսա Արգիշտարդուց հետո¹⁰ և առաջարկում է ուրարտական արքաների հետևյալ գանկը՝ Արգիշտի II, Ռուսա II, այնուհետև

ընտանիքի անդամներ LՄԱՆԻՆ-ն պաշտոնում՝ Սարգսյանի Ռուսաթոքյի, Ռուսա Ռուսաթոքյի, Էրիմենա, Սարգսյանի Սար, Ռուսա Սարգսյանի, այնուհետև ուրարտական քաղաքական տան անդամների գանկը շարունակում են՝ Ռուսա III և Սարգսյանին: Նա գտնում է, որ Ք.ա. 609-608թթ. Բաբելոնյան ժամանակագրությունում հիշատակված Ռուսառուն հանդես է գալիս որպես աշխարհագրական տարածք, այլ ոչ թե քաղաքություն¹¹:

Ըստ ամենայնի, այլ կարծիքի է արևմտյան ուրարտագիտության մյուս ներկայացուցիչ՝ Մ. Սալվինին: Ըստ դրան, կարևորվում է նրա կողմից 2002թ. Վանից ոչ հեռու գտնվող Գյովելեք գյուղում Ռուսա III արքայի արձանագրությանը կոթողի հայտնաբերումը: 2007թ. Մ. Սալվինին Սավազըր գյուղի մոտ (Վան քաղաքից արևելք) հայտնաբերում է մեկ այլ ամբողջական արձանագիր կոթող, որը լրացնում է Գյովելեքի տեղեկությունները և նոր մտորումների տեղիք տալիս: Հեղինակը նշում է, որ Սավազըրի հուշարձանը ևս պատկանում է Ռուսա Էրիմենաթոքյան (Ռուսա III), և այտեղ գործ ունենք ինչպես Գյովելեքի, այնպես էլ Քեշիշ-գյուղի հայտնի կոթող-վիմարի կրկնօրինակի հետ: Նաև պարզվեց, որ այդ երկու վիմարերը (Գյովելեք և Քեշիշ-գյուղ) պատկանում են միևնույն՝ ավելի քան 3,60 մ քառակուսի ունեցող կոթողի¹²: Հետևաբար, հեղինակը նշում է, որ այժմ ունենք երկու կոթող Քեշիշ-գյուղի տարածքում (1. Գյովելեք+Քեշիշ-գյուղ և 2. Սավազըր, և երկուսն էլ պատկանում են Ռուսա Էրիմենաթոքյան (Ռուսա III), այլ ոչ թե Ռուսա Արգիշտոթյան (Ռուսա II) կամ Ռուսա Սարգսյանյան (Ռուսա I): Նորագույն տեղեկությունները հեղինակին ստիպում են որոշակի ճշգրտումներ մտցնել Ք.ա. VII ուրարտական պատմության արքաների ժամանակագրության հարցերում: Խոսքը վերաբերվում է Ռուսայի՝ Արգիշթի որդու և Ռուսայի՝ Էրիմենայի որդու ժամանակագրության խնդրի նոր մեկնաբանմանը, ըստ որի Ռուսա Արգիշտոթյան դառնում է Ռուսա III, իսկ Ռուսա Էրիմենաթոքյան՝ Ռուսա II: Եվ առաջարկում է ուրարտական արքաների հետևյալ ժամանակագրությունը. Ռուսա Սարգսյանյան (Ռուսա I), Արգիշտի Ռուսաթոքյի (Արգիշտի II), Ռուսա Արգիշտոթյի (Ռուսա II), Ռուսա Էրիմենաթոքյի (Ռուսա III), Սարգսյանի Ռուսաթոքյի, Սարգսյանի Սարգսյանյան (Սարգսյանի III)¹³:

Այդի մասնագիտական գրականության մեջ ամբողջազրամ քույր տեսակետները վերջնական չեն և կարիք տեսնեմ նոր քաղաքատնային: Սակայն մեզ համար առավել համոզիչ է թվում Ե. Գրեկյանի ուրարտական արքաների համար առաջ քաշված գանկը. սակայն այն ևս կարող է փոփոխվել ուրարտական արխիվի հայտնաբերման դեպքում. Դժբախտաբար, առայժմ ուրարտական տեքստերի արխիվ չի հայտնաբերվել: Հուսով ենք, որ Վանա լճի արևելյան ափին գտնվող Այանիսի հնագիտական պեղումները կարող են մատուցել հարուստ նյութեր քնդիանրասպես Ուրարտուի ռազմաքաղաքական պատմության, ժամանակագրության, քառապաշարի, պաշտամունքի և այդ թվում պատմության գահակալների՝ Լուրիպրիի, Ռուելիպրիի, Էրիմենայի և Արանի ուսումնասիրության համար:

SONA GRIGORYAN

(IOS)

**THE PROBLEMS OF THE INVESTIGATION OF THE HISTORY OF THE
LAST EPOCH OF BIAYNILI-URARTU IN THE MODERN
HISTORIOGRAPHY**

The question of how to date the reign times of the last kings of Urartu is discussed in Urartology even today. The scholars of Soviet and post-Soviet times and western scholars had different approaches to the question, each of them proposed different dates for the reign of each king, because the question of dating the reign periods of the late Urartian kings is closely connected with the question of the decline of the Urartian kingdom. So, G. Kapantsyan mentions after Rusa I the kings Argišti II, Rusa II and Sarduri II. He considers the last king of Urartu Erimena the son of Rusa II and proposes as dates of his reign 605-585 (B.C.), when the Medes put an end to the independent kingdom of Urartu. It is worth mentioning the point of view of N. Harutyunyan concerning the dating of the reign times of Urartian kings. In 1955 on a clay plate (Tontafel) he read in Karmir Blur the name of the king Rusa the son of Rusa III and thereby introduced into Urartology the name of a new king "Rusa IV". Another dating of the reign times of Urartian kings is proposed by E. Grekyan. After Rusa the son of Argišti he mentions the following kings: Rusa the son of Erimena and Sarduri the son of Rusa. At the same time he expresses the opinion that in the reign of Rusa the son of Erimena the kingdom of Van is divided into different parts, each of which has its own

list. In Armenology one has expressed the opinion that the last kings of Urartu were of Armenian origin. The approach of western scholars is different. The western scholars accept that it is possible that the Medes destroyed Urartu, not between 590-585 (B.C.), but between 640-629. Such a point of view has S. Kroll. He has made changes in dating the reign times of the last Urartian kings. He puts the period of reign of Rusa the son of Erimens after that of Rusa the son of Argišti and proposes the following list of the Urartian kings: Argišti II, Rusa II, then family members holding the post LÜ.A.NIN-II, Sarduri the son of Rusa, Rusa the son of Rusa, Erimens, Sarduri Sar, then the list of the Urartian kings is continued by Rusa III and Sarduri. He expresses the point of view that Urartu, which is mentioned in the Habelonian chronicle in 609-608 (B.C.), is a geographical territory, but not a kingdom. It should be noted that all these points of view are not complete and perfect and new discoveries ought to be made. The list of Urartian kings by E. Grekyan seems to be more convincing for us, but it can be also changed, if a new Urartian archive is discovered.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ղազնեցյալ Գ., Ուրարտուի պատմությունը, եր., 1940, էջ 220-225: Նույն տեսակետն են արտահայտել նաև Ն. Աղոնց և Դ. Գրյունե՝ Ուրարտուի վերջին սրբա համարելով Ռուսա III էրիմենայություն, ով հավանաբար իշխել է Ջ.ա. 610-585թթ.: Grousset R., Histoire ancienne de l'Arménie, Paris, 1947, p. 62; Աղոնց Ն., Հայաստանի Պատմությունը, եր., 1972, էջ 180:
2. Меликшванли Г. А., Урартские клинообразные надписи (այստեղծակ' ՄՀԽ), М., 1960, № 277, 436, 439-460 - Арутюнян Н. В., Корпус урартских клинообразных надписей (այստեղծակ' КУՀԽ), Ер., 2001, №№ 430-432; 443-446, Ամիրամբյուր է էջԵԻ, դր արձեղյան պատմագրությունն մեր մերթվամ է Սարգստը IV և Ռուսա IV գտնակությունն ենարակությունը, և նրանք սրբակի ընդունվում են իրան արքայակներ: Zimansky P., Xenophon and the Urartian Legacy, PALLAS, 43, Boston, 1995, p. 260, et. 4; նույնի՝ An Urartian Ozymandias, Biblical Archaeologist, 58/2, 1995, 98f; Медведская Н. Н., Коллеи Урарту: новые факты и гипотезы, Эронияные чтения памяти Б. Б. Петровского, СПб., 1998, с. 62.
3. Aroshianian N. V., Problème concernant la dernière période de l'histoire d'Urartu, ACTA ANTIQUA, T. XXII, Budapest, 1974, p. 415-427; նույնի՝ Некоторые вопросы последнего периода истории Урарту, Древний Восток, 2, Ер., 1976, с. 98 и сл.; նույնի՝ К интерпретации надписи на глиняной вулке Кармир-Бююра, Պատմա-րամասնական հանդես (այստեղծակ' ՊԻՀ), եր., 1962, 3 (18), էջ 95-114; նույնի՝ Емодыни (Урарту), СПб., 2006, с. 253-261; Ենդյան նաև Ляконов Н. М., Последние годы урартского государства, Вестник Древней Истории (այստեղծակ' ВДИ), М., 1951, № 1, с. 29-39; նույնի՝ Урартские письма и документы. М.-Л., 1963, с. 28-29:

նույն՝ Մառն Առա և Բրոնոա օրոկ 600Գ. ձո ուս և սեւերակ քոկոկ քառլոնկա
սրքեւ, ՅՈՒՄ. Մ., 1981, № 2, ս. 34-64.

4. Lehtmann-Haupt C. F., *Armenien einst und jetzt*, HZ, 1931, Berlin, S. 686, 462; Փոտրոնկոյ Ի. Բ., Յանկո սրքեւ (Մարտ), Մ., 1959, ս. 116; Լալկոն Ի. Մ., 1951, Փոսլակոո քոկ րարքեւկո քոսուրակո, Ասորո-նառնոնկա ոսոսոնկա լո ոսոռոն Մարտ, (սարքեւն՝ ԱՅՈՒՄ՝), ՅՈՒՄ. ՈՒՄ 2-4, Մ., 1951, ս. 34; Մեւալկառն Դ. Ա., Ըրոնոսոսոնկա ոսոռոնկա լո ոսոռոն քոկոն Զառնալկա: 1. Ոսոն-Մարտ, Կառնկա, 1954, ս. 319-321; Ղառննքոյան Չ., Որչ. աշխ., էջ 220-225; Արտկան Ի. Յ., Յոքոսոն Փոսլակո քոկոն ոսոռոն Մարտ, Ըրոնոն Յոսո, 2, Ըր., 1976, ս. 112-114.
5. Հնուայլկան Ս. Չ., Քննչերակնի աշխարհ քանակի էրոնիոն, էրերոնի-երկան, ՀԳՆՀ, էր., 1998, էջ 10-12 (12-14):
6. Կարալոյան Հ., Հայկական թնաշխարհը սեւապիտ աշրտերնքոն, Հ. 1, Չիրք 1, Սեւապիտ տեղանոննք, էր., 1998, էջ 50; Հնուայլկան Ս. Չ., Որչ. աշխ., էջ 10-12 (12-14); Հարտրտոյան Բ., Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների և Ասորական Ասիայի հնագույն պատմության մի քանի խնդիրների շուրջ (մ.թ.ա. VII-VI դդ.), էր., 1998, էջ 72-83:
7. Luckenbill D. D., *Ancient records of Assyria and Babylonia*, II (սարքեւնառն՝ ARAB) II, Chicago, 1926-1927, * 834; Լալկոն Ի. Մ., ԱՅՈՒՄ, № 72 (X, 40-50), № 79; Չրնկան Ե. Հ., Կանի քաղաքըրքոյան քաղաքական պատմըրքոն (սաղաքըրքոյան ընթացըրքոն):
8. Չրնկան Ե., Հ., Ուլլոն տեղոն:
9. Kroll S., *Keramik urartäischer Festungen in Iran*, AMI, Erg. 2, Berlin, 1976, S. 175; Մեւալկառն Ի. Մ., Որչ. աշխ., էջ 63:
10. Kroll S., *Urartu Untergrund in anderer Sicht*, Istanbul Mitteilungen, Bd. 34, 1984, S. 157-160.
11. Kroll S., Որչ. աշխ., էջ 165-168; M. Salvini, *Geschichte und Kultur Urartier*, Darmstadt, 1995, S. 117.
12. Kroll S., Որչ. աշխ., էջ 163; Հնու. Լալկոն Ի. Մ., Մարտեւ քեռն և ձոսոսոնկա, Մ.-Ղ., 1963, ս. 28; Ուլլոն՝ Կնոսոնկա և սեպա լո Ըրոնոն Յոսոսո, ՔԱ, № 1, 1994, ս. 114; Արտկան Ի. Յ., Ոսոսոն ոքոսոն Փոսլակո քոկոն ոսոռոն Մարտ, Ըրոնոն Յոսո, 2, Ըր., 1976, ս. 113-114.
13. Kroll S., Որչ. աշխ., էջ 166-169:
14. Salvini M., *Arpiti, Russ, Erimesa, Russ und Die Löwenschwänze: Eine Urartäische Palastgeschichte Des VII. Jh. V. Chr.*, ARAMAZD, vol. II, Yerevan, 2007, p. 146; Թնաշխարհը նաև համեմատիտ ուլլոն ինդնակի ալկնի ձոսոն էրոնսարական աշխատըրքոնում աքոսալոսոնկան հարթիցի ինո: Տնա Salvini M., *Geschichte und Kultur Urartier*, Darmstadt, 1995, S. 109-121.
15. Salvini M., Ուլլոն տեղոն, էջ 157-158; Թնաշխարհը նաև Ուլլոն՝ *Corpus Dei Tessi Urartei*, Vol. 1, Roma, 2008, p. 9-10.

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ԳՈՈ

(ԱԽ)

2008-2009 թթ. ԻՍՐԱՅԵԼԱ-ՊԱՆՆԱՏՆՆԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ

2008թ. դեկտեմբերի 27 ին իսրայելական զինված ուժերը սկսեցին «Թափվող արճիճ»¹ ռազմական գործողությունը, որը միտված էր Գազայում պաղեստինյան «Համաս» շարժման ռազմաքաղաքական ենթակառույցների ոչնչացմանը և շարժման մարտիկների կողմից իսրայելական տարածքների ոմրակոծությունների կանխարգելմանը²: Հարկ է նշել, որ 2005թ. սեպտեմբերին Իսրայելը իրականացրեց «Աբրբին պահապանը» գործողությունը, որի համաձայն Թել-Ավիվը Գազայի իսրայելական քնակավայրերից դուրս քերեց քնակիչներին և զինժառանգներին³, ինչպես նաև ապամոնտաժեց այնուղև և Հորդանան գետի Արևմտյան ափին տեղակայված իսրայելական ռազմական քոլոբ շինությունները⁴: Այնուհետև, 2005թ. նոյեմբերին ստորագրված պաղեստինա-իսրայելական համաձայնագրի արդյունքում քացվեց նաև Եզրայտոս-Գազա սահմանին գտնվող Ռաֆահ անցակետը: Այս սահմանի արդյունքում Թել-Ավիվը դադարեցնում էր Գազայում իսրայելական զինվորական վարչակազմի գործունեությունը՝ տրամադրելով Գազայի պաղեստինցիներին «ամբողջական ինքնուրույնություն»:

Ռազմական գործողությունների սկսվելու հաջոյտ օրը Համասի ղեկավար Խալեդ Մաշալը կոչ արեց Հորդանան գետի Արևմտյան ափի քնակիչներին Իսրայելի դեմ սկսել երրորդ ինքիֆադայան⁵՝ աատարելու համար Գազայում գտնվող իրենց պաղեստինցի եղբայրներին⁶:

«Թափվող արճիճ» ռազմական գործողությունները կրկին ի հայտ քերեցին միջադարական հարաբերություններում առկա մրցակցությունը և Իսրայելի դեմ միասնական դիցըդրաշում զբաղեցնելու անկարելիությունը: 2008թ. դեկտեմբերի 31-ին Կահիրեում անարդյունք ավարտվեց Արաբական պետությունների լիգայի անդամ պետությունների պոտաջին գործերի մախաբարների արտահերք հանդիպումը⁷:

Օգտվելով ԱՄՆ-ի աջակցությունից և անտեսելով ՄԱԿ-ի ինչպես նաև մյուս շահագրգիռ ուժերի պատերազմական գործողությունները դադարեցնելու ցուցքները, 2009թ. հունվարի 3-ին խորայնական գործերը սկսեցին «Ֆրակվող արձին» ռազմական գործողությունների երկրային «զամարային» փուլը⁸:

Իսրայելական ռազմական գործողությունները դադարացնելու և զինադադար ստորագրելու նպատակով, ինչպես նաև միջպաշտիտիմյան քանակագություններ սկսելու ուղղությամբ ակտիվ դիվանագիտական գործունեություն ծավալեց նաև Եզիպտոսի մախազահ Հոսնի Մուբարաքը: Եզիպտոսը, սկսած 1990-ականների առաջին կեսից, զարձակ նաև արաբական այն գործուն ուժերից մեկը, որը մախազահ Մուբարաքի կառուցողական և հավասարակշռված քաղաքականության արդյունքում կարողացավ ստանձնել խորայն-պաղեստինյան հարաբերություններում տարածաշրջանի իրական միջնորդի դերը:

Իսրայելա-պաղեստինյան զինադադար ստորագրելու վերաբերյալ եզիպտական մախաձեռնությունը ստացավ «Մուբարաք-Մարկոզի» խաղաղ մախաձեռնություն անվանումը:

Եզիպտա-Ֆրանսիական խաղաղ մախաձեռնությունը բաղկացած էր եետևյալ մի քանի առանցքային կետերից.

1. Պատերազմող կողմերն անհապաղ դադարեցնում են կրակը: Այդ ժամանակահատվածում Եզիպտոսը մախաբատրաստում է «մախաձեռնության երկրորդ» փուլը: Միևնույն ժամանակ քույրատրվում է հունանյտար բեռների վախադրումը Գազա:
2. Մուբարաքի գլխավորությամբ Կանիսեսում կրավիրվում է ճիստ, որի ընթացքում ձեռք բերված խորայն-պաղեստինյան պայմանավորվածությունները չեն կարող միակողմանի ձևով խախտվել: Այս նույն հանդիպմանը քննարկվում է նաև Գազա-Եզիպտոս սահմանի եզիպտական զինված ուժերի կողմից հսկողության ուժեղացման հարցը:
3. Մուբարաքի մախաձեռնությամբ կազմակերպվում է պաղեստինյան բոլոր խմբավորումների ներկայացուցիչների հանդիպումը, որտեղ կքննարկվեն «մախաձեռնության» առանցքային հիմնադրույթները⁹: 2009թ. հունվարի 7-ին Իսրայելը և Պաղեստինի Ինքնավարության մախազահ Մահմոդ Աբրահը աղբյուրներին եզիպտա-Ֆրանսիական խաղաղ մախաձեռնությունը, մինչդեռ «Համաքը» հայտարարեց, որ իր

վորձազեւոնները զեռ պետք է քննարկեն այն, որից հետո միայն կեանտակեցվի իրենց դիրքորաչաւը¹¹:

Գազալում ստեծված իրավիճակի շուրջ բանակցելու նպատակով 2009թ. հունվարի 7-ին Կահիրեում սկսվեցին ելիպտա-իբրտայեւական¹² և եգիպտա-սլաղեւտիմյան¹³ բանակցութլունները¹⁴:

2009թ. հունվարի 17-ին ՄԱԿ-ի ԱԽ-ն ընդունեց թիվ 1864 բանաձեւը՝ Կազալի գոտում կրակը դադարեցնելու մասին¹⁵: Կոյն օրը երեկոյան իարայեւական նախարարների գրասենյակը համարելով, որ իարայեւական գորքերը հիմնականում կատարել են իրենց աղբւղը դրված խնդիրները, որչաւում ընդունեց Կազալում կրակը դադարեցնելու մասին¹⁶: Մեկ օր անց, աղը մասին հայտարարեց նաև սլաղեւտիմյան կողմը: Արդեն 2009թ. հունվարի 20-ի դրոթլամը Գազալի գոտուց դուրս էին քեղվել Ցախալի բոլոր ստորարաժանումները¹⁷:

Երկու կողմերն էլ ստեղծեցին 5-ական «բանախտաւոթլան հանձնաժաղով», որը պետք է իրականացնի ազգային հաղտեցման գորքերնարցը, և որի վերջնական արղլունըը կլինի «ազգային մլխասնոթլան» կատաւարաւոթլան ստեղծումը¹⁸:

Իարայեւա-սլաղեւտիմյան հերթական ռազմական բախտումը կանխարգելելու, ինչպես նաև եգիպտական խաղաղ նախաձեւեւոթլան գորքերնարցը վերջնական արղլումըի հասցնելու նպատակով 2009թ. գարնանը Կահիրեն իրապարակեց սլաղեւտիմյան հարցի կազաւորման համասարգիակ նախազիծը, որի համաձայն¹⁹:

1. Գազալի գոտում պետք է կազմավորվեր գործաղլիր կոմիտե, որում կենթգրաւվեն Գազալում գործող բոլոր խմբաւորումները՝ ներաղլալ «ժաւամական ցիհաղը»: Տվյալ կոմիտեում տեղերի հիմնական մասը պետք է գրաղեցնեն «Համասի» և «Ճարքի» ներկայացուցիչները, որոնք գործաղլիր իշխանոթլումը կիրականացնեն մինչև 2010թ. հունվարը՝ Պաղեստիմյան ինքնաւարտոթլումում նախազահական և օրենաղլիր ժողղլի ընտրոթլունները:
2. Նշված կոմիտեն ամմիքականորեն պետք է ենթարկվի Պաղեստիմյան ինքնաւարտոթլան նախազահին:
3. «Համասը» և «Ճարքը» կնախաձեւեն 2010թ. նախազահական ընտրոթլուների նախապատղլաստական աղլատաւեղները և կձանաղլեն ընտրոթլուների արղլումըները:

4. Գաղափարներով և Գազախում և Արևմտյան ափում «Համասի» և «Նարինի» կողմնակիցների նկատմամբ երկուստեք հալածանքները:
5. «Նարինի», «Համասի» ներկայացուցիչները, արաբական երկրների մասնակցությամբ, ինչպես նաև ՄԱԿ-ի հովանու ներքո պետք է համատեղ անվտանգության ուժեր կազմավորվեն. որոնց հիմնական նպատակը պետք է լինի Ինքնավարությունում անվտանգության ապահովումն և Իսրայելի հետ զինադադարի պայմանների կատարման վերահսկողությունը:
6. Իսրայելի հետ երկարաժամկետ զինադադարի ստորագրումը:
7. Իսրայելի հետ ռազմագերիների վախճանակման գործընթացի ապահովումը: Ենթադրվում էր, որ այն չի վերաբերվելու կարանքի տակ գտնվող պաղեստինյան անհատու գործիչների ազատ արձակմանը:
8. Եզիպտոսն ազատ է արձակում իր տարածքում ձերբակալված «Համասի» ակտիվիստներին և դաքժյալ թույլատրում է «Համասի» գործունեությունը իր տարածքում²⁰:

Գոյություն ունեւր նաև Օմար Մուլեյմանի առաջադրած գաղտնի կետը, համաձայն որի «Համասը» պետք է հրաժարվի եզիպտական տարածքով ապաստանություն տեղափոխելուց և այդ գործընթացի կատարմանը պետք է հետևի եզիպտական համապատասխան ուժերի հետ մյասին²¹:

«Միավաղ արճիճ» ռազմական գործողության ախյունըում քյուրեղացավ հետևյալ իրողությունը.

1. պատերազմական գործողությունները ցույց տվեցին հերքական անգամ, որ պաղեստինա-իսրայելական հակամարտությունը կարգավորելու համար ռազմական ուժը այլընտրանք չէ: Չիրականացան իսրայելական վտրձագետների քլից-հաղթանակի ակնկալիքները: Իսրայելը հավանաբար հաշվի չէր առել, որ «Համասի» համար Գազան կենսական գոյությունը պահպանելու խնդիր է, և հետևաբար «Համասը» կտվելու էր մինչև վերջ: Տարածայնություններ կային նաև իսրայելական ղեկավարության շրջանում՝ մասնավորապես, Օլմերտը ձգտում էր ընդլայնել և խորացնել ռազմական գործողությունները, մինչդեռ Բարաքը և Լլավնին աշխատում էին որքան հնարավոր է շուտ զինադադար կնքել և սկսել քանակցային գործընթացը:

2. Ելքուսման և ԱՄՆ «ճանաչելին» «Համասը»՝ որպես վերանշյալ հակամարտության քանակկող կողմ. ինչին երկար ժամանակ է ծգտոմ այս կազմակերպությունը: Դրա վառ արտաբույցն է Անգլիայի նախկին վարչապետ Թոնի Բլեյթրի, ԱՄՆ-ի նախկին նախագահ Ջիմմի Բաթթերի և Չրանսխայի տարրեր պաշտոնյաների համդիպումները «Համասի» ներկայացուցիչների հետ: Արևմուտքը քաջ գիտակցում է, որ արդեն մտտ ապագայում՝ 2010թ. հունվարի նախագահական և օրենսդիր ժողովի ընտրություններում, «Համասը» կարող է կրկնել 2006թ. հունվարին կայացած ընտրություններում իր հաղթանակը, որից հետո նրա հետ քանակկությունները արդեն կդառնան ծայրահեղ աներածնշտություն:

3. «Թափվող արձիճ» ռազմական գործողությունը ինչ որ առումով քարհնապատ պայմաններ ստեղծեց Սիրիայի համար՝ Գոլանի քարծուները վերադարձնելու առումով: Այս ամենը ակնհայտ դարձավ, երբ Սիրիան տնային կալանքի տակ վերցրեց Դամասկոսում հաստատված «Համասի» ներկայացուցիչներից շատերին: Դամասկոսը հստակ ընդգծեց նաև «երկու պետություն - երկու ժողովուրդ» սկզբունքին իր հակատարմությունը, որի հետ համաձայն է նաև Վաշինգտոնը:

4. 2006թ. ընտրություններից հետո «Համասի» ամենակարևոր խնդիրը՝ «Չարհին» հավասար միջազգային ճանաչում գտնելն էր, որն էլ նրան մեծ հաշվով հաջողվեց լուծել շնորհիվ «Թափվող արձիճ» ռազմական գործողության:

5. Իսրայելին հարկավոր էր ձեռք բերել հնարավորինս երկարաժամկետ զինադադար կամ խաղաղություն, որն էլ դատելով տվյալ զարգացումներից ԹԻ-Ավիվը մեծ հաշվով ապահովեց իր համար:

6. Եզիպտոսի նախագահ Հոսնի Մուբարաքն իր կառուցողական դիրքորոշմամբ ավելի դյուրին դարձրեց պաղեստինա-իսրայելական զինադադարի ձեռքբերումը: Միևնույն ժամանակ Եզիպտոսը ևս մեկ անգամ ապացուցեց բոլոր չափազրգիտ կողմերին, որ Կաիրին տարածաշրջանում արարական այն քաջատիկ ուժերից է, որը կարող է գործում և իրական միջնորդի դերակատարություն ունենալ Իսրայելի հետ քանակկային գործընթացում:

THE ISRAEL - PALESTINE HOSTILITIES IN 2008-2009. EGYPT'S STANCE

The Israeli military operation "Cast Lead" in Gaza strip has led to another crisis in Palestine. The war revealed severe disagreements among Arab states as a result of which the Arab world was not able to take a unified position to condemn Israel.

Meanwhile the hostilities have contributed to the fortification of Egypt's political position in Arab world. President Mubarak's constructive and balanced policy played an important role not only in thwarting the Israeli operation but also it facilitated inter - Palestinian dialogue between HAMAS and FATAH. Egypt's mediation efforts between several military-political centers of the region once raised its authority in international relations. The Israeli military operation caused dire complications for Gaza, more than hundred people were killed, several hundred were wounded, Gaza faced almost complete destruction of infrastructure. Preliminary estimations show that at least 1.5 billion USD should be spent on reconstruction efforts. Nevertheless the military operation in Gaza once again proved that there is no military solution for Palestine problem. All parties should make compromises for getting a durable solution of the conflict.

ՄԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Իսրայելական կողմը այդ գործողություններին պատասխանել էր 1,5 տարի: Ռազմական գործողություններում ընդգրկված էին քննաևնոր ամենաքիչ իսրայելցի 10.000 զինվորականներ: «Թափվող արմին» ռազմական գործողությունը պաշտոնապես տևեց 22 օր:
2. Համաձայն «Washington Post» ռյալթիթի, Իսրայելի կողմից «Համախի» շին նախաձեռնած ռազմական գործողությունները քաղաքականապես հեռատես քայլ էր. հելկոպտ պատվող ընտրությունների նախօրեին նման քաղցի կարող էին քաղաքական զգալի ձեռքբերումներ ռեժիմը Իսրայելի պաշտպանության նախարար Էհուդ Բարաքը, վարչապետ Էհուդ Օլմերտը և արտաքին գործերի նախարար Ֆիսի Լիվնի: Պաղեստինցիների հետ անհաջող բանակցությունները տվյալ պարագայում Բարաքին և Լիվնին հնաշուկություն կտային ստանալ Իսրայելի հիմա քնակության դրական շիքրտլումը: Տես The Washington Post, 29.12.2008; Հարկ է նշել, որ իսրայելական ռազմական գործողությունները ձեռնարկվել են մեծ մաս «Համախի», ճանաչված, երբ հաշվի առնեն այն հանգամանակը, որ 2009թ. իունվարին լրանում էր Մաննոլդ Արքաի նախապեսական լիազորությունների ժամկետը: Zuhar Sh., Gaza, Israel, Hamas and the Lost Calm of Operation Cast Lead, Middle East Policy Council, Vol. XVI, Summer 2009 N 2, p. 12.

3. Գազալուծ խրախուսման ընկերությունը սեփականում էին Գույ մարիզ չմակադաշում: Խրախուսման այդ գործողությունը հաստատվել էր խրախուսման կատակարարման և ընկերի կողմից:
4. Խրախուսված «Վերջին սյունիներ» գործողությունը, ըստ էության, 2009-ապրիլի 30-ին ԱՄՆ-ի նախագահ Ջ. Բուշի կողմից կուսարժանված պարխալիմա-խրախուսման հսկումարտության իստույզ կարգավորման «Ճանապարհային բարեկեց» ծրագրի մի մասն էր: Մամբանան տես՝ B.J.I. Ուսուցիչներ, Ուսուցիչներու-տրանսկուսի ասոցիացիոն ունի ընդհանուր "արտադրողներ", www.vostokovet.ru
5. Cast Lead in the Foundry, December 31, 2009 www.mscip.org
6. www.risnews.co.il ; Պատկերային ժողովուրդը արդեն զննարկել է երկու ինքնադա-ստացիան սկսվեց 1947թ. դեկտեմբերին և անց 6 տարի՝ մինչև 1993թ. եղևորող ինքնադաշում սկսվեց 2009թ. սեպտեմբերին և ավարտվեց 2009թ. նոյեմբերին՝ մասեր Արաբիայի ճանով, թմարան պաշտոնապես ինքնադաշտի դադարեցման մասին հայտարարություն չէր արվել: Տես՝ www.ris.ru/analysis
7. Косач Г. Г., Шенк Александр Георгиевич: «Политическая Гемма» www.itsm.ru Հանգիստանը ճանաչվում էին արտաքին քույր պետությունները թագի Ստանդին և Կոնգրեսն Կղզիներ Հանրապետությունից: ԱՊԸ, անցում պետությունների արտաքին գործերի մարտարկների այդ կնիքը նախագահում էր Ստանդան Արաբիան: Մասնակիցների միջև առկա տարածայնությունների պատմությունը է յիք դարձել Խրախուսման դատապարտող միասնական որոշման ընդունումը: Նախը Գ., The Arab Peace Initiative: An Assessment, Middle East Council, Vol. XVI, Spring 2009, N 1, p 29.
8. www.itsm.ru . <http://kntropendocent.net/world/702225>
9. ԱՄՆ-ի փառապաշտեց ընկալառում էր Ֆրանսիայի դիվանագրությանը «Հանապի» նեո շիտմաների համար: Հետաքրքիրն այն էր, որ «Հանապի» ներկայացուցիչների նեո հանդիպել էր նաև ԱՄՆ նախկին նախագահ Տրամփի Քարթերը, ինչպես նաև Անգլիայի նախկին չարագրու Քոնի Բլեյթը: Ինչ փարսերում է Ֆրանսիային, ապա արաբիան գործերի նախարար Քույները ընդունում էր, որ իր պետությունը «Հանապի» նեո հարաբերություններ չունի, զրանք ընդունել անվտանգություն են, որոնք անհրաժեշտ են տարածաշրջանում խաղաղություն հաստատելու համար: itsm.ru՝ Strategic Incompetence in Gaza, www.itsm.com
10. www.itsm.ru . <http://kntropendocent.net/world/702225>
11. Խրախուսված կողմը Կահիրեում ներկայացնում էր հատուկ քանակապ Ամու Գիլադը:
12. Խոսքը գնում է Գազայից ժամանած «Հանապի» ներկայացուցիչների մասին: «Հանապի» համար այդ քանակություններին կարևոր էր «երկու պետություն երկու ժողովուրդների համար» մոտեցումը:
13. Give Up on the Two-State Solution? www.democracies.org ; Кирсанов Е., Хамаев А. www.itsm.ru
14. www.itsm.ru
15. Անդրդաշտան տեղացի տես՝ www.un.org/SC/Resolution/2009/January17 Դեռ 2009թ. նոյեմբերի 8-ին ՄԱԿ-ի ԱԿ-ն ընդունեց Գազալուծ կրակի դադարեցման մասին թիվ 1860 քանակը, որը ինչպես նախորդ քանակները մնային անկատար: Չարտոն Ա. Վոնտ և Գալև և ուր հոստանակեց արտադրողները ընդունելու համար, Ա.

www.imes.ru; Sooner H.M., Targeting Israelis via International Law: Israel and its Enemies, Middle East Quarterly, Fall 2009, p. 44.

16. Իսրայելում մինչև հունվարի 21-ը դեռ երկուսերը շարունակում էին տարերայնորեն կրթումն ստանալը:
17. Give Up on the Two-State Solution? www.danichirps.com
18. Կախարհագրական է, որ աշխարհում համեմատաբար քիչ է ընդգրկված պաղեստինյան բնակչության, հասարակական շուրջ կազմակերպությունների ներկայացուցիչները հասարակության մեջ ներթափանցված արտահայտվելու հարմարավիճակ:
19. Карсакян Е. Е., Новак или АРЕ по ближневосточному урегулированию. www.imes.ru
20. Հարկ է նշել, որ Համառոտ գործունեությունը պայանապես արվելով է Հորդանանում, Ավստրալիայում և Անգլիայում: That Successful Gaza Reconstruction Conference, www.danichirps.com; Косач Г. Г., Карсакян итак Ближневосточного диалога: контекст арабского мира, www.imes.ru
21. Bahgat G., The Arab Peace Initiative: An Assessment, Middle East Council, Vol. XVI, Spring 2009, N 1, p. 29; Meir A. B., Negotiating an Israeli-Palestinian Breakthrough, Middle East Policy Council, Vol. XVI, Summer 2009, N 1, p. 23.

ԴԱՎԹՅԱՆ ԱՇԽԵՆ
(ԵՊՀ)
ՕՄԱՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԴԻՐՀԵՄԻ ՇՈՒՐՋ

Հիջրայի 75-76թթ.-ին (693-96թթ.) Արդ Ալ-Մալիք խալիֆայի (685-705թթ.) կողմից մի շարք քարեփոխաժանների հետ մեկտեղ կատարվեց նաև դրամային ռեֆորմ: Մինչ այդ արաբներն օգտագործում էին բյուզանդական և սասանյան¹, իսկ հետո նաև արաբաբյուզանդական և արաբասասանյան դրամներ: Վերջիններս նույն բյուզանդական և սասանյան դրամներն էին, որոնց ավելացված էին իսլամի որոշ դրույթներ ու հիմնաքարային արտահայտություններ²:

Արդ Ալ-Մալիքի դրամային քարեփոխման արդյունքում խալիֆայության շրջանառության մեջ ղրվեցին զուտ արաբական, արաբատառ դրամներ, ինչը շատ կարևոր նշանակություն ունեցավ խալիֆայության ինքնուրույնության հաստատման համար: Բարեփոխումների հետևանքով խալիֆայության ամբողջ տարածքում հաստատվեց միասնական դրամական համակարգ, տարբեր սրտկերներով երկեզու դրամները վերացան: Մահմանվեց 3 մետաղադրամի թողարկում՝ ոսկի, արծաթ, պղինձ: Ոսկու կշռային չափը 4.25 գրամ էր և այն կոչվեց ղլմար: Արծաթը սահմանվեց 2.97 գրամ և կոչվեց ղիբհն: Պղինձը, որը կայուն չափ չուներ և մեծ մասամբ հատվում էր 3-5 գրամ չափով, կոչվում էր ֆիլս: Գրամների կենտրոնական մասում արձանագրվում էր Լուրանից այսօրներ, որի շուրջը ղրոչվում էին հատման վայրը կամ թիվը³:

Հիջ. 77թ.-ին (696-97) Գամասկոսում հատվեց առաջին Օմայան ոսկին, որը, սակայն, Հայաստանում և հարակից տարածքներում չի հայտնաբերվել:

Ինչ վերաբերվում է առաջին Օմայան արծաթ ղիբհեմին, ապա այն իբրևից ներկայացնում է այս շրջանի ամենավիճելի խնդիրներից մեկը: Գրամի վրա նշված է اسم الله ضروب هذا الدرهم بدارمية في سنة ثمان ومائة: այսինքն «Համուն Աստծո հատված է այս դրամը Ալմիմիայում 78թ.-ին⁴»:

1974թ.-ին Ռադդադի բանգարանի դրամագիտական բաժնիը հրատարակեց վերահիշյալ դրամը: Հաշվի առնելով դրամի եզակիությունն ու կարևորությունը, արար մասնագետները դրամը հրատարակելուց առաջ այն ողորկել էին Լոնդոն՝ Բրիտանական բանգարան, հաստատելու դրամի իսկությունը: Այնուհետև Ռադդադի բանգարանի դրամագիտական բաժնի տնօրեն Մուհար Ալ-Բաքրին հրատարակեց «Արաբադդում Օմայան դիրհեմ» վերնագրով գիրքը, որին հաջորդեց վերահիշյալ բանգարանի տնօրեն Իսա Մալմայի՝ նույն դրամին վերաբերվող հոդվածը: Երկու գիտնականներն էլ պնդում են, որ դրամը հատվել է Դվինում, քանի որ հենց Դվինն է այն ժամանակ եղել Արմինիայի կենտրոնը քե՛ տնտեսական, քե՛ վարչական առումներով: Այսինքն **دینار** անվան տակ սլետը է հասկանալի հենց Դվին **دینار** այլ ոչ քե Արմինիայի որևէ այլ քաղաք: Ըստ Ալ-Բաքրիի՝ սույն դրամը եղել է խալիֆայության առաջին արծաթե դիրհեմի՝ փոքրածնական թողարկումը⁵:

Ի տարբերություն արար մասնագետների՝ հայ դրամագետները Պ. Սապալադյանը և Ա. Ջոհրաբյանը համաձայն չեն այս տեսակետին, վերջիններս կարծում են, որ դրամը հատվել է ոչ քե Դվինում, այլ՝ Դամասկոսում⁶: Ջոհրաբյանը փաստարկների շարքում բերում է այս դրամի ոճային համապատասխանությունը դամասկոսյան թողարկումներին⁷, իսկ Սապալադյանը գտնում է, որ դրամի վրա նշված՝ Արմինիայում հատված լինելու հանգամանքը կարող էր ունենալ տնտեսական, հարկային կամ վարչական նկատառումներ⁸: Իրոք, ամոլյադատնաղով 690-ական թվականների իրադարձություններին, սբարզ է դառնում, որ Արմինիայում այդ տարիներին չափազանց խառնաշփոթ իրավիճակ էր տիրում:

Ներկայացնենք որոշ հանգուցային իրադարձություններ ըստ ժամանակագրական հերթականության.

692. Բյուզանդիայի Հուստինիանոս II (685-695թթ. և 705-711թթ.) կայսրը խախտեց արաբների հետ կնքած խաղաղության պայմանագիրը: Սահմանամերձ գոտի տեղահանված պալոնական քրակչությունը ներկայիս Մուստոպոլի ճակատամարտում անցան արաբների կողմը, որի հետևանքով վերջիններս որոշիչ հաղթանակ տարան: Այս հաղթանակը հնչուսգրեց արաբների առաջընթացը դեպի Արմինիա⁹:

693. Արմինիայի, Ատրպատականի (արաբական աղբյուրներում՝ Ադարբայջան), Ջազիրայի կառավարիչ նշանակվեց

խալիֆայի եղբայր Մուհամմադ իրն Մարուանը: Եւ այն բժականին Հայոց իշխան դարձած Ամրատ Բագրատունին իր հպատակութիւնը հայտնեց արաբներին. որպէսզի խուսափի երկրում ավերելոյ արյունահեղութիւնից:

695. Բյուզանդիայում ծագած ապստամբության հետևանքով տեղի ունեցավ իշխանափոխություն. Հուստինիանոս II-ի փոխարեն կայսր դարձավ Լեոնտիոսը (695-698թթ.): Վերջինս չկարողացավ արաբներին հսկահարված հասցնել Արմինիայում. քանի որ զբաղված էր պատերազմական գործողություններով Հյուսիսային Աֆրիկայում: Մուհամմադ իրն Մարուանը, մտնելով Չորրորդ Հայք, բազմաթիվ գերիներ վերցրեց և ճանապարհ հարքեց Փոքր Ասիա մտնելու համար:

695-96. Յահյա իրն Ալ-Հարամի գլխավորությամբ արաբները ամառային աշրավանք կազմակերպեցին Մարց Ալ-Շահմ քնակավայրը, որը գտնվում էր Մալաթիայի և Մասիսի միջև:

695-97. Թվականների ցնթացքում արաբները շարունակեցին իրենց հարձակումները, երկու ճակատով՝ ծովով և ցամաքով¹⁰:

698. Բյուզանդիայի Տիբերիոս III (698-705թթ.) կայսրը զորք ուղարկեց Հայաստան և հրամայեց ձերբակալել Ամրատ Բագրատունուն, ով մեղադրվում էր Բյուզանդիայի դեմ դավաճանության մեջ: Պաիկ կոչվող ճանճուտներում տեղի ունեցավ ճակատամարտ, ուր հույները հաղթանակ տարան, սակայն Ամրատ Բագրատունին իր փոքրաթիվ զորքերով կարողացավ փախուստի դիմել¹¹:

699. Հայաստանը հարձակումների է ենթարկվում երկու կողմից, իրն Մարուանը արշավանքների նոր ալիք սկսեց դեպի Արմինիա: Ըստ հայկական աղբյուրների՝ արաբները երկու տարի աննկուն պայքարում էին ամբողջ երկրում իրենց տիրապետությունը հաստատելու համար:

701. Այս տարին համարվում է արաբների կողմից Արմինիայի վերջնական գրավման տարի: Իրն Մարուանը իրեն հպատակեցրեց Արմինիայի ողջ տարածքը, ինչպես նաև Չորրորդ Հայքը¹²:

Արմինիայում Բյուզանդիայից և Արաբական խալիֆայությունից քաջի իրենց արշավանքները շարունակում էին նաև խազարական ղեկերը. այդքան

նարտակ ունեն ամեն կերպ կամխել արարական ուժերի հաստատումը Անդրկովկասում՝ Դարձկով որպես Բյուզանդիայի դաշնակիցներ՝ խաղաղմեծք իրենց վրա էին վերցնում արաբների հարվածները, դրանով իսկ բոլոր տարով բյուզանդացիներին, վերականգնել ժողովրդը պարտությունից հետո և պատրաստվել պատասխան հարվածի¹⁷:

Այս ամենին կարելի է ավելացնել նաև հայ նախարարների գլխավորած ապստամբությունը (703թ.), որը նույնպես խոսում է տվյալ ժամանակամիջոցում տարածաշրջանի անկայուն իրադրության առկայության մասին:

Ինչպես տեսանք, տարածաշրջանում բայել իրավիճակ էր տիրում, որտեղ դժվար է պատկերացնել, որ Արդ Ալ-Մալիքի նման հեռատես քաղաքական գործիչը նպատակահարմար զսներ առաջին Օմայան դիրքերն իրենք հատել դեռ ամբողջովին չենթարկեցված, անկայուն մի տարածաշրջանում, ինչպեսին Արմինիան էր:

Հիջրայի 78թ.-ից (697-98թթ.) հետո արձարե դրամների հաջորդ թողարկումը կատարվել է 79թ.-ին, իսկ ارمينية արձանագրությամբ դրամ հատվել է միայն 81թ.-ին: Այս դրամների միջև կան որոշ ռճային տարբերություններ:

Հիջ. 78թ.-ին թողարկված դրամի առաջամասում Դուրանի خلاص (112) տարան արձանագրված է 5 տողով, իսկ հիջ. 81թ.-ին թողարկված դիրհեմի վրա՝ 4 տողով¹⁸:

հիջ. 78թ.-ին թողարկված դիրհեմ	հիջ. 81թ.-ին թողարկված դիրհեմ
الله احد	الله احد الله
الله الصمد لم	الصمد لم
ياد ولم يواد	ولم يواد ولم يكن
ولم يكن له	له كوا احد
كوا احد	

Յացի այդ, հիջ. 78թ.-ին թողարկված դրամի միջին շրջանը տարանցատվում է կետերից կազմված շրջանակով, որը բնորոշ է դամասկոսյան թողարկումների ռճին, իսկ 81թ.-ի դրամի վրա այդ կետավոր շրջանակների փոխարեն առկա է գծավոր շրջանակ¹⁹:

Այսպես, հիջ. 78թ.-ին թողարկված դրամի վրա ارمينية նշելը հնարավոր է խաչիֆայության կողմից օգտագործված քաղաքական քայլ էր: Ինչպես տեսանք ժամանակագրական աղյուսակից, 7-րդ դարի վերջին

տասնամյակում արարները անցել էին որոշիչ հարձակումների՝ տարեգտարի ամրապնդելով իրենց դիրքերն այս տարածաշրջանում, սակայն նրանց յուրաքանչյուր հարձակմամբ հետևում էր Բյուզանդիայի հակահարվածը: Խալիֆայության անհրաժեշտ էր ռազմական զենքից քազի մեկ այլ միջոց, խրամ, որը կամրասկզբեր արարների իշխանությունը: Խնդրա առաքվա դրամի վրա Արմինիա նշելը կարող էր հենց այդ միջոցը համոզիսանալ, որով, թեև ձևականորեն, քայքայ հաստատվում էր Արմինիայի պատկանելությունը խալիֆայությանը: Այս զենքն ուղղված էր ոչ միայն Բյուզանդիայի և նրա դաշնակից խազարների, այլ նաև հայ մախարարների դեմ: Այն նպատակ ունեցավերջ դնելու տիրող անորոշ և խճճված իրավիճակին: «Իրամը կարող էր ոչ միայն անբացույց լինել, որ Հայաստանն ընդգրկվել է խալիֆայության կազմում, այլև, որ մասնակցում է դրամային շրջանառությանը:

Մեր կարծիքով դրամը իրականում հատվել է «Վամսկոսում» խալիֆայության կենտրոնական դրամահատարանում:

Արմինիայում դրամական հաջորդ թողարկման թիվը 81թ.-ն է (700-701թթ.), որը, ըստ պատմիչների, արարական իշխանության վերջնական հաստատման թիվն է: Ընդ որում, 81թ.-ից հետո, մոտ 50 տարի (որոշ կարճ ընդհատումներով) շարունակվում է Արմինիայում դիրքեն դրամների թողարկումը¹⁶:

Սույն նկատառումներով փորձ արվեց պարզաբանել, որ հիջ. 78թ.-ին հատված արժաթն դրամը, որի վրա նշված է **دراهم** վարչատարածքային միավորի անվանումը, հատվել է ոչ թե Արմինիայի կենտրոն հանդիսացող Դվին քաղաքում, այլ խալիֆայության կենտրոնում՝ «Վամսկոսում»: Այս դրամը Արդ Ալ-Մալիք խալիֆայի իրականացրած դրամային քարեփոխումից հետո թողարկված առաջին արժաթն դրամն է, որն անհետատեսական կլիներ հատել Արմինիայում, ուր իրավիճակը շատ անկայուն էր, ինչն ակնհայտ է ժամանակագրական աղյուսակից: Մեր ներկայացրած դրամի՝ «Վամսկոսում» հատված լինելու օգտին կարող է խոսել նաև դրամի վրա առկա **أخرازم** (112) սուրայի դասավորությունը, որը չի համընկնում Արմինիա անվանումը կրող այլ դրամների վրա արձանագրված նույն սուրայի դասավորությանը: Ոճային տարբերություններ կան նաև դրամների վրա առկա զարդանախշերի միջև: Քննարկվող դրամի զարդանախշերը կետաձև են, ինչը նույնպես համապատասխանում է դամասկոսյան ոճին:

Վեյոզրայից ելնելով, կարծում ենք, որ այս դրամը հատվել է համասկոսում կենտրոնական դրամահատարանում. իսկ դրամի վրա *سنة* նշելը գուցե քաղաքական նշանակության քայլ է՝ գույց տալու համար. որ Արմինիա վարչատարածքային միավորն այդին ենթարկեցված է խալիֆայության կողմից. և դա կարող էր ապացույց լինել նաև, որ Հայաստանն արդեն ընդգրկվել էր արաբախալամական պետության դրամաշրջանառության մեջ: Նշանը նաև նպատակ ուներ կայունություն հաստատել այդ քարդ տարածաշրջանում:

ASHKHEN DAVTYAN

(YSU)

SOME OBSERVATIONS ON THE FIRST OMAYYAD SILVER COIN (DIRHEM)

In 75-76 of Hijra (693-696 AD) in line with a number of reforms Abd al-Malik also realized the monetary reform. Before the mentioned period the Arabs used Arabic-Byzantine and Arabic-Sassanid coins. As a result of the monetary reform Arabic-lettered coins were circulated in the Caliphate which turned out to be a very important milestone for the arabicization the Caliphate administration. The previously used coins were not circulated any more. Three types of metal coins started to be produced: golden (dinar), silver (dirhem) and copper (fils). In the central part of the coins suras from Koran were inscribed surrounded by a note on the date and place of the production. In 77 Hijra (696-697 AD) the first Omayyad golden coin was struck however the latter was never found from Armenia or neighboring territories. As for the first Omayyad silver dirhem, it makes the most questionable point of the period. It has the following note *بسم الله ضرب هذا الدرهم* which stands for *In the name of God this coin was struck in Arminia in the year 78*. In reference to the events of 690's AD it should be mentioned that the political situation in Arminia was quite complicated. The Byzantine Empire and Arabic Caliphate continuously struggled for settling their political power in Arminia with shifting success. Arminia was not fully occupied by Arabs. It is hard to believe that being a wise politician Abd al-Malik caliph would find reasonable to order the first silver dirhem of the caliph in Arminia, which was an unstable territory as not completely obeyed by the Caliphate. Thus, we consider mentioning the word Arminia on the coin of 78 H. had been a political action taken by the Caliphate. During the last decade of the 7th century, Arabs continuously invaded the area strengthening their influence. However, every success in this respect was followed by response actions by Byzantine Empire. The Caliphate needed a tool, a factor other than weapon that will assist strengthening Arabic

power. Mentioning the name of Arminia on the mentioned coin will make the required tool, which even fictive would confirm that Arminia belonged to the Caliphate. It aimed to put an end to the complicated and uncertain situation. It would not only approve that Arminia was included in the Caliphate but also participated in the monetary circulation. We believe the coin was struck in Damascus, Caliphate central mint.

ՇԱՆՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Լեռաստեղծ Արարական Նախնայության որպես տարածքներ նախնիներս գտնվում էին Քյուզանդիայի և Մասանյան Պարսկաստանի սիրապետության տակ, և այդ տարածքներում օգտագործվում էին համապատասխանաբար ջյուզանդական և մասանյան դրամներ: Նախնայության ստեղծումից հետո մինչև գառ աբասիդական, արաբաստան դրամների օգտագործումը շրջանառության մեջ մտան աբասիդական, երկնիկու մետաղադրամներ՝ արաբալյուզանդական և արաբաստանյան :
2. Զոհրաբյան Ա., Հայաստանի դրամական տնտեսությունը 3-10-րդ դարերում, /Ինքնամեծական առեմախոտություն/ ՀՀ ԳԱԱ Արդարադատության և Հնագիտության ինստիտուտ, Եր., 2003, էջ 87:
3. Մուշեղյան Ն., Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում, Եր., 1983, էջ 135:
4. Սապպաղյան Պ., Դրամագիտական հարցեր, Թեղուք, 1986, էջ 48:
5. Նույն տեղում:
6. Մինչև որս դրամներ սակավ անդադարներ են եղել և բավարար փաստերով ապացուցված չէ ոչ Նախնայություն, ոչ էլ ԴՊՈՒՄ հատված լինելու համարանցը:
7. Զոհրաբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 90:
8. Սապպաղյան Պ., նշվ. աշխ., էջ 49:
9. Արմինիա վարչատարածքային միավորը, որպես այդպիսին, ստեղծվել է Մուսաբա I խաչիքայի (661-680թթ.) կարգադրությամբ, սակայն այն վերջնականապես կազմավորվել է Արք Ալ-Մալիք խաչիքայի օրոք, հրա հերոսը Մուսաբա I-ի իր Մյուսանի կողմից Հայաստանի, Վրաստանի և Աբխազի վերջնական նվաճումից հետո: Արմինիա վարչատարածքային միավորը ընդունված էր բաժանել Ա. Արմինիայի (Արվանդ) և Բ. Արմինիայի (Վրդ) իսկ բուն Հայաստանը պահպանվում էր իր նախնիներս զարսնական (Գ. Արմինիա) և ջյուզանդական (Պ. Արմինիա) հատվածները: Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արարական խաչիքայության հյուսիսային փոխարքայությունը, Հեղվածների ժողովածու, Եր., 2003, էջ 165-166:
10. Тер-Геворкян А., Армения и Армянские Халифаты, Ер., 1977, с. 72-73.
11. Ղևոնդ Պատմություն, քաղ. ներած. և ծանոթ. Տեր-Ղևոնդյան Ա., Եր., 1982, էջ 29:
12. Тер-Геворкян А., նշվ. աշխ., էջ 74:
13. Армянские А., История Халиф, П., 1962, с. 202.
14. Սապպաղյան Պ., նշվ. աշխ., էջ 49:
15. Զոհրաբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 92:
16. Մուշեղյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 140:

ԻՎԱՆՈՎ ՎԱՄԳԻՍԻՐ

(ԶԿ)

ԹՈՒՐԹԱՅԻ ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ -
ԶԱՂԱՋԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ԱՇԽՈՒԺԱՑՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ԸՈՒՐՁ:
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Մանրամասն չանդամադատմաբանական ժամանակակից Թուրքիայում քննվող վրացիների էթնոգրաֆիայի նետ կապված խնդրիներին, ինչպես նաև նրանց պատմական անցյալին, նշենք միայն, որ վերջիններես բնիկ այնտեղ, և մասնակցությունը քաղաքական իրադարձություններին աճեց 19-րդ դարից, երբ տեղի ունեցավ նրանց արտագաղթի մի քանի խառը ալիք¹: Սակայն, սկսած 1921թ., այն է՝ Վրաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից և վերջին արտագաղթի խառը ալիքից հետո, մի շարք օրյեկտիվ և ստրայեկտիվ գործոնների պատճառով, վրացական համայնքի դերը Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կյանքում զգալիորեն նվազեց²: Վրացական համայնքի ներկայացուցիչները ներգրավված են եղել հիմնականում սոցիալական և շինարարական տրամաբնում, և զրեթե այլընտրանք էլ սահմանափակվում էր նրանց դերը Թուրքիայի հասարակական կյանքում³: Բացի դրանից, հանրապետական Թուրքիայում ամրագրված միատարր բուրժուական պետության հայեցակարգը սահմանափակում էր այլ էթնիկ փոքրամասնությունների ինքնազիտակցության զարգացման և դրսևորման գործնթացը: Այս առումով, բացառություն չէր կազմում նաև մշակութային ոլորտը, որը միանգամայն դիտվում էր որպես ազգային փոքրամասնությունների ինքնությունը սրահպանող միջոց: Այսպես, օրինակ, Անմեղ Օզքան Մոլաչվիլիի կողմից 1977թ. հիմնադրված «Չվենեթուրի» ամսագիրը ունեցավ չափազանց կարճ կյանք, իսկ ինքը՝ հիմնադիրը, որոշ ժամանակ անց (1980թ.) դաժանաբար սպանվեց բուրժ ազգայնականների կողմից⁴:

Վրացական համայնքի քաղաքական կշիռը, իսկ ավելի ստույգ, քաղաքական գործընթացներին, որպես հավաքական ուժ մասնակից

լինելը, սկսեց աստիճանաբար մեծանալ 1990-ական թվականները, ինչը համընկավ համաշխարհային և տալիսաճարտարապետական լուրջ տեղաշարժերի հետ: Այդն 1993թ. սկսեց վերահրատարակվել «Չվեներթի» ամսագիրը, իսկ 1996թ. Անկախյուն հիմնադրվեց է. Ենվարդյանների անվան Բարեկամության և համերաշխության թուրք-վրացական հիմնադրամ Միևնույն ժամանակ առաջարկվեց նաև հիմնել այդ հիմնադրամին կից գործող, Ստամբուլի Եիլլի թաղամասում, վրացական կարգիկ եկեղեցուն պատկանող տարածքում մշակութային կենտրոն: Վերջապես, երկար բանակցությունների արդյունքում որոշվեց տեղծել միացյալ թուրք-վրացական կրթության և մշակույթի հիմնադրամ: 2000թ. հունիսի 18, 39 հիմնադիրներից ընտրվեց 9 հոգուց բաղկացած ղեկավար մարմին, որի մեջ, ի դեպ, ընդգրկվեցին այնպիսի ազդեցիկ դեմքեր, ինչպիսիք էին թուրքիայի նախկին պետնախարար՝ Ռաֆայիյին Շահինը (որպես պատվավոր նախագահ)⁵, հայտնի գործարար՝ Իսմեթ Աջարը (տնօրենների խորհրդի անդամ), Մեվլուք Աքսվինյին (որպես գործադիր տնօրեն)⁶: Հատկանշական է, որ տնօրենության կազմում ընդգրկվեց նաև մինչ այդ անջատ գործող Ստամբուլի կարգիկ վրացիների համայնքի ղեկավար Սիմոն Ջազաննի⁷: Հարկավոր է նշել, որ հիմնադրամի պաշտոնական քաղաքացի, ով տեղի է ունեցել 2000թ. նոյեմբերի 7-ին, ներկա էր նաև թուրքիայի նախագահ Ա. Կ. Սեզերը⁸: Ինչ վերաբերվում է թուրք-վրացական քաղաքացիության և համերաշխության հիմնադրամին, ապա այն սկսեց հետագայում ղեկավարել նախկինում բանակի գեներալ-լեյտենանտ Ալաստուհին Գյուլենը⁹: Այս երկու (իսկ յրականում մեկ) կառույցի ներկայացուցիչները ծավալեցին բավականին բուռն գործունեություն, որն արտահայտվեց մի շարք միջոցառումների մասնակցությամբ և կազմակերպմամբ, (թուրքիայում «Չվեներթի» վրացական մշակույթի օրերի ամենամյա տոնակատարությունների, վրացական սփյուռքի խնդիրների նվիրված ֆորումների, միջազգային քաղաքագիտական գլխաժողովների կազմակերպում և այլն)¹⁰: Այդն 2008թ. օգոստոսին, նարավ-օսական պատերազմի օրերին, վրացական համայնքի մի շարք ներկայացուցիչների կողմից կազմակերպվեց Ստամբուլի ուսական հյուպատոսարանի առջև բողոքի ցույց: Իսկ «Չվեներթի» ամսագրի խմբագիր Ֆ. Չիլոլուն (Չիլախչիլի) իր նրատարակումներից մեկում հատուկ կոչով դիմեց թուրքիայի հանրությանը, որպեսզի այն դատապարտի Ռուսաստանի ազդեցիկ

Վրաստանի դեմ¹¹։ Ավելին, Վրաստանի սխիզոքի հարցերով մախարաք էնդուն Գազդախձեն, անդրադառնալով հարավ-օսական պատերազմի ժամանակ թուրքիայում բնակվող վրացիների արձագանքման հարցին՝ նշեց, որ «Թուրքիայի սխիզոքը ուղարկեց մեծ քանակի օգնություն։ Իրենք տեղեղծեցին հատուկ հիմնադրամ, որի հիմնադրվող դեռ ամենակարգին օգուտոս արժին, փոխանցեց օգնության հիմնադրամին 250 հազար եվրո-ի հասնող օգնության»¹²։

Ինչելով վերոշարադրյալից և հարավ-կովկասյան տարածաշրջանային իրողություններից՝ կարելի է ենթադրել, որ Թուրքիայում վրացական համայնքի քաղաքական կյանքի աշխուժացմանը և դրա հետ մեկ տեղ՝ ազգային ինքնության և ինքնագիտակցության գործնթացի զարգացմանը, մպատեղեցին հետևյալ հիմնական գործոնները, որոնց հիմքում, մեծամասամբ, ընկած էր թուրքական ռազմավարական շահերի հաշվարկը.

1. ԽՍՀՄ-ի փլուզումը, նրա տարածքում նորանկախ պետությունների կազմավորումը հնարավորություն ընձեռեց քացել մախկինում փակ սահմանները, և այսպիսով, մնացած այլ գործընթացների հետ մեկտեղ, հանգեցրեց մաև տարրեր ազգերի և իրենց սխիզոքերի միջև հաղորդակցման հեշտացմանը կամ վերականգնմանը։ Արապես, օրինակ, ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո տեղի ունեցած Վրաստանից Թուրքիա աշխատանքային միգրացիան «Փնականոն» կերպով հանգեցրեց վրացիների տարրեր հաստվածների միջև կապերի հաստատմանը և ընլայնմանը¹³։

2. 1992-1993թթ. վրաց-արխազական պատերազմը։ Բանն այն է, որ այդ պատերազմի ընթացքում քավականին ակտիվ էին գործում հյուսիս-կովկասյան համայնքների ներկայացուցիչները, և այդ թվում՝ մաև արխազները։ Ըղտմին, հակավրացական գործողությունների, կազմակերպված գույցերի արդյունքում իրենց որոշ ժամանակահատվածում հաջողվեց հասնել քավականին շոշափելի արդյունքների, այն է՝ ձևավորել արխազական լոքքի, ստեղծել հակավրացական տրամադրություններ, հավաքագրել կամավորներ և այլ։ Դա սպառնում էր առաջացնել որոշակի անհավասարակշռություն Թուրքիայի կովկասյան քաղաքականության մեջ։ Ինչպես փաստում է արխազ հետազոտող Վ. Չիրիքքան՝ «Աքիսազիայում տեղի ունեցած պատերազմի արդյունքներից մեկը եղավ այն, որ մա ախկոծեց ոչ միայն

Թուրքիայի հյուսիս-կովկասյան համայնքները, այն նաև մինչև այդ գրեթե աննկատ, սակայն յավակամին պատկանելի մանեղական վրացիների ավիտոքը, որը սկսեց նուստուն կեցուցով աշխատել վրացական լորրիի ստեղծման ուղղությամբ»¹⁴:

3. Թուրք-վրացական համագոյնակցություն հետագա ընդլայնումը և աշխարհաքաղաքական նորանոր զարգացումների և նախագծերի մեջ այդ երկրների միասնական ներգրավվածությունը: Ակտաճ 1990-ական թթ. կեսերից էներգակիրների աշխարհաքաղաքական նախագծերի իրականացման համար հարմար գտնված Վրաստանի դերը, նրա աճող նակատուսական քաղաքական գծի խորացումը ևս բարձրացնում էին վերջինիս քաղաքական կյանքը և կարևորությունը Թուրքիայի համար: Բացի դրանից, Վրաստանի դերը թուրքական հարավկովկասյան քաղաքականության համար սկսեց մեծանալ Հայաստանի մեկուսացմանը¹⁵ ուղղված քաղաքականության համատեղմանում, երբ վրացական տարածքը սկսեց օգտագործվել որպես Ալյքեբյանի և կենտրոննասիական բյուրքայեզու հանրապետությունների հետ հարողորակցման ճանապարհ: Այս առումով վրացական համայնքի ներկայացուցիչների աշխուժացումը, իրենց կապերի հաստատումը Վրաստանի կառավարական և ոչ պաշտոնական օղակների հետ պատահական չէր: Ավելին, հաշվի առնելով Վրաստանի համոզույ աճող նետաքրքրությունը՝ խնդիր էր առաջացել նաև թեկուզ ինչ-որ չափով օժանդակել վրացական սփյուռքի գործունեությանը, կամ, առնվազն, մինչև որոշ ժամանակ դրան յետընդոտել:

4. Բացի դրանից, պետք էր հաշվի առնել նաև Եվրոպական շատ կառույցների ազգային փոքրամասնությունների և նրանց իրավաբանների ու ազատությունների առնչությամբ ցուցաբերած վերաբերմունքը, ինչը կարող էր արտահայտվել ոչ միայն քրդական խնդրի հանդեպ աճող նետաքրքրությամբ: Այս առումով, թուրքաբնակ վրացիների նկատմամբ դրսևորվող Թուրքիայի ժամանակակից քաղաքականությունը կրում է ապահովագրական բնույթ, առավել ևս, որ դրա արդյունքում դեռ վտանգված չեն թուրքական կենսական շահերը:

Վերաշարադրյալ փաստերի հիման վրա (որքանով էլ նրանք կցկատուր և ժամանակակից աղբյուրների առումով դժվարամատչելի բնույթ չունենային) կարելի է փաստել, որ թուրքական վրացական համայնքի «աշխուժացումը» ամենևին էլ չի կրել պատահական բնույթ:

Իր վայելքն, պարզ է դառնում, թե ինչու Թուրքիայում քնակվող վրացիների «հանկարծակի» ինքնազարթոնքը և ինքնաճանաչման գործընթացը նոր թափ ստացավ իենց 1990-ական թթ. և շարունակաբար զարգանում է մինչ օրս:

Անչույտ, Թուրքիայում՝ վրացական ափյուռքի դերի, կազմակերպչական ունակությունների և կարողությունների վերաբերյալ, յուրք և բազմակողմանի ուսմնասիրություն է պահանջվում: Այս գեկույցում միայն փորձ արվեց ընդհանուր կերպով արվագծել նրա քաղաքական դերի ակտիվացման միտումները, ու այդ փաստի հետ կապված որոշ գործոնները:

VLADIMIR IVANOV

(IPR)

ON THE PROBLEM OF ACTIVATION OF THE SOCIAL – POLITICAL
LIFE

OF GEORGIAN DIASPORA IN TURKEY. GENERAL CONSIDERATIONS

The given article covers a range of facts which favour the process of political activeness and the self-identification of the Georgian community in Turkey. An attention should be paid on the fact that this activation can't be considered as an accidental and along with the actions for objective facts it was as well, to a considerable degree, conditional on the interests of Turkish government. Yet it is necessary to admit that in comparison with north North-Caucasian, the ethno-political potential of the Diaspora of the Georgian in Turkey still remains insignificant.

ԾԱՆՈԹՎԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝

1. Առաջին խոշոր ափքը տեղի ունեցավ 1828-1829թթ.՝ սուս-թուրքական պատերազմից հետո, երկրորդը՝ 1877-1878թթ., (և որը վրացական պատմագրության Շեք սապյալ ժառանգած անվանումը), իսկ վերջինը՝ արդեն 20-րդ դարում, երբ Թուրքիան 1921թ. հոկտեմբերի 13 Կարսի պայմանագրի կետերի համաձայն, ԽՍՀՄ-ին հանձնեց պատմական Աջարիայի զգալի մասը: (Ավելի ճանրաման ընտ մասին տես օրինակ՝ Багадзе М., Гурган М., Бахтадзе М., История Грузии с древнейших времен до наших дней.

http://www.krotov.info/lib_sec/04_p/vuz/ia_kr.htm: Ի դեպ, պետք է նշել, որ այս արտագաղթների ափքների ժամանակ զարթոյնների զգալի մասը կազմում էր պատմական Աջարիայի և Գուրիայի՝ ուսմանական տիրապետության տարիների

ընթացում մահմեդականացված քնակությունը: Այլ ստուգարքերը հետևաբար թուրքիացի ստացված հայտնված վրացիները չենք իրենց սկսելիս անվանել «վրացիներ», ինչն ըստսի բարձրագույնագույն նշանակում է «մերեր»: Այլ պոետները են մեկնել դրանով հետևյալ ֆրագմենտի մասին սահմանափակումը ճշտ վրացական ստրեմունտները: Սամղադանում թուրքիայում քնակվող վրացիների էթնոգենեզի քաղ խնդիրն, նշենք միայն, որ անկախության հրահանգի ընթացքում կրում են իմաստ հակասական բնույթ: Այսպես, օրինակ, բուրջական մանուկի մեջ բաժանված թուրքիացի ԱՄՆ-ի պատվերով 2006-ին անցկացված գաղտնի մարտահամարի տվյալների համաձայն, այդ երկրում վրացական ծագում ունեցողների թիվը կազմում է ճուշակագրապես 1 մլն: (Այս մասին տես՝ MGK Telimatyyla çikarilan Etnik Harita.

http://www.medya72.com/haber.php?haber_id=1803): Այդպես, Եվրոպական վերազգայնիստ հարաբերությունների ինստիտուտի, գրքերի նույն ժամանակ կատարած հետազոտության արդյունքների համաձայն, մրանց ընդհանուր քանակը հասնում է ընդամենը 90 հազարի, որից 80 հազարը դաժանանցով մահմեդական են, իսկ 10 հազարը՝ ուղղափառ չրիստոսեյա: Sbu՝ Karimova Nigar, Deverell Edward, *Misceitics in Turkey* /The Swedish Institute of International Affairs, Occasional Paper, 19, Stockholm, 2001, p. 14-15: Այդպիսի հսկայական սարքերային բացառություններից մեկը կարող է լինել նաև այն, որ անցկացված հետազոտություններից ընթացում կետարժի են սարքեր մեթոդաբանություններ: Հնարավոր է, որ ԱՄՆ-ի դեպքում հաշվի առնվելու թուրքարևակ վրացիների ընդհանուր թիվը, միմյուր շվեդական հետազոտության հիմքում ընկած էր թուրքիայում բնակվող վրացիների ազգային ինքնագիտակցության անկախակց: Բացի դրանից, նարկարի է նշել, որ շվեդական հետազոտությունում չեն ընգրկվել կարողի վրացիներ: Այսօրվա դրությամբ, վրացական ծագում ունեցողները, Գ. Սամբրիանի և Է. Ուոքերի հաղորդած տվյալների համաձայն, բնակվում են Քարթլիայի 15 մահմեդների (Արտվին, Կարս, Բիզի, Սամսուն, Սիմոն և այլն) 242 գյուղերում, որոնցից 158, բնակեցված են բացառապես միայն վրացիներով: Sbu՝ Saakidze G., Edward W. Walker., *Islam and Islamic practices in Georgia*, University of California, Berkeley, Institute of Slavic, East European and Eurasian Studies, 2004 p. 9: Բացի դրանից, վրացական ծագում ունեցող քնակությունը անկախ է նաև Մարմարա ծովի մերձափնյա շրջաններում: Sbu՝ MGK Telimatyyla çikarilan Etnik Harita. http://www.medya72.com/haber.php?haber_id=1803:

2. Այս մասին ավելի մանրամասն տես՝ Ulas Baser Gezgin, "That Was When I realized I was Georgian": Republican and Post-Republican Responses to New Georgian Nationalisms. <http://www.ulas.gezi.org>. Maguirella, Paul J. (1976) The Assimilation of Georgians in Turkey: A Case Study. *MuslimWorld* 66 (1).
3. Այսպես, օրինակ, 1983-ը, վրացական ծագում ունեցող հայտնի գործարար Իսիբ Աբարի կողմից հիմնադրված Աբարիների կազմակերպությունների միություն (Aceler Sirketer Toplusu), որի մեջ ընդգրկվելիս 10 կազմակերպություն: Հիմնական գրառումը՝ շինարարություն, գրաստորության կազմակերպում և այլն: <http://www.aceler.org.tr>.
4. Ulas Baser Gezgin, "That Was When I realized I was Georgian": Republican and Post-Republican Responses to New Georgian Nationalisms. <http://www.ulas.gezi.org>.

5. <http://www.turkgaruvakfi.org/english/tarihce.asp>
6. Լույս տեղում:
7. Լույս տեղում: Անկախության 1 հիշել, որ մինչ այդ, Քուրդիստան բնակվող ժամեղական զրազիմեթը հրեղջ շէն թրքիկում կարողիկ զրազիմեթի հետ մեկ կազմակերպության կազմում:
8. Լույս տեղում:
9. Լույս տեղում:
10. Այսպես, որինակ, 2006թ. հունիսի 1-3 Ստամբուլում ակնազնեցին վրացական մշակութային նվիրած միջոցառումներ, որոնց զնաւոր կազմակերպիչների շարքում ևս եղել են այդ կիմնարանի ներկայացուցիչները: 2007թ. մայիսի 25-27 Ձրիքիստում տեղի ունեցավ բազմակամին պատկանեցի վրացական սիյուսի խնդրներին նվիրած ժողով (Ֆորում), որի մասնակից դարձան 40 երկրներից ժամանած վրացական սիյուսիներ ներկայացուող նուսավդրապես 140 անկամ: Քուրդիստան ևս ժամանել էր Քի պատվերակութայն, որի կազմում ընդգրկված էր նաև Քուրդիստանի նախկին պետնախարար Ռ. Հանիեղ: 2008թ. մայիսի 27-28 Ձրիքիստի պետնամախարանում «Անկախութայնը Հարավային Կովկասում Եվրոպայից Քուրդիստան» թիմայնեկ նվիրված գիտամոլորվում ևս ներկա էին Քուրդիստանի վրացական համայնքի ներկայացուցիչները: Այս մասին տես՝ <http://www.turkgaruvakfi.org/english/tarihce.asp>
11. Rude YÖRÜK, Türkiye'deki Gürcü ve Çerkesler ükiye beldiadi. <http://www.haberaktim.com>
<http://www.zuskaif.com/viewtopic.php?f=107&t=8827&start=0&sk=0&sk=0&sid=64b1c5a5d72be6458534b12c18d193bc>: ինչպես նաև՝ Ethnic Georgians of Turkey Protest The Russian Occupation. <http://hinet.org/english/world/109006-ethnic-georgians-of-turkey-protest-the-russian-occupation>
12. Гeрyзyмe Кyбeи, Грyзинcкaя дeклaрaция дeкaрaция, eтo oмa пoлoтeнeцкaя cтaнa, c кoтopой ичyжeн cвeтoтaтa. <http://www.streetpress.com>. 23.12.2008.
13. Օնկեանոր ամամեր, այդին 2005-ական թթ. սկզբին Քուրդիստան զերնում էր այնուեղ 1990-ական թթ. աշխատանքի մեկնած զրազիմեթի կողմից կիմնարան նուսավդրապես 14 կազմակերպություն, որոնք սերտ կապեր էին հաստատել զերնուղ տեղացի ժամեղականացված զրազիմեթի կազմակերպությունների հետ: Տես՝ Теймаз Е. (ed.), Кизил Кавказ Демекleri, in Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik, ed. İstebel 2002, s. 451-460.
14. Чирека В., Алхазская декларация по ичурпрессе и аишашеи поитеке Алхазети. <http://www.zuskaif.ru/azbuzica/azbuzica/news.php?mode=more&more=7523>. Սակայն հարկավոր է հիշել, որ շնայած վրացական համայնքի կողմից զերներս թուգարեթան ակտիվությանը, նրա քաղաքական կլիտը ամնամնատեի է հյուսիս-կովասյան կազմակերպությունների քաղաքական ներուծի հետ:
15. Թացի դրամից, թուրք-վրացական կապերի ընդլայնման համատեղատմ ամերածկուտ է առանձնացնել ևս մեկ հանգամանք: Թամն այն է, որ Ալեկույան Հայաստանի հախվական պատմա-մշկութայնն առարաններից հանրեղ վրացական կողմի հազմակերպությունները միանգամայն ձեանուտ են բուրբանական կառավարությանը:

ԽԱՆՁԱՆՅԱՆ ՄԱՐԻԱՄ

(ԱԻ)

ԷԹՆՈԳԵՆԵՋԻ ՈՐԴՇ ԱՍՊԵԿՏՆԵՐԻ ԵՈՒՐՁ

Էթնոսի բազմազան սահմանումների հիմքում ընկած է մեկ դրույթ, էթնոսը մարդկանց ամբողջություն է, որի անդամներն ունեն ընդհանուր որոշ հատկանիշներ՝ բնակության տարածք, լեզու, նյութական մշակույթ և այլն, բայց, որն ամենակարևորն է, նրանք ունեն էթնիկ ինքնագիտակցություն: Ընդ որում, էթնիկ ինքնագիտակցությունը դա էթնիկ հանրության գոյության արդյունքն է, նրա արտաքին արտահայտումը, խակ տարածքի, լեզվի, և տնտեսական կապերի ընդհանրությունը՝ էթնիկ հանրության կազմավորման, ճկավորման կամ գոյության պայմաններն են¹:

Էթնոսները տարաբաժանվում են արխտ, պալեո և նեոգենետիկ էթնոսների², որոնցից առաջին խումբը առաջացել է դեռևս նախնադարյան համակարգի, ըստ որոշ ուսումնասիրողների, արդեն մեզոլիթյան դարաշրջանում: Այս առաջնային էթնիկ հանրությունների համար հիմք են հանդիսացել քարեդարյան մարդկանց արեալային խմբերը, կենսաբանական լեզվով ասած՝ պոստոյացիաները³, որոնք, զարգանալով, փոխակերպվել են ցեղերի և ազգակնից մետացեղային հանրությունների:

Երկրորդային կամ պալեոգենետիկ և նեոգենետիկ էթնոսներն առաջացել են արդեն գոյություն ունեցող առաջնային արխեոգենետիկ հանրությունների հիման վրա կամ նրանց՝ էթնոգենետիկական գործընթացին մասնակցելու պայմաններում⁴:

Ավելացնենք, որ վերահիշյալ առաջնային կամ արխեոգենետիկ էթնոսներն ունեն զարգացման երկու հնարավոր տարբերակ, որոնք կախված են նրանց տարածաշրջանային պայմաններից: Թե սոցիալական, և թե տեխնոլոգիական զարգացման տեսանկյունից շահեկան դիրքում են գտնվում այն հանրությունները, որոնք տեղակայված են այսպես կոչված պատմական գլխավոր մայրուղիների վրա: Որպես

կանոն, պատմության ընթացքում զարգացման ալյալունակն ճակատակակ ցուցաբերող և ոչ մի խումբ, եթե ոչ ռեզիտմալ, ապա լուկա քաղաքական մեկուսացման մեջ երբևէ չի գտնվել⁶: Փոխանորդափանցումը (դիֆուզիա), միջրացիաները և փոխառումները նանդիսացել են այն ակտիվ ուժը, որը որակապես նոր համակարգեր է ստեղծել: Իսկ ցանկացած բնույթի մեկուսացումն անխուսափելիորեն հանգեցրել է մշակութային և սոցիալական վայրընթաց զարգացման (ռեգրես), բնդ որում, որքան փոքր է եղել տվյալ խումբը, այնքան այդ ռեգրեսն արագ է ընթացել⁷: Հետևաբար, ցանկացած երկրորդային էթնիկ հանրույթ, եթե այն կարողացել է ստեղծել կենսունակ և արգասաբեր էթնոմշակութային համակարգ, ապրիորի չէր կարող զարգանալ մեկուսացած:

Այս էթնիկ հանրույթների հետագա զարգացումը, նրա տարաբնույթ կապերը հարևանների կամ եկվորների հետ, էթնոգենետիկ գործընթացների պատկերավոր լեզվով ասած՝ խմորումը սովորաբար դուրս է մտնում գիտության տեսադաշտից՝ տվյալների քաղաքական կամ սակավության պատճառով: Այն իրողությունը, որն արձանագրում է պատմությունը, սովորաբար արդեն տարբեր քաղաքիչներ իր մեջ ներառում և որոշ չափով կարծրացած համակարգն է: Այդ քաղաքիչների վերախմբավորումը և վերախմաստավորումը (նկատի ունենք տարաբնույթ միջրացիաները և հարևան պոստույացիաների հետ միքսացիան, վերնաշերտ (սուպերստատ) և ներաշերտ (սուբստրատ) բնակչության քարդ սինթեզը) կարող է ներառել էթնիկ համայնա թե քոլոր ցուցիչները՝ լեզուն, նյութական մշակույթը, տարածքային փոփոխությունները: Ընդ որում, այս գործընթացի ժամանակ այն պայմանավորող գործոնների քաղմության մեջ առանձնանում է մեկ (կամ մի քանի գործոն), որը դառնում է նոր ձևավորվող համակարգի առանցքը, այլ քաղաքով ասած, վերածվում է համակարգաստեղծ գործոնի⁸: Առավել հաճախ այդ դերը ստանձնում է լեզուն, և լեզվական ընդհանրության և էթնոսի ձևավորման գործընթացներն ընթանում են միաժամանակ: Սակայն դա կարող է մաս լինել տարածաշրջանում քնակվող և տարբեր լեզվախմբերի պատկանող տարածքային համայնքների ընդհանուր որևէ քաղաքական կամ տնտեսական շահը կամ նպատակը, որի շուրջ համախմբված համայնքները այս կամ այն պատճառով կլնուրեն առկա լեզուներից մեկը որպես *լինգվա ֆրանկա*, բնդ որում պարտադիր չէ, որ այդ լեզվի կրողները մեծամասնություն

կազմեն: Օրինակ, հողագործ նստակյաց քնակչության պարսզայում այդ դերք սովորաբար ստանձնում են քոչվորական ամասնակառն ցեղախմբերը:

Պատմական այս գործընթացը նման է պարույրի, որոշ դեպքում այն կարող է շրնդհատվել, և որևէ տարածաշրջանում ձևավորված էթնոհամակարգը կարող է շարունակական ձևով իր մեջ նոր քաղաղրիչներ ներգրավել, յուրացնել, և ժամանակի ընթացքում իր մեջ ամփոփել վաղմջագոյն շրջանին պատկանող շերտեր՝ այդ կերպ դասընթ իմաստավորելով և մեկնաբանելով: Այս գործընթացի աղյուսնջում ձևավորվում է առավել քաղդ, քազմաշերտ և կարուստ էթնոհամակարգ: Որպես օրինակ, կարող ենք նշել քազմաբիվ հին ազգերի՝ հայեր, հույների, պարսիկների, իտալացիների, հնդիկների և այլն՝ Սակայն այդ պարույրը կարող է և ընդհատվել, տվյալ տարածաշրջանը էթնոմշակութային այլ համակարգի կողմից յուրացվելու և քնիկներին ծայրամաս տեղաշարժելու կամ քնդհանրապես դուրս մղելու պարագայում (ԱՄՆ-ի և Կամադայի տեղաքնիկները), կամ էլ քնական որևէ աղետի, կլիմայական փոփոխության և այլնի պարագայում (միևնոյան դարաշրջանի ավարտին Կրետե կղզին): Այստեղ կարող ենք խոսել այդն քնաշխարհի յուրացման մասին, տարածաշրջանային ձևավորած յափոռոշիկների և նրանց հետևանքով որոշ նմանություն ունեցող մողելների ի հայտ գալու մասին: Սակայն առավել հաճախ թե՛ փոփոխված քնակլիմայական պայմանների, թե՛ ռազմավարական մայրաղիների փոփոխման պատճառով նույն վայրում առաջանում է որակապես նոր, հնից մեծապես կտրված, և դրանով իսկ առավել երիտասարդ, քայց և առավել աղքատ քաղաղակրթական համակարգ: Այն կարող է իր մեջ ներառել և քնիկների գեմոֆունդը, որը սակայն այս համատեքստում լիովին գրկվում իր էներգետիկ դաշտից, և ընդամենը օշինանյութ հանդիսանում:

* Ամենազա օրինակը միջազնայան մողելն է՝ առնվազն 3 տարաքնույր, քայց պատմության դիտակետից մեկ ամբողջության մեջ համդես կեղ շերտերով:

• Ամնայտ ծազման քնակչություն, աղքեն ծանթ մուտղազորմությանն ու հողաղորմությանը

• Ըամերախոս տաղրի միջազնայանում, սակա տեխնոլոգիական ձեղքերումնեղի յուրացում, գաղազում տնտեսության, գրի, մշակույթի առողմում

• Աղքաղայտե տաղրի քափանցում, ձևավորված շեմոնական էթնո-մշակութային հասակարգի յուրացում և դրա տարածում արևաթ սահմաններից դուրս

Այս իրադարձությունները հաշվի առնելով, կարո՞ղ ենք արդյոք էքսիկ հանրության օրև գուցի՞ համարել հիմնարար և բացարձակ: Ըստ երևույթին ոչ:

Լեզուն, ինչպես նշեցինք, ամենակարևոր գուցի՞նեքից մեկը լինելով հանդերձ, իր մեջ չի կարող արտացոլել պատմական իրադարձությունն իր ամբողջությամբ մեջ. առավել ևս, չի կարող արձանագրել եկվոր և քննիկ տարրերի միջոտ հարաբերակցությունը:

Հնագիտական պեղումները, որքան էլ որ լայնածավալ և ընդգրկուն լինեն, այդուհանդերձ չեն կարող մերկայացնել ամբողջական իրավիճակը. հնագիտական շերտը միշտ չէ, որ կարող է փաստել եկվոր տարրի առկայությունը, առավել ևս, եթե այդ եկվորը թափանցել է խոստով ճանապարհով և փոքր խմբերով: Կարող ենք արձանագրել նոր ոճ, նոր տեխնոլոգիա, հնագիտական մշակույթի կոնկրետ տարածվածություն, սակայն այս պարագայում նույնպես անհնար է հստակ տարանջատել համայնքի ներքին զարգացումները և աշխարհագրորեն քաղաքների պիտակությունը նոր էքսիկ միավորի հանդես գալուց, եթե միայն վերջինիս հանդես գալը չի ուղեկցվել ավերածություններով և կոտորածներով: Առավել ևս դժվար է պնդել, որ միևնույն նյութական մշակույթ ռոնեցող թե՛ հարևան և թե՛ միեմյանցից ենուու գտնվող համայնքները իրենց մեկ ընդհանրության մաս են համարել⁸:

ԳՆԹ հետազոտությունները և ներկայիս բնակչության և հնագիտական պեղումների ընթացքում ի հայտ եկած մարդարանական նյութի համադրությունն, ըստ էության, կարող են սպառիչ և համակողմանի, և երբեմն ամսպասելի պատասխան տալ, ինչպես, օրինակ, բուլղարների պարագայում: ԳՆԹ հետազոտությունները բուլղարների մոտ աաբացուցեցին, որ տեղական սուբստրատը մաքրարանական առումով գրեթե անփոփոխ է մնացել, և ոչ սլավոնական ներթափանցումը, ոչ էլ առավել ևս եկվոր քուլտուրական բուլղար գեղը մարդարանական օրև գգալի հետք չեն բողել⁹: Նույն պատկերն ի հայտ եկավ պլանների հետնորդներ համարվող իրանախոս օսերի պարագայում. 1970-ական թվականներին անցկացված հետազոտությունները ի հայտ բերեցին առկա գգալի տեղական սուբստրատը թե՛ մարդարանական (կովկասյանիկ) առումով, թե՛ նյութական մշակույթի և լեզվի մեջ¹⁰:

Մենևոյն ժամանակ, մարդաբանական հետազոտությունների քաղաքականացումը կարող է սխալ գնահատականի հանգեցնել: Հետո չգնալու համար վերցնենք բուրքերին: 500 տարվա նպատակահարմար գործողությունների հետևանքով նրանք յուրացրին Փոքր Ասիայի համարյա թե ողջ գեոէթնոկոնցիոնը՝ իր հայկական, հունական, ասորական և այլ քաղաքացիներով, քայքայ, քաղ էտրյան, նրանք չեն հասնելուստուստ և յն կալուղի հանդիսանալ փոքրասիական քաղաքակրթությունների ժառանգորդը՝ քաղաքակրթական քննադատված սլավոնների պատճառով:

Վերոնկախելի լույսի տակ անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ հայոց էթնոգենեզի խնդրին:

Փնտրելով կոնկրետ էթնիկ տարրեր և քաղաքականացնելով այն, մենք միևնույնիցս մեր կազմից դուրս ենք քելում այն առավել հարուստ քաղաքականությունն ու քաղաքական ժառանգությունը, որն ունենք, և որը չէր կարող ձևավորվել մեկ էթնիկ տարրի գերակայությամբ: Առանձին էթնիկ տարրեր, առաջանալով Հայկական լեռնաշխարհի տարրեր հատվածներում, և ընդ որում տարրեր արմատներից սերելով՝ թե հնդկարական և թե՛ ոչ հնդկարական (օրինակ՝ խառիակյան), ի վերջո տարրեր համակարգաստեղծ գործոնների շնորհիվ համրագումարվել են մեկ էթնոսի՝ հայերիս մեջ: Որպես այդպիսի էթնոհամակարգ, մենք մեր գեոէթնոկոնցիոն, լեզվով, նյութական մշակույթով եզակի էթնոս ենք, և մեր էթնո-համակարգն իր մեջ պահպանել է փաղեցագույն ժամանակներից վերաբերող շերտեր, սակայն դրանից բնավ չի բխում, որ տվյալ էթնոհամակարգը այսին այլ շրջանում գոյություն է ունեցել:

Ինչևիցէ, այս հարցերն առավել մանրամասն և համակողմանի քննարկման կարիք ունեն: Մենք ընդամենը փորձեցինք ներկայացնել մեթոդաբանական այն առաջնահատկությունները, որոնց անհրաժեշտ է հետևել էթնոգենետիկ գործընթացների ուսումնասիրության պարագայում:

MARIAM KHANZADYAN

(IOS)

ON SOME ASPECTS OF ETHNOGENESIS

Any ethnos, including Armenian, is a complicated synthesis of substrate and superstrate components, formation of which may be dated back to the prehistoric and also to later periods. From this point of view there is no reason to artificially narrow

the ethnic structure, attempting to research its genesis based only on a single language, or on a single anthropological type or based on a single cultural system. Far more important is to analyze the mechanisms of emergence of this ethnos based on the emergency circumstances listed above, i. e. discover the systemizing factors that form any given ethnos.

ՅԱՆՈՒԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Бромлей Ю. В., Очерки теории этноса, М., 1983, с. 58, 173-200; Арутюнян С. А., Чезокозаров Н. Н., Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических групп человечества; "Расы и народы", N 2, М., 1972, с. 11; Алексеев В. П., О самом раннем этапе расообразования и этногенеза, Этнос в докалассовом и раннеклассовом обществе, М., 1982, с. 37.
2. Бромлей Ю. В., Եղվ աշխ., էջ 76:
3. Козлов В. И., Чезокозаров Н. Н., Расы и народы в св. Расы и общество, М., 1982, с. 95.
4. Бромлей Ю. В., Եղվ աշխ., էջ 284-285:
5. Первоначально периферия классовых обществ, М., 1978, с. 6; Shu Yan' Дьяконов И. М., Титы этнических передвижений в ранней древности..., Древний Восток 4, Ер., 1983.
6. Նույն տեղում, էջ 7:
7. Бромлей Ю. В., Եղվ աշխ., էջ 27:
8. Арутюнян М. Н., Этнос и археология, Теоретические основы археологии, Л., с. 6; Shu Yan' Ջուլյան Ս., Մերագրաբարձրական եզնածանր և Հայկական ինտաշուարը, երևան, 1999, էջ 112-117, 185-186:
9. Алексеев А. П., Бромлей Ю. В., К изучению роли переселенной народона в формировании новых этнических общностей, Советская археология, 2, 1968, с. 37.
10. Նույն տեղում, էջ 39:

ԽՈՐԻԿՅԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՄ

(ԱԻ)

ՍԱՏՐԱՊԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՇԻԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՄԻ ԶԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ ԸՍՏ «ԱՆԱՐԱՄԻՍ»-Ի

Արեւմտեան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակաշրջանի Հայաստանի մասին կարևորագույն աղբյուրը Քսենոփանի «Անարասիս» աշխատությունն է: Գատեղով Քսենոփանի տեղեկություններից, հույները պետք է անցած լինեին Կորյուքի՝ կարդուխների երկրի արևմտյան մասով, իսկ արևելյան մասի վերաբերյալ տեղեկություններ չկան: Քսենոփանը հայտնում է, որ երբ կարդուխները սլավման են կնքում դաշտային երկրի սատրապի հետ, որը IX տատրասությունն է, ապա հաղորդակցվում են թե՛ իրենք նրանց հետ, թե՛ նրանք իրենց հետ¹: Չնայած հայերի և կարդուխների թշնամական հարաբերություններին, վերջիններս նույնպես հայկական ցեղ էին²: Հնարավոր է, որ արդեն Ք.ա. V դարի վերջին ռազմատենչ ու անկախ կարդուխները դուրս էին եկել նաև Տիգրիսի ափամերձակը, ինչը վկայված է Ք.ա. I դարի դրությամբ³:

Համաձայն Քսենոփանի, կարդուխների և արմենների սահմանը Կենտրիտես գետն էր՝ ներկայիս Բռնուտան-սուն: Եվ, իրոք, գետի հակառակ ափին նրանց սպասում էին Օրոնտասի և Արտուխասի արմենները և մարտերն ու խաղաղյանքը վարձկան, որոնք փորձում են արգելել ելլեաններին մտնել Հայաստան: Մարդերի էթնոնիմը սլավմականվել է սլավոմական Հայաստանի աշխարհագրական անուններում: Անշուշտ, ղժվար է ասել, թե Քսենոփանի մարդերը տվյալ ժամանակաշրջանում գտնվում էին Մարդաղիում, Մարդաստանում կամ այլուր: Բայց և այնպես, տվյալ տեղեկության մեջ Արտուխասի հիշատակումը մարդերին կապում է ափնի շուրտ արևելյան Հայաստանի հետ: Համենայն դեպս, կարևոր է ընդգծել հաջորդ նախադասությունը. «Անում էին, թե խաղաղյանքն ազատ են և խիզախ...»: Հետևաբար, մարդերը, ինչպես փասխանները, տառիները, հեսպեթիտները, մտել են Հայաստանի մեջ, իսկ խաղաղյանքի ազատ լինելը հաստատվում է Քսենոփանի այլ տեղեկություններով և:

Հետաքրքիր են հույների գեոամցման մասին տեղեկությունները: Հույները գետը ձախ կտրում Եսեննալով, շարժվում են դեպի գետանցը, և մինչ Խելրիստոսն ու իր գործնասար մտան գետը՝ «Քսեննալոմը վերջապահ գործնասից ամենաթեթևներին վերցնելով իր հետ, ամբողջ քափով ետ վազեց նորից դեպի այն ճանապարհը, որը տանում էր վեր՝ դեպի հայկական լեռները... Թշնամիները... վախեցան շրջապատվելուց և արագ կերպով վազեցին դեպի գետից վեր տանող ճանապարհը, և հասնելով այնտեղ, բարձրացան լեռ»: Մինչև գետանցումը Քսեննալոմը նշում է. որ «տեսանելի միակ մի ճանապարհ կար, որը վեր էր տանում և կարծես ձեռակերտ լինեք»: Հավանաբար, պատմիչը նկատի ուներ հենց այս ճանապարհը, երբ գրում էր, որ վերջապահ գործնասի հետ «ամբողջ քափով ետ վազեց նորից դեպի այն ճանապարհը, որը տանում էր վեր դեպի հայկական լեռները» և թշնամիներն էլ՝ վախենալով շրջապատվելուց, վազեցին դեպի գետից վեր տանող ճանապարհը, և հասնելով այնտեղ, բարձրացան լեռ: Կարելի է եզրակացնել, որ Քսեննալոմը շարժվել է գետանցման վայրից դեպի հարավ և, եթե տվյալ ճանապարհն արդեն հիշատակված ձեռակերտ ուղին էր, ապա հայկական տարերը նույնամուտ են Հայկական Տավրոսի հետ:

Հելլեններն անցնում են Կենտրիոսեք Բաղեշ գետի հետ միաստանվելու շրջանից քիչ հարավ և շարժվում Բաղեշ գետի հոսանքն ի վեր, որտեղ «կարդուխների դեմ կոխվների պատճառով գետի մտ գյուղեր չկային»: Տվյալ դեպքում խոսքը կարող է վերաբերել միայն Բաղեշ գետին, որն ավելի մտ էր կարդուխներին և որը շատ անգամ էին անցել կարդուխները: Մտածել, որ գետը կարող էր լինել Սալմո Գուրը կամ առավել ևս Բաղիլոքը, չի բխում ոչ մի փաստացի հիմքից, քանի որ Քսեննալոմն, անկասկած, կնշեր այս գետերի մասին: Նաև ամենաքիչ է, որպեսզի Քսեննալոմը չնշեր քնակավայրերի մասին, եթե հելլենները շարժվեին Բաղեշից արևմուտք, այն դեպքում, երբ հեղինակը հայտնում է, որ գետի մտ գյուղեր չկային: Եվ, որ ամենակարևորն է, պատմիչը նշում է Տիգրիսի ակունքներն անցնելու մասին: Սակայն Արմենիայում նրանք Տիգրիսը չեն շրջանցել և Բաղեշի ակունքներն էլ նույնացրել են Տիգրիսի ակունքին:

Անցնելով «Տիգրիսի ակունքը», հույները շարժվում են մինչև Տելեբոաս գետը՝ արևմտյան Արմենիա, որի հյուսիսարևմտում էր Տիրիքագոսը: Տելեբոասի նույնացումը Մեղ կամ Մալրագետի հետ

կասկածելի է, քանի որ Քսենոփոնը «Տիզբխի ակունքներից» մինչև Տելեբոսս գետը հաշվում է տասնեփնգ փառասխ (չորս 90 կմ), որը շատ ավելին է, քան Ռադեշի ակունքներից մինչև Մոդ գետը: Ընդ որում, երև Տելեբոսսը մույնամար Մոդ գետին, ապա հույները կնոտենային վերջինիս ակունքների շրջանից, որը Քսենոփոնի տեղեկությունից չի երևում: Մեր համոզմամբ, Տելեբոսսը մույնամում է Լիզ կամ էլ Կարի ձոր (Ռույանբլ, այժմ՝ Բյոտտո) գետերից մեկի հետ:

Ելնելով արևմտյան Հայաստանի մասին Քսենոփոնի տեղեկությունից, կարելի է ենթադրել նաև արևելյան Հայաստանի գոյությունը, որի հյուսիսարևոս թերևս Օրոնտասի հետ հիշատակված Արտուխասան էր: Քսենոփոնի տեղեկությունները հաստատում են միասնական երկրի գոյության մասին, որտեղ, հավանաբար, շարունակում էր սբսեպանվել թագավորական հին դինաստիան, որի ներկայացուցիչները երբեմն նաև սատրապներ էին: Այդպիսին էր նաև Օրոնտասը՝ պարսից արքայազուտեր ամուսինը և Հայաստանի տիրակալը, որին Քսենոփոնը սատրապ չի համարում և գրում է, որ Հայաստանին իշխում էր Օրոնտասը: Սա իսպառնաբար, գույց է տալիս, որ Օրոնտասը և թագավոր էր, և՛ սատրապ: Արդ, որոնք էի՞ն արևմտյան Հայաստանի սահմանները: Քադեշի հովտից մինչև Տելեբոսս գետը (Լիզ կամ Կարի ձոր) Քսենոփոնի մոտ միայն Հայաստան է: Տելեբոսս գետի մոտ արդեն նշվում է արևմտյան Հայաստանի մասին: Ելնելով այն տեղեկություններից, որ Տիրիքագոսը հույներին հետապնդում է մինչև Եփրատի («Արածանի») վերին հոսանքի շրջանը, ապա Արածանիի վերնագավառը մույնպես մտել է արևմտյան Հայաստան փառչական միավորի մեջ: «Անաբասխա»-ի վերջում նշվում է, որ Տիրիքագոսը փասխանների, հեսպերիտների տիրակալն էր: Փասխանները տեղադրվում են Բասեսանում, իսկ հեսպերիտները՝ Սպերի շրջանում: Տիրիքագոսի ենթակայության տակ գտնվել են նաև տառխները, քանի որ փասխանների երկրից՝ Բասեսանից, դուրս գալուց հետո, հույները մտան տառխների երկիրը՝ Տայք: Համաձայն Քսենոփոնի, Տիրիքագոսն ուներ և՛ իր զորքը, և՛ փարձկան խալուրմեր ու տառխներ: «Վարձկաններ» բառը վերաբերում է միայն խալուրմերին, քանի որ տառխները մտնում էին Հայաստանի մեջ: Այսպիսով, «Անաբասխա»-ի տեղեկություններից երևում է, որ արևմտյան Հայաստան հյուսիսարքիան ընդգրկում էր Արածանիի վերնագավառի որոշ հատվածը, միջին և ստորին

հոսանքների տարածքները, Բասեանը, Տայքը, Սպերը: Անշուշտ, այն ունեցել է ավելի մեծ սահմաններ, հատկապես արևմտյան ուղղությամբ, սակայն Քսենոփոնն այդ մասին չուրե՛ս է: Արևելյան Հայաստանն էլ, որի սահմանների մասին տեղեկություններ չկան, պետք է տարածվեր Արածանիի վերնագավառից, Տայքից և Բասեանից արևելք:

Հույները Տելերոսսի շրջանից անցնում են տասնհինգ փարսախս և հասնում մի ասարսանքի, որտեղից հույներն ամայի տարածություններով քնթանում են ևս տասնհինգ փարսախս, հասնում էփրատի («Արածանի») ակունքների ճեղքակայքը և, մինչև պոքոտը թքթվելով, գետանցում կատարում: Այնուհետև, խոր ծյան և դաշտի միջով հույներն անցնում են տասներեք փարսախս և էլի ինչ որոշ տարածություն և իջևանում հայկական գյուղերում: Հետաքրքիր է հետևյալ տեղեկությունը. «...զինվորներից ոմանք նա էին մնում, և տեսնելով ինչ-որ սև տեղ, որն առաջացել էր ծյան վերանալու պատճառով, նրանք ենթադրեցին, թե ծյունը հարվել է. և իրոք այն հարվել էր մոտիկ անտառածոցում գտնվող արքյուրի հետևանքով, որը գուրշի էր արձակում»: Աղբյուրը մասնագիտական գրականության մեջ նույնանցվել է Վարչակի քերձուկներին: Նշանակում է, հույներն անցել են աշխարհագրոյցյան Մաղկեան գավառի տարածքով⁴ և, հավանաբար, սպաստանում են աշխարհագրոյցյան Բագրևանդի գյուղերում, որտեղ էլ իտլիստիսի և Քսենոփոնի՝ թե այդ ի՞նչ երկիր է հարցին, գեղջավազը պատասխանում է, թե Արմենիան է և հարևան երկիրը խալտրների երկիրն է: Փաստորեն, փասխանները և տառխները գյուղապետի համար հայեր էին և միայն խալտրներն էին ալազզիներ⁵:

Բագրևանդից հույները շարժվում են գեղջավազի ուղեկցությամբ, որը մտտ տասնհինգ փարսախս շեղում է նրանց ճանապարհը, հավանաբար, դեպի արևելք: Գեղջավազի փախտստից հետո հույներն «այնուհետև առաջ գնացին յոթ կայան՝ օրական հինգ փարսախս, Փասխս գետի մոտ... Այստեղից առաջ գնացին երկու կայան՝ տասը փարսախս և լեռնանցքով դաշտ իջնելիս նրանց դեմ ելան խալտրները, տառխները և փասխանները»: «Փասխս գետի մոտ» արտահայտության փոխարեն ճիշտ կլինի «Փասխս գետի երկայնքով» թարգմանությունը, քանի որ հասնելով գետին, հույները պետք է շարժվեին հոսանքին եսկատակ ուղղությամբ և ակունքներից ոչ հեռու անցնեին գետը: Այնուհետև, Քսենոփոնը շի նշում Փասխսի ակունքներն անցնելու մասին, սակայն

Փասիս-Երասխի պես մեծ գետը սրանք պետք է անցնեն ակունքների շրջանում, ինչպես անցել էին Տիգրիսը (իմա՝ Բաղեյր), Եփրատը (իմա՝ Արածանին)։ Հույները, հավանաբար, Երասխան անցել են սրտամական վաղադարձամի շրջանում, որտեղ ուշ ժամանակներում հայտնի էր Հովվի (Ջյուփրիջոյ) կամուրջը Մուրց գետի Արարսի մեջ բախվելու տեղում։ Թերևս այն ժամանակներում էլ լինել փայտե կամուրջ։ Լեռնանցքով դաշտ իջնելիս հույների դեմ ելնում են խաչուրքները, տառխները և փասխանները, որոնք թվարկված են հարավից հյուսիս։ Քանի որ հույները Երասխը անվանում են Փասիս աջ ափից, ուրեմն փասխանները բնակվել են նաև գետի աջափնյակում, ինչպես աշխարհագրության Բասեան գտվաղը տարածվում էր Երասխից և հարավ, և հյուսիս։ Փասխանները տարածվել են գետի աջ ափին և զբաղեցրել են ինչպես բուն Բասեանը, այնպես էլ Անփայտ Բասեանը՝ վանանդը։ Ներկայիս Փոքի քաղաքի շրջակայքում փասխանների երջեմնի գալուստունը ցույց է տալիս, որ փասխանները Հայաստան էին եկել Կովկասից և սկզբնապես հաստատվել Անփայտ Բասեանում և աստիճանաբար տարածվել դեպի հարավ Բասեան։ Փասխանների երկրից հույները անցնում են տառխների երկիրը։ Ամենաերկար ճանապարհը Հայաստանում հույների համար տառխների միջով անցնող հատվածն էր (չուրք 200 կմ), որը պայմանավորված էր երկրի դժվարանցանելի բնական պայմաններով։

Տառխների և փասխանների սահմանը ձգվել է Մեծբազ լեռներից հյուսիս, Կարմիր-Փոքակ լեռներից արևմուտք։ Տառխների երկիրը հետագա Տայքն է՝ նախկին Դայաեմլի-Դիառխիսն, որն ընդգրկել է մերկայիս Էրզրում քաղաքի շրջանը և Եփրատի վերնագավառը և, հնարավոր է, Արունի-Հավաունիքը⁶։ Ելնելով այն իրողությունից, որ Հեռոդոտոսը Եփրատի ակունքները տեղադրում է Հայաստանում (I, 180), ուրեմն Դիառխիսի տարածքը համարվում է Հայաստան, իսկ Քանեփոնի մոտ էլ փասխանների և տառխների երկրները Հայաստան են։ Հավանաբար, Բասեանում և Անփայտ Բասեանում փասխանների հաստատվելուց հետո տառխները հետ էին քաշվել հյուսիսային ուղղությամբ և Դիառխիսի ու Տայքի միջև լրիվ նույնացում չի կարող լինել, օրինակ, Եփրատի վերնագավառը ավելի ուշ գտնվում էր աշխարհագրության Բարձր Հայքի կազմում։ Տառխների երկրից հույները մտնում են խաչուրքների երկիրը և դուրս գալիս Հայաստանից։

Սակայն քնական պայմանները բույլ չեն տալիս հույներին խաղաղությանը հրաժարվելու և Կոստանտինոպոլի վերադարձնելու օգտին խաղաղության պայմանագրեր կնքելու և նրանց հարկադրված խաղաղությանը հրաժարվելու անցնելու և նրանց հարկադրված ընթացքում քսան փառասխա՝ հարքաձայր տեղերով դեպի գյուղերը: Ըստ Քսենոփոնի՝ «այստեղից նրանք անցան չորս կայան քսան փառասխա, դեպի մեծ, թարգման և մարդաշատ մի քաղաք, որը կոչվում էր Գյումմիաս»։ Կոստանտինոպոլի անցնելով Մոնոթիս, հույներն իրենց ճանապարհը շարունակել էին Մոնոթիսի ձախ ափով: Հույները մախ մտել էին «աս» սկյութների (Պլինոս Ավագի ակասանները, VI, 11, 29) երկիրը՝ Ասեսաց փոքր գավառը⁷, որից հետո շարունակել էին ճանապարհն արդեն Քսենոփոնի հիշատակած թշնամի սկյութների երկրով: Քսենոփոնը նշում է, որ փասիանների և հեսպերիտների տիրակալը Տիրիբազան էր: Հեսպերիտները, որոնք իրենց անունը թողել են Սպեր գավառանվան մեջ (Ստրաբոնի Իսպիրիտիսը, XI, 14, 9), ոչ մի դեպքում չեն կարող մույնամալ ասպերիտներին⁸: Սկյութներ-խաղաղայնը անվանումը⁹ հավանական հասկացություն է, որի մեջ մտնում էին ասերն ու հեսպերիտները (թմա՝ ասպերիտները): Հույները՝ անցնելով Մոնոթիսը, կրկին մտել են Հայաստան և այդ մասին չեն խմացել: Գյումմիասը, որը մույնացվել է Բարերդին, թերևս, համապատասխանում է Մոնոթիսի ձախ ափին գտնվող Ալմանային, իսկ այն վայրը, որտեղ երեք օր հանգստացել էին հույները՝ Ապարանի շրջանին¹⁰: Երբ Գյումմիասը մույնամալ Բարերդին, ապա Քսենոփոնը պետք է խոսեր այդ շրջանից Մոնոթիս գետը հարցահարկու մասին, որը շատ հարմար էր գետանցման համար: Բայց փաստորեն մնան հիշատակություն չկա և այս անգամ հույներն անցել էին գետը Կոստանտինոպոլի և դրանով խախտել էին ակունքների շրջանում գետերն անցնելու «ավանդույթը»: Կարևոր է նկատի ունենալ, որ հույները, երբ Կոստանտինոպոլի ճանապարհը շարունակեին Մոնոթիսի աջ ափով, ապա նորից կմտնեին տառիսների երկիրը, ինչի մասին հիշատակություն չկա: Չմայած հեսպերիտները հիշատակվում են որպես Տիրիբազանին ենթակա ցեղ, այդուհանդերձ հույներն անմիջականորեն չեն անցել Սպերի տարածքով և, ըստ երևույթին, նկատի է առնված հեսպերիտ-ասպերիտների այն հատվածը, որը գտնվել է Մոնոթիսի ձախափնյակում և ընդհանուր անունով կոչվել է սկյութներ: Սկյութների երկրից հույները մտնում են մակրոնների երկիրը և դուրս գալիս Հայաստանից:

Այսպիսով, «Անարասիս»-ի վկայությունների քննությունը ցույց է տալիս, որ Սատրապական Հայաստանը կամ XIII սատրապությունը Քսենոփոնի ժամանակ շարունակում էր մնալ Արեւմտյան Պարսկաստանի խոշոր և քարզաված նահանգներից մեկը, որի քնակությունը հիմնականում կազմում էին հայկական ցեղերը:

HOVHANNES KHORIKYAN
(IOS)

ON SOME PROBLEMS OF THE HISTORICAL GEOGRAPHY
OF SATRAPIC ARMENIA ACCORDING TO ANABASIS

The analysis of Anabasis informations shows that Satrapic Armenia or the 13th Satrapy in Xenophon's time was one of the largest and richest parts of the Achaemenian Empire and was mainly inhabited by the Armenian tribes. According to Xenophon the 13th Satrapy under the reign of the Satrap was divided into two subdistricts: Western Armenia and maybe Eastern Armenia, which were ruled by subgovernors.

ԾԱՆՈթՎԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Քսենոփոն, Անարասիս, քարզմ. Ս. Կրկուշարյանի, եր., 1970, էջ 81: Այս և հաջորդվ. մեջբերումները, որոնք առանձին հղումներով լինե տրվի մեր կողմից, ներկայացվում են ըստ սույն հրատարակության:
2. Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Ալեքսանդրյան»-ի, եր., 2001, էջ 273-274:
3. Նույն տեղում, էջ 274-275:
4. Վարչակի ցեղունակները գտնվել են, ըստ «Լազար Փաշայեցու, Եսզկնոն (Ինս՝ Շաղկուն) գավառում, որտեղ հանդատանում էր հայոց ապստամբ զորսամակը (տե՛ս «Լազարայ Փաշայեցույ Պատմություն Հայոց, 3րդր ստ Վստան Մաճկունյան», քննական քննակիրը Տեր-Արշալույս Գ. և Մալխասյան Ստ., եր., 1982, էջ 320): Վարչակի ցեղունակների ճուս է գտնվել, հարձանարար, Փսգնտոս Թուզանդի էիշատակած Եստհսգնանց՝ Արշակունիների քում քանակատերին, և մտրասատանի սարյուրները (տե՛ս «Փատատոս Թիզանդուցույ Պատմություն Հայոց», քննակիրը Ք. Պատուկանյանի, եր., 1987, էջ 188): Թերևս այս ճրանակների անտուղը Քսենոփոնի նշած անտատաներն է:
5. Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 96:
6. Арзуманн Н., Топонимика Урарту, Эр., 1985, с. 70-71.
7. Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 98-99:

8. Սասնիքների ծածկն տես Խորհլյան Հ., Հերոսության սասնիքների տեղադրման հարցի շուրջ. Հանրագիտական գիտական ետազրկան, Նյութերի ժողովածու, Գյումրի, 2008, էջ 138-142:
9. Խորհլյան Հ., Արեճնյան Պարվաստանի XIX ստորապոլոքան էրճիկական կազմի վերաբերյալ, «Բանրեր Երևանի համալսարան», թիվ 2, Եր., 2006, էջ 117-120:
10. Հարությունյան Բ., Հայաստանն բառ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների ցարանգ, Եր., 2001:

ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ ՄԱՐԻԱՄ

(ԵՊՀ)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՈՐԲԱՆՆԱՄ

ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՊՐԵՑՁԱՆՈՒՄ

Հայաստանի ներառելի համրապետության առջև ծառայած քաղաքացիներից էր հանրապետության սահմաններից դուրս գտնվող հայ գաղթականության և որք երեխաների խնամատարությունը:

Ճեղատպամության և համաշխարհային պատերազմի հետևանքով իրենց հայրենի օջախները լքած արևմտահայ գաղթականության և որք մնացած երեխաների քարավանները տարածվել էին մինչև Հյուսիսային Կովկաս, Վրաստան, Բասրու, Հյուսիսային Միջագետք, Իրան և այլ երկրներ:

Որոշ տվյալներով միայն որք երեխաների քիվը 1920 թվականին կազմում էր շուրջ 200.000, որից թուրքիայում՝ 70.000, Հայաստանում՝ 50.000, Արարական երկրներում՝ 25.000, այլ երկրներում՝ 5.000: Ընդհանուր 50.000 երեխա դեռևս մնում էր թուրքական հարեմներում և ամասպատներում, և նրանց հայտնաբերել շահագործվեց¹: Այլ երեխաների զգալի մասը մնացել էր թուրք-մահմեդական գերության մեջ՝ ենթակա ռազմական և ռևյազման: Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո, շնորհիվ թուրքերի հարուցած բազմաթիվ արգելքների², ամբողջ թուրքիայի տարածքում զանազան կազմակերպությունների և անհատների կողմից ձեռնարկվեց դժվարին, քայքայող կարևոր գործ՝ որքահավաքը: Որքահավաքի նպատակն էր հայտնաբերել և ազատել այն հայ երեխաներին, որոնք թուրքերի կողմից բաժանված էին օսմանյան որքանոցների և մասնավոր անձների միջև և բռնի խլանազնվելով, մեծացել էին իրեն թուրքեր և մահմեդականներ³: Այս աշխատանքների կազմակերպմանը մասնակցեցին Ազգային խնամատարությունը⁴, Հայոց Բարեգործական Ընդհանուր Մշտությունը (ՀԲԸՄ), Ամերիկոնը՝ (Մերձավոր Արևելքի օգնության Ամերիկյան կոմիտեն), բազմաթիվ հայ և օտար գործիչներ⁵: Արևելահայ

քարեգործական կազմակերպությունները ևս գործուն մասնակցություն ունեցան ազգանվեր այս գործին: Այդ կազմակերպություններից այդի ընկան հատկապես Մոսկվայի հայկական կոմիտեն (ՄԽԿ) և Կովկասի հայոց քարեգործական ընկերությունը (ԿԵՊԸ): անմասն չէր կարող մնալ նաև Հայաստանի Հանրապետությունը:

Միջազգետրի և հատկապես Բակուրայի հայ գաղթականներին օգնելու և մտեմադականների մոտ գտնվող գերիներին փրկագնելու համար Հայաստանի կառավարությունը 5.000.000 վարկ է քաջում⁶:

Հայոց պետականության վերականգնումից հետո ակնկալվում էր, որ Հայաստանի հանրապետությունը տեղ կկանգնի՝ աշխարհով մեկ սփռված հայ որբ մանուկներին և կապահովի նրանց ներգաղթը հայրենի երկիր:

Որբ երեխաների խնամքը հատկապես թուրքիայում և Արաքսական երկրներում հիմնականում իրականացնում էին Պոլսի Ազգային խնամատարությունը՝ 40.000, ՀԲԸԿ-ն՝ 15.000, Ամերկոնը՝ 60.000:

Դեռևս 1919թ. օգոստոսին Փարիզից հանրապետության խնամատարության մախարարությանն ուղղված նամակում Եզիպոտոսի որբախնամ ընկերության մախարահ Ջապել Եսայանը, համատես նկարագրելով ընկերության գործունեությունը, իր ցանկությունն էր հայտնում կապ հաստատել Հայաստանի կառավարության հետ: Նախագահն այն կարծիքն ուներ, որ թեև հնարավոր չէ խնամատարության քոլոր գործերը կենտրոնացնել, սակայն անհրաժեշտ է զանն քարոչական և նյութական կապ հաստատել այն կազմակերպությունների և հաստատությունների միջև, որոնք նույն նպատակն ունեն՝ հայ որբ երեխաների խնամատարությունը:

Այդ մարմինների աշխատանքները համակարգելու, ներգաղթի, որբերի խնամակալության և տարագիրքների վերաբերյալ որոշումներ կայացնելու գերապատիվ իրավունքը, Չ. Եսայանի կարծիքով, վերապահվում էր Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը: Ի պատասխան Չ. Եսայանի նամակին, Հայաստանի վարչապետ Հ. Օհանջանյանը կարգադրում է Խնամատարության մախարարությանը՝ «ամեն կերպ քաջալիքել և նույնիսկ դրամով օգնել այդ կազմակերպությանը⁷»:

Մեկ այլ որոշմամբ, Կիլիկիա ուղարկված պատվիրակ Արմեն Սասունուն հանձնարարվում է հոգ տանել Կիլիկիայում որբանոց քացելու մասին: 1919թ. նոյեմբերին Խնամատարության և

Աշխատանքի նախարարության ընդունած որոշման մեջ նախակիրքում նշվում է. «Պետք է աշխատենք ռեալ մի քան անկ Կիլիկիայում, որպեսզի այնտեղի հայությունն իրեն կապված զգա Հայաստանի կառավարության հետ, քեկեզ դա լինի որբանոց»⁸:

Պարզ է, որ Հայաստանի իշխանությունները գանկություն ունեին անմիջական կապ հաստատել դրաաշխարհի գաղթականության և որբախնամ կազմակերպությունների հետ: Նրանք գիտակցում էին, որ Հայաստանը պետք է լինի աշխարհասփյուռ հայերի և որբ երեխաների վերջին հանգրվանը և ժամանակի ընթացքում հարկավոր կլինի կազմակերպել նրանց ներգաղթը: Սակայն հայտնի պատճառներով գանկությունները զեռուս հետո էին իրականություն դառնալուց: Որբ երեխաների առաջին հայրենադարձությունը սկսվեց միայն 1923թ-ից, երբ Երուսաղեմի «Վասպուրական» որբանոցի շուրջ 250 սաներ տեղափոխվեցին Խորհրդային Հայաստան:

Հայաստանի առցիալ-տնտեսական դրությունն այնպիսին էր, որ իր գոյությունը շարունակելու և քազմաթիվ ներքին խնդիրներ լուծելու համար հանրապետությունն ինքը կարիք ուներ նյութական և քարայական աջակցության: Հայտնի է, որ հայ տարագիրների և որբերի պահպանության և խնամատարության գործում անգերազանցելի ավաղ ունեցող ՀԲԸՄ-ն, որը շուրջ 15.000 որբ երեխաների խնամք էր իրականացնում Մերձավոր Արևելքի տարբեր երկրներում և Եգիպտոսում քազմած քազմաթիվ որբանոցներում, Անդրանիկ գորավարի գլխավորությամբ «Ազգային փրկություն» անուով ծափալուն հանգանակություն է կազմակերպում և 532.000 դոլլարից 150.000-ը փոխադրում Հայաստանի Հանրապետություն /մնացածը հատկացվում է Թուրքիայի և Կիլիկիայի վերապրած հայությանը⁹:

Նման պայմաններում ավելի իրատեսական էր Հայաստանի կառավարության օգնությունը գտնել Կովկասի հայ գաղթականությանը:

Հայ և օտար կազմակերպությունների և անհատ քարեգործների կողմից արդեն 1915-1918թթ. քազմաթիվ որբանոցներ էին քազմել Թիֆլիսի, Բաքվի, Ելիզավետպոլի նահանգներում, Սուխումիում, Բաթումի մարզում: Սակայն 1918թ. քուրքական արշավանքը իր հետ քերեց ոչ միայն տասնյակ հազարավոր նոր գաղթականություն և որբ երեխաներ, այլև մեծագրեց նրանց տարածման աշխարհագրությունը: Եւրջ 650.000 հայ գաղթականներ և 50.000-ից ավելի որբ երեխաներ

գրվելով տարածվեցին մինչև Եկատերինոպոլս. Ռոստով և ավելի հեռու. իսկ մեկ այլ հատված էլ արաստանեց Սալմաստում՝ յորս կողմից կտրված հայությունից և ենթարկված ամեն պատահականության:

1918թ. թուրքական արշավանքի հետևանքով Բաթումը, Արշահանը, Կասրը, Կաղզվանը, Ախալքալաքը, Ախալցխան, Ալեքսանդրապոլը, Թալինը և Սուրմալուն գավրվել էին թուրքական զորքերի կողմից. ինչը վտանգում էր այնտեղի հայ բնակչության դրությունը:

Անդրկովկասյան հանրապետության փլուզումից հետո անկախ հռչակված Վրաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունների տարածքում ևս հայտնվեցին հայկական տարածքներ, որտեղի հայ բնակչության ճակատագիրը նույնպես վտանգված էր: Վրաստան էր հայտարարված նաև Բորչալուն, Ղազախը, Լոռին և Փամբակը: Ադրբեջանի հանրապետության տեղծումով վտանգվեց նաև Բաքվի հայության գոյությունը, իսկ Գանձակի, Ղարաբաղի, Շամախի, Նախիջևանի և Գեղթնի հայությունը կտրվեց Հայաստանի Հանրապետությունից:

Իր գոյությունը վտանգած հայությունը փրկություն էր ակնկալում: Այս բոլոր խնդիրների լուծումը բաժին ընկավ Հայաստանի առաջին հանրապետությանը:

Կառավարական հատուկ որոշումներով իր ստեղծման առաջին ամիսներից հանրապետությունը իր սուղ միջոցներից որոշ գումարներ սկսեց հատկացնել այդ մայրաքաղաքների համար¹⁰: 1918թ. հոկտեմբերի 26-ին 500.000 ոտրլու վարկ տրամադրվեց Բաքվի հայ աղետյալներին, նոյեմբերի 4-ին 5.000.000 ոտրլու վարկ հատկացվեց Վրաստանի հայոց ազգային խորհրդին, իսկ դեկտեմբերի 3-ին 300.000 ռ. վարկ րացվեց Իրանի հայ փախստականների օգնության համար:

Համադաճում, եկեղեցու քակում 1918թ. կառավարության հատկացրած միջոցներով կազմակերպվում է որքանոց շուրջ 700 որբ երեխաների համար, որոնց թիվը մեկ շարաֆվա ընթացքում իջնում է 309-ի՝ մահացությունների հետևանքով: 1918թ. սեպտեմբերին 500 որբերի համար որքանոց է քացվում Շիվաքին գյուղում¹¹:

Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո Վրաստանի հանրապետության տարածքում գտնվող հայ գաղթականության և որբ երեխաների խնամքն ընկավ Վրաստանի հայոց ազգային խորհրդի վրա: Սահմանային վեճերի հետևանքով մինչև 1919թ. ժարտ ամիսը

Հայաստանի հանրապետությունը յունեք իր դիվանագիտական մերկայացուցչությունը և չէր կարող պետական մակարդակով իրականացնել հայ գաղթականության, այդ թվում որք երեխաների խնամատարությունը: Միայն 1919թ. մարտին հասողվեց կարգավորել հայ-վրացական հարաբերությունները:

1919թ. մարտի 8-ին հայտարարությամբ Վրաստանի կառավարությունը ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը: Մարտի սկզբին բացվեց հայկական դիվանագիտական մերկայացուցչությունը՝ Մ. Թումանյանի պաշտոնակատարությամբ, որին հետո փոխարինեց Լ. Եվանգուլյանը:

Հյաստանից դուրս գտնվող գաղթականներին և որք երեխաներին օգնելու համար 1919թ. մարտի 27-ին Հայաստանի Հանրապետության խնամատարության նախարարության մերկայացուցիչ նշանակվեց ‘Ն. Դավիթխանյանը՝ նրան էր հանձնարարված նաև Հյուսիսային Կովկասում գտնվող հայ գաղթականների խնամատարական գործի ընդհանուր վերահսկողությունը¹²: Դեռևս 1919թ. մարտի 10-ին նիստում Հայաստանի նախարարների խորհուրդը ընդունել էր որոշում, ըստ որի՝ «Վրաստանում և Ադրբեջանում գտնված գաղթականների և որբերի խնամատարությունը պիտի հոգա Հայաստանի կառավարությունը՝ հանձնինս խնամատարության նախարարության»: Այդ նպատակով Երևան են հրավիրվում Վրացահայոց Ազգային խորհրդի մերկայացուցիչներ՝ Անուշավան Ստամբուլյանն ու Դավիթ Դավիթխանյանը, որոնք կառավարությանն են մերկայացնում հայ գաղթականների և որբերի խնամքի և նրանց Հայաստան տեղափոխելու համար անհրաժեշտ ծախսերի հաշիվները¹³:

Այսպես, միայն 1919թ. մարտից Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը հաջողվեց պետական մակարդակով իրականացնել Վրաստանի հարապետության տարածքում հայտնված գաղթականության, այդ թվում որք երեխաների խնամատարությունը: 1919թ. ապրիլի 25-ի Դավիթխանյանի ՀՀ խնամատարության նախարարությանն ուղղված զեկույցում Վրաստանի որբանոցներում հայ երեխաների թիվը կազմում էր ընդամենը 2525 երեխա¹⁴:

Հայաստանը հազիվ էր կարողանում հոգ տանել իր տարածքում գտնվող հայ գաղթականների և որբանոցների կարիքները, իսկ նրա սահմաններից դուրս այդ աշխատանքները կրկնակի անգամ դժվար էին:

Գաղթականներին և որք երեխաներին պահելու համար կառավարությունը հսկայական ծախսեր էր կատարում և կանգնած էր տնտեսական կրախի առջև:

Երկիրը ֆինանսական ճգնաժամից դուրս բերելու համար կառավարությունը ստիպված էր միջոցներ ձեռք առնել և առաջին հերթին՝ կրճատել հանրապետությունից դուրս կատարվող ծախսերը: Ի կենսագործուն հայ որոշման, հրահանգվեց Վրաստանի գաղթականությանը և որքայնամ մարմիններին, տեղափոխվել Հայաստան¹⁵:

Շատ ավելի դժվար էր Ադրբեջանի հանրապետությունում գտնվող որք երեխաների խնամատարությունը: Չունենալով իր պաշտոնական ներկայացուցիչը Ադրբեջանում, Հայաստանի կառավարությունը իր բոլոր հարցերը լուծում էր Վրաստանի իր ներկայացուցչի միջոցով, իսկ հայ-վրացական կոմիտեից հետո զրկվեց նաև այդ հնարավորությունից:

1919թ. մարտի կեսերից Հայաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունների միջև ստեղծվում են դիվանագիտական հարաբերություններ: Բաքվում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ է նշանակվում Տ. Բեզգաղյանը¹⁶:

1919թ. Ադրբեջանում հայ որք երեխաները, որոնց թիվը հասնում էր 1892-ի, տեղակայված էին Բաքվում՝ 900 որք, Վարդաշեն գյուղում՝ 200, Ջալեբում՝ 100, Նիժ գյուղում՝ 150, Նուխի քաղաքում՝ 400, Գանձակում՝ 142 երեխա:

Բայց որք երեխաների խնամքի համար նախատեսված գումարների մի մասը մինչև մայիս հատկացրել էր Հայաստանի կառավարությունը, մյուս մասը՝ ծախսվել է տեղական միջոցներից հուլիսից, հանգանակություններից և այլն¹⁷:

Մայիսից այստեղի որք երեխաների խնամքն իր վրա է վերցնում Մերձավոր Արևելքի օգնության ամերիկյան կոմիտեն և արդեն 1919թ. նոյեմբերին, Հայաստանի Խճամատարության նախարարության միջոցներով պահվող որքանոցներում երեխաների թիվը կազմում էր ընդամենը՝ 870¹⁸:

1920թ. ապրիլի 1-ից Բաքվի այս որքանոցները ևս անցնում են Ամերկոմի հովանավորության տակ: Պետք է նշել, սակայն, որ Ամերկոմի

հովանավորությունը Ադրբեյջանի որբ երեխաների նկատմամբ սահմանափակվում էր միայն դրամական օժանդակությամբ, որը տրամադրվում էր տեղական մարմիններից, կամ որբախնամ գործն իրականացնող պատասխանատուներին:

1920թ. ապրիլի 28-ին Ադրբեյջանը խորհրդայնացավ: Այս ժամանակի հայկական որբանոցների մասին տեղեկություններ չկան: Հնարավոր է, որ նրանց մի մասը իր հայրենակիցների հետ գաղթել է Հայաստան, մյուսները մնացել են տեղում և ցրվել զանազան վայրերում:

1920թ. հունիսից վավերաթղթերում տեղեկություններ չկան նաև Գամձակի որբանոցների մասին: Լմնաղբվում է, որ դրանք նույնպես ցրվել են:

MARIAM KIRAKOSYAN

(YSU)

THE CARE OF THE REPUBLIC OF ARMENIA FOR ORPHANS IN GEORGIA AND AZERBAIJAN

One of the numerous problems in Republic of Armenia was the problem of guardianship over the orphans staying outside its border in Georgia and Azerbaijan.

In such situation it had become possible to guard the orphans in Georgia and Azerbaijan.

But hostile relations between Armenia and those republics made this process difficult.

The only way of solving this problem was to return the children back to their country - to Armenia. And it was done.

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հոշամատեան Մեծ եղեանի (1915-1965), Քեյրոս, 1965, էջ 952:
2. Երզնկայից հայ քիչիկ Պողոսյանը Արևմտահայ խորհրդին հանձնելով տեղեկացնում է, որ բարեբեղ դատարկերի են հայ մանուկների համճեումը և նույնիսկ արգելքնեք են ստեղծում այդ գործով պատվող Մոսկվայի հայկական կոմիտեի համար: (Հայրենիք, 1919թ. փետրվարի 28):
3. Ալյաքսի որբանոցնեք էն քացվիլ էնկյորիում, Կեսարիայում, Գամձակում, Ամբուրայում, Քեյրուրում և այլուր: Հայ երեխաների բարեբեղման ծրագիրը մեծ իսանդազատությամբ էր ջնջուղվիլ և իրականացվում բարեք մտադրակատարյան կողմեք (Քասիտի Էտիպ, Նիկիայք Համրն և արիցնեք) և նպատակ ունեք՝ 1.

«Գործընթացում ունեցած նարդիային կորուստը լիցենզիայի բարձր ցուցանիշներով պայմանավորված չէ, հայ ցեղին պատճառաբանում»:
Անտոնյան Ա., Մեծ ճիշդ, Եր., 1990, էջ 179:

4. 1918թ. Պոլսի Պաշին պատրիարքի վերադասմանով տարապորտանից, Պոլսում էինմոտ է «Ազգային ինստիտուտային» կազմակերպությունը՝ վերապրող հայության հոգաները հոգալու նպատակով: Ինստիտուտային կենտրոնական վարչությունը ստեղծելով իր մասնաճյուղերը զավառներում՝ այսօրի շուրջ 70.000 որը նրինամանի ն 800.000 տարազինների կարիքները հոգալու նպատակ ունե: Ազատյան Լ., Հայ որրերը Մեծ եղեռնի, գիրք ստացին, Լու Անգլիա, 2002, էջ 25:
5. Հայ Կարմիր խաչ ն Անգլիական Գաղտնահանական հիմնադրանը շուրջ 300.000 անգլիական ստելիմի գումար է ողարկում Թիֆլիսի «Աչակ» բերքի խնրակի Հ. Առաքելյանին, իբրև փրկակին՝ հայ որր նրինաներին գերությունից ազատելու նպատակով:
6. ՀԱԱ, Ֆ. 198, ց. 1, գ. 79, ք. 2-3:
7. ՀԱԱ, Ֆ. 205, ց. 1, գ. 704, ք. 95-102:
8. Դուրս տեղում, ք. 110:
9. Հայոց ցեղասպանության բանագրան-ինստիտուտի արխիվ, Գրնդ Ազատյան Լ., ծրար 20:
10. Վրացյան Ա., Հայաստանի Հարապետություն, Եր., 1993, էջ 202:
11. «Աշխատակոր», 16 ծարտի, 1919թ.:
12. ՀԱԱ, Ֆ. 276, ց. 1, գ. 139, ք. 144:
13. ՀԱԱ, Ֆ. 205, ց. 1, գ. 704, ք. 1:
14. ՀԱԱ, Ֆ. 205, ց. 1, գ. 528, ք. 89-91:
15. «Հասար», 29 դեկտեմբերի, 1919թ.:
16. Վրացյան Ա., Նշվ. աշխ., էջ 266:
17. "Յեթեա", 1919թ., ծարտի 26:
18. ՀԱԱ, Ֆ. 205, ց. 1, գ. 750, ք. 126-129:

ՀԱՅՐ ԽՈՐԵՆ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
(ՀՄՏ)

ԿԱԼԿԱԹԱՅԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԺԱՌԱԳՈՒԹՅԱՆ
ԼՈՒՌ ՎԿԱՆ՝ ՍՈՒՐԲ ՆԱԶԱՐԵԹ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

*Մա՛ղղ թէ արկած պէտք է համարել
այսպիսի արտակարգ երկրի մը
ժողովուրդի մը մէջ Հայտնեան
հատուածի մը հաստատումը...ս՝
Տեր Թորգոս Պատ. Գուշակեան*

Հնդկահայության հարյուրամյակների պատմության լուռ վկան՝ Ս. Նազարեք եկեղեցին, գտնվում է Հնդկաստանի Արևմտյան Բենգալիա նահանգի մայրաքաղաք Կալկաթայում: Հայերը Բենգալիա նահանգում՝ իբրև վաճառականներ, հայտնի էին Կալկաթայի հիմնադրումից ավելի քան մեկ դար առաջ (որպես հիմնադրման թիվ ընդունված է 1757թ.)¹, այսինքն ավելի վաղ, քան անգլիացիների այնտեղ հայտնվելը: 1695թ. Չինասրայում կառուցվեց առաջին հնդկահայ եկեղեցին, որն զործող եկեղեցի է նաև այսօր:

Այսպիսով, այն թյուր կարծիքը, թե հնդկահայ գաղութը ձևավորվել է Նոր Ջուղայի հիմնադրումից հետո, իբրև Ջուղայի հայ գաղութի վերածևում՝ անհիմն է: Այլ քան է, որ մնայուն գաղութ ի հայտ եկավ 17-րդ դարի սկզբներին, երբ որոշ թվով առևտրականներ քնակություն հաստատեցին Ս. Նազարեք եկեղեցու մոտակա շրջաններում՝ Հուզի գետից ոչ շատ հեռու²:

Հայտնի է, որ 1651թ. անգլիացիները դիմեցին Շահ Ճիհան Կայսրին՝ Բենգալիայում զործելու արտոնություն ստանալու համար. նրանց առաջնորդում էր հայ վաճառական Ալա Սարհատը: Ըստ Թորգոս Պատրիարք Գուշակեանի՝ այդ գնապանության հաջողության

շնորհիվ անգլիացիները հաստատվեցին այն տարածքում, ուր ավելի ուշ էիմնադրվեց Կալկաթան³։

Հետագա պատմական իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ անգլիացիների և հնդիկների միջև բախումները լինելու էին ոչ մեկ անգամ, սակայն անմնայտ է մեկ փաստ, որ հայ և հնդիկ ժողովուրդներն երբևէ որևէ հակադրություն չեն ունեցել միմյանց հետ, իսկ ավելի ուշ համատեղ պայքարել են մահ Բրիտանական գաղութատիրության դեմ, սակայն մյուս կողմից պետք է նշել, որ հայերն իրենց ներդրումն ունեցան Հնդկաստանում անգլիացիների հաջողությունների մեջ, որն, ըստ երևույթին, անխառնափելի էր։ Հնդկահայ վաճառականները իրրև միջնորդ՝ 18-րդ դ. անգլոհնդկական պայքարի նշանավոր Բլասելի ճակատամարտից հետո՝ ավերումների և կորուստների դիմաց ստացան ֆոնդանտուցում՝ 70.000 անգլիական ռսկուն համարժեք գումար, իսկ վերջիններս ընդունելով՝ այն նվիրեցին անգլիական «Արևելահնդկական ընկերությանը» (հավանական է, որ մահն քայլը ենթադրում էր արտոնություններ հայ առևտրականների համար)։

Ավելի ուշ՝ «Հայաստանի կոչմակ» շարքաբերքը, անդրադառնալով անգլոհնդկական հարաբերություններին, նշում է. «Վրաւ է թէ Անգլիա հարստացած է մեծապէս շնորհիւ Հնդկաստանի, քայց երկրին մէջ ներքին պատերազմները քառնադով՝ կարգ կանոն դրած ու միլիոններ հնձող սովերը վերջացուցած է զրեթէ, նոյնպէս այրի կիներուն ողջակիզումը»⁴։

Այսպիսով, 18-րդ դարի առաջին կեսին, երբ Բանդել, Չինաստան և Չանդերնագոր քաղաքները կորցրել էին իրենց նշանակությունը իրրև առևտրային կենտրոններ, հայ վաճառականները շտապեցին Կալկաթա։

Տեղի գաղութը, որպես ազգային կազմակերպություն, իր կանոնավոր ձևը ստացավ 1724թ., երբ Ադա Նազարեթի առատամեծությունը կառուցվեց Ս. Հովհաննես Կարապետ քարաշեն եկեղեցին, մի վայրում, որտեղ ավելի քան 80 տարի առաջ հայկական զբրեզմանատուն էր։ Դեռևս 1707թ.-ին նշված տեղում կառուցվել էր փոքրիկ փայտաշեն եկեղեցի՝ Ս. Հովհաննես անվամբ, ըստ Մեսրոպ Հակոբ Մեթի, այդ եկեղեցին կառուցվել է հայ վաճառականների կողմից⁵, սակայն թ. Գուշակեանի կարծիքով՝ այն կառուցել են Անգլիական ընկերությունները՝ ըստ պայմանավորվածության⁶։

Արամայիս Միրզայանը իր աշխատության մեջ նշում է. «ստատիստիկա աղբյուրներն առում են, որ մատուռի տարածքը գնել է Քենամենց Փանոսը և մինչ եկեղեցու կառուցումը՝ 1724թ., այն ծառայել է որպես զերեզմանատուն: Մինչ այդ հայերի աղոթատեղին գտնվում էր զերեզմանատան հարևանությամբ»⁷:

Նորակառույց քարաշեն եկեղեցու ճարտարապետը Ջուղայեցի Լևոն Կամոզն է: Այս կառույցը հայտնի է իբրև Կապկարայի առաջին քրիստոնեական եկեղեցի⁸:

Աղա Նազարեթի կառուցած եկեղեցին զանազանելու համար ճոտակա Չիսուրա քաղաքի եկեղեցուց, որը նույնպես կրում էր Ս. Հովհաննես Կարապետ անվանումը, նորակառույցը կոչվեց Նազարեթի եկեղեցի, իսկ հետագայում՝ Ս. Նազարեթ: Այդպես ցիտրեն, այս հանգամանքը Յ. Գուշակեանը համարում է «տարօրինակ թյրքմացություն»⁹:

1734թ. Մանվել Հազարմայանը իր ետք՝ Չեքր (Աստվածատուր) Հազարմայանի թողած հիմնադրամով կառուցում է եկեղեցու զանգակատունը և գմբեթը¹⁰, իսկ 1763թ.-ին Աղա Հարություն Պետրոսյանի միջոցներով կառուցվում են եկեղեցու երկու խորանները¹¹: 1790թ. Խաչիկ Առաքելը վերանորոգում է եկեղեցու ներքնամասը, ավելացնում զանգակատան ժամացույցը, կառուցում երիցտուն և պարսպապատում ողջ տարածքը¹²:

Ս. Նազարեթ եկեղեցին հանրահայտ է իր ժամացույցով ու քառյակ գոտ զանգակներով, որոնց բամբ ձայնը այսօր էլ թնդեցնում է շրջակա բաղերն ամրոդությունը՝ ազդարարելով դրացիներին, որ հայերն աղոթքի են լռում:

Ավելի ուշ՝ 1906 թ.-ին, Արքուր Գրիգորի Արզալը բարձրացնում է երիցտունը ևս մեկ հարկով¹³:

Ս. Նազարեթ եկեղեցին դարեր շարունակ ոչ միայն եղել է հնդկահայության հոգևոր կենտրոն, այլ աջակից է դարձել համայնքի պահպանման և զոյատևմանը: Եկեղեցին իր ֆինանսական միջոցները կուտակել է ի շնորհիվ բազմաթիվ հայրերի և երեխաների բարեգործության: Հայ գաղութը և եկեղեցական վարչության անդամները բարեգործների հանդեպ իրենց երախտագիտությունը հայտնել են՝ եկեղեցու պատերին ամրացնելով մարմարե, պղնձե և բրոնզե սալիկներ, որոնք հիշատակում են նրանց գործերի մասին: Նշանավոր բարեգործներից էին՝

Արտադրողների, Արգարների, Գալստունների, Ավետուհիների
յունասնիցները, Արարուն Կալուսը, Հովհաննես Լիմբուզներ, Սարգիս
Տեր-Հովհաննեսը, Օտոն Հովհաննեսը, Հովհաննես Բոյստզունովը, Գևորգ
Հովսեփյանը, Էլիասը, Ստեփան Բ. Բազդասը (Բաղրամյան), Խաչիկ Պոլ
Չեբրը, ով համարվում է Կալկաթայի հնդկահայ գաղութի
քարեգործներից մեծագույնը, Դավթյան դպրոցի հիմնադիր Դավթ
Ավետիք Դավթյանը, Հովհաննես Հայկի Միքայելը և հիշատակության
առժամի այլ հայրենամակերներ¹⁴: Խնամքով պահպանվում է նաև
վերանշյալ քարեգործների կողմից եկեղեցուն նվիրած ռակյա, արծաթյա
և այլ քանկարժեք իրերի անվանացանկը, որը կազմվել է 1924թ-ին: Այս
վաստաբառադրը կարևոր է եկեղեցու ունեցվածքը պահպանելու և
հաշվառելու առումով¹⁵:

Արևմտյան Բենգալիայի հայ եկեղեցիների հետագա պահպանման
և քարզավաճման համար կարևոր էր 1888թ. Կալկաթայի հայ համայնքի
կողմից հաստատված «Կալկաթայի և Չինաուրայի հայ եկեղեցիների
կանոնադրությունը», որի մեջ նշվում է, որ հայ եկեղեցին և համայնքն
ենթակա են Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի եկեղեցական
իրավասությանը¹⁶, սակայն կանոնադրությունը կիրառելու համար դեռևս
ժամանակ էր անհրաժեշտ:

Եկեղեցիների պատկանելության հարցը քննարկման լայն առարկա
դարձավ 20-րդ դարավերջին: 1997-1998թթ. Կալկաթայի Բարձրագույն
դատարանի կողմից վերահաստատվեց 1888թ. որոշումը: 1998թ.
եկեղեցական վարչության ատենապետ Սոնյա Ջոնը նամակ է հղում
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին Ա-ին, որտեղ նշվում է, որ
Կալկաթայի Հայոց Մարդասիրական ճեմարանի կառավարումը
հանձնվում է Էջմիածնին և խնդրում հինգ օրվա ընթացքում՝ մինչև
փետրվարի 18-ը, Հնդկաստան ուղարկել հոգևորական, իսկ լիազորագրի
ատկայության դեպքում պատրաստակամություն հայտնում
պաշտպանելու հայ եկեղեցու շահերը¹⁷:

Ավելի ուշ՝ 1998թ. օգոստոսի 11-ին, հրավիրվում է եկեղեցու
վարչության ժողով՝ վարչության վեց անդամների, երկու հրավիրված
հույրերի և իրավաբանի մասնակցությամբ, այդ բվում Սոնյա Ջոնը, Տ.
Միքայել վրդ. Աբաբախյանը և պրն. Հերոս Ավետուհի: Այստեղ որոշվում
է եկեղեցին և ճեմարանը հանձնել Էջմիածնի վերահսկողությանը:

Իրավական առումով, ճեմարանի հարցը լուծում է ստանում Կալկաթայի Բարձրագույն դատարանի 1999թ. փետրվարի 15-ի որոշումով. «Նորին Մքրոթյանն իրավունք է տրվում ղեկավարելու և կառավարելու դպրոցի գործերն այնպես, ինչպես կցանկանա»²⁶ (Ընդգ-
Հայր Խ. Հովհաննիսյան):

Ավելի ուշ՝ 2000թ. մայիսի 22-ի նամակով տիկին Ս. Ջոնր Վեհափառ Հայրասպետին տեղեկացնում է, որ եկեղեցու վարչության ժողովի ժամանակ (ժողովի քվականը հայտնի չէ) եկեղեցու կանոնադրությունը փոխելու որոշում է կայացվել, որով Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությանը պետք է փոխանցվի Կալկաթայում և արվարձաններում գտնվող եկեղեցիներն ու կալվածքները²⁷ (Ընդգ-
Հայր Խ. Հովհաննիսյան):

Նույն քվականի մայիսի 24-ին հետևում է պատասխան նամակը Մայր Աթոռից, որով հույս է հայտնվում, որ այդ փոփոխությունները կնպաստեն Հայոց Մարդասիրական ճեմարանի և Կալկաթայի հայ համայնքի բարրությունը²⁸:

Ի որակություն հնդկահայերի, քաղաքի հնագույն քրիստոնեական եկեղեցին՝ Ս. Նազարեբք, գործող եկեղեցի է, ուր այսօր էլ շարունակվում է մատուցվել Հայոց պատարագը:

Եկեղեցու տարածքում է գտնվում նաև քաղաքի և ընդհանրապես Արևմտյան Բենգալիայի հնագույն գերեզմանատունը, որտեղ իրենց հանգիստն են գտել մի շարք անվանի հայ հոգևոր, քաղաքական և հասարակական գործիչներ²⁹, սակայն ժամանակը և երկրի խոնավ կլիման ոչնչացրել են գերեզմանների մի մասն, այստեղ անմասն չի մնացել նաև մարդկային գործոնը:

2003թ. նոյեմբերին, եկեղեցական վարչության նախկին առեմապետ Ս. Ջոնն իր անձնական մեքենայի համար ճանապարհ բացելու պահովակով քանդել է տվել Ս. Նազարեք եկեղեցու այսօրվա մուտքի մուտ գտնվող շուրջ 30 պատմական գերեզման, այս վայրագությունը տեղի մամուլը համարեց «քարաքոտություն»²⁹:

Ոչնչացված գերեզմանաքարերի վերաբերյալ չի կազմվել ոչ մի արձանագրություն, ուստի հայտնի չէ, թե ում գերեզմաններն են քանդվել, նման անտարբերությունը պայմանավորված է Կալկաթայի օրեցօր նվազող հայ համայնքի հետ: Այսօր քաղաքում և նրա շրջակայքում ապրում է 120-150 հայ, որոնք վարձում են պահպանել

ազգային նկարագիրը սակայն. զավոք սրտի, օրեցօր շատանում են խառը ամուսնությունները:

Այսպիսով, հայկական գաղութը կարելի է համարել «մաշոգ». թերևս Կաղկարայի Հայոց Մաշոգասիրական ճեմարանն է ինչ որ յափ վառ սրահում համայնքի ոգին. այդ նույն կրթօջախի սաների մասնակցությամբ է. որ Ս. Նազարեթում և շրջանի մյուս հայկական եկեղեցիներում ամեն կիրակի սրատարազ է մատուցվում:

1963թ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Ա-ը կատարում է Հովվապետական իր առաջին այցելությունը Հնդկաստան: Հետագայում՝ Հայաստանի Հանրապետության անկախացումից հետո, Մայր Աթոռ զոքեկո ավելի լայն հնարավորություններ ստացավ, որը կարևոր է փոքրաթիվ համայնքի պահպանման և հոգսերով ապրելու համար:

2007թ. փետրվարին, Հովվապետական իր առաջին այցելությունը Հնդկաստան կատարեց նաև Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին Բ-ը. որին հաջորդեց երկրորդ այցելությունը 2008թ. ճոյեմբերին: Այս հանգամանքը փաստում է, որ հնդկահայությունը, Ս. Նազարեթի մայր եկեղեցին, ինչպես նաև ճեմարանը գտնվում են Հայոց Հայրապետի ամենօրյա հոգատարության և օրհնության ներքո:

Ս. Նազարեթը նաև Հայոց Մաշոգասիրական ճեմարանի հիմնական հովանավորն ու աջակիցն է:

Հանապազօրյա աղոթքով ու ժրաջամ աշխատանքով ամեն ինչ պետք է արվի, որպեսզի Նազարեթի զանգեթի դղրանցը երբեք յշտադարի նայորդիներին աստծո տուն աղոթքի հրավիրել՝ ի փառս Հայաստաննայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու և ի պատիվ հայ ժողովրդի:

FATHER KHOREN HOVHANNISYAN

(ACPA)

**THE CHURCH OF HOLY NAZARETH: A SILENT WITNESS TO THE
HISTORICAL LEGACY OF THE ARMENIAN COMMUNITY IN INDIA**

The author of the article wants to reflect on the story of the formation of the Armenian community in Kolkata and the first Christian church of the city, The Armenian Holy Church of Nazareth. The chronological order begins from the later half of the 17th century and continues to this date.

The Armenian Holy Church of Nazareth and its benefactors have contributed pricelessly in the survival and preservation of the Armenians in India. Even today The Armenian Holy Church of Nazareth continues its mission of looking after the small community and keeping them in good stead in the ideals of the Bible and Mother See of Holy Etchmiadzin.

ՄԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Գուշակյան Թ. Պատրիարք. Հեկլահայք, Երուսաղեմ, 1941, էջ 79:
2. Համանեան Ջ. Գ., Հայոց Մաշտոսիական ճեմարան, Թեհրան, 1971, էջ 9:
3. Գուշակյան Թ. Պատրիարք, Ելվ. աշխ., էջ 87:
4. «Հայաստանի կոլմակ», Նյու-Յորք, 1932, Յունուար 23:
5. Seth M. J., Armenian in India, Calcutta, 1983, p. 429.
6. Գուշակյան Թ. Պատրիարք, Ելվ. աշխ., էջ 88:
7. Mirzain A., A short record of Armenian churches in India and Far East, Calcutta, 1958, p. 31.
8. Համանեան Ջ. Գ., Ելվ. աշխ., էջ 11:
9. Թ. Պար. Գուշակյան, Ելվ. աշխ., էջ 88:
10. Seth M. J., Ելվ. աշխ., էջ 430:
11. Գուշակյան Թ. Պատրիարք, Ելվ. աշխ., էջ 90:
12. Armenian Holy Church of Nazareth, Two hundred and fiftieth anniversary, On Sunday, 24th November, 1957, p. 2.
13. Seth M. J., Ելվ. աշխ., էջ 447:
14. Mirzain A., Ելվ. աշխ., էջ 31:
15. David D. A., John M., Properties of the Armenian churches, Calcutta, 1924, p. 3-17, ՀԱՄԻ-ի արխիվ:
16. Suit No 413 of 1881, In the court at Calcutta.
17. Փասք. 102/99/44, 16th February 1999, ՀԱՄԻ-ի արխիվ:
18. In the High Court at Calcutta Ordinary Original Civil Jurisdiction, G. A. No. 3826 of 1998, 15th February, 1999, ՀԱՄԻ-ի արխիվ:
19. Ս. Ջոնի մամալե Ն. U. O. S. S. Գարեգին Բ-յն, 2000թ., մայիսի 22, Մայր Աթոռի արխիվ:
20. Փասք. No 1157, May 24, 2000, Մայր Աթոռի արխիվ:
21. Այստեղ է ակնուիվան մաւ, իայտնի հասարակական-քաղաքական գործիչ՝ Հովսեփ Էմինի դն:
22. Բարձրման Տիգրան տարկավազ, Արմուտյան Բեկգարիտյոն քաղվան իայ հոգևորականնեղ, Երևան-Կաղկաթա, 2007, էջ 18:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՅԱՆ ԱՂԱՎՆԻ

(ԱԻ)

ՉԺՀ-ԻՐԱՆ ՄԻՋՈՒԿԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԸՈՒՐՁ

Չինաստանի միջուկային համագործակցությունն Իրանի հետ սկիզբ է առել 1980-ականների կեսերին, ավելի կոնկրետ՝ 1985թ. հունիսին, գիտատեխնիկական համագործակցության շուրջ պայմանագրի ստորագրմամբ¹, որի զաղտնի՝ միջուկային համագործակցության մասով Պեկինը պարտավորվում էր օժանդակել 1984թ. Սպահանում հիմնված Իրանի գլխավոր հետազոտական գործարանի կառուցման աշխատանքներին և Իրանին աուրելիտիկական միջուկային երկու ռեակտոր տրամադրել²: 1989թ. սեպտեմբերին ՉԺՀ-ի և ԻԻՀ-ի միջև ստորագրվեց առումի խաղաղ օգտագործման ոլորտում համագործակցության վերաբերյալ պայմանագիր³:

1980-90-ականներին Իրանի և ՉԺՀ-ի միջուկային համագործակցության խորացմանը նպաստեց ԱՄՆ-ի ռոզվին ճնշման տակ Իրանում միջուկային գործարանի կառուցման շուրջ մի շարք պայմանագրերից Թեհրանի գլխավոր մատակարարների՝ Արզենտինայի, Հնդկաստանի և այլ երկրների հրաժարումը, ինչպես նաև ԻՄՀՄ-ի փլուզումն ու Սառը պատերազմի ավարտը, երբ ԱՄՆ-ն իր գլոբալ ռազմավարության առանցք դարձրեց ԱՄՆ-ին հակազդելու ունակ ուժի կենտրոնների՝ «պտեռնցիալ քշնամիներին» ձևավորման կամխարզելումը⁴: Նման ուժի կենտրոններ էին դիտվում իսլամական ու սինական երկրները, որոնց թվում՝ ԻԻՀ-ը և ՉԺՀ-ը⁵, որոնք արդեն իսկ 1991թ. հուլիսին Իրանում արտահայտվեցին ԱՄՆ-ի համաշխարհային տիրապետության ու կաշգրի հաստատման դեմ⁶ պայմանագիր ստորագրելով Իրանի միջուկային ռեակտորի տեխնիկական վերագինման նպատակով չինացի փորձագետների տրամադրման ու Սպահանի միջուկային գործարանի համար (20-30 մվտ հզորությամբ) հետազոտական ռեակտոր փաճառելու վերաբերյալ⁷:

Փաստենք, որ նախքան 1991թ., Պեկինը հերքում էր համաձայնագրի առկայությունը. սակայն 1991թ. նոյեմբերին ՉԺՀ-ի արտգործնախարարը պաշտոնապես քննարկեց 1989թ. և 1991թ. Իրանի և ՉԺՀ-ի միջև միջուկային պայմանագրերի կնքման փաստը: Չինական կողմը հավաստեց, որ առաջարկվող 20 մվտ հզորությամբ հետազոտական ռեակտորը շահագանց փոքր է տարածման վտանգ ներկայացնելու առումով և Իրանին տրամադրված միավորները նախատեսված են Առանային էներգիայի Միջազգային Գործակալության՝ ԱԷՄԿ (IAEA) հսկողության տակ խաղաղ նպատակներով օգտագործման համար⁸:

1991թ. աշնանը ՉԺՀ նախագահ Յան Ըանկունի Պակիստան և Իրան կատարած այցերը գնահատվեցին միջազգային զարգացումներում, հատկապես դրանցում ԱՄՆ-ի առաջատար դերի ստանձնման նկատմամբ Իրանի, ՉԺՀ-ի և Պակիստանի քաղաքականությունների վերանայման հնարավորություն, որոնց միջև համագործակցությունն ու հարաբերությունների քննարկումը պետք է հանգեցնեք տարածաշրջանային անվտանգության նոր համակարգի ստեղծմանը: Այդին իսկ 1992թ. սեպտեմբերին ԻԻՀ նախագահ Ռաֆիսանջամի՝ ՉԺՀ կատարած այցի ընթացքում երկու կողմերի միջև միջուկային ոլորտում համագործակցության շուրջ պայմանագրեր ստորագրվեց⁹:

1992թ. փետրվարի և 1993թ. նոյեմբերի ոչ պաշտոնական ստուգայցերից հետո ԱԷՄԿ-ի պաշտոնյաները հաստատրեցին, որ Իրանի միջուկային գործունեությունը հետապնդում է խաղաղ նպատակներ¹⁰: Մինչդեռ ԱՄՆ-ը՝ «նամոզված լինելով» միջուկային զենքի ստեղծման Իրանի գաղտնի մտադրության մեջ, ճնշում գործադրեց ՉԺՀ-ի վրա, որն էլ 1992թ. հոկտեմբերին պաշտոնապես հրաժարվեց Իրանի նեո գործարքից՝ քաղաքականորեն այն *տեխնիկական պատճառներով*: Սակայն դրանով փոքրամասշտաբ միջուկային հետազոտությունների և տեխնոլոգիաների նախագծերի շարունակումը չին-իրանական համագործակցությունը չդադարեց, որի մասին են վկայում կողմերի միջև 1993-95թթ. միջուկային ոլորտում ստորագրված մի շարք պայմանագրերը¹¹:

Այնուամենայնիվ, 1996թ. մայիսին ԱՄՆ-ի շարունակվող ճնշման տակ ՉԺՀ-ը ստիպված եղավ հրաժարվել միջուկային տեխնոլոգիաների

տրամադրման կամ երաշխավորված միջուկային ծրագրերի սատարյունմից¹²: 1997թ. հոկտեմբերին Պեկինը Վաշինգտոնին հավաստիացրեց համագործակցության երկու ոլորտով սահմանափակվելու և Իրանի միջուկային ծրագրերին գուցաքեղադոլ հետագա աջակցությունից հրաժարվելու մասին¹³: 1998թ. ԿՀՎ-ը Կենդրոնին ներկայացվող իր զեկույզում հաստատեց, որ 1997թ. ՉԺՀ-ը դադարեցրել է ԻԻՀ-ի հետ միջուկային ոլորտում համագործակցությունը¹⁴:

Սակայն չին-իրանական միջուկային համագործակցության վերականգնող նպատեց 2001թ. սեպտեմբերի 11-ի միջադեպը¹⁵: 2002թ. ապրիլին ՉԺՀ-ի նախագահ Չիան Չեմինի քեհրանյան այցի ընթացքում վերականգնվեց 1999թ. ԱՄՆ-ի ճնշման տակ թեհրանի և Պեկինի միջև միջուկային ոլորտում սառեցված համագործակցությունը¹⁶, հակառակ վերջիններիս կողմից «զանգվածային ոչնչացման զեկնքի արտադրության ոլորտում համագործակցության վաստի» հեքքումներին¹⁷:

Չին-իրանական միջուկային համագործակցության խորացմանը նպատեցին նաև Աֆղանտանի հակաահարեկական գործողության և իրաքյան ներխուժման արդյունքում ՄԱ-ում ու Կենտրոնական Ասիայում աքնտրան ռազմահանգրվանների տեղակայումն ու ամերիկյան ուժերով իրենց երկրների «չբթասպատումը»¹⁸, միջուկային տարածման խնդրի հետ կապված ԱՄՆ-ի միակողմանի կամ երկակի ստանդարտների քաղաքականությունը¹⁹, Հնդկաստանի ու Պակիստանի՝ դե-ֆակտո միջուկային տերություններ դառնալու վաստղ, ինչպես նաև ԱՄՆ-ի կողմից Միջին և Մերձավոր Արևելքի (ՄԱ) երկրների «ժողովրդավարացման» մտադրությունները: Իրանն իր անվտանգության հիմնական երաշխիք դեռելով սեպիական «միջուկային զեկնքի ստեղծումը», հայացքը կրկին ուղեց դեպի Պեկին: Անշուշտ, Իրանում իրաքյան կամ աֆղանական իրադարձությունների կրկնության ու ՄԱ-ի ողջ նավթն ԱՄՆ-ի հսկողության տակ հայտնվելու ետանկարը չէր քիտում նաև Պեկինի շահերից²⁰:

Եվ եքք 2004թ. ԱՄՆ-ը, թեհրանին մեղադրելով Չտարածման Պայմանագրի պայմաններին հետահուտ չլինելու մեց, Իրանի գործը՝ «դային», առաքարկեց հանձնել ՄԱԿ-ի ԱԻՎ-ի քննարկմանը, ՉԺՀ-ը կասեքրեց այդ գործընթացը՝ պաշտպանելով ճգնաժամն ԱԵՄԿ-ի

չրթանակներում և երկխոսության միջոցով խաղաղ կարգավորելու շուրջ ԵՄ-ի գրաված դիրքորոշումը²¹: Պեկինը ողջունեց նաև ուրանի հարստացման ժամանակավոր դադարեցման վերաբերյալ ԱԷՄԳ-ի հավանությանը Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի և Գերմանիայի՝ «եվրաեղականի» հետ (նշյեմբերին) Իրանի համաձայնագրի ստորագրման փաստը՝ իր պատրաստակամությունն արտահայտելով ԱԷՄԳ-ի շրջանակներում խնդրի կարգավորման ուղղությամբ կառուցողական դեր ստանձնելու հարցում²²:

2006թ. հունվարի կեսին «եվրաեղականը» միացավ Իրանի գործը ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի քննարկմանը համձնելու նպատակով Ռուսաստանի և ՉԺՀ-ի աջակցության ձեռք բերման ուղղությամբ ԱՄՆ-ի դիվանագիտական ջանքերին²³: Պեկինը, ընդունելով հանդերձ Իրանի միջուկային ծրագրի դադարեցման նպատակով որոշ միջոցառումների կիրառման անհրաժեշտությունը, քացառեց ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի շրջանակներում հիմնախնդրի քննարկման հնարավորությունը, որի ղեկավարում իրավիճակը Իրանի դեմ որևէ պատժամիջոցի կիրառմանը²⁴: Իսկ երբ 2006թ. փետրվարին ԱԷՄԳ-ի կառավարիչները խորհուրդը քվեարկեց Իրանի գործը ՄԱԿ-ի ԱԽ-ին համձնելու օգտին, Պեկինը միացավ ԱԷՄԳ-ի խորհրդի մարտի 6-ի հանդիպման ընթացքում Թեհրանի նկատմամբ պատժամիջոցների կիրառման խնդիրը ՄԱԿ-ի ԱԽ-ին չհամձնելու կամ խնդրի քննարկումը հետաձգելու ուղղությամբ Մոսկվայի դիվանագիտական ջանքերին²⁵:

Այնուհանդերձ, 2006թ. հուլիսին ՄԱԿ-ի ԱԽ-ին ի վերջո հաջողվեց ՉԺՀ-ից, Ռուսաստանից և Ֆրանսիայից կորզել 1696-րդ քանաձևի ընդունման հավանությունը, որով մախատեսվում էր մախքան օգոստոսի 31-ը, Իրանի ուրանի հարստացման գործունեությունը յղադարեցնելու ղեկավարում, վերջինիս նկատմամբ ՄԱԿ-ի Խարտիայի 41-րդ հոդվածով մախատեսվող պատժամիջոցներ կիրառել²⁶: Հաշվի առնելով այն փաստը, որ Իրանը չէր պատրաստվում ենթարկվել ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի պահանջներին, Պեկինն ու Մոսկվան պատժամիջոցների պարտադրման շուրջ օգոստոսի 31-ին հաջողյաժ ԱԽ-ի քննարկումների ընթացքում փորձեցին դրանք նվազագույնի հասցնել, հատկապես պատժամիջոցների կիրառումն Իրանում ՉԺՀ-ի և Ռուսաստանի տնտեսական շահերին վտանգ ներկայացնելու ղեկավարում: ՉԺՀ-ը կիսում էր Ռուսաստանի և Եվրոպայի կարծիքն առ այն, որ Իրանի նկատմամբ

ճնշումները կայտոլ են վերջինիս տոնյակի նրաժարովի Չտարածման Պայմանագրից կան ԱՄՆ-ի կողմից միակողմանի ռազմական գործողությունների հանգեցնել²⁷:

Պեկինում քաջ գիտակցում են, որ Իրանի նկատմամբ միջազգային ճնշումը լայն իմաստով պայմանավորված է ոչ թե Թեհրանի միջուկային ծրագրերի կամ տարածաշրջանային ահաբեկչական խմբերի հովանավորման. այլ ԱՄՆ-ի և մրա որոշ դայնակիցների, հատկապես Իսրայելի համար անհանդուրժելի իրանական քաղաքական վարչախմբի քնույթով²⁸: Իր հերթին Թեհրանի քաղաքական և տնտեսական գլխավոր գործընկերը, մասնավորապես «եվրասեռյակը» հաճախ միջանկյալ դիրքորոշում է գրավում վերոնշյալ երկրների և ԱՄՆ-ի միջև²⁹:

Չինացի որոշ վերլուծաբաններ գտնում են, որ Վաշինգտոնն անկողմնակալ չէ միջուկային տարածման խնդիրների հարցում, երբ Իսրայելին թույլ է տալիս միջուկային զենք տնեմալ, մինչդեռ ՄԱ-ի մյուս երկրների կողմից միջուկային զենքի ախտադրությունը խտտորեն արգելում է: Կամ, երբ ԱՄՆ-ը 2005թ. հուլիսին Քաղաքացիական միջուկային էներգիայի համագործակցության վերաբերյալ պայմանագիր է կնքում Չտարածման Պայմանագիրը *ստորագրող կողմ համարվող* Հնդկաստանի հետ, մինչդեռ Չտարածման Պայմանագիրը *ստորագրող կողմ համարվող* Իրանին արգելում է օգտվել միջուկային տեխնիկականների խաղաղ օգտագործման իրավունքից³⁰:

Գլոբալ տնտեսական ճգնաժամի պայմաններում դիմամիկ ամ արձանագրող ՉԺՀ տնտեսությունը շահագրգռված է ինչպես Իրանից անխաջրածմային պաշարների ներկրման, այնպես էլ մրա տարանցիկ նմարավորությունների օգտագործման (որոնք կայտոլ են ծառայել ոչ միայն իբրև տաքսածաշրջանի տնտեսության զարգացման գրավական, այլ ԱՄՆ-ի միակողմանիությանը հակադրող գործոն) և Իրանը չինական ապրանքների արտահանման շուկա դարձնելու մեջ³¹:

Այս առումով ուշազրավ է 2000թ. Հնդկաստանի, Իրանի և Ռուսաստանի միջև «Հյուսիս-Հարավ» միջազգային տրանսպորտային միջանցքը, որի կենտրոնակությունն ապահովող գործոն կաքու էր դառնալ նախագծին ՉԺՀ-ի մասնակցությունը³²: Վերջինիս համալիր օգտագործումը կայտոլ էր մեծացնել ԵՄ-ի կողմից Եվրասիա-Կովկաս-Ասիա «ՏՐԱՍԿԱ» միջազգային տրանսպորտային միջանցքի

աքայունավետությունը: Վերանշյալ միջանցքների հատման կետն Իրանն է, որի տրանսպորտային ենարավորությունները՝ երկաթուղային և ավտոմայրուղային զանգր, Շասնհայի Համագործակցության Կազմակերպության (ՇՀԿ) երկրների մեծ մասին նր է ապահովում Իրանի և Պարսից ծոցի մյուս երկրների նավթային եիմնական տերմինալների նկատմամբ³³: Պեկինը մտադիր էր մեկ մասնակցել իրանական «Նեկկա նախագծին», որով նախատեսվող նավթամուղը պետք է թեևիրանը կապեր Կասպից ծովին և մեծ քանակությամբ դազախական նավթ արտամղեր ԶԺՀ³⁴:

Թե՛ Իրանի միջուկային գործունեության ուղղվածությունը, և թե՛ նրա տնտեսական, ռազմաքաղաքական դերը ՄԱ-ում և նրա սահմաններից դուրս սրայմանավորված է ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի, ԵՄ-ի և ԶԺՀ-ի միջև առկա ռազմավարական մրցակցությամբ, իստկապես այդ երկրների կողմից Իրանի նավթագազային սրաչարների յուրացման գործում մեղք ընդվող գերակայությամբ: Այդ մրցապայքարում հաղթող դուրս գալու և գերակայության հասնելու նսարտակով Պեկինն անյուշտ կաջակցի Թեևրանին:

AGHAVNI HARUTYUNYAN

(IOS)

ON THE NUCLEAR COOPERATION BETWEEN CHINA-IRAN

Sino-Iranian nuclear cooperation dates back to the mid-1980s (in 1985), when Iran and China signed a major bilateral agreement on scientific and technical cooperation, that included a secret side agreement on nuclear cooperation. Evidence of nuclear cooperation between China and Iran began to emerge soon thereafter, with the delivery of a small calutron in 1987 and the training of Iranian nuclear technicians in China as of 1989 under a secret nuclear cooperation agreement, assisted in the construction of Iran's primary research facility, located at Isfahan, and also agreed to supply Iran with subcritical nuclear reactors - all under International Atomic Energy Agency (IAEA) safeguards.

Chinese nuclear assistance to Iran accelerated in 1991, after the USSR collapse and when Iran's major nuclear suppliers of that time were preparing to cancel a series of contracts to build nuclear facilities in Iran as a result of intense U.S. pressure. Since the mid-1990s, China has suspended its pending nuclear deals with Iran. In the late

1990's the U.S. objected to China's assistance in the construction of Iranian uranium enrichment and conversion facilities.

Since mid-2002, the central issue has been not the extent of the material assistance that China have provided to the Iranian nuclear program in the past but the political support that Beijing has extended, or might provide, to Tehran in the face of growing pressure primarily by the U.S. and its European allies. On September 2004, like EU countries, China called for a peaceful resolution, rather than a military one, to resolve the Iran nuclear issue within the IAEA's framework through dialogue. China is opposed to referring the issue to the UN Security Council. China joined Russia on February 2006 in diplomatic efforts to ease a crisis over Iran's nuclear work before a U.N. atomic meeting and avert any sanctions.

Chinese officials have made explicit their opposition to Iran's acquiring nuclear weapons and have reportedly called upon Tehran to honor its treaty commitments and to cooperate fully with the IAEA. At the same time, they have strongly endorsed Tehran's position that, as an NPT signatory, Iran is entitled to access to nuclear technology and to nuclear energy for peaceful purposes. To the energy incentives, China's leaders fundamentally believe that conflicts should be resolved through a political and consultative manner, considering the legitimate interests of all concerned parties. Although Tehran is an energy source that Beijing cannot refuse and the protection of China's energy relationship with Iran is of vital importance, China must balance this relationship with its relations with the United States, its larger economic partner.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. *China Backs off from Iran, The Iran Brief, Policy, Trade & Strategic Affairs, Issue No. 48, 11.10.1997. <http://www.iran.org/iss/pablo/4001.htm>; John Calabrese, *China and Iran: Partners Perfectly Mismatched, Middle East Institute, Manuscript, 18.08.2006, p. 5.**
2. Bates Gill, *Chinese Arms Export To Iraq, Middle East Review of International Affairs, Journal, Vol. 2, No. 2, May 1994; <http://www.bis.ac.il/Besa/meria/journal/1998/issue2/jv2n2a7.html>; China's Nuclear Exports and Assistance to Iraq, Monterey Institute of International Studies, 09.23.2003. <http://www.mti.org/db/China/iraexpa.htm>.*
3. <http://www.imes.ru/ru/stat/2003/20-11-03.htm>. Պայմանագրի մասին խորհրդարանը վավերացրեց միայն 1993թ.:
4. Lia Qing, *The Nonproliferation Regime: Challenges and Prospects, China International Studies, Summer 2007, Beijing, p.127.*
5. *Հանրային Շ. Շրջակայքի անալիզի ԱԲ. 2003, ք. 284.*
6. FBIS-NES-91-131, 9.07.1999, p. 66.

7. Moharrad Ben Huwaidin, *Moharrad Mirza Mohamed Ali Bishrawaidin, China's Relations with Arabia and the Gulf, 1949-1989*, Published by Routledge, 2002, p. 168.
8. *China's Nuclear Exports and Assistance to Iran*, *Ъ24. 12/10.*, tp 2.
9. FBIS-NES-91-214, 5.11.1991, p. 80.
10. John Calabrese, *Iran's Nuclear Program and the IAEA Compromise: A Bridge to a Better Bargain?* The Middle East Institute, 15.12.2001.
http://www.parsintex.com/news/archive/2003/iran_nuclear_compromise.html
11. *China's Nuclear Exports and Assistance to Iran*, *Ъ24. 12/10.*, tp 1.
12. *China Backs off from Iran*, *Ъ24. 12/10.*, tp 1.
13. Ji Hye Shin and John J. Tkacik, Jr., *China and the Middle East: A New Patron of Regional Instability*. The Heritage Foundation Leadership For America, 26.09.2006. Sheryl Kan, *China and Proliferation of Weapons of Mass Destruction and Missiles: Policy Issues*. Congressional Research Service Report for Congress, 22.07.2003, p. 7.
14. *China's Nuclear Exports and Assistance to Iran*, *Ъ24. 12/10.*, tp 2.
15. Liu Qing, *Ъ24. 12/10.*, tp 127.
16. Задонский С.М., Современное состояние японо-китайских отношений, *Сборник "Ближний Восток и современность"*, М., 2003, с. 245.
17. Хуан Пейман, Расширение двусторонних отношений между Китаем и Ираном приносит этим странам экономические и геополитические выгоды, EURASIANET, 23.2.2009. <http://www.eurasianet.org/russian/departments/insight/articles/evv053003rus.shtml>; John Pomfret, *U.S. May Certify China on Curbing Nuclear Exports*, The Washington Post, 18.09.1997, p. A28.
http://www.dumaon.ru/print.php?st_id=230.
18. http://www.dumaon.ru/print.php?st_id=230.
19. Liu Qing, *Ъ24. 12/10.*, tp 128-129.
20. http://www.dumaon.ru/print.php?st_id=230.
21. Alissa Rubin and John Dussanowski, *U.N Panel Puts Iran on Notice*, Los Angeles Times, 5.02.2006, p. 1; *Beijing Review*, 21.10.2004; Sharif Shuja, *Ъ24. 12/10.*, tp 9.
22. Xia Liping, *International Terrorism and Anti-Terror War Chinese Perspective*, *International Review*, SISIS, Spring 2005, Vol. 38, p. 68; *Beijing Review*, 30.12.2004.
23. *Financial Times*, 17.01.2006.
24. Neil Buckley, Richard McGregor, *Russia and China Caught on the Iranian Issue*, The Financial Times, 16.1.2006; <http://www.inosmi.ru/translation/224844.html>.
25. Alissa Rubin and John Dussanowski, *Ъ24. 12/10.*, tp 1; *China Joins Russia in Iran Diplomacy*, *China Daily*, 24.02.2006.
26. Совет Безопасности. Организация Объединенных Наций, S/RES/1696 (2006), Резолюция 1696 (2006), принятая Советом Безопасности на его 5500-м заседании 31 июля 2006г. <http://www.un.org/russian/document/ncross/res2006/res1696.htm>.
27. Ji Hye Shin and John J. Tkacik, Jr., *Ъ24. 12/10.*, tp 1.
28. Салман А. Л., Ядерная программа Ирана: история и основные этапы развития, АНАЛИТИКА, Иран, 28.05.2007.
29. Большаков П. С., Отношение Ирана с Европой как фактор укрепления региональных позиций, Роль и место Ирана в регионе, Коллективная монография, М., 2007, с. 64.
30. Liu Qing, *Ъ24. 12/10.*, tp 128-129.

31. ՉժՀ Իրանի նախ քաղաքացիական պատերազմի մի շարք խտրվածություններ, որոնք ֆորմալ նկարագրվում են որպես «Իրանի նախ քաղաքացիական պատերազմի արդյունքների անխտրվածություն» պաշտոնական կայքի վեբ-էջի վրա:
32. Попова А. Н., Российско-иранское сотрудничество по реализации Международного транспортного коридора (МТК) «Север-Юг», Роль и место Ирана в регионе, Коллективная монография, М., 2007, с. 161.
33. Манвелова Н. М., Иран в ШОС (Шанхайская Организация Сотрудничества), Роль и место Ирана в регионе, Коллективная монография, М., 2007, с. 70.
34. Shariif Shuja, *Op. cit.*, էջ 10:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԵՎԱ

(ԱԻ)

ՃԱԳՈՆԱ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԹԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՆԱՎԹԱՅԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԵԳՆԱԺԱՄԻ ԸՆԹԱՅՐՈՒՄ

1973/74թթ. նավթային ճգնաժամը ստիպեց Վասպնիային վերանայել իր դիրքորոշումը Մերձավոր Արևելքի (ՄԱ) երկրների նկատմամբ և քայլեր ձեռնարկել դրանց հետագա խորացման համար: Այդ ուղղությամբ Վասպնիայի վարած ճկուն և կշռադատված քաղաքականության շնորհիվ նրան հաջողվեց ճգնաժամի ընթացքում հարթեցնել իր հարաբերությունները նավթադրամարեղոջ արաբական երկրների հետ և պահպանել իր քաղաքացիական հարաբերություններն ԱՄՆ-ի հետ¹:

Սակայն 1979թ. Իրանի իսլամական հեղափոխությունից հետո տարածաշրջանում իրավիճակը կտրուկ փոխվեց: Դա պայմանավորված էր առաջին հերթին իրանա-ամերիկյան հարաբերությունների վատթարացմամբ, որն առաջին հերթին ազդեց Իրանի նավթային քաղաքականության վրա: Իրանի նավթից մեծ կախում ունեին ԱՄՆ-ի դաշնակից պետությունները, այդ թվում՝ Վասպնիան: Էներգետիկ խնդիրների կարգավորման և տարածաշրջանում ստեղծված լարվածության թուլացման նպատակով էլ 1979թ. հուլիսին իրավիճակը Տակիայի գազաթմաժողովը²: Սկզբնական շրջանում Վասպնիայի քաղաքականությունը՝ ի դեմս վարչապետ Մասայոսի Օհիբոյի, ավելի հակված էր Միացյալ Նահանգների նկատմամբ դաշնակցական պարտքի կատարման ուղղությանը, որը վառ արտահայտվեց վերոնշյալ գազաթմաժողովի ժամանակ՝ Եզրկտոսին ֆինանսական աջակցություն ցուցաբերելու պատրաստակամության վերաբերյալ հայտարարությամբ: Դրանով իսկ Վասպնիան իր դեմ տրամադրեց մի շարք արաբական պետությունների, ինչպես նաև Իրանին, որոնք չէին ընդունում Անվար Սադատի վարչակազմը³: Հետագայում Վասպնիան սատարեց նաև ՄԱ-ում ԱՄՆ-ի

կողմից զինված ուժեր տեղակայելու նախաձեռնությունը⁴։ Սակայն դեմ արտահայտվեց Սպիտակ տան կողմից նախարարությունահանող երկրների նկատմամբ պատժամիջոցների կիրառմանը։ ԽՆՂԻՐն այն էր, որ Իրանը և Իրսսըր Լաճի Արդյունահանող երկրների Կազմակերպության (ՈւԱԿ) 1979թ. հունիսի 26-27-ի գազարժույթի ժամանակ հայտարարել էին նավթի գների բարձրացման (1 քարելի դինաց 23.5 ԱՄՆ դոլար) վերաբերյալ։ Մյնչդև «ժազող արևի» երկիրը, սեփական քնական պաշարների քացակայության և դրանց ձեռքբերման նպատակով ֆինանսական միջոցների առջև չընկրկելու պայմաններում, շահագրգռված էր Իրանի հետ իր հարաբերությունների պահպանման և անխափան նախատաքման հարցում⁵։

Ճապոնիայի մերձավորարևելյան քաղաքականության խիստ կախվածությունը Վաշինգտոնի դիրքորոշումից նպաստեց Իրանի և Ճապոնիայի միջև հարաբերությունների լարվածությամը, որն արտահայտվեց Ճապոնիայից Իրան ներկրվող ապրանքների քանակի նոսակի նվազեցմամբ⁶։ Տարածաշրջանում իրավիճակն ավելի վատթարացավ Կարտեի դոկտրինայի ընդունման և Իրանի դեմ ԱՄՆ-ի պատժամիջոցների կիրառման հարցում իր դաշնակիցների միանալուն ուղղված Վաշինգտոնի կոչերի արդյունքում⁷։

Այսպիսով, ստեղծված լարված քաղաքական և տնտեսական իրավիճակում Ճապոնիան կանգնեց լուրջ երկընտրանքի առջև՝ կամ պետք է խզեր իր հարաբերություններն Իրանի հետ՝ ելնելով Միացյալ Նահանգների հետ իր դաշնակցային հարաբերություններից, կամ պետք է ուղիներ փնտրեր՝ ստեղծված իրադրությունում իր շահերի պաշտպանության նպատակով։

Ճապոնիան Իրանի դեմ պատժամիջոցներին միանալուն ուղղված ամերիկյան կողմի հորդորներն անպատասխան էր թողնում՝ հասպտելով պարզորոշ իր դիրքորոշումն արտահայտել իրանահանրիկյան հարաբերությունների շուրջ։ Տոկիոյի հնուտ խոսակառույցը տարածաշրջանում ստեղծված իրավիճակից օգտվելու նպատակով ժամանակի շահում էր հետապնդում, որն անշուշտ իր ասաջին պտուղ տվեց։ Ամերիկյան դեսպանատան աշխատակիցներին պատանդ վերցնելու պատճառով ԱՄՆ-ի կողմից Իրանի նավթի գնումից հրաժարումը⁸ նպաստեց Իրանում նավթի ավելցուկի առաջացմանը, որն էլ վերջինս փորձեց իրացնել ազատ շուկայի միջոցով։ Ճապոնիան ձեռք

քեզից վաճառքի հանված մավթի կեսը՝ ավելի քան 3 մլն տոննա մավթ՝ 1 քարեկի դիմաց վճարելով 40 ԱՄՆ դոլար: Դեռ ավելին, ձեռք բերված մավթի զգալի մասը՝ 27,7 հազար տոննա, Տոկիոն՝ ճապոնական «Շելլ» քաժնետիրական ընկերության միջնադարձությամբ, որը միջազգային մավթային քարտեկի մի մասն էր կազմում, վերավաճառեց արևմտաեվրոպական երկրների⁷: Դասպոնիայի քաղերը բնականաբար չէին կարող ղեակվան արժագանք գտնել ԱՄՆ-ի կողմից: Ինչդրի քննարկման մպատակով 1979թ. դեկտեմբերի 15-ին Դասպոնիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Մայքլ Մենսֆիլդը հանդիպում ունեցավ վարչապետ Մ. Օհիրայի հետ: Իրանա-ամերիկյան հակասությունների առնչությամբ Վաշինգտոնը ճապոնական կառավարության մախազակի ամունից երաշխավորվեց այսուհետ մամատիպ գործադրներից ձեռնպահ ճնալու ուղղությամբ⁸: Ի հեճուկս ԱՄՆ-ին տրված երաշխիքների՝ Տոկիոն այնուամենայնիվ շարունակում էր խոսավարել Իրանի նկատմամբ ԱՄՆ-ի կողմից կիրառվող պատժամիջոցներին միանալուց: Դասպոնական կառավարության խոսավարման քաղաքականության արդյունքում՝ ճապոնական տասներկու մավթային կազմակերպություններին 1980թ. հունվարին հաջողվեց համաձայնագիր կնքել Իրանի Ազգային մավթային կորպորացիայի հետ: Համաձայնագրով մախատեսվում էր Դասպոնիա ներկրել 500 հազար քարել մավթ⁹, որի դիմաց ճապոնական կողմը պարտավորվում էր զնված մավթը յվաճառել Իրանի նկատմամբ քչնամաքար տրամադրված հինգ պետություններին՝ ԱՄՆ-ին, Հարավաֆրիկյան Հանրապետությանը, Իսրայելին, Եգիպտոսին և Ֆիլիպիններին: Ավելին, Դասպոնիայի իշխող վերմախավը պատրաստակամություն էր հայտնում շարունակել Բենդեր-Խոմեյնու մավթահամալիրի¹⁰ կառուցումը: Տոկիոն իր որոշումը հիմնավորում էր այնքանով, որքանով շինարարական ախատանքները սկսվել էին մախսամ Իրանում ամերիկացի աշխատակիցների պատանդ վեցցնելը և իրանա-ամերիկյան հարաբերությունների վատթարացումը: Աշխատանքների շարունակման ուղղությամբ 1980թ. խորհրդարանում հայտարարությամբ հանդես էր եկել անգամ Դասպոնիայի վարչապետ Մ. Օհիրան¹¹:

Բոլոր դեպքերում, իրանական հարցի շուրջ ԱՄՆ-ի քաղաքականության ուղեծրից Դասպոնիայի շեղվելու փորձերը նանգեցրեցին ճապոնա-ամերիկյան հարաբերությունների սրմանը: Դեռ

ավելին. Դասպոնիայի «ինքնուրույն» գործնականորեն մերձավորաբնույթան տարածաշրջանում Կարտեթի վարչակազմը՝ ի դեմս Մ. Մանսիլիդի, որակեց որպես դաշնակցային պարտքի ուրազում: Վաշինգտոնը Դասպոնիային պահանջեց միանալ Իրանի դեմ կիրառվող տնտեսական պատժամիջոցներին և հրաժարվել իրանական նավթի գնումից: Տեղի տալով Վաշինգտոնի կիրառած ճնշումներին՝ ճապոնական կառավարությունը 1980թ. ապրիլի 14-ին որոշում ընդունեց հետագայում նավթի ներկրումն Իրանից չավելացնելու. այսինքն՝ 1979թ. մակարդակը պահպանելու և այդ երկրին նոր փոխառությունների տրամադրումից խուսափելու ուղղությամբ: Դասպոնիայի դիրքորոշման փոփոխությունը չէր կարող անպատասխան մնալ Իրանի կողմից, որը 1980թ. ապրիլի երկրորդ կեսին 2,5 դոլարով բարձրացրեց Դասպոնիա արտահանվող նավթի գները. ինչը 9 դոլարով բանկ էր Սաուդյան Արաբիայից արտահանվող նավթի գնից: Դասպոնական տասներկու և եվրոսթակամ երկու նավթարդյունահանող կազմակերպություններ հրաժարվեցին նոր տահմանված գնով իրանական նավթի գնումից¹⁴: Ապրիլի 21-ին Իրանը որոշեց ամբողջովին ընդհատել նավթի արտահանումը Դասպոնիա¹⁵: Նման իրավիճակում խուսափարման քաղաքականության շարունակումն անհեթեթ գնահատվեց ճապոնական կառավարության կողմից, ուստի 1981թ. մայիսի 18-ին Բյուսելում՝ Եվրոպայի Տնտեսական Միության (ԵՏՄ) արտաքին գործերի նախարարների խորհրդակցության ժամանակ, Տեկիոն և Ս միացավ հակաիրանական տնտեսական պատժամիջոցին: Ավելին, մայիսի 23-ին Տեկիոն որոշում ընդունեց հուլիսի 2-ից, առանց արտաքին առևտրի և արդյունաբերության նախարարության հատուկ բալլավության, արգելք դնել Իրան արտահանվող տարանցիկ քեռների¹⁶ վրա՝ այդպեսով վերջնականապես խզելով առևտրատնտեսական հարաբերությունները թեևրանի հետ¹⁷:

Առաջին հայացքից շատ տարօրինակ է թվում, որ Դասպոնիան այդպիսի հեշտությամբ հրաժարվեց իրանական նավթից, որն ապահովում էր իր նավթային կարիքների 17%-ը¹⁸, ինչն անշուշտ մեծ գուցանիչ է: Խնդիրն այն է, որ Տեկիոյի կառավարությունը դեռևս 1973/74թթ. նավթային առաջին ճգնաժամից հետո մշակել էր էներգետիկ քաղաքականություն¹⁹՝ հետևյալ ուղղություններով՝ էներգետիկ աղբյուրների տարբերում, նավթային պահուստարանների ստեղծում և

նավթատարման այլընտրանքային աղբյուրների ապահովում²¹։
Մասնավորապես կատարվել է 1966-1974թթ. ընթացքում ստեղծել 45
նավթահանման նավթաբլոկներ և կազմակերպություններ, որոնք
կրկնապատկարել են նավթահանման ծավալը (Արցախյան
(Ռեզերվ, Ջախր, Մադագասկար), Հյուսիսային Ամերիկայում
(Ալյասկա, Կանադա, Մեքսիկա²²), Հարավային Ամերիկայում (Պերու,
Հոնդուրաս և Կոլումբիա), Հարավ-Արևելյան Ասիայում (Խառնակապուս
Ինդոնեզիայում²³), Չինաստանում²⁴ և ԽՍՀՄ-ում²⁵։ Հաշվի առնելով
Իրանի տնտեսության կախվածության հանգամանքը նավթի
արտահանումից, պաշտոնական Տոկյոյի *կարճատև* պայմանագրեր
կնքելու մի շարք նավթաբլոկներում պետությունների՝ Վենեսուելայի,
Ինդոնեզիայի, Քուվեյթի և Կատարի հետ։ Պայմանագրեր կնքվել են
Սաուդյան Արաբիայի հետ՝ վերջինիցս ներկրվող նավթի քանակն
ավելացնելու նպատակով²⁶։

Փաստորեն, մերձավորարևելյան նավթից կախվածության
բուլացման նպատակով *Էներգետիկ աղբյուրների տարբերման*
քաղաքականությանն ուղղված քաղերը Տոկյոյին հնարավորություն
ընձեռնեցին խուսափել նավթային նրկորդ ճգնաժամի աղետալի
վնասներից։

Տոկյոյի Էներգետիկ քաղաքականության *երկրորդ կարևորագույն*
ուղղությունը նավթային պահուստների ստեղծումն էր, որի վերաբերյալ
1975թ. ընդունված օրենքի համաձայն²⁷՝ հնարավոր տնտեսական
ճգնաժամերից խուսափելու համար Մասնաձեռն տարեկան 10 օրվա
նավթային պաշար պետք է կուտակել²⁸։ 1980թ. դեպքում Մասնաձեռն
արդեն ուներ 105 օրվա նավթային պաշար²⁹, որից յոթնօրյա պաշարը
պատկանում էր կառավարական նավթային կազմակերպություններին։
Եվ հենց նավթային պաշարների պահեստավորման
քաղաքականության շնորհիվ էր, որ իրանական նավթի ընդհատումը
չազդեց Մասնաձեռնի տնտեսության վրա։

Էներգետիկ քաղաքականության *երրորդ ուղղությունը* նավթից
կախվածությունը բուլացման վառելիքի այլընտրանքային միջոցների
զարգացումն էր³⁰։ Վերոնշյալ ուղղության զարգացման ջատագովն էր
Մասնաձեռնի արտաքին առևտրի և արդյունաբերության
փոխնախարար՝ Նաոխիդո Ամայը, որի կառավարվող օգտագործվող
նավթի ծավալները *քարածուխով*³¹ և *ստոմային էներգիայով*

փոխարինելու դեպքում տարեկան 15 մլն տոննայով կկրճատվեր սպասարկվող ճափի քանակը²⁰։

Այսպեսով, Մասպոյիան, հաշվի առելով 1973/74թթ. ճգնաժամի դառը փորձը, կարողացավ համապատասխան քայլեր ձեռնարկել՝ Իրանից ներկրվող ճափի ծավալների կրճատման կամ րնդհատման հետևանքով երկրի տնտեսությանը հարուցող մեծ վնասներից խուսափելու և խոշոր վնասներից զերծ պահելու ուղղությամբ։

YEVA HARUTYUNYAN

(IOS)

JAPANESE - IRANIAN RELATIONS DURING THE SECOND OIL CRISIS

After the first "oil shock", Japan increased its involvement in the world politics. This was largely prompted by Tokyo's vigorous attempts to diversify its energy fuel trade partners and to gain a hold over the Middle and Near East, which have primary importance for Japan as importers of minerals.

But after the Islamic Revolution in Iran, relations between USA and Iran were deteriorated. These events sharply changed the situation in the Middle East. The USA imposed political, economical and military sanctions against Iran and claimed its allies to join them.

Under these circumstances, Japan stood between alternative: either Japan had to keep its relations with USA, or found ways to protect its economical interests in Iran as Japanese economy depended on oil export, especially, 17 % of which was exported from Iran.

That's why Japanese ruling circles didn't hesitate to express its own official position on American-Iranian relations trying to gain time and make use of this situation. Due to Japanese flexible policy, Tokyo joined Iranian sanctions only in 1981.

It should be mentioned that Iranian embargo didn't have great influence on Japanese economy due to Japanese energy program, which Tokyo adopted after the first "oil shock". This energy program consists of the following directions: safely oil support, making oil reserves and developing alternative sources.

Eventually, Japan, due to the efforts which have been based on previous experiences of 1973-1974 fuel and energy crisis, could do some steps for the avoidance of economical shock in their country.

1. Այս մասին մանրամասն տես Հարությունյան և, Գաղտնիացի քաղաքակառուցչությունը մերձավորարևելյան որպե նրկրները Եկատմանը 1973թ. մակրային ճգնաժամի ընթացքում. Մերձավոր Արևելք. հոլլաժները ժողովածու. V. էր., 2008, էր 87:
2. О Токмакском совхозе «Северное», ТАСС. БПН N 139, 19.07.1979, с. 13.
3. Հովհաննիսյան և. Հ. Իրան, Այսօրոյան հոռնչիի գարաչրբանը, էր., 2004, էր 51:
4. ԱՄՆ, ԱՄՆ-ճ հայաթարքի իր "կենաական շանիի" տարածաչրբան և կայունորյան հաստատելու նարատակով ՆԱՏՈ-ի շրթանակներում շարժական հարվածային ուժեր տեղակաչի: Օղային հարվածի վիտավոր ելատակը լինելու էր 77 սեակտիվ կրժամիլ "F-14" սիլի ինքնաթիռների և "Ֆենիքս" (Fenix) սեակի կրթիռների շրչաչանը, դրոնը Միացալ Նահանգները վաճառել էին Իրանին դրեա շանի գանակարյան արիներին: Ալեին, Սաճուակ տունը, իներով Միացալ Նահանգների "անճուանգարյան նկատառումներից", Սառոյան Արաթիաճ, Օճանի, Հուսիսային եճնի, Սոճալի, Քննիայի, Իսրայիլի ու ելիպտոսի հանար սազնական օգնորյան ծրաչանը էր նախատեսում: Այս մասին տես Հարությունյան Ա. Ա., ԱՄՆ-ի վարած քաղաքակառուցչությունը Լիբանանի նրկրորը քաղաքաչիական պատերազմի և ճգնաժամի ընթացքում (1975-1991թթ.), էր., 2008, էր 96: Бекжан Л. США изучает варианты войны России в Персидском заливе, ТАСС. БПН N 136, 16.07.1979, с. 40. Ալեին, Վաչիկառունը հայաթարքի էր, որ աներիկյան մակառորը հարկ եղան ժանակ կչրթափակի Հարժուի ներաչը, որի ճիշորով Իրանի նաճն պատահանվում էր այլ նրկրներ: Այս մասին տես Ջրթառ «Դան» օ կօրթառտե մեղալ ՄիԱ և Իրան, ТАСС. БПН N 234, 3.12.1979, с. 10.
5. Գաղտնիայի մակրային պատերազմի 99%-ն սպանողվում է ստացման միջոցով, որի անխափան իրականաչման հանար վերջինս շիճց թաղաչաների լիճանակիտորյուն քաղաքակառուցանը, որը երկարաժակիտ մակրային զաչարների անխափան առաչման նկատակ էր նեռակողում: Այս մասին տես Տրեալա Յ. Ա., Азиатские аспекты государственной политики Японии в сфере энергоснабжения, Глобальное вызовы-азиатский ответ, М., 2008, с. 204.
6. Рождественская Л. С., Внешнеполитические связи Исламской республики Иран с развивающимися капиталистическими странами, Иран: История и современность, Са. Տրեալ, М., 1983, с. 174.
7. Հատկանշական է այն փաստը, որ սկզբնական շրթանում ԱՄՆ-ի դաչնակիցները մեճ մաղ լեղոց դիքը էին զրաղեցնում և լիին ցանկանում միանալ պատժամիլոցներին: Դաչնակիցների նեանորթնակ նուտեղման վերաբերյալ Ձ. Կարաեիի օճնականերից մեկն ասել էր, որ նախաղածը նիտարափված է, ըայց զարնաղած չէ այն ըանից, որ ԱՄՆ-ի դաչնակիցները լին ցանկանում միանալ Իրանի դրե իրականաչվող պատժամիլոցներին: Դաչնակիցների նեանորթնակ ղիթրողումը պաչմանակողված էր կրանով, որ արարական աչխարիի պանպատերաչական որպ իլիանորյաններ, լնայած կրան, որ լին ընդունում Իրանի կրժիլ ԱՄՆ-ի նկատմանը իրականաչվող զրժոտորյանները (նառկաղես աներիկյան ղեարանատան աչխատակիցների պատանղ վրթնեղլ), սակայն ղառ էին այլ մասին՝ վանիներով վառարարոցնի իրճից հարաթիտորյաններ Իրանի

հետ, իսկ մյուս պետություններն էլ (ճամադրապահ՝ եղիպտոսը, Սաուդյան Արաբիան, Ջուզեյբը) ճառագործություն ունենց, որ Միացյալ Նահանգների գերնդարարությունը իրախոտեղա դազում, վերջիններս իրենց նավերը կուրարին Պարսից ծոց, ինչն ավելի կարի հակամարտիկյան օրսճարարություններն իրենց երկրի ներսում և կնպաստի իսլամական եղափոխության տարածմանը: Այս ճառն տե՛ս Cleveland William L., A History of The Modern Middle East. Boulder: Westview Press, 1994, p. 115; Журнал «Таймс» о комплексе некач. США и Ираном, ТАСС. БПН N 234, 3.12.1979, с. 9.

8. Մինչ այդ ԱՄՆ Իրանից զնուծ էր 1 օրում 900 հազար քարի նավթ, որը կազնուծ էր ԱՄՆ ստարվոց նավթի 9%-ը: Այս ճառին տե՛ս Հովհաննիսյան Ն. Հ., Եզվ. աշխ., էջ 49:
9. Դա ճաարմիայի պատնության ընթացում ստացին դեպքն էր, երբ ճաարմական կազնակերպությունը միջուրը էր համընթանում նավթ վաճառելու հարցում: Այս ճառն տե՛ս Բօրտյրօս Ա. Ա., Ятоская дипломатия в войнах и истощении энергетических сырьев (1970-1980гг.), М., 1988, с. 124.
10. Նույն տեղում, էջ 125:
11. Рожаественская А. С., Եզվ. աշխ., էջ 182:
12. Նախերան Իրանի Իսլամական եղափոխությունը, վերոնշյալ նավթամանաղրն ամվանվում էին Թեղեր-Շաարտրիցի:
13. Բօրտյրօս Ա. Ա., Եզվ. աշխ., էջ 126:
14. Ընդհանուր տոնանք այս կազնակերպություններն իրար հետ միասին 1 օրվա ընթացքում զնուծ էին 750-800 հազար քարի նավթ: Այս ճառին տե՛ս Рожаественская А. С., Եզվ. աշխ., էջ 178:
15. Բօրտյրօս Ա. Ա., Եզվ. աշխ., էջ 127:
16. Վերոնշյալ որոշումը չէր տարածվում դեղերացքների և ճրեքքների վրա:
17. Բօրտյրօս Ա. Ա., Եզվ. աշխ., էջ 128:
18. Ульманова С. С., Экономическая Ятосия: экономические проблемы развития, М., 1981, с. 110; Բօրտյրօս Ա. Ա., Եզվ. աշխ., էջ 122: Տարեր տվյալներ գոյաբյան ունեն 1979թ. դեղերյան Իրանից Տոկնո ստացվող նավթի քանակի վերաբերյալ, որոնք տատանվում են 11-17%-ի սահմաններում:
19. Ульманова С. С., Եզվ. աշխ., էջ 110:
20. Նույն տեղում, էջ 103:
21. Նախատեսվում էր Մեղսիկայից ճաարմիա ներկելի 20.000-30.000 քարի 1 օրում, որի դեճաց ճաարմիան պարտավորվի էր 1 մրդ 285 մլն ԱՄՆ դոլարի վարկ արանադրել Մեղսիկային: Այս ճառն տե՛ս Кучко В., Экономическое положение Ятосии, ТАСС. БПН N 129, 05.07.1979, с. 31.
22. ճաարմիան Ինդոնեզիայից 1978թ. ներկելի էր իր նավթային պահանջարի 12%-ը, որի դեճաց տրանադրել էր վերջինիս 160 մլն ԱՄՆ դոլարի վարկ՝ ճաարմական կազնակերպությունների կողմից նավթի հետազոտական աշխատանքների իրականացման համար: Այս ճառն տե՛ս Кучко В., Экономическое положение Ятосии, ТАСС. БПН N 129, 05.07.1979, с. 32.
23. Տոկնոն ճրվանագծական հարաբերություններ հաստատել Պեկինի հետ միայն այն քանից ճեռո, որը ԱՄՆ, 1970-ականների սկզբից սկսեց մղոննալ Չինաստանի հետ: Տոկնոն և Պեկինի պաշտոնական հարաբերությունների սկիզբ հանդիսազվ

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՎԱՐՄԱՆ
(ԱԻ)

ԹՈՒՐԹԻԱՅՈՒՄ ԱԼԵՎՈՆԵՐԻ ԽՆԴՐԻ ԸՈՒՐՁ

Թուրքիան, ինչպես Մերձավոր Արևելքի գրեթե բոլոր երկրները, ունի քե Էթնիկ և քե կրոնական խայտաբղետ քնակչություն, որը պահպանել է իր կրոնական և էթնիկ առանձնահատկությունները հատկապես ոչ մեծ քաղաքներում և գյուղական վայրերում: Թուրքիայի քնակչությունը կազմում է մոտ 71 մլն., որի 80%-ը բուրքեր են, մոտ 19%-ը՝ քրդեր: Երկրում քնակվում են նաև արաբներ, հայեր, հույներ, լազեր, վրացիներ, քուրդարներ, իրենաներ¹: Կրոնական մեծամասնություն են կազմում իսլամի սուննի ճյուղի հետևորդները: Նրանցից հետո քվաքսնակով երկրորդ մեծ կրոնական համայնքը Թուրքիայում ալեիններն են, ովքեր կազմում են քնակչության մոտ 15-20 տոկոսը՝ մոտ 12-15 միլիոն մարդ, ըստ "Minority Rights Group International" միջազգային կազմակերպության 2004թ. հրապարակած զեկույցի, իսկ Ամերիկայի պետդեպարտամենտի 2006թ. հրապարակած տվյալների համաձայն՝ ալեինների թիվը Թուրքիայում հասնում է մինչև 20 միլիոնի: Ալեիական համայնքը մեծամասնորեն կազմված է բուրքերից, իսկ մոտ մեկ եինգերորդը կազմում են քրդերը²:

Մկսած 1925թ. Մուստաֆա Քեմալի հրամանով փակվեցին ալեիական բոլոր միաքանությունները, դադարեց նրանց գործունեությունը: Այս իրավիճակը տևեց մինչև 1990-ական թթ., երբ ալեիները՝ որպես առանձին կրոնական համայնք, սկսեցին քիչ քե շատ ալեիվորեն համդես գալ նախագահ Թուրգուր Օզալի կողմից իրականացվող բարեփոխումների քաղաքականության արդյունքում, ինչին հետագայում նախատեց նաև Թուրքիայի Եվրոիմտեզրման ճամապարեղ բանելու գործընթացը: Համեմատաբար ազատություն տրվեց մամուլին, ալեի մտավորականները և համայնքի ղեկավարները սկսեցին զբաղվել ալեիների ինքնության պարզաբանմանը և ծագմանը վերաբերվող խնդիրներով, ավանդույթները,

պատմությանը յուսարանելով: 1990-1995 թթ. ընթացքում ալեխների մասին մի շարք գրքեր տպագրվեցին, չնայած պետք է նշել, որ այս երատարակված աշխատությունների մի մասը հիմնականում սուսայ էին քաշում պետությանը հարձար տեսակետներ: Ամբողջ երկրի տարածքով մեկ րագվեցին ալեխական միություններ, փորձեր արվեցին ստեղծել հասարակական գործունեության ծավալող կազմակերպություններ և միություններ, որոցից են՝ «Ալեխ-Բեքրաշխների Ինկերացիան», «Ալեխ-Բեքրաշխների կրթության և մշակույթի վաճիթ», «Ջեմ վաճիթ», «Լարիթ Դեղի Դեղահար», «Հաջի Բեքրաշ Կլեի մշակութային միությունը», «Փիր Սուլթան Արդալ մշակութային միությունը», «Շահքուլու Սուլթան Դեղահար» և այլն¹: Սակայն, առկա ճնշումների պատճառով այս կազմակերպությունները առ այսօր այդպես էլ չկարողացան ակտիվ գործունեություն ծավալել:

Ըստ մեր՝ ալեխական տեղեկատվական ալբյուրներում տեղ գտած հրատարակումների և մամուլում տպագրված նյութերի կատարած ռումմասիրության՝ ակսած 1990-ական թվականների վերջերից ալեխներն արդեն ունեն հստակ ձևավորված պահանջներ, որոնք կարելի է ձևակերպել հետևյալ կերպ.

- Իրավահավասարությունը, այսինքն՝ հարգելով ալեխների կրոնական պատկանելությունը՝ նրանց ճանաչել որպես Թուրքիայի Հանրապետության լիիրավ քաղաքացիներ՝ վերջ դնելով նրանց նկատմամբ մերժողական վերաբերմունքին: Ազգային և կրոնական փոքրամասնությունների նկատմամբ այսպիսի վերաբերմունքն ամրագրվել է 1923թ. կնքված Լոզանի պայմանագրով, ըստ որի Թուրքիան, րացի թուրք ազգից, չի ճանաչում իր տարածքում բնակվող որևէ այլ ազգային տարր, իսկ որպես կրոնական փոքրամասնություն՝ ճանաչում է միայն հայերին, հույներին և երեաներին²:
- Դպրոցներում կրոնի պարտադիր դասերը դարձնել ընտրությամբ կամ դասերի ժամանակ ռաուցանել ալեխականություն, քանի որ դասավանդվում է միայն սուննիզմ և այդ դասերի ընթացքում շատ հաճախ աշակերտներին ստիպում են մամազ անել, ինչը հիմնականում ամբընդունելի է ալեխների համար: Հայտնի են դեպքեր, երբ մամազ չամելու համար դպրոցականները ենթարկվել են ծեծի³:

- Ալեխներին առնել կրոնի հարցերով նախարարության հովանավորության տակ, հոգալ նաև նրանց խնդիրները, քանի որ հիմնականում այս նախարարության գործունեությունը նպատակատուղված է թուրքիայում սուննիզմի տարածմանը և ամրապնդմանը բնակչության շրջանում:

- Ալեխական աղոթատեղիները, որոնք ալեխներն անվանում են քեմվյիներ, ճանաչել որպես օրինական հոգևոր հաստատություններ, որտեղ նրանք կկարողանան կատարել իրենց ծեսերը, և վերցնել դրանք պետական խնամակալության տակ, քանի որ ալեխները ևս, թուրքիայի մյուս բոլոր քաղաքացիների նման, պետությանը վճարում են հարկեր, որոնք, սակայն, նպաստում են մզկիթներ կառուցելուն և սուննիզմի տարածմանը:

- Ճանաչել ալեխական միությունները և կազմակերպությունները: Այս պահանջի իրագործումն ալեխներին հարկավոր է հատկապես երկրի քաղաքական կյանքում իրենց մասնակցությունն ռեհենալու համար:

- Թրանզյուսանի վերածել Սվազում գտնվող «Մաղթմաք» հյուրանոցը: Վերջին կետին անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ հանգամանորեն, քանի որ Սվազում 1978թ. և 1993թ., և Ստամբուլում 1995թ. տեղի ունեցած արյունալի իրադարձությունները խորը հետք բողեցին ալեխների շրջանում և խտրացրեցին նրանց և պետության միջև անջրպետը՝ ալեխների համար սրագ դարձնելով, որ իրենք թուրքական իշխանությունների համար դիտվում են որպես «օտար տարր» երկրի ներսում:

1978թ. սեպտեմբերի 4-ին սկսած ալեխ-սուննիական բախումների համար սկիզբ է հանդիսացել Սվազի Չուքուրթարլա կոչվող քաղամասում տեղի ունեցած մի պայթյուն: Այդ պայթյունը սուննիները վերագրում են ալեխներին, և այդ մասին հայտարարելով, մեքենաներով շրջում քաղաքում: Տեղի են ունենում արյունալի բախումներ ալեխների և սուննիների միջև: Իբրև թե դեպքերը հետաքննելու և մեղավորներին քաղաքացիական նպատակով՝ թուրքիայի իրավասահ մարմինների կողմից կատարվում են բազմաթիվ բնակարանների անտեղի խուզարկություններ: Սակայն, իրական մեղավորները մնում են անսպառնի՞:

Չնայած ալիների և սոսնիների միջև լարված հարաբերություններին լուրջ բախումներ, այնուամենայնիվ, մինչև 1990-ական թվականները տեղի չեն ունենում:

1993թ. հուլիսին Փիթ Մուլբան Արդալին նվիրված տոնակատարության շրջանակներում նույնպես միտքայույնը Սվազի «Մադրմար» կոլվալ հյուրանոցում կազմակերպում է մշակութային փառատուն, որին բանությանը միջամտում է ցուցարար աջակցմանների մի ժեռ խումբ՝ հարձակվելով և տապալելով Փիթ Մուլբան Արդալի արձանը: Սվազի քաղաքապետը, ով իսլամիստական ուղղվածության՝ Բարոբորություն կուսակցության անդամ էր, ելույթ է ունենում իբրև թե կրքերը հանդարտեցնելու նպատակով, փոխարենը ավելի է քաջալերում ցուցարարներին, ովքեր շրջափակում են հյուրանոցը և հրկիզում: Հրդեհը սլատճատ է հանդիսանում նրևտոնյաք մարդու մահվան⁷:

1993թ. Սվազի դեպքերին հաջորդում են Ստամբուլի Գազիի քաղամասում տեղի ունեցած իրադարձությունները, երբ 1995թ. մարտի 12-ին անհայտ զինված անձը մեքենայից կրակ է քաջում հինգ թեյարանների վրա՝ սպանելով մեկ և վիրավորելով բազմաթիվ մարդկանց: Գազիի քաղամասի բնակիչները դուրս են գալիս փողոց, չարժվում դեպի ոստիկանական տեղամաս, կատուցում բարիկաղներ և սկսում քաջեր նետել ոստիկանների վրա՝ համոզված լինելով, որ ոստիկանությունը ներգրավված է ախարնկության մեջ: Մի քանի օր անած խռովությունների ընթացքում ոստիկանությունն անբախը գրելու ընդունված միջոցները կիրառելու փոխարեն պարբերաբար կրակում է ցուցարարներին վրա, որի արդյունքում սպանվում է տասնհինգ մարդ:

Անրջին տասնամյակների ընթացքում բուրբական իշխանությունների վաքած քաղաքականությունը ալիների նկատմամբ և հատկապես վերոնշյալ բախումները էլ ավելի արմատականացրեցին ալիների պայքարն իրենց իրավունքների համար, և ահա նրկարատև լարված լուրջությունից հետո 2008թ. նոյեմբերի 10-ին Անկարայում, Թուրքիայի պատմության նորագույն շրջանում առաջին անգամ, ալիները կազմակերպեցին մի համրահավաք, որին մասնակցում էր երկրում բնակվող ալիական համայնքի մոտ եիսուն հազար ներկայացուցիչ, ովքեր համրահավաքի միջոցով իրենց սպահանքները իշխանություններին ներկայացնելու նպատակով մայրաքաղաք էին

ժամանակ երկրի տարրեր շրջաններից: Համբառապաշար պաշտոնապես կազմակերպված էր «Ալևի-բեքրաշինների Ֆեդերացիայի» կողմից⁸:

Համբառապաշարի մասնակիցները ներկայացրեցին իրենց վերոնշյալ խնդիրները հիմնականում շեշտադրելով երկրում աղևակալան համայնքի գոյության և նրա ներկայացուցիչների իրավունքները ճանաչելու պահանջները: Հատկանշական է, որ մասնակիցները ամբողջատրոպում էին «Թուրքիան աշխարհիկ է, աշխարհիկ է կմնա» խոսքերը⁹:

Ամերածելու է նշել, որ այս համբառապաշար ոչ բոլոր ալևիների կողմից ընդունվեց խանդավառությամբ: Օրինակ՝ աղևակալան հասարակական կազմակերպություններից մեկի՝ «Ջեմ Վաքֆ»-ի դեկավար Իզգերթին Դողանը այս առիթով հայտարարեց. «Մենք չենք աջակցում այն ալևիներին, ովքեր կազմակերպել են համբառապաշար քանի որ նրանք փորձում են աղևակալանությունը ներկայացնել որպես իսլամից առանձին դավանանք: Նրանք չեն ընդունում Ալլահին, Մարգարեին և Կուրանը որպես իրենց Աստված, Մարգարե և Գիրք»¹⁰:

Ալևիների անցկացրած համբառապաշար թուրքական իշխանական օղակներում ևս արժանացավ տարաբնույթ վերաբերմունքի: Պետնախարար Սալի Յազգըջողում մասնավորապես նշեց. «Ալևիների պահանջը, այն է՝ դադարեցնել կրոնի հարցերով մախարաբության գործունեությունը, ծայրահեղություն է»¹¹: Իսկ կրթության նախարարը ռոջումեց ալևիների քննադատությունը դաշտոցական դասակարգում աղևակալանության մասին տեղեկություններ գետեղելու վերաբերյալ¹²:

Վարչապետի նախկին խորհրդական, Թուրքիայում իշխող Ադյարություն և զարգացում կուսակցության ներկայացուցիչ՝ Ռեհա Չամուրջողում ասաց, թե համբառապաշար կազմակերպված էր ոչ թե ալևիների պահանջները ներկայացնելու, այլ ԱՊԿ-ական (Ադյարություն և զարգացում կուսակցություն) կառավարության հեղինակությանը հարվածելու նպատակով¹³: Իսկ ավելի ուշ նա ավելացրեց, թե առաջին գործը հավանաբար կլինի աղևակալան ադոքատեղիները օրինակահանգանելը, սակայն այդ հանգամանքի հետ կապված կան որոշ հակասություններ սահմանադրության հետ և ամեն դեպքում դրանք դժվար կլինեն լուծել¹⁴:

Ալևի համայնքի աջակցությամբ ծառայած խնդիրները բազմաթիվ են և դրանց վաղ թե ուշ պետք է բուրքական իշխանությունների կողմից որևէ կերպ լուծում տրվի, քանի որ հնարավոր չէ ամբողջատրոպ անտեսել քնակության

գրեթե քսան տակոսը կազմող մոտ տասնհինգ միլիոն քաղաքացիների պահանջները պնդելով, թե նրանք բոլոր սուրմիներ են և հետո պահել նրանց երկրի քաղաքական, հասարակական կյանքից¹⁷

Ինչպիսի անկախ այն հանգամանքից, թե ինչպես ընդունվեց ալեիների թագմահագարանաց հանրահավաքը ԱՋԿ-ական կառավարության կողմից, մի քան հատակ է՝ ալեիները վերջապես դուրս եկան «տուվերի» տակից և քաղաքացիական կերպով ներկայագրեցին իրենց պահանջները:

Սակայն, եթե անգամ սայր տեղից շարժվի և կառավարությունը սկսի իրագործել քարեփոխումներ՝ կապված ալեիների պահանջների հետ, գոյություն ունի ևս մեկ կարևոր խանգարող հանգամանք. ալեիական համայնքում գոյություն ունեն քավականին լուրջ տարածայնություններ: Դրանք պատճառ են հանդիսանում, որպեսզի ալեիները միմյանց մեղադրեն ԱՋԿ-ական լինելու և իշխանությունների հետ համագործակցելու մեջ, ինչը խանգարում է ալեիներին ավելի արդյունավետ կերպով պայքարել իրենց առջև դրված նպատակների իրագործման համար: Այս պարագայում ավելի նրատեսակ է դառնում միջհամայնքային խնդիրների լուծումը:

YARDAN HARUTYUNYAN

(IOS)

ON THE PROBLEM OF ALEVIS IN TURKEY

Alevi organized demonstration for the first time during the modern history of Turkey in Ankara in November 2008. They demanded from the state to recognize alevi as a religious group, quit obligatory classes of Islam in the schools and also teach Alevism, quit the activity of the Ministry of Religion, recognize jemevis as a place of alevi rituals, allow activity of alevi unions and organizations, make a museum the hotel "Madimak" in Sivas.

Many people died during clashes between alevi and sunni in 1978, 1993 and 1995 in Sivas and Istanbul. These events worsened relations between them and the state does not do anything to change the situation.

The demands announced during the demonstration made positive and negative reactions among the politicians.

- 1 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/docs/t.html>.
- 2 Minorities in Turkey. Minority Rights Group International, July 2004 <http://www.minorityrights.org/>. Country Reports on Human Rights Practices 2005. <http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrp/2005/61680.htm>.
- 3 <http://www.alevibektasi.org/>
- 4 <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2006/71413.htm>
- 5 BBC News, March 3
- 6 www.pirsultan.net, Sivas olayları 1978
- 7 Bruinessen V. M., Kurds, Turks and the Alevi revival in Turkey. http://www.let.uu.nl/martin.vanbruinessen/personal/publications/Alevi_revival.htm.
- 8 Akşyon, Kasım 17
- 9 Radikal, Kasım 11.
- 10 Zaman, Kasım 11.
- 11 CNNTurk, Kasım 9.
- 12 CNNTurk, Kasım 11.
- 13 Yeni Şafak, Kasım 12.
- 14 CNNTurk, Kasım 14.
- 15 Minorities in Turkey, Submission to the European Union and the Government of Turkey. Minority Rights Group International, July 2004, p. 7.

ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ ԼԵՎՈՆ

(ԶՀԻ)

ՈՌԻՍ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՈՍԱԶՄԱՏԵՆՆԻԿԱԿԱՆ

ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԻ ԵՌՈՒՋ

Չնայած, որ ռազմատեխնիկական ընագավառում Թուրքիայի համագործակցության շրջանակը հիմնականում եղել են ԱՄՆ ա ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրները, ինչպես նաև Իսրայելը, վերջին տարիներին նկատվում են ռազմատեխնիկական ա ռազմական արդյունաբերության ոլորտում երկկողմ համագործակցության ընդլայնման միտումներ: Ռուս-թուրքական առևտրատնտեսական ա քաղաքական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց ակտիվացել է նաև ռազմատեխնիկական ոլորտում համագործակցությունը: Թուրքական ռազմական շրջանակները վերջին շրջանում հետաքրքրություն են դրսևորում ռազմաարվյուսաբերության ոլորտում համագործակցության, ռուսական ներազդւյն ռազմական տեխնոլոգիաների ա սպառազինության նկատմամբ: Կա քիտում է նաև վերջին շրջանում Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ «ռուսական աղղղության» ակտիվացման տրամաբանությունը: Կարելի է ասել, Ռուսաստանը Թուրքիայի համար դիտվում է «այլընտրանքային գործընկեր» կամ դաշնակից՝ աշխարհաքաղաքական զարգացումներին համապատասխան փորձելով հավասարակշռել Արևմուտքի և ավելի շուտ ԱՄՆ-ի հետ իր հարաբերությունները:

Թուրքիայի համար Ռուսաստանի հետ ռազմատեխնիկական համագործակցությունը, կարելի է ասել, եղել է յուրահատուկ հաղթարուղթ, որն օգտագործվել է ԱՄՆ-ին կամ էլ ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրներին բուրքական քաղաքականության այլընտրանքային տարրերակներն ի ցույց դնելու նպատակով և գտնվել է սբարզ շահարկման տիրույթում: Ֆրանսիայի խորհրդարանում Հայոց ցեղասպանությունը հերքելու համար սբատիժ սահմանող օրինագծի ի հայտ գալուն պես Թուրքիան հայտարարեց, որ որևէ քայլի դեպքում

կրտսերներին այլ երկրի հետ խո քոչոք ռազմատեխնիկական նախագծերը:

Թուրքիան ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրներից առաջինն էր, որ Ռուսաստանի հետ հաստատեց համագործակցություն ռազմատեխնիկական ոլորտում: Դեռևս 1990-ական թթ. սկզբներին Թուրքիան Ռուսաստանից գնել է շուրջ 110 մլն դոլար ընդհանուր արժույթյան սպառազինություն, այդ թվում 70 միավոր BTR-80 հետևակի մարտական մեքենա, հարվածային-քազմաֆունկցիոնալ Mi-8, Mi-17 ուղղաթիռներ, թեթև սպառազինություն և այլն¹:

Ներկայումս Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև ռազմատեխնիկական համագործակցությունն իրականացվում է ռազմաարդյունաբերական քննակապույտում ռազմատեխնիկական հարցերով համագործակցության միջկառավարական մի շարք համաձայնագրերի շրջանակներում: Այդ փաստաթղթերը կարգավորում են ռազմական արտադրանքի մշակման, արտադրման և մատակարարման հետ կապված երկկողմ շփումները: Դեռևս 1994թ. ապրիլին Ռուսաստանի ու Թուրքիայի միջև ստորագրվեց «Ռազմատեխնիկական ու ռազմական արդյունաբերության ոլորտում համագործակցության մասին» միջկառավարական համաձայնագիրը, որը փաստորեն այդ երկրների միջև ռազմական շղթայի առաջին սպայամանգիրն էր: Չնայած դրանով նախատեսվում էր իրականացնել բուրգական քանակի մի շարք զինատեսակների արդիականացում, սակայն այն գործնական ոլորտում լիարժեք չգործեց²:

Ռազմատեխնիկական համագործակցության զարգացման համար անհրաժեշտ իրավասպայամանագրային քազայի հաստատման առումով կարևոր քայլ էր 2004թ. դեկտեմբերին Ռուսաստանի նախագահ Վ. Պուտինի Թուրքիա կատարած առաջին պաշտոնական այցի ընթացքում 2 կարևոր փաստաթղթերի՝ «Ռազմատեխնիկական շղթայում մտավոր սեփականության փախստադարձ պահպանման» ու «Ռազմատեխնիկական ոլորտում գաղտնի տեղեկատվության փախստադարձ պահպանման» մասին միջկառավարական համաձայնագրերի ստորագրումը, որոնք կոչված էին ամրապնդելու ռազմատեխնիկական շղթայում համատեղ արտադրության և մատակարարման համար իրավասպայամանագրային հիմքը: Ռազմատեխնիկական համագործակցությունն ավելի կաշտն և

երկարամեկետ դարձնելու նպատակով 2001թ. մայիսին ստեղծվեց Ռազմատեխնիկական հարգելով ռուս-բուլղարական խառը հանձնաժողով, իսկ 2002թ. սեպտեմբերին և 2003թ. նոյեմբերին համապատասխանաբար Անկարայում և Մոսկվայում անցկացվեցին հանձնաժողովի նիստերը³:

2002թ. հունվարին ՌԴ-ի ցինված ԵՊՆ-ի (այսուհետ՝ ԶՈՒ) գլխավոր շտաբի պետ Ա. Կովաչևի թուրքիա կատարած այդ ընթացքում ստորագրվեցին «Ռազմական որոշում համագործակցության շրջանակային փաստաթուղթ» և «Զինվորական անձնակազմի ուսուցման որոշում համագործակցության մասին» ռուս-բուլղարական պայմանագիրը: Նույն Բվականին Թուրքիայի ԶՈՒ գլխավոր շտաբի պետ Հուսեյն Քիլիչբեղլուն փոխադարձ այց կատարեց Մոսկվա⁴:

2006թ. հունիսին Թուրքիայի պաշտպանական արդյունաբերության գործադիր կոմիտեի նիստում պաշտոնապես որոշվեց սկսել հսկասօդային պաշտպանության (այսուհետ՝ ՀՕՊ) արդյակահանգման լայնածավալ ծրագրի իրագործումը, ինչը ենթադրում է մեծ հեռահարության համալիրների ձեռքբերում⁵: Հայտանրդույթին մասնակցում էին ամերիկյան (Patriot), ռուսական (С-300ПМУ2 Фазонт) և ամերիկա-խորալիական համատեղ արտադրության (Arrow-2) ՀՕՊ համալիրները: Թուրքական ադրյուրների համաձայն որոշ առումներով նախապատվությունը տրվում է ռուսական համալիրներին, սակայն այդ հարցում վերջնական մոտեցում չկա: Հարկ է նշել, որ մինչև հիմա բուլղարական ԶՈՒ-ում մարտական հերթապահության մեջ չկան մեծ հեռահարության ՀՕՊ համալիրներ, իսկ օդային տարածքը հսկվում է փոքր և միջին հեռահարության զենիթահրթիռային համալիրներով⁶:

Ձարգացած ՀՕՊ ստեղծման ճանապարհին Թուրքիան կանգնած է երկու լուրջ ընտրության առջև՝ կամ ամերիկյան, կամ էլ ռուսական համալիրների ձեռքբերման հարցում: Մի կողմից Ռուսաստանը ցանկանում է այդ նորագույն սպառազինության միջոցով ի ջուրջ դնել Անկարային իր վստահելի գործընկեր լինելու հնարավորությունները, մյուս կողմից էլ Թուրքիան, ռուսական տարրերակի ընտրության ու ռուսական կադմի հետ քանակցությունների միջոցով ձգտում է բուլղարիկ իր կախվածությունն ԱՄՆ-ից կամ զոնն ցուցադրել իր անկախ որոշումներ կայացնելու ընդունակությունը⁷:

2008թ. վերջին Ռուսաստանի պաշտպանության նախարար Ա. Մերչյուկովի թուրքիա կատարած այցի ընթացքում քննարկվել են երկկողմ ռազմական համագործակցության մի շարք հարցեր, այդ թվում նաև թուրքիայում ՀՕՊ համակարգերի ներդրման խնդիրները, որի ընթացքում Ռուսաստանի պաշտպանության նախարարը վերահաստատել է համալիրների վաճառքի ռուսական առաջադեմը¹⁷:

Ըստ թուրքական և ռուսական աղբյուրների բանակցություններ են ընթանում թուրքիային C-400 ՀՕՊ համալիրների հնարավոր վաճառքի շուրջ, ինչը հաստատել է նաև «Рособоронэкспорт»-ի ներկայացուցիչը¹⁸: Ավելի վաղ, ռուսական լրատվամիջոցների տեղեկատվության համաձայն, Ստամբուլում 2009թ. ապրիլին անցկացված Ռ-ազմական արդյունաբերության միջազգային ցուցահանդեսի (IDEF) ժամանակ թուրքիային C-400 համալիրների հնարավոր վաճառքի հետ կապված հարցերը քննարկվել են ռուսական ռազմական պատվիրակության ղեկավար՝ Ա. Արսենովի և թուրքիայի Պաշտպանական արդյունաբերության քարտուղարության ղեկավար՝ Մ. Բայարի միջև¹⁹:

2007թ. հունվարին Պաշտպանական արդյունաբերության քարտուղարությունը ցամաքային ուժերի հրամանատարության սպառազինության ուժեղացման շրջանակներում 80 միավոր միջին հեռահաճության հակատանկային հրթիռային համալիրների ձեռքբերման մպատակով մրցույթ հայտարարեց, որին մասնակցում էին ինչպես տեղական, այնպես էլ արտասահմանյան ընկերությունները: 2008թ. ապրիլին թուրքիայի Ռ-ազմական արդյունաբերության գործադիր կոմիտեն հաստատեց Ռ-ուսաստանից 80 հակատանկային հրթիռային համալիրներ (ATBMs) գնելու ծրագիրը, շնայած որ մախազժին մասնակցում էին ամերիկյան Raytheon Tow կոնտրեկտմեն ու իսրայելական Rafael Spike ռազմաարդյունաբերական ընկերությունները, որոնց մերժումը կապված էր ավելի շատ այդ երկրների նկատմամբ քաղաքական ճնշում գործադրելու թուրքիայի մարտավարական քաղյի հետ: Թուրք զինվորականները նախապատվությունը տվեցին ռուսական «Рособоронэкспорт»-ին պատկանող «Корнет-Э» համակարգին: Ըստ պայմանագրի՝ Ռ-ուսաստանը թուրքիային է վաճառել 80 այդպիսի համակարգ և 800 հրթիռ²⁰:

Թուրքիան պատրաստվում է Ռուսաստանից զնել շուրջ 1 մլրդ դոլար բնդեանուր արժույթության 32 միավոր Mi-28 Havoc հարվածային ուղղաթիռ: Նման որոշում կայացվեց այն քանից հետո, երբ ԱՄՆ-ի կողմից մերժվեց Թուրքիային Cobra և Super Cobra ուղղաթիռներ վաճառելու դիմումը¹²: Դեռևս 1997թ. սլաշտպանական արդյունաբերության գործադիր կոմիտեն հայտարարել էր քանակի համար 145 ռազմական, հարվածային-հետախուզական ուղղաթիռների համատեղ արտադրության և ձեռքբերման նախագծի (ATAK) մասին, որի բնդեանուր արժեքը կազմում էր շուրջ 2 մլրդ դոլար: Հայաստանցույթին մասնակցելու հայտեր էին ներկայացրել ամերիկյան Bell Textron բնկերությունն իր Super Cobra և ռուսական «Рособоронэкспорт»-ն ու «Камов» գործարանը՝ խայայելական բորո նախագայտն համակարգով զինված Ka 50-2 Erdogan ուղղաթիռներով: Ի դեպ, ռուսական կողմն առաջարկել էր ավելի նպաստավոր պայմաններ՝ այլ երկրներ արտահանման նպատակով Թուրքիայում նման ուղղաթիռների արտադրություն հիմնելու համար: Չնայած առաջարկված նպաստավոր պայմանների, 2004թ. մայիսին բորքական կողմը զաղարեցրեց մրգույրն առանց հաղթող կողմին սահամանելու¹³:

2009թ. փետրվարի 13-ին Թուրքիայի նախագահ Ա. Գյուլի Մոսկվա կատարած պաշտոնական այցի ընթացքում երկու երկրների միջև ստորագրվեց «ՌԴ» և Թուրքիայի միջև հարաբերությունների նոր փուլի և քարեկամության ու քազմաձեռնկցիտնալ գործընկերության հետագա խորացման մասին» համատեղ հոյակազիրը, որտեղ, հետագա ռազմատեխնիկական ու ռազմաարդյունաբերության ոլորտում երկկողմ փոխաշահավետ համագործակցության զարգացման առումով հատուկ կարևորություն է տրվում Ռազմատեխնիկական հարցերով ռուս-բորքական խառը համձմաժողովի աշխատանքին և նշվում, որ դրա աշխատանքն ու բխող որոշումները կարող են հետագայում էլ ավելի նպաստել երկկողմ համագործակցության զարգացմանն այդ ոլորտում¹⁴:

Չնայած ռազմատեխնիկական ոլորտում երկու երկրների համագործակցության զարգացման միտումներն ակնհայտ են, այնուամենայնիվ, Թուրքիան կանգնած է լուրջ ընտրության առջև իր սեփական ՀՕՊ զարգացման առումով, քանի որ դա ավելի շատ կապված է արտաքին քաղաքական ու հատկապես

այլաբնաբանական գործընթացների ու այդ երկրի արտաքին քաղաքականության ու անվտանգության հետագա ուղեգծի հետ:

LEVON HOVSEPYAN

(IPR)

ON THE TENDENCIES OF THE DEVELOPMENT OF THE RUSSIAN-TURKISH MILITARY-TECHNICAL COOPERATION

Although the U.S and NATO member-states, along with Israel, have long constituted the major partners of Turkey in the framework of military-technical cooperation, the recent years have also seen patterns of Russian-Turkish further bilateral cooperation in the sphere of military-technical and defense industry. In parallel with Turkish-Russian economic and political cooperation, new tendencies and patterns of cooperation are also traced in the military-technical sphere. The cooperation between Turkey and Russia is implemented within the framework of both inter-governmental agreements and joint commission on military technical cooperation. In recent years, Turkey demonstrates expressed interest in Russian defense industry, military equipment and modern weaponry, especially in air defense and missile systems.

ՄԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Kandarov S., Russian Arms Exports to Greece, Cyprus and Turkey, <http://mdb.cast.ru/mdb/2-2001/str/raeco/>.
2. Litovkin V., The future of Russian-Turkish military-technical cooperation, RIA Novosti, 26.06.2006.
3. Задонский С. М., Состояние и перспективы военно-технического сотрудничества России и Турции, ИНИСВ, <http://www.imes.ru/rua/otao/2005/15-09-05.htm>.
4. Rusya ile askeri askiyama yaptik, http://gbs/ten.asim.gov.tr/arsiv/2002/01/15/01_2.htm.
5. Turkish Daily News, 01.04.2007.
6. <http://www.asim.gov.tr/TR/dokumanterevon/basibul/ten/Pages/20080501.aspx>.
Ներկայումս Թուրքիայի սթալին տարածքը եւկում են վարք հետահարության Rapier և Stinger, ինչպես նաև միջին հետահարության՝ I-Hawk արդիականացված զենքատիրության համալիրները:
7. Turkey: Russia, Air Defense and Ballistic Missile Defense, May 18, 2009, http://www.stratfor.com/analysis/20090518_turkey_russia_air_defense_and_ballistic_missile_defense. Փոքր և միջին հետահարության գրանիչայլ համալիրներից բացի յուրաքանչյուր զենքատիրություն դեռևս կիրառության մեջ են ամերիկյան՝ MIM-14 Nike

Hercules Խանութքները, որոնք ստիճ են ժամանակակից ճարտարագործների ղեկավարված համար:

8. Turkish, Russian ministers discuss proposals on air defense system, <http://www.hurriyet.com.tr/english/world/10191591.asp>
9. Russia in talks to sell Turkey air defense systems, company confirms, <http://www.hurriyet.com.tr/english/world/11540318.asp>
10. Turkey hopes to buy S-400 air defense systems from Russia, RIA Novosti, 27.04.2009
11. İsrail yerine Ruslardan füze alıyoruz, Hürriyet, 11.04.2008, Türk Silahlı Kuvvetlerinde Rus silahları döneriz, <http://www.nethaber.com>, 11.04.2008 «Корвет-Е» նրդները բազմակամին արդյունավետորեն օգտագործվել են Հնդկաստանի կողմից՝ իսրայելական Merkava Mk4, ինչպես նաև իրաքյան բանակի կողմից՝ ամերիկյան M1 Abrams տանկերի դեմ:
12. Турция срочно закупает у России 32 вертолета Ми-28, 19.12.08, <http://www.izvestia.ru/news/news194579>
13. Гурьев С. А., О российско-турецком военно-техническом сотрудничестве, ИНИСБ, 27.11.2004, www.imes.ru/ru/etat/2004/27-11-04.htm - 13k Օնայած երկար տարիներ նախապիտը վերջնական լուծում չէր ստանում՝ 2008թ. գարնանը վերջնական որոշում կայացվեց ATAK նախագծի իրականացման վերաբերյալ: Որոշումը կայացվեց եզրույթ իսրայելական AgustaWestland ջնկերտրյան, որի հետ կնքված պայմանագրով նախատեսվում է Քարթրիայում սկսել 50 միավոր T129 սազնական ուղիարթիաների արտադրությունը, որի զարթում որպես հիմնական կապալատն է ջնարվել քուրքական TUSAS ջնկերտրյունը: Նախագծի արժեքը կազմում է 1 մլրդ եվրո: 1 milyar dolarlık helikopter üretmek Türkiye İhtisar merkezine döndüröcek, Hürriyet, 07.05.2008, <http://www.ssm.gov.tr/TR/dokumanterayon/basinduzeni/Pages/20080505.aspx>
14. Совместная декларация о продолжении к новому этапу отношения между Российской Федерацией и Турецкой Республикой и дальнейшим углублении дружбы и многостороннего партнерства, 13 февраля 2009 года; <http://www.kremlin.ru/text/docs/2009/02/212886.shtml>

ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ ԱՆԻ

(ԵՊՀ)

ԿԵՆՂԱՆԱՈՏՔ ԿԱՀՈՒՅՔԻ ԿԻՐԱՊՈՍԱՆ ԳՐԱԿՈՒՐՈՒՄՆԵՐԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ (ՄԻՆՉԵՎ Զ.Ա. 6-ԲՆ ԳՄԱՐԸ)

Կահույքը երևան է եկել նախնադարյան համայնքների՝ նստակենցարքյան անցնելու ժամանակաշրջանում: Հին Արևելքի հուշարձաններից հայտնաբերված կահույքի մասերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հնում կահույքն շինեցել է թե՛ կենցաղային և թե՛ ծիսական նշանակություն: Գրանց մեջ ուշագրավ մի խումբ են կազմում սրբազան կենդանիների ոտքերով կահույքի մասերը, որոնց կենդանառոք լինելն իսկ ընդգծում է դրանց ծիսապաշտամունքային նշանակությունը: Այս հրապարակման նպատակն է հիմարևելյան արվեստի համատեքստում դիտարկել մինչեքվանդոնյաց ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհում կենդանառոք կահույքի կիրառման դրսևորումները:

Կենդանառոք կահույքի վաղագույն օրինակները վկայված ենք գտնում շումերական հիմարևելյան արվեստում: Մեզ են հասել Զ.ա. III հազարամյակով թվագրվող մի շարք հնագիտական գտածոներ, որոնցում վկայված են սմբակառոք կահույքի մասերի (աշտանակ, գան, արտակ) պատկերներ¹ (ճկ. 1): Հնագույն Միջագետքում գերակշռում են սմբակառոք գահերը, ինչն, ամենայն հավանականությամբ, պայմանավորված է ցլի՝ գերագույն աստծո (Էնիլի) սրբազան կենդանին լինելու համզամամրով:

Կենդանառոք կահույքի թագմաթիվ վկայություններ ունենք Յակեպոտոսում, որոնք հիմնականում թվագրվում են Զ.ա. III-II հազարամյակներով²: Եգիպտոսում առավել տարածված էին առյուծի թաթերով զարդարված վեթույթներ կրող գահերը՝ հավանաբար ելնելով այն գաղափարից, որ առյուծը խորհրդանշում է գերագույն իշխանությունը երկրի վրա:

Կենդանատուր կահույքի պատկերներով մեռչների են հայտնաբերվել մահ Հայկական լուսաշխարհից: Գրանցից հնագույնը Քարաշամքի գավառն է (Ք.ա. 22-21-րդ դդ., նկ. 2), որն այդք է բնկնում քաղաքիկ հորինվածքով¹: Գավառի վրա ունենք կենդանատուր արտակի 2 պատկեր, որոնք ավարտվում են ցլի՝ քավականին հստակ մերկայացված սմբակներով և, դատելով սյուժեից, ծառայում են որպես զանաանդամ, թերևս մահ խրախմանքի սեղան: Թռեղքի «Քնուխարաշ» դամբանաբլուրից պեղված գավառի վրա ևս կարելի է տեսնել համանման սմբակատուր արտակի պատկեր²:

Սմբակատուր կահույքի պատկերներ են առկա մահ Հասանլուի հնավայրից 1958թ. հայտնաբերված և Ք.ա. 9-8-րդ դարերով թվագրվող գավառի վրա (նկ. 3)³, ըստ որում Քարաշամքի և Հասանլուի գավառների սյուժեներն ընդհանուր մտիվներ ունեն: Հասանլուի գտածոյի վրա սմբակավոր արտակի 2 պատկեր կա, որոնք աստվածայնության խորհրդանշան են համընդհանուր, քանի որ մի դեպքում արտակը երկրպագվում է, մյուս դեպքում դրա վրա քաղմել է գերագույն աստվածություններից մեկը:

Կենդանատուր կահույքի քաղմաթիվ օրինակներ ունենք Վանի քաղաքապետության (Ուրարտու) հուշարձաններից: Ռեսսայինիլիից (Թուրքաք-կալե հնավայր) հայտնաբերված և վերականգնված հնագույն գանդ⁴ (նկ. 4, ըստ Ռ. Մերևալի՝ այն պետք է թվագրել Մեմուայի ժամանակով՝ Ք.ա. 810-786թթ.⁵), որը զարդարված է գրիֆոններով, առջևում դրված առյուծատուր արտակ ունի:

Գեղեցիկի քաղաք-դամբարանից հայտնաբերված գտածոներում մեծաքանակ են կնդակավոր կենդանու (թերևս՝ ցլի) ոտքի տեսք ունեցող բրոնզե միածույլ, սևամեջ, զանգվածեղ առարկաները⁶, որոնք որպես ոտնակներ, հազգվել են փայտե կահույքի (սեղան, արտ, քաղմոց, գանաղորակ, պատգարակ, եռոտանի, աշտանակ և այլն) ոտնակիայտին՝ ամբարտու, գեղազիտական ուրույն տեսք և, թերևս, ծխապալատամուրային իմաստ հաղորդելով դրանց⁷:

Ուրարտական արվեստից մեզ են հասել առյուծի թաթերի հիշեցնող ոտնակներ և գանի առանձին մասեր, որոնք թվագրվում են Ք.ա. 8-7-րդ դարերով (նկ. 5)⁸: Ուրարտական կենդանատուր կահույքի շարքում առանձնահատուկ են կնդակավոր եռոտանիները, հենակներն ու աշտանակները⁹, որոնցից առավել հայտնի է Թուրքաք-կալեի

գտածոն¹², որի սմբակները ռմագործված առյուծների երախներից են դուրս գալիս, իսկ ռոքերի վերնամասում քևավոր գրիֆոնների քանդակներ են: Կենդանատուք գահերի և զոհասեղանների առկայությամբ այդի ընկնող ծխական տեսարաններով հարուստ են քրոնզե գոտիներն¹³ ու քիթեղները (նկ. 6)¹⁴:

Դահերից և զոհասեղաններից քացի հայտնաբերվել են կենդանատուք կարսամեր¹⁵, որոնց պատկերները համդիպում են նաև գոտիների վրա¹⁶:

Առկա նյութերի համառոտ թվարկումից էլ ակնհայտ է դառնում հետաքրքիր մի իրողություն. երև Միջագետքում գերակշռում են զլատոք, իսկ Լեվիպտոսում՝ առյուծաբաթ կահույքի մասերը, այսպե՛ս Հայկական լեռնաշխարհում, հատկապես, Վանի քաղավորությունում դրանք ներկայացված են հավասարաչափ:

Այս տեսանկյունից քացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում այն փաստը, որ Մարզոն Բ-ի պալատի ռեիեֆներում պահպանված Արդիմի-Մուսասիրի տաճարի առջև նմանատիպ երկու սմբակատուք կարսամեր են պատկերված (նկ. 7), զլատոք է նաև քալանի տեսարանում տաճարից դուրս քերվող աշտանակը¹⁷: Հայտնի է, որ Արդիմի-Մուսասիրը եղել է գերագույն աստված Նաղդիի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը, իսկ Նաղդին, սովորաբար, առյուծի մեջքին կանգնած էր պատկերվում¹⁸: Առաջին հայացքից՝ ցլի սմբակներով ծխական կարսամերը կարող էին առնչություն ունենալ Վանի քաղավորության երկրորդ գլխավոր աստծո՝ Թեչերայի հետ, քանի որ վերջինիս սքրազան կենդանին ցույն էր¹⁹:

Ինչո՞ւ էին Նաղդի աստծո տաճարի առջև դնում ցլի սմբակներով զարդարված կարսամեր: Կարծում ենք, որ երևույթը կարող է ունենալ հետևյալ քացատրությունը:

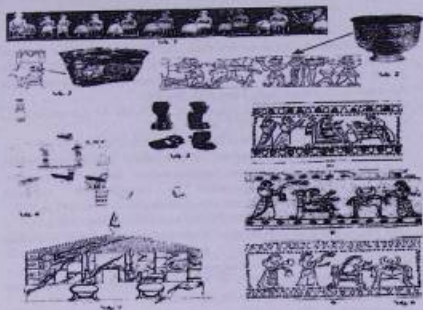
Նաղդիի պաշտամունքը քավականին ամուր էր հաստատվել Ուրարտուում, ինչը, դատելով փաստերից, տեղի էր ունեցել՝ սկսած Իչպուրիմի կառավարման շրջանից: Մինչ այդ տեղական ամուր արմատներ ունեք ամպրոպային գերագույն աստծո պաշտամունքը, ինչը խիստ քնոող էր հնդեվրոպական աշխարհին: Մյուս կողմից, լեռնաշխարհում և հարակից տարածքներում հին ակունքներ ունեք ամպրոպային Թեչուք աստծո պաշտամունքը, որը տարածված էր խուռի-խեթական աշխարհում, որտեղ նա զբաղեցնում էր դիցարանի

առաջին գահը (ի տարբերություն Վանի թագավորության, որտեղ թեյչերան հագորդում էր հալդիին): Նշենք նաև, որ ռուսարտական պատկերազորության մեջ թեյչերան երբեմն ներկայանում է որպես գլխավոր աստվածություն²⁰, դա վերաբերում է հատկապես պաշտամունքային թիթեղներին²¹, որտեղ նա նստած է կճղակավոր կամ ցլի մեջքին դրված գահին:

Խալդիի՝ գերագույն աստված հույակունից հետո, նրա և ամպլուրային գերագույն աստծու պաշտամունքի որոշ տարրեր պետք է միավորվեն: Թերևս, այդ տարրերից են նաև անբակաստք սրբազան կահույքի մասերը: Նման եզրահանգման գալու մեզ մղում է կարևոր մի փաստ, որը չի կարելի շքեմացել: Ե՛վ Միջագետքում, և՛ Հայկական լեռնաշխարհում արքաները, որպես իրենց աստվածայնության նշան, կրում էին *ցրածոջյուր* թագեր, ինչը կապվում է նշված տարածքներում ամպլուրային գերագույն աստծու պաշտամունքի հետ, որի սրբազան կենդանի-խորհրդամիջը ցույց էր:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ կենդանառաջ կահույքի նմուշները ծխասպաշտամունքային նշանակություն ունեին և նախատեսված էին, մասնավորապես, գերագույն աստվածությունների ու արքաների համար, ուստիև դրվում էին արքայական կառույցներում և պաշտամունքային շինություններում: Սմբակաստք կահույքի մասերի պատկերները Քարաշամբի, Քորուխթաչի, Հասանլուի գավառների վրա, ամենայն հավանականությամբ, առնչվում էին հնդեվրոպական (գուցե՝ ընդհանուր առաքավորասիական) ամպլուրային գերագույն աստծու պաշտամունքի հետ, քանի որ հենց ամպլուրայի աստվածության խորհրդամիջն էր ցույց (և՛չենք, որ Քարաշամբի գավառի հորինվածքն արտացոլում էր հնդեվրոպական տարածված առասպելի սյուժեն)²²: Ելի սրբազան նրևույթը տեղական խորն արմատներ ունեւ, ինչի վկայությունն են վիշապ-կոբոլների վերնամասում քանդակված ցլի պատկերները:

Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում անբակաստք կահույքի մասերի կողքին հայտնվում են աղյուծաթաք կահույքի մասեր, ինչը, թերևս, արտացոլումն էր Խալդիի՝ թագավորության գերագույն աստված հույակվելու:

ANI MARGARYAN
(YSU)

**THE MANIFESTATIONS OF THE USAGE OF ANIMAL-LEGGED
FURNITURE IN ARMENIAN HIGHLAND (BEFORE VI C. BC)**

The article covers the analyses of the earliest samples and images of animal-legged furniture in Ancient Eastern art, mainly thrones, armchairs, candelabra, crutches and so on. A lot of samples and images of animal-legged furniture are well-known in Sumer (3-rd millennium B.C., mainly hoof-legged) and Egypt (III-II millennia B.C., mainly lion-legged). There are also several images of hoof-legged furniture on the bowls of III-II millennia B.C. (from Karashamb, Korukhtash and Hasanlu). Urartian art is also rich enough with the samples and images of animal-legged furniture, especially in the ritual cult scenes of belts and decorated tinplates. In the Kingdom of Van are represented equally hoof-legged and lion-legged samples. First of them is connected with the worship of bull – the sacred animal of the God of Storm among the Indo-Europeans. The second is connected with the cult of supreme God of Khaldi whose sacred animal was a lion. In fact, the animal-legged furniture used to be of a special ritual significance in the Ancient Eastern art. We can consider the evidence of that the wide spread of horned-crowns in Ancient Orient, including in the Kingdom of Van (Urartu).

1. Aruz J., Wallenfels R., *Art of the first Cities. The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus*, The Metropolitan Museum of Art, New York, 2003, p. 34, 75, 97, 109, 447, fig. 17, 60a, 98, 319; Dolce R., *Gli Intarsi Mesopotamici Dell' Epoca Protodinastica*, II, Catalogo Tavole, Roma, 1978, Tav. XXI.
2. Мерсе М. Э., Искусство Древнего Египта, Л.-М., с. 139, рис. 63; Кашкалян Н. И., *Культура Древнего Египта*, М., 1955, с. 162, рис. 34.
3. Орацекли В. Э., Серезеранский кузек из Карашана, *ՊԹՀ*, N 4, էր., 1988, էջ 149;
4. Արշալույս Գ. Ե., Թոնրի Տրոսկարազ դամբանարարի գազարի պատկերաչին ներքնվածքի մեկնարանման փորձ, Համրապետական գիտական նասաչրրան՝ Գ՛լրված 1984-1985թթ. ազգաչրական և րանաչետական դաչասչին ննասչոտոտրյուննրի նամրաչունաչին, գնկոչուննրի րնչաննր, էր., 1987, էջ 11-13:
5. Voigt M. M., Expedition, Vol. 31, N 2-3, The University of Philadelphia, 1990, p. 87.
6. Louis Vanden Berghe en Leon De Meyer, *Urartu een vergotene cultuur uit het bergland Armenie*, Gent, 1982-1983, p. 102; Seidl U., *Bronzekunst Urartus*, Mainz, 2004, p. 62, 63.
7. Մուչնյան Ա. Ե., Հայկական մեկնաչրոտրյուն, էր., 2003, էջ 65:
8. Փիլիպոսյան Ա. Ս., Մկրտչյան Ռ. Ս., Գնկոչունի զանաչասչյան (ոտրարտական շաչասչր-դամբարաննր), էր., 2001, էջ 146, աղ. 21, 22:
9. Փիլիպոսյան Ա. Ս., Մկրտչյան Ռ. Ս., նշվ. աչխ., էջ 25:
10. Louis Vanden Berghe en Leon De Meyer, նշվ. աչխ., էջ 182:
11. Քատրոսեան Բ. Ե., *Կարար Եւրոպ. Առաւոտ, Ղ.*, 1970, հր. 72; Louis Vanden Berghe en Leon De Meyer, նշվ. աչխ., էջ 212:
12. Փիլիպոսյան Ա. Ս., Մկրտչյան Ռ. Ս., նշվ. աչխ., էջ 151, աղ. 28, նկ. 5; Քատրոսեան Բ. Ե., *История и культура Урарту*, Ер., 1944, с. 59, рис. 66; Louis Vanden Berghe en Leon De Meyer, նշվ. աչխ., էջ 106:
13. Seidl U., նշվ. աչխ., էջ 139, 143, 177, 220:
14. Հնաչյան Ա. Գ., Վանի րաչաչրոտրյան պետական կոննր, էր., 1990, աղ. 17, 25; Louis Vanden Berghe en Leon De Meyer, նշվ. աչխ., էջ 212:
15. Kellner Naas-Joeg, *Urartu Ein wiederentdeckter Rivale Assyriens*, München, 1976, Tafel 4; Louis Vanden Berghe en Leon De Meyer, նշվ. աչխ., էջ 205; Seidl U., նշվ. աչխ., էջ 127:
16. Seidl U., նշվ. աչխ., էջ 141:
17. Նույն տեղում, էջ 127; Louis Vanden Berghe en Leon De Meyer, նշվ. աչխ., էջ 31:
18. Հնաչյան Ա. Գ., նշվ. աչխ., աղ. 4, նկ. 1, աղ. 5, 6, 8, 30:
19. Նույն տեղում, աղ. 18, նկ. 3, աղ. 15, 17:
20. Նույն տեղում, էջ 42:
21. Նույն տեղում, աղ. 17, 25:
22. Орацекли В. Э., Серезеранский кузек из Карашана, *ՊԹՀ*, N 4, էր., 1988, էջ 145-161:

ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ ՆԱԴԻՆԵ

(ՀԵՅԹԻ)

ՀԱՅ ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐԸ ՄԻՐԻԱՅՈՒՄ ԵՎ

ԱՐԱՐՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՄԻՒՆՔԸ ՆՐԱՆՑ ՆԿԱՏՄԱՄ

(1915-1925թթ.)

1915թ. մայիսից Օսմանյան կայսրություն սկսված տեղահանությունների և կոտորածների հետևանքով հայ տարագիրների մեծ մասը 1916թ. կենտրոնացած էր Հալեպ ու Դամասկոս քաղաքների և Եփրատ գետի միջև ընկած տարածքում գտնվող ճամբարներում: Դեռևս 1915թ. ապրիլի 15-ին հաստատվել և Օսմանյան կայսրության տեղական իշխանություններին էր ուղարկվել գաղտնի հեռագիր՝ արևմտահայությանը սիրիական ամապատներ տեղահանելու և կոտորելու մասին¹: Երիտթուրքական կառավարությունը համոզված էր, որ սիրիական ամապատներում տեղի արաբ մուսուլմանները կբռնակեն իրենց գործը՝ վերջնականապես քմաջնջելով հայերին²: Սակայն արաբները չեն իրականացնում վերջինիս ծրագրերը. ավելին՝ օգնության ձեռք են մեկնում տարագիր հայերին:

Ի՞նչ բնույթ է կրել Սիրիայի արաբ ժողովրդի օգնությունը. ինչպի՞սի սոցիալ-քաղաքական պայմաններում է ընթացել հայ տարագիրների ինտեգրման գործընթացը, ինչպի՞սին են եղել հայ-արաբական փոխարարությունները Սիրիայի համար փոփոխական այդ ժամանակահատվածում:

Սիրիայի տարբեր շրջաններում բազմաթիվ արաբ պաշտոնյաներ, քաղաքացիներ, զինվորներ օգնության ձեռք են մեկնել հայ գաղթականներին՝ շատ հաճախ փոսակելով իրենց կրանքն ու պաշտոնը: Նրանցից կարելի է հիշատակել Հալեպի մահանգապետ Ջալալ քեյին, որը մինչև 1915թ. հուլիսի վերջը իր մահանգում աքաղի հրամանը չի գործադրել՝ հայտարարելով՝ «Ես այս շրջանի կառավարիչն եմ և ոչ թե նրա դահիճը»³: Դեռ ավելին, վերջինս նպաստավոր՝ պայմաններ էր ստեղծել Կիլիկիո Տան Սահակ Բ

կարողիկոսի ղեկավարությամբ գործող «Գաղթականների օգնության հանձնախմբի» գործունեության համար:

Հայաստան գործունեություն ծավալած արարներից կարելի է հիշատակել Ռաս Ռոլ-Այնի կայմական Յոսուֆ Ձիա բեյին, օսմանյան բանակի սպա Աբդուլ Դամի Ալ-Ջուդդին, Էմիրատի մակույկաշինության բանակային ձեռնարկության վերակացու Ջամիլ Բեննեին և ուրիշների: Հակառակ հայկական քարավանները մեկը քնափնջելու իրեն տրված հրահանգի՝ Աբդուլ Դամի Ալ-Ջուդդին տարազիք հայերից շատերին ուղարկել է Սալամիյե, Ջամիլ Բեննեն հայ տարազիքներին աշխատանք էր տալիս, իսկ Կարմիր խաչի նպաստներից, սյարեն, ղեղորայք էր հատկացնում կանանց, երեխաներին և ծեղերին: «Ներ Զորի կառավարիչ Ալի Սուայդ բեյը չի իրականացրել Հայեպից դեպի Ռաս Ռոլ-Այն գաղթականների փոխադրման հրահանգը՝ պատճառաբանելով, «Ժողովին տեղահանելու համար փոխադրության միջոցները չեն բավականացնում, և եթե Չոր հետապնդած նպատակը նրանց սպանելն է, ես դա չեմ կարողանա անել, ոչ էլ կարող եմ անել տալ»⁴: Մտարայի շրջանի կայմական Շաֆահ Աբու Ռաշիդը ևս գաղթի տարիներին հնարավոր ամեն ինչ արել է հայ գաղթականներին ի վնաս տրված հրահանգները չըրացնելու համար, ինչպես նաև ապահովել է շատ գաղթականների երկաթուղով տեղափոխումը⁵:

Միջրայի հյուսիս-արևելյան շրջանների ցեղերի առաջնորդները, օգտագործելով իրենց հեղինակությունը, կարողացել են հայ տարազիքներին փրկել վերահաս կոտորածներից ու ապաստան տրամադրել նրանց: Այս գործընթացում առանձնահատուկ դեր ունեն Ալ-Ջարբա ցեղի առաջնորդ Դահիամ Ալ-Հադին, Ռաքբայի աշիրաֆի առաջնորդ Ֆեդդի Ալ-Շուազը և ուրիշներ:

1918թ. սեպտեմբերի 30-ին Մեքքայի շերիֆ Հուսեյն իրն Ալիի որդին՝ Էմիր Ֆեյսալը, ազատագրում է Դամասկոսը՝ կազմելով Միջրայի առաջին անկախ կառավարությունը՝ Ալի Ռիզա Առ-Ռիկարիի ղեկավարությամբ: Այդ պայմաններում նոր զարգացումներ են տեղի ունենում նաև հայ-արաբական փոխհարաբեղություններում: Եթե 1915-1917թթ. սիրիացի արաբների օգնությունը հայերին հիմնականում անհատական բնույթ ուներ, ապա 1918թ. Ֆեյսալի իշխանության գալուց հետո հայերին զուգաբերվող աջակցությունը դրվում է պաշտոնական

հիմքի վրա: Ֆեյսալի աջակիցների թվում էին հայաստաստ դիքտորաշում
ունեցող մի շարք ազդեցիկ գործիչներ՝ կրթության նախարար Սատի Ալ-
Հուսրին, Ֆեյսալի քարտուղար, «Ջարդերը Հայաստանում» գրքի
հեղինակ, փաստաբան Ֆայեզ Ալ-Նուսեյնը, Հալեպի չրջանի
կառավարի: Եւրոբի Ալ-Ալուբին, Հալեպի երեսփոխան ու Առևտրական
սրբաբանի նախագահ Սեյիմ Ջեմբերթը, «Ալ-Ասիմա» պաշտոնաթերթի
խմբագիր Օմար Ֆախուրին, Հալեպի «Ար-Յակաբյան» թերթի
խմբագիր Եւրբի Ռզկադյան Բենյոզերը, որն իր անկողնակալ
հոդվածների համար բազմիցս ենթարկվել է ճնշումների⁶:

Ֆեյսալը հայերին ցուցաբերվող աջակցությունը դարձնում է իր
քաղաքականության կարևոր հիմնասյուներից մեկը և պատահական չէ,
որ իր առաջին պաշտոնական հայտարարությունում կարևորում է
փոքրամասնությունների իրավունքները⁷: 1918թ. հոկտեմբերին
Դամասկոսում Ֆեյսալի ընդունելությանն են արժանացել Սիրիայի
փոքրամասնությունների ներկայացուցիչները, որոնց թվում էին նաև
Երուսաղեմի թեմի եպիսկոպոս Ե. Չիլինկիրյանը ու Հալեպի ազգային
առաջնորդարանի փոխանորդ Տեր Հաբուշյան Եսայանը⁸:

Ֆեյսալը 1918թ. հոկտեմբերին իր բանակի պաշտաբանությանը
բազմաթիվ հայերի անապատից տեղափոխել է Դամասկոս: Փարիզի
հայ ազգային պատվիրակության նախագահ Պաղոս Նուբար փաշան
Ֆեյսալին ուղղված նամակում քարժր է գնահատում վերջինիս
գործունեությունը⁹: 1919թ. հունվարին էմիր Ֆեյսալը¹⁰ Փարիզում
հանդիպել է Պաղոս Նուբար փաշային՝ վերջինիս հետ քննարկելով
Սիրիայի հայ գաղթականության վիճակը: Վերջիններիս ազդեցական
վիճակի քարելավմանն էր ուղղված նրանց ամսականներ և սնունդ
տալու մասին կառավարության որոշումը¹¹, ինչպես նաև Ֆեյսալի՝
Հալեպի հայ վաճառականների պարտքերի հետաձգման մասին 1919թ.
մայտի 26-ի որոշումը, որը վավերացվել է «Եորայի խորհրդում»¹²:

Չնայած կառավարության՝ հայ-արաբական հարաբերությունների
քարելավմանն ուղղված քաղաքականությանը՝ 1919թ. փետրվարի 28-ին
Հալեպի հայերը ենթարկվում են մուսուլմանների հարձակմանը: Ըստ արաբ
ոլտչ ակամատեսների, ընդհարման պատրվակ է ծառայել շուկայում
հայերի կատարած գողությունը: Պատմաբան Ալի Սուլթանը իրական
պատճառ է համարում խրամսիական քանակում հայ կամավորների
ծառայելու փաստը, որը հիմնավորում է Հալեպից Բնյադի խրամսիական

հյուպատոսարանն ուղարկված հեռագրով, որ ասվում էր. «Փարիզում ենք
 թույլ տալ հայ կամավորներին շժառայել Գրանսիական բանակում»¹³։
 Սակայն, արաբների հակաՖրանսիական տրամադրությունները հազիվ թե
 հայկական կոտորածների պատճառ դառնալին։ Պատմաբան Մ. Բարսեղ
 Ալին դեպքերի պատճառներից է համարում Հայեպոմ տեղակայված
 անգլիական զորահրամանատարության՝ հայ տարագիրներին կարևոր
 պաշտոններ տալու փաստը։ «Հայերն ավելի ինքնավստահ դարձան։
 Նրանց նախկին անօգնական վիճակը փոխարինվեց ազատ և բարեկեցիկ
 կյանքով, մեծամտազան, ինչը չընդունվեց արաբների կողմից...»¹⁴։
 Սակայն առավել հավանական է, որ Հայեպո կոտորածը տեղական
 մահաձեռնություն չէր, այլ իրագործվել է արաբական իբրիմադական
 ուժերի կողմից¹⁵։ Ֆեյսալը Փարիզից իր նորոքը՝ Ջեյդին ուղարկված
 հեռագրում դատասարտում է Հայեպո դեպքերը. «Դա արվել է
 տգիտությամբ, թշամտությամբ և ստոր նպատակներով։ Նժան դեպքերն
 ապագայում հաջողություն չեն ունենա։ Գրանք թշամտ գործակալների
 կողմից էին կրակում»¹⁶։

Միջինալի քաղաքական կյանքում 1920թ. տեղի են ունենում
 շրջադարձային փոփոխություններ, ապրիլի 25-ին Սան Ռեմոյի
 կոնֆերանսում Միջինալի մանդատը հանձնվում է Ֆրանսիային։ 1920-
 1925թթ. հայ տարագիրների նկատմամբ ողորակի դժգոհություններ էր
 նկատվում Միջինալի բնակչության շրջանում այն
 պատճառաբանությամբ, թե նրանք բեռ են դարձել իրենց երկրի համար։
 Զմայած «Ար-Յակադդում» թերթն այդ կապակցությամբ գրում է,
 «Հայերին ուղարկված ֆինանսական օգնությունը մեր երկրում է
 ծախսվում՝ թերևսցնելով ֆինանսական սղությունը... Այնպես որ
 դժգոհության որևէ գիտակից պատճառ չենք տեսնում»¹⁷։ Ֆրանսիական
 կառավարությունը փորձեր էր կատարում հայերին վերաբնակեցնել
 գյուղարմակ վայրերում։ Միջինալի Դաշնակցային խորհրդի 1924թ.
 հունվարի միջևում քննարկման էր դրվել հայ տարագիրների հարցը և
 առաջարկվել էր Հայեպոմ, Գամասկոսում գտնվող տարագիրներին
 վերաբնակեցնել Ալեքսանդրետի՝ թուրքական սահմանից հեռու
 շրջաններում, անգամ Համայնի պատգամավոր Ռաշիդ Բարազին
 առաջարկել է արգելել հայ տարագիրների մուտքը Միջինալ։

Մեր կողմից ներկայացված փաստերը թույլ են տալիս կատարել մի
 շարք եզրակացություններ։ 1915-1925թթ. արաբ ժողովրդի օգնությունը

հայ տարագիրներին զանգվածային քննոյք է կրել. ինչի վկայութունն է Միրիայի ժամանակակից հայ համայնքը: Միաժամանակ, նշված ժամանակահատվածում հայ և արաբ ժողովուրդների միջև առկա էր որոշակի անվստահություն. որն ունեյ իր օրյեկտիվ պատճառները: Հեղասպանութիւնն փառսն ինքնին հայերին դաշտում էր զգուշավորութիւն իրականական միջավայրում. Միրիայի արարներն էլ, իրենց հերքին, քաղաքական նկատառումներից ելնելով զգուշանում էին հայերի հետ սերտ հարաբերութիւններին հաստատումից, քանի որ վերջիններս կարող էին օգտագործվել անգլիական և ֆրանսիական իշխանութիւնների կողմից: Այդ մթնոլորտն իր դերն ուներ Միրիայում ֆրանսիական մանդատի հաստատումից հետո սկսված հայերի արտագաղթի գործընթացում, թեև հիմնական պատճառը երկրի սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակն էր: 1921թ. հարկադրաբար Կիլիկիան լքած և Միրիա տարագրված հայերը վստահ չէին, որ ֆրանսիական մանդատը կարող էր երաշխավորել իրենց ֆիզիկական գոյութիւնը: 1918-1924թթ. Միրիայում հայերի թիվը նվազել է շուրջ քառասուն տոկոսով՝ 150 հազարից հասնելով 90 հազարի¹⁸:

Այնուամենայնիվ, հայ տարագիրները կարողանում են կարճ ժամանակահատվածում ինտեգրվել Միրիայի տնտեսական, քաղաքական և սոցիալական կյանքին՝ ցուցաբերելով տարագիրների համար քաջատիկ քաղաքական կազմակերպվածություն: Միրիայում գործող հայ քաղաքական կուսակցութիւններն աստիճանաբար լուրջ դերակատարում են ձեռք բերում համայնքի կյանքի տարրեր ոլորտների կարգավորման գործում՝ իրենց ազդեցութեամբ մոտենալով հայ եկեղեցուն¹⁹:

Հայ տարագիրների համար կարևոր նշանակութիւն ունեւ 1924թ. ընդունված Միրիայի քաղաքացիական օրենսգիրքը, որը 5 տարի անընդմեջ երկրում քնակվող անձանց քաղաքացիութիւն իրավունք էր տրամադրում: Այսպիսով, դարասկզբին Միրիայում հայտնված հայ տարագիրները կարողանում են համագործակցել արարների հետ՝ գաղթականից դառնալ երկրի քաղաքացի՝ համապատասխան պարտավորութիւններով ու իրավունքներով:

NARINE MARGARYAN
(AGMI)
ARMENIAN DEPORTEES IN SYRIA AND ARAB'S STANCE
TOWARD THEM (1915-1925)

Large number of Armenian deportees has found themselves in Syrian Desert after the Armenian Genocide. Both Arab ordinary population and high ranked military and civilian officials supported Armenians despite the fact that in some cases such assistance put in danger their positions and even lives. Coming into power in 1918 Emir Feysal continued these efforts making them one of the pillars of his policy. Meanwhile, there were some problems in Armenian-Arab relations. Nevertheless we can emphasize that despite some hurdles Armenian deportees with Arab's assistance not only survived the Genocide but overcame the difficulties transforming themselves from deportees into citizens becoming fully integrated into Syria's political, social and economic realms.

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մնացականյան Ա., Հայ փոշոյրի Մեծ եղեռնը և ազգային զրանմունքը, «Ճաշնամուտ» Մեծ եղեռնի, Քեյրթ, 1965, էջ 36:
2. Հովհաննիսյան Ն., Հայոց ցեղասպանությունը արտական պատճառության քննական լույսի ներքո, էր., 2004, էջ 166:
3. Նալին Ալ-Շաֆի, Հայրիկ կատրամները և արաբական հասարակական կարծիքի դիֆերոչումը, Լարսիս, 1992, էջ 67 (արաբերեն):
4. Մրվան Ալ-Մուսուսը, Հայերը պատմության ընթացքում, Թեյրթ, 1982, էջ 408 (արաբերեն):
5. «Գեդարթ», Տալեփիթ, հ. 8, Հայնդ, 2002, էջ 59 (արաբերեն):
6. Մուրիսիսի տարեգրյոյ, Հայնդ, 1924-1925, էջ 118:
7. Ալի Մուլան, Սիրիայի պատմություն (1918-1920), Դամասկոս, 1996, էջ 440:
8. Չիլիկիյան Եղիշե Կալու, Նկարագրությունը երուսաղեմ-Հայնդ-Դամասկոսի ցարականական երկ կամական պատմական դիվանի երկնքերու 1914-1918, երուսաղեմ, 1927, էջ 47:
9. Ուշագրայի է, որ այս և հարյուր նամակները տպագրվել են սիրիական ճամուրում, «Ալ-Ալիթարթ» 14.08.1918թ.: Տե՛ս Ալիսիան Ն., Հայոց ցեղասպանության արձագանքները սիրիական ճամուրում 1877-1930 թթ., Քեյրթ, 2004, էջ 271-272 (արաբերեն):
10. Էմիր Ֆեյսալը 1918թ. նոյեմբերի 21-ին ժեկնել էր Եմբուսյո, որ ժնայի է միշտ 1919թ. ապրիլի 30-ը:
11. Կատակարության տե՛ս որոշումը տպագրվել է սիրիական կատակարության պաշտոնական պարբերակներ «Ալ-Ալիթարթ» 1918թ. նոյեմբերի 29-ի համարում: Տե՛ս Ալիսիան Ն., նշվ աշխ., էջ 356:

12. Խորհրդարանի ստեղծությանը նվիրված է «Այ-Ասիանախ» 1919թ. ապրիլի 8-ի հանդեսում, տե՛ս Արխիվում Ն., նշվ. աշխ., էջ 356-358:
13. Այի Սուլթան, նշվ. աշխ., էջ 114 (արտերթն):
14. Մոսկվայի Քուրդ Այի Համի ծրագրերը, հ. 1. Գանձակոտ, էջ 164 (արտերթն):
15. Նախադրանք, Հայ-արաբական փոխհարաբեղություններ Սյրիայում, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի ներքին և արտգաղտններ», հ. 6, եր., 1974, էջ 154:
16. Այի Սուլթան, նշվ. աշխ., էջ 114:
17. Հայնախ «Այ-Ցակադդուն» բերրի վավերագիրը եղբոր հայրն ու արաբների վիճակն ըստ... էջ 187:
18. Երիսայան Բ., Ժամանակակից պատմություն կարգիկությունում Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972, Անթիլիաս, 1975, էջ 282:
19. Липов В. И., Политический активизм армянской диаспоры в армянском мире. "Фундаментализм и национализм на Ближнем Востоке", М., 1999, с. 15.

ՄԱՐԻԿՅԱՆ ԼԻԼԻԹ

(ԵՊՀ)

ԲԱՆԱԿ-ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՓՈՒՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԹՈՒՐԳՈՒԹ ՕԶԱԼԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Բանակը միշտ էլ եղել է Թուրքիայի սոցիալական, տնտեսական և քաղաքական կյանքի զարգացման վրա ազդող կարևորագույն ինստիտուտներից մեկը: Այս ավանդույթը գալիս է դեռևս Օսմանյան կայսրությունից և իր հետագա զարգացումն է ապրում Հանքասպետական Թուրքիայում: Վերջին զրևքն կես դարի ընթացքում բանակը վճռական ազդեցություն է ունեցել երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքի վրա, և ինչպես նշում է Սուրեն Թաղասաքյանը, թուրքական հասարակության կենսազործունեությունը վերջին 40 տարիների ընթացքում կարգավորվել է թուրքական ռազմական վերնախավի կողմից¹: Պետք է նշել, որ վերջին 50 տարիների ընթացքում Հանքասպետական Թուրքիայում տեղի է ունեցել 2 ռազմական հեղաշրջում (1960թ., 1980թ.) և 2 ռազմական միջամտություն (1971թ., 1997թ.), ինչը հետազոտողների մոտ առանձնակի հետաքրքրություն է առաջացնում Թուրքիայում բանակ-քաղաքացիական իշխանություններ փոխհարաբերությունների ուսումնասիրման հարցում: Սույն հոդվածի շրջանակներում փորձ է արվում ուսումնասիրել բանակ-քաղաքացիական իշխանություններ փոխհարաբերությունները Թուրքուք Օզալի կառավարման տարիներին:

1980թ. սեպտեմբերի 12-ին Թուրքիայում տեղի ունեցավ ռազմական հեղաշրջում, որի հետևանքով երկրի ղեկն անցավ քարճրագույն ռազմական ղեկավարության ձեռքը և Թուրքիայում սկսվեց «անցումային շրջանի» ժամանակաշրջանը, որը սովորաբար հաջորդում է ռազմական հեղաշրջումներին: 1980-1983թթ. «անցումային շրջանում» երկրի զինված ուժերը կատարեցին այնպիսի օրենսդրական փոփոխություններ, որոնք նպատակ ունեին հետագայում Թուրքիայի քաղաքական կյանքը վերահսկելի դարձնել զինվորականների համար:

Մասնավորապես 1982թ. նոյեմբերի 7-ին հանրաքվեի միջոցով ընդունվեց նոր սահմանադրություն. որի միջոցով էականորեն ընդլայնվեց զինվորականների կողմից հետազայում երկրի քաղաքական կյանքի վրա ազդելու հնարավորությունները: Մա հատկապես երևում է սահմանադրության այն հոդվածներում, որոնք նախատեսում էին նախագահի լիազորությունների ընդլայնում. որք թուրքիայում ավանդաբար ընտրվում էր երկրի զինվորական վերնախավից. ԱԱԽ-ի դերի օւժեղացում և Ղոխագահական խորհրդի ստեղծում⁵:

Սահմանադրական հանրաքվեի անցկացումից հետո զինվորականները հետևողականորեն սկսեցին միջոցառումներ իրականացնել քաղաքացիական կառավարմանը վերադառնալու ուղղությամբ:

Այսպիսով, կարելի է նշել, որ «անցումային շրջանում» զինվորականների իրականացրած օրենսդրական փոփոխությունները հիմնականում նպատակաուղղված էին ձևավորվող քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունը վերահսկելի և կանխատեսելի դարձնելուն: Այդ փոփոխություններն իրականացնելուց հետո զինվորականները ձեռնամուխ եղան իշխանությունը քաղաքական կուսակցություններին փոխանցելուն: Համաձայն ընտրությունների մասին օրենքի անցումային դրույթներից մեկի, խորհրդարանական ընտրությունները նշանակվեցին 1983թ. նոյեմբերի 6-ին:

1983թ. ապրիլի 24-ին ԱԱԽ-ն վերացրեց քաղաքական գործունեությամբ զբաղվելու արգելքը⁶ և թուրքիայում երեք տարի ընդմիջումից հետո վերսկսվեց քաղաքական կյանքը: Այսպիսով, նոր քաղաքական համակարգի շրջանակներում սկիզբ դրվեց քաղաքական կուսակցությունների ձևավորման գործընթացին:

Ազգային անվտանգության խորհրդի կողմից ընդամենը երեք կուսակցություններ թույլտվություն ստացան մասնակցելու խորհրդարանական ընտրություններին՝ Ժողովրդականը, Մայր հայրենիքը և Ազգայնական դեմոկրատականը: Ազգայնական դեմոկրատական կուսակցությունը (*Milhyetçi Demokrasi Partisi*) վայելում էր ԱԱԽ-ի հովանավորությունը, և այն զխավորում էր զարացրված գեներալ թուրքուք Սունալփը⁷: Այս կուսակցության միջոցով զինվորական վերնախավը ցանկանում էր սրանպանել իր յժակները նոր ձևավորվող քաղաքական համակարգի վրա: Սակայն 1983թ-ի

նոյնքերի 6-ի խորհրդարանական ընտրություններում, ի վերջոս
 զինվորականների, հաղթանակ տարավ Մաշր Հայրենիք
 կուսակցությունը (ՄՀԿ)՝ ՄՀԿ-ի հաջողությունը հիմնականում
 պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ այն դարձավ մինչ
 հեղափոխությունը գործած այ ուղղվածության 3 կուսակցությունների
 (Ազդարություն, Ազգային շարժում և Ազգային փրկություն)
 գաղափարների և անդամների ապաստանը, ինչի պատճառով էլ նրան
 կոչում էին «Սուրբ Նյրոբորյան դաշինք»⁷: Ժողովրդական
 կուսակցությունն էլ իր հերթին կայսրացավ ստանալ նախկին
 Ժողովրդա-հանրապետական կուսակցության քնտրազանգվածի
 ծայրերի հիմնական մասը: Այսպիսով, այն կուսակցությունը, որին
 զինվորականները նպատակադրված էին փոխանցել իշխանությունը,
 զբաղեցրեց ընդամենը երեքուր տեղ, ինչն անակնկալ էր զինվորական
 վերմախավի համար և որոշակի դժգոհություն առաջացրեց նրանց
 շրջանակներում: Ստեղծվեց մի իրավիճակ, երբ բոլորը սպասում էին
 քանակի արձագանքին: Սակայն քարձրաստիճան զինվորականները,
 տեղիք տալով երկրի խոշոր կապիտալին և միջազգային ֆինանսական
 կազմակերպությունների ճնշումներին, ընդունեցին ընտրությունների
 արդյունքները, և նախագահ Քենան Էվրենը Օզալին հանձնարարեց
 կառավարություն կազմել⁸:

Այսպիսով, ձևավորվեց նոր կառավարություն, որը գլխավորեց
 Թուրքուր Օզալը: Վերջինս նախկինում եղել էր Ս. Դեմիրելի
 տնտեսական խորհրդատուն, իսկ 1980-1983թթ. անցումնային շրջանում
 Բյուլենք Ուլուսուի կառավարության մեջ զբաղեցրել էր պետական
 նախարարի, վարչապետի տեղակալի պաշտոնը⁹: Բացի այդ Թ. Օզալը
 նաև կարևոր մասնակցություն էր ունեցել «հունվարի 24-ի»¹⁰ ծրագրի
 մշակման գործում:

1980-ական թվականների ամբողջ ընթացքում Օզալը խլամամուտ
 ուժերի նկատմամբ որդեգրել էր մեղմ դիրքորոշում, ինչը բերև կարելի է
 քաջատրել ՄՀԿ-ի կազմում իսլամիստների զգալի քանակով: Նման
 հանգամանքը, բնականաբար, չէր կարող չառաջագնել
 զինվորականների անհամգոտությունը, քանի որ 1980թ. ռազմական
 հեղաշրջման հիմնական պատճառներից մեկն էլ հանդիսանում էր հենց
 իսլամական գործոնը¹¹ Սակայն զինվորականներն Օզալի հանդեպ
 որդեգրեցին մեղմ և հանդուրժողական քաղաքականություն, ինչը

կիմնականում սբայմանավորված էր այն համգամանքով, որ Օգալը, դեռ
 Ռյուլենք Ռյուտտի վարչապետության ժամանակաշրջանում, ի
 սբայտունն սերտորեն համագործակցել էր Համաշխարհային բանկին,
 Արհագրային արժուքային իյմնադրամի և եվրոստական ազդեցիկ
 ֆինանսական կառույցների հետ, և նա համարվում էր «Թուրքիայի
 տնտեսական դեսպանն» Արևմուտքում¹¹: Ռուտի, Օգալի կուսակցության
 նկատմամբ զինվորականների բարեհամբյուր դիրքորոշումն կարելի է
 դիտել որպես «ծեստ» Արևմտյան ֆինանսական շրջանակների հետ
 Թուրքիայի համագործակցության պատրաստակամությամբ
 գտգարելիելու համար: Նշենք նաև, որ զինվորականները ևս
 որոշակիարեն փոխել էին իրենց վերաբերմունքը կրոնի նկատմամբ: Երբ
 կրոնական հետադիմության (irtica) վերելքը և կրոնի անհանգստացնող
 քաղաքական ակտիվությունը դասվում էին երկրորդ ռազմական
 հեղաշրջման իյմնական պատճառների շարքին, ապա այժմ
 զենեքայների համար հենց կրոնը դարձավ հասարակական կարգերը և
 արժեքները նորովի համակցելու միջոց: Թուրքիայի զինված ուժերը
 ձեռնարկեցին մի շարք քայլեր հասարակությունում կրոնի դերը
 վերանայելու, ամրապնդելու և ցանկալի շրջանակներին մեջ պահելու
 ուղղությամբ¹²: Այդպիսի քայլ հանդիսացավ 1986թ. հունիսի 20-ին
 «Թյուրք-խալամական համադրություն» կոչվող մշակութային
 հայեցակարգի ընդունումը, որը պետք է ներառեր օսմանյան-
 իսլամական և բուրքական ժառանգությունը: Վերոնշյալ
 հայեցակարգում ընդգծված էր, որ «Թուրքիայի մշակույթի համար
 աղբյուր են հանդիսանում քյուրքական/բուրքական և իսլամական
 մշակույթները»¹³:

Մեկ համգամանք ևս նպաստեց զինվորականների կողմից
 Թուրքուք Օգալի հանդեպ մեղմ վերաբերմունքի որդեգրմանը:
 Թուրքական բանակը, ունենալով կարևոր նշանակություն երկրի
 քաղաքական կյանքում, նաև հանդիսանում է խոշոր ձեռնարկատեր:
 Իսմեր Աքչայի կարծիքով Թուրքիայում բանակը վարուց վերամվել է
 «սեփական շահերը հեսապնդող կոլեկտիվ կապիտալիստի»¹⁴:
 Թուրքական բանակը ունի երկու լեզալ տնտեսական կառույց, որոնք
 շատ կարևոր դեր են խաղում երկրի առևտրային, ֆինանսական և
 արդյունաբերական ոլորտներում՝ իրենց կազմում ընդգրկելով երկրի
 խաչարագայն գործարաններն ու ձեռնարկությունները: Այդ կառույցներն

նն Բանակին փոխօգնության կազմակերպությունը (Ordu Yardimlasma Kurumu (OYAK) և Թուրքական զինված ուժերի զարգացման էլիմնադրամը (Türk Silahlı Kuvvetlerini Geliştirme Vakfı (TSKGV)¹⁵: Իսկ Թուրքուր Օզալը, 1980-ականների երկրորդ կեսին և 1990-ականների սկզբին ձեռնարկել էր տնտեսական միջոցառումների մի ամբողջ համակարգ, որոնք յստ կերևեի, իրոք քարեփոխական էին¹⁶: Այդ միջոցառումներով վերացվում էր պետության խիստ վերահսկողությունը արժեհամակարգի վրա, ազատականացվում էր ներմուծման համակարգը, օտարերկրյա կապիտալի գործունեությունը, քաղաքացիներ էր արտահանումը, Լականդրեն սահմանափակվում էր պետության միջամտությունը գնագոյացման մեջ¹⁷: Այս և մի շարք այլ միջոցառումներ ունեին դրական ազդեցություն նաև քանակի կապիտալի վրա, ինչը և նպաստում էր այդ մեղմ վերաբերմունքի ձևավորմանը:

Պետք է նշել, որ զինվորականների որդեգրած մեղմ քաղաքականությունը վարչապետի հանդեպ, թույլ տվեց վերջինիս ձեռնարկել մի շարք քայլեր, որոնք նպատակ ունեին կրճատել զինվորականության դերը երկրի քաղաքական կյանքում: Օրինակ, Օզալը որոշեց սահմանադրության 4-րդ կետի վերացման հարցը, համաձայն որի, մախլիմ կուսակցությունների ղեկավարներին 10 տարի ժամկետով (1982-1992թթ.) չէր թույլատրվում զբաղվել քաղաքականությամբ, լուծել հանրաքվեի միջոցով¹⁸: 1987թ-ի սեպտեմբերի 6-ին տեղի ունեցած հանրաքվեի արդյունքում սահմանադրության ժամանակավոր չորրորդ կետի վերացմանը կողմ քվեարկեց ընտրողների 50.23%-ը, իսկ դեմ՝ 49.77%-ը¹⁹:

Միևնույն ժամանակ Օզալը փորձեց միջամտել զինվորականների ինքնիշխանությանը վերաբերող հարցերին և հաստատել քաղաքացիական իշխանության վերահսկողությունը վերջիններիս նկատմամբ: Այսպես, 1987թ. Օզալը անտեսեց զինվորական վերնախառնի կողմից Գլխավոր շտաբի պետի համար առաջադրված Նեջդեթ Օզքոռունի թեկնածությունը՝ նրա փոխարեն նշանակելով Նեջիփ Թուրումբային: Չրավարարվելով այսքանով՝ Օզալը չուտով հայտարարեց, որ մտադիր է Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնը դնել պաշտպանության նախարարի ենթակայության տակ²⁰: Օզալի կողմից ձեռնարկված այս և մի շարք այլ քայլեր լարվածություն առաջացրին նրա և զինվորականների միջև: Սրա հետևանքով Գլխավոր

շտաբի պետ Նեֆիփ Թորոմբայը հրաժարական տվեց²¹։ Սա արտասովոր երևույթ էր թուրքական իրականության համայն քանի որ մինչ այս քանակ-քաղաքացիական իշխանություններ բախման առաջնություն միշտ վերջիններս էին թողնում իրենց պաշտոններն՝ առաջինների կողմից ուժի կիրառման և կամ ուժի կիրառման սպառնալիքի տակ։

1989թ-ի հոկտեմբերի կեսերին Թ. Օզալն ընտրվեց Թուրքիայի Հանրապետության նախագահ։ Օզալի վարած քաղաքականության հետևանքով 1990-ական թթ սկզբին սրված ներքաղաքական գործընթացները, միջկուսակցական պայքարը, սոցիալ-քաղաքական և տնտեսական խնդիրները, իսլամիստական ուժերի աշխտաճանձր, որը հատկապես ուժեղացավ 1990-ականների սկզբին, քանակի կողմից քաղաքական կյանքին միջամտելու լուրջ սպառնալիքներ էին առաջացրել²²։ Ինչը հետագայում՝ արդեն Օզալի մահից հետո, իրագործվեց 1997թ. փետրվարի 28-ի ռազմական միջամտության տեսքով։

Այսպիսով, 1980-1983թթ. անցումնային շրջանում զինվորականների կողմից ձեռնարկված օրենսդրական փոփոխությունները վերջններիս հնարավորություն տվեցին հետագայում վերահսկողության տակ պահել Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական դաշտը։ Զինվորականները Թուրքիայի վարչապետ, իսկ այնուհետև նախագահ Թուրգութ Օզալի հանդեպ ռազմգրել էին մեղմ քաղաքականություն, որի համար պատճառ էին հանդիսացել զինվորականների կողմից իսլամի դերի վերաիմաստավորումը, Օզալի վարած տնտեսական քարեփոխումների քաղաքականությունը և, ամենակարևորը, Արևմուտքին սիրաշահելու ձգտումները։ Օզալից զրոյակցիտեղեն կրճատել զինվորականության դերը երկրի քաղաքական կյանքում։ Սակայն, չնայած զինվորականության դերը նվազեցնելուն և վերջիններիս վրա քաղաքացիական իշխանությունների գերակայությունը հաստատելուն սուղված Թուրգութ Օզալի եռանդուն փանքերին, զինվորականները հիմնականում շարունակում էին մնալ երկրի «փնամակալի» դերում։

THE RELATIONS BETWEEN THE ARMY AND SOCIETY IN THE YEARS OF GOVERNMENT OF TURGUT OZAL

During the transition period of 1980-1983 militaries carried out the constitutional changes, which have enabled them to hold in the further under the control a social-political life of the country. Militaries carried out towards Ozal soft policy. Cases for this were reconsideration of a role of an Islam by the militaries, economic reforms provided by Ozal, and, the most important, the diligence to please the West. Having such soft attitude of militaries, Ozal has tried to reduce somehow a role of army in a political life of the country. However in spite of the fact that Turgut Ozal has made much to provide the superiority of the civil authorities over the militaries, but the lasts were continuing to remain the «trustees» of the country.

ՇԱՆՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Багавацян С., Роль армии в процессе модернизации Турции в 1960-1990-ых годах, Упрелавар և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXI, Երևան, 2002, էջ 33:
2. Ulu davarin unvanli damirafisani unlu Anayasa T. C., Istanbul, 1982; Bayramoglu A., Askar ve Siyaset. - Bir Zümre. Bir Parti. Türkiye'de Ordu, Birlikim Yayin., Istanbul, 2004; McFadden J. M., Civil-Military Relations in the Third Turkish Republic. - The Middle East Journal, Vol. 39, No. 1, Winter 1985, p. 69-85; Даванов В., Особенности новой конституции Турецкой Республики (в сравнении с конституцией 1961г.), Турция, сборник статей, М., 1988, с. 23.
3. Даванов В., Турция 80-их: от военного режима до "ограниченной демократии", М., 1991, с. 81.
4. Եզլմ տեղում, էջ 82-83:
5. Շնորհաբանների արդյունքում ծայնիչի հարստերակցությունը բաշխվեց նեոկյալ կերպ՝ ԱՀԿ-Ց ստացավ ծայնիչի 45,15%-ը (212 պատգամաձորական մանդատ), ԺԿ-Ց՝ 30,45% (117 պատգամաձորական մանդատ) և ԱԴԿ-Ց՝ 23,27% (71 պատգամաձորական մանդատ): John M. McFadden M. J., Ձշվ. աշխ., էջ 81-82:
6. Տեր-Մարտիրոսյան Վ., Իսրայելի Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կյանքում (1970-2001 թթ.), Եր., 2008, էջ 72:
7. Evren K., Keskin Evren'in Anidan, Cilt-4, Istanbul: Milliyet Yayin., 1991, с. 405-455
8. Даванов В., Ձշվ. աշխ., էջ 59-60:
9. Այն իրենից ներկայացնում էր «սոմտեսությունը կայունացնելու ազդիսմ» միջոցառումների մի համակարգ, որը մշակվել է ընդունվել էր Ա. Գեմրիկի կառավարության կողմից 1980թ. և սրանով, զատառեն, Թուրքիայի պետք է

- անբողոքին համաձայնվել արևելյան ֆինանսական կապիտալի
ստացարկությունների հետ:
10. Դունանյան Ա., Թուրքիայի 1989թ. ազնական ինքնաշարժման պատճառների շուրջ.
Արևիկա Արևիկ, հ. III, նր., 2006, էջ 52-53:
 11. Տեր-Մարտիանյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 73-74:
 12. Նույն տեղում, էջ 78-79:
 13. Кареев Н., Связность или разрыв: раскол в турецком обществе во пороге XXI века.
Ближневосточный Восток и современность, сборник статей (науч. эк. вестник), М., 1998, с. 85.
 14. Akça I., Kolektif bir sermayedar olarak Türk Sıhhi Kuvvetleri. Bir zımmre, bir parti.
Türkiyede Ordu, İstanbul 2004.
 15. Ավագյան Ա., Բանակի դերը Թուրքիայի տնտեսական համակարգում, Հայկական
բանակ 4(50), նր., 2006, էջ 67-68:
 16. Кареев Н., История Турции XXI век, М., 2007, с. 344.
 17. Նույն տեղում:
 18. Karabelias G., The evolution of civil-military relations in post-war Turkey, 1980-95.
Middle Eastern Studies, Oct. 1999: 35, 4, Academic Research Library, p. 137.
 19. Ասատուր Յ., նշվ. աշխ. էջ 151:
 20. Բաղատությանը 1949-ից մինչև 1960թթ., երբ պաշտպանության նախարարությունը
իրավունք ուներ կառավարել երկրի զինված ուժերը և պաշտոնների նշանակել,
ճնշված ժամանակներում նրան վստահված էր միայն խորհրդատվական ղեկ: Տես
Karabelias G., նույն տեղում, էջ 147:
 21. Karabelias G. նշվ. աշխ., էջ 137-138:
 22. Տեր-Մարտիանյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 124-125:

ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ ԱՆՈՒԹԻԿ

(ԵՊՀ)

ԳԼԽԱՀԱՐԿՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Օսմանյան կայսրությունն իր կառուցվածքով և ներքին կյանքը կազմող սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կառույցներով դասական իսլամական պետություն էր, որն իր կազմավորման պահից ևեթ օսմանահպատակ ոչ մտալուծման քնակչության նկատմամբ տևականորեն գործադրել է հաղածանքների և բռնաճնշումների մի ողջ համալիր:

Օսմանյան կայսրության իրականացրած դաժան հարկային քաղաքականությունը դեպի այդ նպատակը տանող ճանապարհներինց մեկն էր: Օսմանյան կայսրության հարկային համակարգի ուսումնասիրությունը վեր է հանում փաստարկներ, որոնք վճռականորեն հեղքում են թուրք պատմաբանների պնդումները, թե իբր օսմանյան սուլթանները հանդուրժողական քաղաքականություն են վարել հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ, թե քրիստոնյաներն որոշակի արտոնություններ են վայելել և յեն ներարկվել ազգային և կրոնական ճնշումների ու հալածանքների:

XVI դարում Օսմանյան կայսրությունն արդեն ուներ հստակ ձևավորված և կայուն հարկային համակարգ: Վերջինիս ձևավորմանը նպաստել են հատկապես տեղանքի պայմաններն ու առանձնահատկություններն, ինչպես նաև քնակչության շրջանում արմատացած ավանդույթները: XVI-XVII դարերում Օսմանյան կայսրության հարկային համակարգը սերտորեն առնչվում էր առկա ավատատիրական ռենտայի բոլոր ձևերի հետ:

Համաձայն օսմանյան օրենսդրության՝ բոլոր հարկերը քաժանվում էին երկու հիմնական խմբի՝

1. Հարկեր, որոնք հենվում էին մուսուլմանական շարիաթի վրա (rûsûm-i şerîye կամ tekâlif-i şerîye):
2. Հարկեր, որոնք հենվում էին սովորույթի վրա (rûsûm-i ʻîrfîye կամ tekâlif-i ʻîrfîye):

Օսմանյան կայսրությունում գլխահարկը՝ ցիզին, պետության օգտին զանձվող ամենակամուտարեր և ամենակարևոր հարկն էր: Ինչպես վկայում է Ինայրիքը՝ Հիջրայի 894թ. (1488 դեկտ. 5 - 1489 հոկտ. 24) ցիզին հարկից առացված նկատուտը հասել է 30.71 միլիոն ալյեի: 1528թ. այս հարկից ստացվող նկատուտն աճել է՝ կազմելով կայսրության ամբողջ նկատուտների 8 %¹:

Ջիզին հարկվում էր կայսրության ոչ մուսուլման 14 տարին լրացած չափահաս տղամարդ հայատակներից՝ բացառությամբ տարեկանների (75 տարեկան և ավելի), անդամալուծների և ստրուկների: Արգելվում էր ցիզին զանձել զործազուրկներից և նրանցից, ովքեր տարվա կեսից ավելին հիվանդ են եղել: Այս սկզբունքը Օսմանյան կայսրությունում գործածության մեջ դրվեց 1691 թվականից²:

Իսլամական իրավունքի համաձայն՝ գոյություն ունեն 2 տեսակ ցիզին.

1. Խաղաղ ճանապարհով զանձվող (alermis cizye), որն զանձման չափը որոշվում էր ոչ մուսուլմանների հետ կնքած պայմանագրի հիման վրա՝ հաշվի առնելով նրանց նյութական վիճակը:
2. Ամբողջությամբ իսլամական պետության կողմից զանձվող ցիզին (maktu cizye): Եթե մուսուլմանները, իրենց ուժերով որևէ թշնամական նրկիր գրավեին և ոչ մուսուլման բնակչությանն իրենց հայրենիքի «հայատակը» դարձնեին, հարկը զանձում էին ըստ պետության կողմից հաստատված չափի³:

Այս հարկից ստացվող նկատուտները համարում էին կայսրության կենտրոնական զանձարանը (բացառիկ դեպքերում ցիզին զանձվում էր մաս ավատատերերի օգտին): Սա ամենամեծը հարկն էր ոչ միայն այն պատճառով, որ գոյություն չուներ զանձման հաստատում չափ, այլ այն պատճառով, որ ցիզինն հնարավորություն էր տալիս բացահայտ կողոպտել բնակչությանը ցիզին էին պահանջում ոչ միայն տեղի բնակիչներից, այլև տվյալ վայրից հեռացածների և նույնիսկ հանգուցյալների վախարեն, եթե նրանց անունները դեռևս չէին հանվել հարկացուցակներից⁴:

Իսլամական օրենքը պահանջում էր հաշվի առնել հարկատուի նյութական վիճակը, և ըստ այդմ հարկատուները բաժանվում էին հարուստների (a'la), միջակների (evast) և աղքատների (edna): Հարուստ

էին համարվում նրանք, ովքեր տարեկան 10 հազար դիրհն արծաթից ավել եկամուտ ունեին, միջակ խափն ներկայացուցիչները տարեկան 200 դիրհենից ավել էին վաստակում, և այս հարկատուները պետական գանձարան էին վճարում համապատասխանաբար 48, 24, 12 դիրհն արծաթով կամ 4, 2 և 1 դինար ոսկով⁵։ Արգելվում էր ցիզիե գանձել գործազուրկներին և նրանցից, ովքեր տարվա կեսից ավելին հիվանդ են եղել։ Այս սկզբունքն Օսմանյան կայսրությունում գործածության մեջ գրվեց 1691 թվականին⁶։

Իրականում, սակայն, այս սկզբունքը չէր կիրառվում։ Սովորաբար հարկահանությունը կուպիտ կամայականությունների և յարաշահումների տեղիք է տվել։ Նույնիսկ պատերազմների ընթացքում պետության կողմից ապօրինի տարին 2 անգամ գլխահարկ է գանձվել, իսկ նրանք, ովքեր ի վիճակի չեն եղել վճարել գլխահարկը, ենթարկվել են մարմնական ծանր պատիժների։

Չնայած օսմանյան կանոնմամեներում, որպես օրենք, ցիզիեի գանձման չափը եղել է 25 ալկի, սակայն այն ունեցել է խիստ փոփոխական քնույր և տարբեր ժամանակներում հասել մինչև 240 ալկեի⁷։

Ջիզիե հարկից ազատված էին նրանք, ովքեր հսկում էին կարևոր ռազմավարական նշանակություն ունեցող ճանապարհներն ու լեռնանցքները, ովքեր աշխատում էին պետական հանքավայրերում կամ կայսրությունում որևէ պաշտոն էին զբաղեցնում, ոչ մուսուլման եզակտրականներն ու այն ծնողներն, որոնց երեխաներին ենիլերի էին տարել։ Ջիզիե հարկից ազատվում էին նաև նրանք, ովքեր «ինքնակամ» իսլամ էին ընդունում։ Սակայն երե «անհավատը» իսլամ էր ընդունում տարվա ընթացքում, ապա ցիզիե հարկի ծանրության լուծն իր ուսերից չէր թոթափում և պարտավոր էր վճարել ընթացիկ տարվա հարկը, քանի որ հարկումը սովորաբար կատարվում էր տարվա սկզբին⁸։

Օսմանյան կայսրությունում ցիզիեի համակարգն իր առանձնահատկություններն ուներ։ Ի տարբերություն այլ հարկերի, որոնք գանձվում էին ըստ աշխատեցող մատյանների տվյալների, ցիզիեն ուներ իր մատյանները, որոնք ամեն տարի մի գույն ունեին, իր կնիքները, որոնք նույնպես անճանաչա էին, և քաղի աղ վերոհիշյալ հարկատուների համար կիրառվում էին տարբեր կնիքներ։ Ջիզիեի մատյանների վրա նշվում էր գանձման տարեթիվը, գանձումից

ստացված բնդիանուք գումարը մատյանի տեսակը որք պայմանավորված էր հարկատուների տեսակներով. գլխավոր գանձապահի և ցիզիեդարի՝ ցիզիե գանձողի ամուսնեքը⁶:

XIX դարում՝ Մահմուդ II-ի օրոք, ցիզիեի գանձման համակարգում որոշակի փոփոխություններ կատարվեցին: Այս փոփոխությունները պայմանավորված էին նրկու հանգամանքով. առաջինն այն էր, որ հարկային քաղաքականության փոփոխությունը, մասնավորապես՝ ոչ մուսուլման հպատակներից գանձվող հարկերի թերևացումը Մահմուդ II-ի ձեռնարկած բարեփոխումների շրջայի օղակներից էր, իսկ երկրորդը և առավել կարևորը՝ եվրոպացիների ճնշումներն էին կայսրության վրա⁷:

Թեև քանզվմաթի հրովարտակում (1839թ. մայիսի 3) անմիջականորեն ցիզիեին վերաբեյող հողվածներ չկային, սակայն հարկային համակարգի և զինվորական ծառայության հետ կապված հողվածները ստեղծել էին այն մթնոլորտը, որ վերացվելու էր ցիզիեին՝ փոխարինվելով պարտադիր զինվորական ծառայությամբ:

1856թ. սուլթանական հրովարտակով վերացվեց ոչ մուսուլմանների գլխին վազուց ի վեր պատուհաս դարձած ցիզիե, և մուսուլմանների հետ հավասար զինվորական ծառայության անցնելու իրավունք սահմանվեց⁸: Այս հրովարտակը մեծ դժգոհություն առաջացրեց Օսմանյան կայսրության շրջ քնակչության շրջանում: Քրիստոնյա բնակչության դժգոհության պատճառն այն էր, վերջիններս իրենց զենքն ուղղելու էին քրիստոնեական պետությունների և, մասնավորապես, Ռուսաստանի դեմ, որի հետ ազատագրման հույսեր էին կապում, իսկ մուսուլմանների խառնապի պատճառը կայսրությունում իրենց գերիշխող դիրքը կորցնելու վախն էր: Այս նրկկողմ դժգոհությունները ստիպեցին կայսրությանն անորոշ ժամանակով հետամզել քրիստոնյաներից զորք հավաքագրելու խնդիրը, իսկ կայսրության գանձաքանը «դատարկ» չթողնելու համար սահմանվեց նոր հարկատեսակ՝ *bedel-i askeriye*⁹: Ուտ էության, սա անվանապես տարբեր, սակայն բովանդակությամբ նույն ցիզիեն էր:

Ձիզիեի գանձման հանգամանքը հիմնավորվում էր նախ և առաջ իսլամական սուրբ գրքով՝ «Լուրանով (9/29)». «Պայքարեք նրանց դեմ, ովքեր չեն հավատում ոչ Ալլահին, ոչ անեղ դատաստանի օրվա գոյությանն, ոչ էլ այն արգելքներին, որոնք սահմանվել են Ալլահի և նրա

մարզարե Մուհամմեդի կողմից. և յնն ընդունում իրական ճշմարիտ կրոնը, եթե նրանք նույնիսկ գրքի մարդիկ են, քանի դեռ ինքնակամ հնազանդությամբ քիզին յնն վճարեի և իրենց նվաստ յնն զգացելը¹²:

Արդ թուրք պատմաբանները քիզին զանձելու փաստը մեկնաբանում են ոչ թե որպես իսլամական քաղաքականությանն ոճանդակող երևույթ, այլ որպես գաղափար փոխարինող համզամանք¹⁴: Ավելին, քանի որ գրքի մարդկանց¹⁵ արգելվում էր ծառայել քանակում, այս պարագայում, ըստ նրանց, քիզինն դիտվում էր որպես յուրատեսակ փոխհատուցում մուսուլմանական պետությանը՝ անհավատների հետ կնքած սոցիալական պայմանագրի շրջանակներում վերջիններիս պաշտպանությունն իրականացնելու համար:

Սակայն քիզին համակարգի գոյությունն «արդարացնող» այս փորձերը լիովին հերքելի են, քանի որ քիզինն մշտապես եղել է կայսրության ոչ մուսուլման հպատակներին ճնշելու գործիք (ինչպես և գրված է Ղուրանում): Այս փաստարկը ժխտվում է այն հիմնավորմամբ, որ «պաշտպանությունն» ավելի ճիշտ՝ «չհարձակվելու երաշխիքը», ըստ էության, «տանիքի» վարձ էր: Իսկ թե քիզինն փոխարինել է գաղափար, այս պատճառաբանությունը ևս հերքվում է, քանի որ գաղափար զուտ մուսուլմանական պարտականություն է, և այն ուղղված էր բացառապես մուսուլման շրավոթներին օգնելուն:

Օսմանյան կայսրության հարկային համակարգի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ չկար կյանքի մի ոլորտ, տնտեսական մի գործունեություն, մարդկային որևէ հարաբերություն, որը զերծ լինեք հարկի կամ տուրքի «քարիքից». ծնունդից մինչև մահ՝ կյանքի ամբողջ ընթացքում Օսմանյան կայսրությունում մարդը զտնվում էր իրավական, կրոնական, մարդկային, ֆիզիկական, բարոյա-հոգեբանական գործունեությունը կանոնավորող, կաղապարող, շրջաօղ տրեմական և ոչ տրեմական՝ ավանդույթային, հին ու նոր և նորաստեղծ վճարումների ու հատուցումների, տուրքերի և հարկերի ծանր լծի տակ: Ավելին, օսմանյան իշխանություններն օգտագործում էին ամեն մի առիթ, պատահար՝ նորանոր հարկեր «ստեղծելու», ավելին զանձելու, եին հարկային համակարգը զարգացնելու և ճշտելավորելու համար:

ANUSHIK MARTIROSYAN
(YSU)
POLL - TAX IN OTTOMAN EMPIRE

The Ottoman Empire with its socio-economic and political structures, which made internal affairs, was classical Islamic power. Empire from the date of formation applied eternal prosecutions and oppressions over its subject and especially over not Moslems. The purpose of this policy was formation of new homogeneous power by disorganization and compulsory renunciation from their belief. Republican Turkey was also faithful to this policy. Stern tax policy, which carried out the Ottoman Empire, was one of these roads, which conducted to this purpose.

Jizya was a basic tax in the Ottoman Empire. It was the heaviest tax not only that it did not have a stable measure of taxation, but also jizya gave the chance openly to plunder taxpayers. Jizya collected not only from local residents, but also for those who did not live there anymore and for who was dead, if their names were not deleted from the lists of taxpayers.

In May 14, 1855 the collection of jizya was stopped, instead the law on obligatory military preparation for all people of Ottoman Empire was passed.

ՇՄԱՆՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. İnalçık H., Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, c. 1 (1300-1600). İstanbul, s. 105.
2. <http://ansiklopedi.bilgi.com.tr/tarih-deyimleri-terimleri-III>
3. Özcoşar I., Güneş H. H., Osmanlı Devleti'nde Cizye ve 19. Yüzyıla Ait Bir Cizye Defteri. Cizre Sancağı'nın Cizye Defteri (Cizye Defter Numarası: 375), Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi www.e-sosder.com ISSN: 1304-0278 Kış-2006 C.5, S.15 (159-179), s. 161.
4. İnalçık H., 624. wjz., t. 187.
5. Necdet Sevinç, Osmanlı'nın Yücelişi ve Çöküşü, İstanbul, 1999, s. 244.
6. <http://ansiklopedi.bilgi.com.tr/tarih-deyimleri-terimleri-III>
7. Փափազյան Ա., Քարապազի վարչապետի Հայաստանի և հայրենի մասին (16-19-րդ դարեր), Նյ., 1999, էջ 93:
8. Исмаи, Энциклопедическая энциклопедия, М., 1991, с. 65.
9. Özcoşar I., Güneş H. H., 624. wjz., t. 158.
10. Այս շրջանում աճում էին եկրայացիների հետ կառուրվող առևտրի ծավալները: Վերջիններս հարաբերությաններ էին հաստատել կայսրության քրիստոնյա հայտնակների հետ: Այս հանգամանակով է քայքայվում կայսրության վրա եկրայացիների գործարան ճնշումները՝ քրիստոնյա հայտնակների դուրսումը քարեպետից համար (Özcoşar I., Güneş H. H., 624. wjz., t. 162.):
11. İslâm Ansiklopedisi, c. 5, İstanbul, 1992, s. 301.

12. 1969թ. սպետեմի 7-ին սովանյան խորհրդարանն օրենք ընդունեց, որով վերացվեց bedel-i askeriye-ն: Այս օրենքի նամանակ կայսրության բոլոր ազգերը ենթակա էին զինվորական ծառայության Աստուխան Ա., Հայերն Օսմանեան Բանակում (ԺՊՊ. Դարից Գրեչև 1918), Հայկազեան Հայաստանյան Հանդես, Պլյուսոբ, 2008, էջ 116
13. <http://www.azadeglossary.com/index/Sure-009-AI-Tawba-REFRANTANCE-DISPENSATION.aspx>
14. Eynolmaz B., Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, İstanbul, 1990, s. 22.
15. Իսլամական աշխարհում ընդունված էր ոչ ճտատվածներին բաժանել 2 հիմնական խմբի՝ գրքի հասարակություն (եհի-ի քետ օմաներ) և գրքի հասարակություն չհամընթացող (եհի-ի քետ օմայաներ): Իսլամական իրավունքի նամանակ՝ այս երկու հասարակություններն էր, որպես իսլամական պետության երաշխակներ, կյանքի, գույքի, խրճի ազատության տեսանկյունից պետության նվաճավորությունն էին վաշխում: Սակայն այս երկու հասարակությունների միև որպեսզի տարբերություններ կային: Այսպես, ըստ իսլամական իրավունքի՝ ճտատվածը կարող էր ամուսնանալ գրքի հասարակության ներկայացուցիչ կնոջ հետ: Գրքի հասարակությանը բուլլատրված էր մահ նկեղեցի կամ սինազող մահնե, գիմ խմել (Hamidullah M., Islama Girisi, İstanbul, 1955, s. 149):

ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ ՔՐԻՍՏԻՆՆ

(ԱԻ)

«ՆՅԱՄԿԻՐԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ» 1947 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

1945թ. ԽՍՀՄ-ի և Թուրքիայի միջև ծագած «նյարդերի պատերազմը» իր հանգուցալուծումը ստացել է 1947 թվականին. շնայած որ Մոսկվան Անկարային ներկայացրած պահանջներից պաշտոնապես հրաժարվել է միայն 1953թ.:

1945թ. օրակարգում հայտնված սևծովյան նեղուցների և Կարսի ու Արդահանի խորհրդային միությանը վերադարձնելու հարցը լուրջ ճգնաժամ է առաջացրել միջազգային ասպարեզում: Երբ սկզբնական շրջանում Մեծ տերություններին անհանգստացնում էր միայն նեղուցների հարցը և մախրմտրում էին ակախվ դեր յխաղալ հողային պահանջատիրության հարցում, ապա 1946թ. զարմամից ամեն կերպ փորձել են Անկարային պաշտպանել Մոսկվայի հարձակումներից:

Կարելի է ենթադրել, որ 1946թ. Ու. Չերչիլը Ֆուլտոնում ունեցած ելույթը փրկեց Թուրքիային մասնատումից: Այլ կերպ ասած՝ 1946թ. Թուրքիայի համար բեկումնային տարի էր: Աստիճանաբար մեծանում էր Թուրքիայի դերը հակախորհրդային պայքարում: Ի վերջո նա դարձել է Վաշինգտոնի և Լոնդոնի հավատարիմ դաշնակիցը: 1946թ. օգոստոսի 15-ին ԱՄՆ-ի պետքարտուղարի տեղակալ Դ. Այխսոնը խոսելով «Թուրքիայի և Հունաստանի նկատմամբ ԽՍՀՄ-ի քայքայի լրջության մասին», հայտարարել է, որ իր կատարությունը վճռել է «ամեն գնով ընդդիմանալ դրանց»¹: Արդյունքում, 1947թ. մարտի 12-ին ԱՄՆ-ի նախագահը հրապարակել է նշանավոր «Տրումենի դեկլարիման», որով երաշխավորվում էր Հունաստանի և Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը: Այդ օրերին Տրումենը հայտարարել է, որ Թուրքիայի ազգային ամբողջականության պահպանմամբ ասպանովվում է կարգուկանոնը Միջին Արևելքում²:

Ամերիկյան ծրագրերը իրականացնելու համար, այդ երկրի կոնգրեսը վավերացրեց է արտասահմանյան երկրներին սրպես

տնտեսական և ռազմական օգնություն հատկազգվելիք 400 մլն. դոլարի բյուջեն. որից 100 մլն. տրամադրվելու էր Թուրքիային: Դա հինգ է հանդիսացել բուրք ամերիկյան հետագա սելոտ բարեկամության համար: 1947թ. մայիսի 2-ին Ստամբուլ է ժամանել ԱՄՆ-ի Միջերկրական ճափաստործ, հունիսին Անկարա է եկել ամերիկյան զինվորականության պատվիրակությունը, իսկ հուլիսի 12-ին երկու երկրների միջև ստորագրվել է ռազմական համաձայնագիր¹:

Այս ամենին հետևող Խորհրդային Միությունը սեպտեմբերի 15-ին ՄԱԿ-ի ամբիոնից հայտարարել է, թե ոչ որի համար գաղտնիք չէ, որ Հունաստանին և Թուրքիային տրամադրվող մնան աջակցությունը ԽՍՀՄ-ի դեմ օգտագործվելու է որպես քաղաքական զենք²: Իսկ ինչ վերաբերում է բուրքերին, ապա վերջիններս «Տրումենի դոկտրինայի» կրասպարակումից հետո իրենց զգում էին ավելի վստահ: Թուրքիայի նախագահ Ի. Ինոնյուն Ռիզոմ ունեցած ելույթում հայտարարել է, որ «Ֆ տարբերություն անցած տարվանից Թուրքիայի իրավիճակը ավելի ամուր է»³: Թուրքական մամուլն էլ ահագանգում էր, որ իրենք են հաղթել «նյարդերի պատերազմը»⁴: Միաժամանակ 1947թ. լույս աշխարհ եկավ ԱՄՆ-ի տնտեսական օգնությամբ Եվրոպան վերականգնելու և զարգացնելու պետական քարտուղար Ջորջ Մարշալի ծրագիրը (այստեղից էլ՝ «Մարշալի պլան» անվանումը): 1948թ. այդ ծրագիրը ևս տարածվել է Թուրքիայի վրա:

Այսպիսով, «Տրումենի դոկտրինայի» և «Մարշալի պլանի» իրագործման արդյունքում Թուրքիան ԱՄՆ-ից ստացավ ռազմական ու տնտեսական մեծ օգնություն: Փոխարենը ԱՄՆ-ն և Մեծ Բրիտանիան Թուրքիայի տարածքում հնարավորություն ստացան կառուցել իրենց ռազմական հանգրվանները: Այսպիսով, Մեծ տեղությունները պարտավորվեցին պաշտպանել Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը:

Սակայն միաժամանակ պետք է շեշտել նաև այն փաստը, որ վերջին տասնամյակներում մի շարք բուրք պատմաքառաներ վստահեցնում են, որ ԱՄՆ-ն չի փրկել Թուրքիային ԽՍՀՄ-ի հարձակումներից: Ըստ նրանց, 1946-1947թթ. Հայկական հարցը շարունակում էր մնալ քաղաքական ասպարեզում, սակայն արդեն պարզ էր, որ այն լուծվելու է ի նպաստ Թուրքիայի: Թուրք պատմաբան Դ. Ավջոլյուն «Ազգային ազատագրության պատմություն» աշխատության մեջ հայտնում է, թե

ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Դյորնսը 1946թ. աշնանը իբր քաղաքացիական հայտարարել էր, որ ԱՄՆ-ը միայն անտեսական օգնություն կարող է գույց տալ Թուրքիային՝ Պրոֆեսոր Ահմեդ Շյուքրյան էլ 1966թ. «Ուլուս» բերթում հրատարակած «Թուրքիայի փրկվիչ Ամերիկա՞ն է» հոդվածում գրել է, թե Թուրքիայի վիճակը հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում շատ ծանր էր: «Եթե Խորհրդային Միությունը ճնշումը պատերազմի վերածեր, ապա Թուրքիան ստիպված էր միայնակ պատերազմել: Եվ քննարկելով այդ տարիների անցուղարձեքը՝ կարող ենք վստահ լինել, որ ոչ դաշնակից Անգլիան, և ոչ էլ իր փրկարարությամբ հպարտացող Միացյալ Նահանգները օգնության կհասնեն»⁶: 1947թ. նոյեմբերի 12-ի «Ուլուս» բերթում հրատարակված «Ամերիկյան արտաքին քաղաքականությունը» խորագրով հոդվածում բուրք լրագրող Նիխատ Էրինը վերլուծելով ԱՄՆ-ի հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում Թուրքիայի նկատմամբ վարած փոփոխական քաղաքականությունը, հանգել էր այն եզրահանգման, որ Թուրքիայի ճակատագիրը դեռ վտանգված է, քանի որ Տրումենի վարչակազմը, ոչ թե Թուրքիայի, այլ ԱՄՆ-ի շահերն է պաշտպանում և անհրաժեշտության դեպքում իրենց կդավաճանի⁷: Այլ կերպ ասած՝ բուրքերը ամերիկյան պաշտպանությունից այնքան էլ վստահ իրենց չէին զգում, գիտակցելով, որ եթե վաղը Վաշինգտոնի շահերը մեկ այլ քան պահանջեն, ապա միջազգային քաղաքական իրավիճակը կրկին կփոխվի և հավանականությունը մեծ էր, որ ոչ ի նպաստ Թուրքիայի:

Այնուհանդերձ, Թուրքիային ԽՍՀՄ-ի ներկայացրած տարածքային պահանջը, այն է՝ Կարսի ու Արդահանի հարցը, 1947թ. դեռ շարունակում էր մնալ օրակարգում: Այն 1947թ. հոկտեմբերի 24-ին ՄԱԿ-ում մեկ անգամ էլ անտրդակիտեն արժարծվել է: Այսպես, երբ Թուրքիայի ներկայացուցիչ Ս. Սապերը հայտնել է, թե խորհրդային մամուլում և ռադիոյում տարվող հակաբուրքական քարոզարշավում լայն տեղ է տրվում վրացական տարածքային պահանջներին՝ չիղջատակելով հայկականը, ԽՍՀՄ-ի ներկայացուցիչ Վ. Վիշինսկին պատասխանել է, թե ինչ վերաբերում է Թուրքիայի տարածքում գտնվող Կարսի և Արդահանի շրջանների վրացական լինելու մասին Խորհրդային Վրաստանի պատմաբանների մասնակին, ապա այդ գիտմականների հիմնավորումներն անփիճելի են: Դա խորհուրդ է տվել Սապերին մեկ

անգամ էլ կարողալ այդ նամակը, որում վրացի ակադեմիկոսները, ապացուցելով, որ այդ հողերը վրացական են, պահանջում կն դրանք վերադարձնել իրենց¹⁰։ «Վլիչնսկին հետևելով Ս Սապեբին՝ իր ելույթում ևս չի ելիառուակել հայկական տարածքային սահանջները։ Մինչդեռ Ի. Ստալինը կամ էլ վրացի ակադեմիկոսները, ի տարբերություն խորհրդային դիվանագետի, Կարսը չեն համարել վրացական»։

Այս ելույթը հետագայում մեծ իրարանցում է առաջացրել Խորհրդային Միությունում և Սփյուռքում։ Խորհրդային մամուլը առանց աղմուկի փորձել է ուղղել սխալը, մոսկովյան «Տրուդ» թերթը հողված է երատարակել Կարսի ու Ալյախանի մասին՝ կիչեցնելով, որ Մոսկվայի Լենինի բանգարանի պատիվն կախված է առաջնորդի ձևըով գծված Կովկասի քարտեզը, որում կարմիր շրջանակի մեջ են առնված հայկական երկու նահանգները՝ Կարսն ու Արդահանը¹¹։ Սփյուռքում Վ. Վլիչնսկու այս հայտարարությունը մեծ աղմուկ է բարձրացրել։ Դաշնակցական պարբերականները գրում էին, թե ԽՍՀՄ-ն այդն քաղել է Հայկական հարցը։ Դա տեղի էլ է խորհրդային դիվանագետին տալ որոշ պարզարանումներ. «Ես ըսած էի, թե վրացի գիտնականներ յայտնած են, թե Կարսն ու Արտահանը 1500 քուականներն ի վեր կը պատկանին Վրաստանին։ Ես չլսի թե՛ Կարսն ու Արտահանը կը պատկանին Վրաստանին, չլսի նաև, թե կը պատկանին Հայաստանին։ Ես քսի, որ Խորհրդ. Միությունը պիտի առնէ Կարսն ու Արտահանը եւ պիտի տայ անոր, որում կը պատկանի»¹²։

1947թ. հետո Կարսի և Արդահանի պահանջը միջազգային ասպարեզում այլևս չի շոշափվել, չնայած այս լուրջյան 1948թ. այս խնդիրը դեռ չարունակվում էր մնալ Մեծ տեղությունների ուշադրության կենտրոնում։ 1948թ. ասպրիլի 24-ին Թուրքիայում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Դ. Քելլին արտգործնախարարություն ուղարկած նամակում անդրադարձել է ԽՍՀՄ-ի Խորհրդային Հայաստանի անունից պահանջած հողերին։ Նա գրել է, որ ԽՍՀՄ-ի միակ նպատակն է իր ազդեցությունը տարածել Թուրքիայի վրա։ Այդ նպատակով Մոսկվան Անկարային ներկայացրել է պահանջներ, որը վերջինս չէր կարող ընդունել։ Նա ակնարկել է, թե Կարսի, Արդահանի և Ալյալինի պահանջման պատճառով պատճառները պաշտոնապես հերքելի են Թուրքիայի վարչապետի կողմից, մինչդեռ հարցը մինչ օրս մնում է

օրակարգում. ինչու. ըստ Քելլիի. վկայում է. որ Նորինդային Միությանը անհրաժեշտ է միայն ստանալ Արևելյան Անատոլիայի տարածքները¹⁷:

Հիշեցնեք, որ դիվանագետը խոսում է վարչապետ Շ. Սարաջոլուի՝ 1946թ. հունվարի 6-ին մեջլիսում արած հայտարարությանը. թե ինչու են այդ տարածքները բուրբական համարվում: Նա սյուրբարանի էր. թե իբր «Կարսում և Արդահանում ոչ մի հայ չի ապրում»¹⁸: Մինչդեռ Քելլին ճշտանում է. որ Թուրքիայի վարչապետի հայտարարությունն անարտասխան չի մնացել: Մեկ ամիս անց փետրվարի 6-ին. «Նյու Էնթր Թայմս»-ում հրատարակվել է սյուռֆ. Մ. Նովոտովի «Պատմական իրադրությունները կամրաստանեն» խոյազուով աղմկահայտյոց նամակը. որտեղ հեղինակը հարց էր տալիս Սարաջոլուին. թե ինչպե՞ս է եղել. որ Կարս-Արդահանում ոչ մի հայ չի ապրում, երբ 1916թ. շուրջ 100 հազար հայ էր ապրում միայն Կարսում: Նա ավելացրել է. թե՞ հնարավոր է մեկ ազգ քնաբնջել. որպեսզի տիրեն նրա հողին¹⁹: Պատասխանը միանշանակ էր. պատմական այդարությունը վերականգնելու փաստը ոչ ոքի չէր հետաքրքրում:

Այսպիսով. 1946թ. սկսված «սառը պատերազմը» բացասական անդրադարձ է ունեցել և՛ նեղուցների վերահսկման. և՛ հայկական տարածքների վերադարձման գործում: Նախ. աշխարհում քաղաքական իրադրությունը փոխվել էր: Եթե պատերազմի տարիներին ԽՍՀՄ-ը Մեծ Բրիտանիան և ԱՄՆ-ն համազորակցում էին ու ֆաշիստական բրեյկերների դեմ պայքարում հանդես էին գալիս որպես դաշնակիցներ. ապա պատերազմից հետո դրությունն այլ էր. սկսվել էր «սառը պատերազմը». և մախկին դաշնակիցները հայտնվել էին տարբեր ճամբարներում: Մյուս կողմից էլ. հնարավոր է. որ ԽՍՀՄ-ում սկսված սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամն ևս իր դրակատարումն է ունեցել. ինչը ստիպել է 1947թ. Մոսկվային ստեղծել «թուրքական ծրագիրը»:

Մինչդեռ լուրջումը չի մպաստել խորհրդա-թուրքական հարաբերությունների բարելավմանը: Երկու երկրների միջև լարվածությունն էլ ավելի է խորացել. երբ 1951թ. աշնանը արևմտյան պետությունները որդեգրին Թուրքիային ընդգրկել Հյուսիսատլանտյան դաշինքի (ՆԱՏՕ) մեջ: Թուրքիայի արտգործնախարար Ֆ. Զյուլյուտլուն 1951թ. դեկտեմբերի 19-ին մեջլիսում ունեցած իր ելույթում ԽՍՀՄ-ին մեղադրել է միջազգային լարվածության մեջ և հայտարարել. որ ՆԱՏՕ-ին անդամակցելով իրենք ապահովագրում են իրենց երկրի

անվտանգությունը¹⁶։ Ինչ վերաբերում է սեծովյան նեղուցների և հայկական տարածքային խնդիրներին, ապա վերջիններս օրակարգից պաշտոնապես դուրս են եկել միայն 1953թ. մայիսին՝ Ստալինի մահից հետո, երբ Խորհրդային Միությունը պաշտոնապես հայտարարել է, որ Թուրքիայից հողային ոչ մի պահանջ չունի։ Սակայն փաստը մնում է այն, որ «նյալդերի պատերազմը» հանգուցադրվածուրը գտել էր դեռևս 1947թ.։

**CHRISTINE MELKONYAN
(IOS)
THE WAR OF NERVES IN 1947**

The Second World War yet has not ended, but the Soviet Union has already undertaken serious diplomatic steps in relation to Turkey. For Turks the territorial claims, concerning Kars and Ardahan who have been annexed by Turkey 1921 became most terrible. Under the Kars contract, Moscow behaved cautiously, without expressing openly its interests, — the initiative of returning of these territories proceeded from the Armenian and the Georgian Soviet Socialist Republics. In the USA and Great Britain these actions was considered as the Soviet threat to Turkey. However by the end of 1947 this process was is stopped, and religious and national-cultural projects have been again handed over to archive.

ԾԱՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. Acheson D., Present at the creation, my years in the state department, New York, 1949, p. 196.
2. «Անյալուտ», 9. IX. Թիբլորթ, 1974:
3. Hostler Ch., Turkism and the Soviets, London, 1957, p. 187.
4. «Թուրքուզուր», 20. IX., Չրամսիա, 1947:
5. Հայաստանի Ասզգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 326, ց. 1, գ. 199 (Թուրքիայի ԱՄՀԿ դեսպանատան ռե՛նիբնոտի տեղեկամբները «Թուրքասայաստանի դիվանագիտական ակտերի պատմության և արևելյան վիլայեթների մասին բոլորական ճանաչի և պաշտոնական շրջանակների զեբարքերմոնքի մասին»), ք. 28:
6. Նույն տեղում:
7. Avcioğlu D., Milli Kurtuluş Tarihi, Üçüncü kitap, İstanbul, 1974, s. 1471.

8. "Ulus", 15. V, İstanbul, 1966.
9. ՀՀ ՊԱՍՍ Արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, Օսկար Կրեյկովի օրոցում, 1947, Отделкавказского Американской академией политике, с. 18.
10. "Пресса", 28. X, М., 1947.
11. "Труд", 29. IX, М., 1947.
12. Լազնյան Գ., Հարստեան եւ Հայ Դատը հայ եւ սոս արարեթորթններն յայնի սով, Կապիթը, 1957, էջ 365-366:
13. Burden A., Armenia, Political and Ethnic Boundaries, 1875-1948, U.K., 1998, p. 1053-1059.
14. Armenian Claims in the light of documents, Memorandum submitted to the United Nations organization meeting in London, January 10, 1946, Alexandria, 1946, p. 6.
15. "New York Times", 6. II., New York, 1946.
16. Oğaylarla Türk dış Politikası (1919-1973). Üçüncü baskı, Ankara, 1974, s. 426-427.

ՄՈՆԹԱԶՆԵՐԻ ՕՍԻԴ

(ԱԻ)

ՍԱՍԱՆՅԱՆ ԻՐԱՆՈՒՄ ԶՐԻՍՏՈՆՅԱՆԵՐԻ ԴՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԻ ԸՈՒՐՋ

Սասանյանների հարստության ժամանակաշրջանում քրիստոնյաների կյանքին անդրադառնալուց առաջ, անհրաժեշտ է նախ անդրադառնալ քրիստոնեության պատմությանը: Սկզբում քրիստոնյաներն ու հրեաները միմյանց շատ մտա ու միմյանց նման էին ու նրանց միջև գրեթե տարբերություններ չկային: Նրանց քարոզած գաղափարախոսությունների, ինչպես նաև կրոնական ծեսերի միջև կարելի է բազմաթիվ ընդհանրություններ նկատել: Ըստ էության, քրիստոնյաներն այն հրեաներն էին, որոնք հավատացին Հիսուս Քրիստոսին, սակայն, ի տարբերություն վերջիններիս, հրեաները մերժեցին ու բացառեցին Քրիստոսի մարգարեությունը¹:

Արչակունիների բազավոյությունում քնակվում էին բազմաթիվ ազգեր, որոնք դավանում էին զանազան կրոններ: Քրիստոնյաները Արչակունիների օրոք գոյություն ունեին ոչ միայն Եդեսիայի շրջանում, որը քրիստոնյաների կարևոր կենտրոններից մեկն էր այլև մ. ք. I դարի երկրորդ տասնամյակում նրանք մտան Ադիաբենեի տափաստաններ², որը հրեաների բնակության շրջաններից էր: Քրիստոնյաների տեղաշարժը դեպի հիշյալ տափաստանները հիմնականում տեղի էր ունենում քրիստոնեության գաղափարախոսությունը քայսզելու և նրա սանձամենքն ընդլայնելու նպատակով: Արդեն մ. ք. երրորդ տասնամյակում, քրիստոնյա հավատացյալները կարողացան Միջագետքում և Իրանի արևելյան տարածքներում նոր հետևորդներ ձեռք բերել: Այդ թվում, անհրաժեշտ ենք համարում հիշատակել, որ մ. ք. IV դարասկզբին Հայաստանը լինելով առաջինն աշխարհում, քրիստոնեությունն ընդունեց որպես երկրի պետական կրոն³: Մ. ք. I դարի երկրորդ տասնամյակի ընթացքում Արչակունյաց հարստության ամբողջ տարածքում ալազորեն աճում ու բազմանում էին

քրիստոնյաների շարքերը, հիմնականում՝ պարբերների միջոցով: «Կերփիններս, երեսների փրկության, ինչպես նաև նրանց մեջ քրիստոնեության տարածման նպատակով, բազմիցս կատարվի պատերազմներ էին մղել վերփիններիս թշնամիների ու հակառակորդների դեմ: Այդ պատերազմներից էին Բակուր թագաժառանգի հարձակումները Սիրիա և Պաղեստին, որի հետևանքով նա ազատագրեց իլյյալ տարածքներում գերված ու ճնշված երեսներին: Հրեաները ի պատիվ իրենց փրկիչ Բակուրի, նրան, հենց այդպես էլ «փրկիչ» անվանեցին»⁴:

Համաձայն «Պոլինոսի» Հռոմում՝ հռոմեկան տիրապետության սահմաններում, ինչպես նաև նրա ազդեցության տակ գտնվող բոլոր երկրներում հետապնդվում և մահապատժի էին ենթարկվում քրիստոնեություն դավանողները⁵: Հռոմեական կայսր Տրայանոսի օրոք, քրիստոնյաները մահվան էին դատապարտվում, սակայն բոլոր նրանք, ովքեր հրաժարվում էին քրիստոնեական դավանանքից, և ընդդիմանում էին քրիստոնեությանը՝ ներմամ էին արժանանում⁶: Սասանյանների դինամոստիայի իլինադյումանք և Արտաշիլ I-ի տիրակալության օրոք (226-241թթ.), Սասանյանների քաղաքականության մեջ ակնառու փոփոխություններ տեղի ունեցան: Սակայն, հրե Արտաշիլը արքան, իր խորհրդատու Տանոսարի առաջարկով որոշեց վերանայել երկրի կրոնական կառույցն ու նպատակահարմար գտավ Իրանի կրոնական հարցերում մի շարք փոփոխություններ մտցնել, դա առաջ բերեց քրիստոնյաների անհամաձայնությունն ու հակակրանքը⁷: Արտաշիլ Պապականը ևս որոշեց երկրում քնակվող բոլոր ազգերին ու տարբեր դավանանքներին հարող փոքրամասնություններին տոխպել արևի ու կրակի պաշտամունքը, այլ կերպ ասած՝ զրադաշտությունը⁸:

Շապուհ I-ի տիրապետության ժամանակաշրջանը (241-272թթ.) համարվում է Սասանյանների տիրապետության սահմաններում քնակվող քրիստոնյաների զարգացման, բարգավաճման և խաղաղ կյանքի հատվածներից մեկը: Այլ կերպ ասած, Շապուհ արքան խաղաղության, հաշտության և կրոնական ազատության կողմնակից էր, որի տիրապետության օրոք քրիստոնյաներն Իրանում մեծ տարածում գտան՝ հիմնականում բազմաթիվ արևելյան տարածաշրջաններում: Կառուցվեցին եկեղեցիներ, որոնցում հիմնականում հունարեն և ասորերեն լեզուներով կատարում էին քրիստոնեական

արարողություններ ու կրոնական ծիսակատարություններ, որոնք ուղեկցվում էին երգեցողությամբ¹¹։ Մակայն, որոշ ժամանակ անց, դարձյալ քրիստոնյաները հետապնդվեցին Մասանյանների խաչորսագլուխ հոգևորական Կարոյի կողմից¹²։ Հենց նրա խորհրդով էլ, Կարահերան (Վրան) II (274-293թթ.) վավերագրեց քրիստոնյաների ոչնչացման հրամանը։ Այս հրամանը պատմության փաստագրական աղբյուր հանդիսացող էջերում, համարվում է Մասանյանների կողմից քրիստոնյաների նկատմամբ կիրառված առաջին խիստ ու անողոր թունությունը։ Համաձայն պահպանված աղբյուրների՝ կրեաները նույնպես Մասանյանների օրոք զրկվել էին Արշակունիների ժամանակաշրջանում ունեցած կրոնական խաղաղ կյանքից ու բարենպաստ պայմաններից¹³։

Շապուհ I-ի ձերբակալում և խուզիստան ուղարկած գերիների շարքում կային բազմաթիվ քրիստոնյաներ, որոնց նա բուրսատրում էր առանց որևէ ասանանափակության կատարել իրենց կրոնական արարողություններն ու քրիստոնեական ծիսակատարությունները¹⁴։ Նույն ժամանակաշրջանում, Հռոմեական կայսրության տալամքում քրիստոնեությունը դեռևս պետական կրոն չէր համարվում, քանի որ վերջինս հակադրվում էր հեթանոսական բազմաստվածությանն ու հռոմեացիների կողմից պաշտվող մարդկանց ու կուղերին։ Հռոմեացիները չէին հանդուրժում քրիստոնեությունն ու յատկապես պատիժների էին ենթարկում քրիստոնյաներին։ Օրինակ, Վալերիանոս կայսեր ժամանակ, որը 261թ. դաժան պարտության էր կրել Շապուհ I-ից, տեղի ունեցան քրիստոնյաների նկատմամբ ամենադաժան ու բարբարոսական հալածանքները։ Իսկ արդեն Դիոկղետիանոսի ժամանակ, սպանում էին Մանիի ուսմունքի հետևորդներին։ Մակայն, այնուամենայնիվ, քրիստոնյաների շարքերը օրբաօրե խտանում էին և քրիստոնեական համայնքը գնալով ավելի ու ավելի էր ծաղկում ու հզորանում։

Համաձայն Շապուհ II-ի (309-379թթ.) մի հրամանագրի՝ պահանջվում էր առանց քրիստոնյաներին զբալու, նրանցից ծանր հարկեր գանձել, քանի որ նրանք բնակվում էին Իրանի տարածքում, սակայն դեռ մնում էին հռոմեական կայսեր բարեկամները։ «Իրանի քրիստոնյա մահատակները» զբքում մանրամասն նկարագրվել են քրիստոնյաների նկատմամբ կիրառված բարբարոսությունների ու դաժան հալածանքների նկարագրությունները։ Կան փաստեր, քն

ինչպես մի շարք փախստականներ, որոնք ապաստան էին գտել Հոշ (Մուգա) քաղաքում, դաժանորեն կործանվեցին՝ Շապուհի հրամանով այնտեղ ուղարկված 300 ռազմական փղերի ոտքերի տակ: Ըստ ասորական աղբյուրների՝ քրիստոնյաների նկատմամբ վարած այս հալածանքները շարունակվել են երկու տարի¹⁷: Շապուհ II-ի հրամանով մահապատժի են ենթարկվում այն եկեղեցական գործիչները, ովքեր եկեղեցիներ 1 ին կառուցել և որոշ իրանցիների դարձի էին բերել¹⁸:

Համաձայն պահպանված որոշ տեղեկությունների, Արտաշիս II նույնպես դավանել է քրիստոնեություն: Իսկ ավելի ուշ, Շապուհ III (382-388թթ.) խաղաղ ու բարեկամական քաղաքականություն է վայել քրիստոնյաների և Բյուզանդական կայսեր նկատմամբ¹⁹, իսկ Հազկերտ I առավել ցեղն ու զինող է եղել քրիստոնյաների նկատմամբ, քան նրանից առաջ գահակալած նախալս աբղաղները²⁰: Վարահրան (Վրան) V-ը, Հազկերտ I-ի որդին ու գահակիցը, 422թ. բյուզանդիացիների հետ ստորագրեց բարեկամական պայմանագիր, համաձայն որի, Իրանում բնակվող քրիստոնյաներին կրոնական ազատություն է շնորհվել, և նրանց բույրատրվել է, որպեսզի ազատորեն իրականացնեն իրենց կրոնական արարողություններն ու ծիսակատարությունները: Սակայն, Մասանյան մոզապետներն ու հոգևորականները քրիստոնյա հոգևորականներին մեղադրել են իրենց տաճարների ավերման ու դրանց տեղում եկեղեցիների կառուցման մեջ, ինչի հետևանքով էլ, նրանց դաժանազին պատիժների են ենթարկել:

Իրանում բնակվող քրիստոնյաների ամենասարսափելի ու դաժան ժամանակներից են համարվում Հազկերտ II-ի (438-457թթ.) տիրապետության տարիները: Նա իր հազարապետ Մինրնիրոսնի խորհրդով հայ ժողովրդին ստիպում է հրաժարվել քրիստոնեությունից, և ընդունել Մասանյանների զրադաշտական կրոնը: Սույն նպատակից ելնելով, նա ավելի քան 700 մոզեք է ուղարկում Հայաստան, որպեսզի ավերեն եկեղեցիներն ու դրանց փոխարեն կրակաբաններ կառուցեն: Հազկերտ I-ից հետո պարսից քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ համեմատաբար մեղմանում է: Ավելին, հայերին բույրատրվում է ազատորեն նրա մուտք անել իրանական աբղաղից և ստանձնել կարևոր պաշտոններ: Այնուամենայնիվ, հայերը՝ որպես կրոնական փոքրամասնություններ, պարտավորվում էին ծանր հարկեր վճարել Մասանյան արքունիքին:

Խոսքով 1 ժամանակ նույնպես քրիստոնյաներն ռոնեցել են կրոնական ազատություն եկեղեցիների կառուցման և կրոնական արարողություններ կատարելու հարգում¹⁷: Նրանք գրադեցնում էին Սասանյանների պետության զանազան արքունական պաշտոններ: Իսկ Խոսքով 1-ի որդի Ուրմիզ IV-ի հրամանով պարսիկները պարտավորվում էին հովանավորել քրիստոնյաներին, և օժանդակել վերջիններին եկեղեցիների պահպանման և նորոգման հարգում:

Խոսքով II-ի տիրակալության ամբողջ ընթացքում քրիստոնյաներն ապրում էին կատարյալ խաղաղության մեջ, նրանց միակ տանձանափակումը կրոնական քարոզության անթույլատրելիությունն էր: Խոսքով Փարսիզի տիրապետության ժամանակ և նրա իսկ նրամանով վերանորոգվում, կառուցվում են բազմաթիվ եկեղեցիներ:

OMID MONTAZERI

(IOS)

ON THE SITUATION OF CHRISTIANS IN SASSANID IRAN

Before the Sassanid the Christian minority had independence and when the king Artashir established new government the policy was changed and spirituality take a lot of power. In that period in Roman Empire was accepted Christianity and this case was important reason for annoy minority in Iran.

ՄԱՆՈՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Nyberg H. S., Die Religionen des alten Iran, Leipzig, 1938, S. 288.
2. Իրանի պատմական կրոնները, Սամեդիե Յուսեփ Էրզնե Նաթ Աբադիի թարգմանությամբ, Քեհրան, 1353, էջ 114 (պարսկ.):
3. Նույն տեղում, էջ 116:
4. Պիզուլակայա Ն., Իրանի քաղաքները պարթևների և սասանյանների ժամանակ, Էնայաթ Օլյան Բեգաշի թարգմանությամբ, Քեհրան, 1369, էջ 176 (պարսկ.):
5. Hantsch R., Über die Frühesten Arier im Alten Orient, Berlin, 1962, S. 338.
6. Գրիչևսկի Ռ., Իրանը սկզբից մինչև իսլամ, Մոնթանազ Մեդինի թարգմանությամբ, Քեհրան, 1376, էջ 93 (պարսկ.):
7. Քեհրիզի Իրանի պատմությունը, Հասան Ամուշի թարգմանությամբ, հ. III, Քեհրան, 1380, էջ 63 (պարսկ.):
8. Փիրմուս Հ., Իրանի պատմություն, Քեհրան, 1323, էջ 107 (պարսկ.):

9. Սասանյանների բազմությունը, Քուրաթ Ղարյան, Մերթվա Սարբ Նարի բարձանությունը, Ձեռնան, 1386, էջ 71(պարսկ.):
10. Սասանյանների իսաբանությունը, Անուշ Քախազն, Եղիմե Մելքարյանի բարձանությունը, Ձեռնան, 1385, էջ 45 (պարսկ.):
11. Հիմա Թ., Կարտլիի պատմությունները, Էդերաս Վիրապ Բաշայի բարձանությունը, Ձեռնան, 1371, էջ 25 (պարսկ.):
12. Իրախուս Մ., Ղարախանների փառաբանությունը, Սահմուշ Քուրդի բարձանությունը, Ձեռնան, 1387, էջ 141(պարսկ.):
13. Ջրխաննան Ա., Իրանը Սասանյանների տոհմ, Բաշիտ Տասնմիկ բարձանությունը, Ձեռնան, 1313, էջ 168 (պարսկ.):
14. Ունեթեր Ա., Իրանն ու Հոմեր պայքարների ու կարևորության իրազմարկում, Ջեքրավու Տահանյարի բարձանությունը, Ձեռնան, 1386, էջ 196 (պարսկ.):
15. Ստեփանոզ Կ., Սասանյանների տիրապետության խնդիրների շուրջ, Ջազեմ Ջազեմ զարի բարձանությունը, Ձեռնան, 1313, էջ 168 (պարսկ.):
16. Ջրխաննան Ա., Տշվ աշխ., էջ 95:
17. Մեջփասն Ք., Սասանյանների պատմության եղանակը, Ջեքրավու Տահանյարի բարձանությունը, Ձեռնան, 1384, էջ 115 (պարսկ.):

ՄՈՎՍԵՄՅԱՆ ԲԱԳՐԱՏ

(ՄԻ)

ԲՈՐՉԱԼՈՒԻ ԳԱՎԱՌԻ (ԼՈՌԻ) ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅՈՒ ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ԵՎ ՎՐԱՅ-ՍԴԻՐԵՋԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵԶՍՈՒՄ (1918-1921թթ.)

1783 թվականին կնքված ռուս-վրացական Գլխորդիկյան պայմանագրով հաստատվեցին Ռուսաստանի հովանու տակ անցնող Արևելա-Վրացական թագավորության սահմանները, որոնք իրենց մեջ ներառում էին պատմական Հայաստանի Գուգարաց աշխարհի մի մասը կազմող Լոռվա տարածքը:

1801թ. Արևելա-Վրացական թագավորության վերազումից հետո Լոռին ևս հայտնվեց անմիջապես Ռուսաստանյան կայսրության կազմում: 1840-ական թվականներին ցարական Ռուսաստանի կողմից Անդրկովկասում կատարվող վարչատարածքային քաժանման հետևանքով Լոռին, ինչպես նաև Ջավախքը հայտնվեցին Թիֆլիսի նահանգի կազմում:

1905-1907թթ. հեղափոխությունը Ռուսաստանում խթանեց ազգային էթնոմալիցիներին վերաբացմանը: Անդրկովկասում վարչատարածքային նոր վերաբաժանման խնդիրն այնքան ծանրացավ, որ արդեն 1909 և 1916թթ. ցարական իշխանությունները քննարկումներ էին կազմակերպել այդ հարցի վերաբերյալ: Առաջարկվում էր վերածնել Անդրկովկասի նահանգները՝ ըստ ազգաբնակչության թվաքանակի: Հայ նասարակական և քաղաքական գործիչները, ցարական իշխանությունների ուշադրությունն էին հրավիրում Թիֆլիսի նահանգում գտնվող հայաբնակ տարածքներին խնդրին: Մոտ 3200 քառ. կմ տարածք ունեցող Բորչալուի գավառի քնակչության մեծ մասը հայեր էին, որոնք կոմպակտ քնակվում էին նրա հարավային և արևմտյան մասերում: 1916թ. հայերի թիվն այդ

գավառում հասնում էր 63 702 քմակյի կամ գավառի քնդհանուր քնակչության 69 351 հոգուց 75 տոկոսը¹։

1916ր հայկական կույճն առաջարկեց անբողջ Անդրկովկասը վերաբաժանել ըստ ազգաքնակչության համամասնական քանակի։ Հայրի առնելով, որ հայերը կազմում էին տարածաշրջանի քնակչության 29% -ը, վրացիները 28, և բարբրները մոտ 43, առաջարկվում էր Անդրկովկասի տարածքի 29 % -ը տալ հայերին, 30 % -ը՝ վրացիներին և 41 % -ը՝ մանենդականներին²։

Փետրվարյան Հեղափոխությունից հետո 1917թ. ամռանը Ռուսաստանյան նոր կառավարության Ներքին գործերի նախարարության հովանու ներքո Անդրկովկասի զեմստվաների նոր կառավարման դրույրներ ճշակելու նպատակով խորհրդակցություն նրավիրվեց։ Հայոց Ազգային խորհուրդը ներկայացնող Ա. Խատիսյանը և Ա. Շահխաբունյանցն առաջարկեցին իրականացնել էրնիկական սկզբունքով տարածաշրջանի նոր վարչատարածքային քաժանում. դուրս բերել Թիֆլիսի նահանգի կազմից Ախալքալաքի և Բորչալուի գավառները։ Հանձնաժողովը որոշում է, որ «Ալեքսանդրապոլի, Ախալքալաքի, Լոռու, Կարսի և Կաղզվանի գավառներից կազմավորվում է նոր՝ Ալեքսանդրապոլի հայկական նահանգը»³։ Որոշումն ուղարկվում է Ռուսաստանի ներքին գործերի մինիստրության հաստատմանը, որից հետո՝ Անդրկովկասի հատուկ կոմիտե /ՕԶԱԿՈՄ/։

ՕԶԱԿՈՄի կողմից երկրամասի վարչական վերաբաժանման հարցը լուծելու համար սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին նրավիրվում է հատուկ հանձնաժողով։ Պատրաստվեց նախագիծ, ըստ որի՝ ազգային հիմքի վրա Բորչալուի գավառի հարավային մասն առանձնացվում էր Թիֆլիսի նահանգի կազմից՝ Ախալքալաքի գավառի հետ միասին⁴։

Վրացական կողմը դեմ արտահայտվեց նախագծին պնդելով, որ այն խախտում է Վրաստանի և Ռուսաստանի միջև 1783թ. կնքված պայմանագիրը։ Հանձնաժողովում մահ կարծիք հնչեց, որ «տարածքների վերանայուրը կարող է հայ-մուսուլմանական նոր քախումներն տեղիք տալ»⁵։

Իշխանության փոփոխությունը Ռուսաստանում 1917թ. հոկտեմբերին և Սեյմի կողմից Անդրկովկասի անկախ հռչակումը ժամանակավորապես դադարեցրեց Բորչալու գավառի ապագայի վերաբերյալ քննարկումները, իսկ Անդրֆեդերացիայի կազմալուծումից և

անկախ հասնապետությունների ձևավորումից հետո Ախալքալաքի և Լոռու պատկանելության հարցը սկսում է լրջորեն սքել կրկնվող հարաբերությունները Հայաստանի և Վրաստանի միջև:

Բորչալուի գավառը Ջալալաբադի օկրուգի, Սղմախի և Թիֆլիսի գավառի մոտարձանական շրջանների պատկանելության հետ միասին խնդրի առարկա է դառնում մահ Ալյքրեցանի և Վրաստանի հարաբերություններում: Այս շրջանների պատկանելության հարցը լուծելու համար ալյքրեցանական կառավարող շրջանակներն առաջարկում էին Թիֆլիսին ստեղծել սահմանազատող հանձնաժողով:

Վրացական կողմը կտրականապես մերժում էր սահմանազատման բոլոր առաջարկները՝ պնդելով, որ «Թիֆլիսի ամբողջ մահանգն անվիճելիորեն պատկանում է Վրաստանին»⁶: Մայրահեղ դեպքում Թիֆլիսը պատրաստ էր ոչոչ զիջումների գնալ միայն Ջալալաբադի հարցում՝ քացառելով որևէ այլ սահմանազատում⁷:

1918թ. հունիսի 5-ին կառավարության նիստում ընթերցվեց «Բորչալուի գավառում իրադրության և Վրացական պետության ճշտզրիտ սահմանների հստակեցման ակնբաժնշտության մասին» զեկույցը, որից հետո կառավարությունը որոշեց հանձնարարել զինվորական նախարարին զորքեր տեղակայել Բորչալուի, Սղմախի և Թիֆլիսի գավառներում՝ «ներկայումս գոյություն ունեցող սահմանների պաշտպանության համար»⁸: Նույն օրը ստեղծվեց հատուկ հանձնաժողով՝ Գ. Օնիաշվիլու և Ալ. Մոլիվանու մասնակցությամբ:

Վրաստանի Հանրապետության սահմանները որոշելու նպատակով հունիսի 11-ին կառավարությունը որոշեց ստեղծել նոր սահմանային հանձնաժողով՝ Իր. Մերեքելու, Գ. Օնիաշվիլու, Պ. Ինգոբրդվալի, զեներալ Օդիշելիձեի մասնակցությամբ: Արդեն նույն օրը Պ. Ինգոբրդվան հանդես եկավ զեկույցով, լրատ որի՝ «Վրաստանը պետք է գտնվի տնտեսական և ռազմավարական տեսակետներից հարմար սահմաններում»⁹: Ըստ զեկույցի՝ Վրաստանի հարավային և արևելյան սահմաններն անցնելու էին Փոքր Կովկասի լեռնաշղթայով, Բորչալուի գավառի հարավային սահմանի մոտով՝ Կաթաքիլիսայից հարավ, հասնում են Մևանա լճի հյուսիսային ափ, անցնում հյուսիս՝ Աղսբախ գետով, հասնում Ջեզան կայարան, ընդգրկում Ջալալաբադ օկրուգը և ավարտվում Միլավատ լեռով:

Աղքերջանական կողմը փորձեց հարցը լուծել Գերմանիայի միջոցով, և 1918թ. դիմեց թիֆլիսում Գերմանիայի զինվորական ներկայացուցիչ Ֆոն Կրեսին: Կառավարության նամակում նշվում է, որ «Բորչալուի մուսուլմանները տեղի հայության կողմից ենթարկվում են բռնությունների, ինչը հաճախ հովանավորվում է վրացական և գերմանական գործերի կողմից»: Աղքերջանի վարչապետ Խոսե Խոյսեկն սպահանջեց դադարեցնել «բռնությունները, հայության նաչվին հատուցել մուսուլմանների կրած վնասները», դադարեցնել Վրաստանի կառավարության կողմից «մուսուլմանների զինաթափումը» կամ այն կիրառել աղջ քնակալության հանդեպ¹⁰:

Ի սպաստախան Վրաստանի արտգործնախարար Ռամիշվիլին հանդես է եկել նայտարարությամբ, որ «Բորչալուի գավառը միշտ մտել է Վրաստանի կազմի մեջ և չի եղել վեճի առարկա, բեև նրա էթնիկական կազմը միատարր չէ»: «Վրաստանն անընդունելի է համարում իր արևելյան սահմանի քննարկումը և պահանջում է այդև յմիջամտել իր ներքին գործերին»,- նշել է նա՝ նախնելով, որ Ջաջաֆալայի օկրուգը, Ղարայազին և աղջ Բորչալուի գավառը կազմում են Վրաստանի անբաժան մասը և Աղքերջանը պետք է դրա հետ հաշվի նստի¹¹:

1918թ. վերջից վրաց-աղքերջանական հարաբերություններն ավելի կայունանում են. տարածքային հարցը նարքվում է Անդրկովկասում Գերմանիայի և Թուրքիայի ազդեցության գոտիների միջև քաժանարար գծերի հաստատմամբ, ինչի արդյունքում Ջաջաֆալայի օկրուգը մնում է Աղքերջանին, իսկ Թիֆլիսի նահանգի մուսուլմանաբնակ տարածքները, այդ թվում նաև Բորչալուի գավառը՝ Վրաստանին:

Հայաստանի հետ վրացական կողմը ոչ միայն չկարողացավ հարցը լուծել քաղաքակիրթ ճանապարհով, այլ փորձ կատարեց անել դա յուրովի: Թուրքական գործերի կողմից Թիֆլիսի հայաբնակ տարածքներից նահանջին զուգահեռ, վրացական իշխանությունները շտապում են գործեր մտցնել այդ շրջանները: Հայաստանի և Վրաստանի միջև սպառնալից է սկսվում ղեկտեմբերի սկզբներին, այն ժամանակ, երբ վրացական գործերը փորձում են հնազանդեցնել Լոռվա հայ քնակալությամբ՝ ռմբակոծելով հայկական գյուղերը¹²:

Երկու շարք տեսած ռազմական գործողությունների արդյունքում հայկական զորամասերին հաջողվեց զրսովել Բորչալու գավառի մեծագույն մասը: Լոռվա սլատկանելության հարցին միջամտեցին

դաշնակից երկրները, որոնց Յախածեռնությունը 1919թ. հունվարի 7-ին քաղվեց հայ-վրացական կոնֆերանսը: Կոնֆերանսի շրջանակներում 1919թ. հունվարի 17-ին կողմերը պայմանագիր կնքեցին, ըստ որի Լոռիում ստեղծվում է չեզոք գոտի՝ Անգլիայի վերահսկողությամբ զեներալ-մահամզապետության կարգավիճակով: 1919թ. մայիսի 14-ին Թիֆլիսում ստորագրվում է մահ Հայ-Վրացական «Ժաղաղության պայմանագիրը»:

Քննարկ դաշինքի պարտությունն Առաջին աշխարհամարտում ստիպեց ոչ միայն Աղբյուրանին, այլ մահ Վրաստանին փոխել իրենց քաղաքականությունը տարածաշրջանում և դիմել ավելի մեղմ և զեջումային քաղեքի: 1919թ. փետրվարի 21-ին Վրաստանի արագործնախարար Է. Գեղեկյուրին հայտագիր ուղղեց Հայաստանի, Աղբյուրանի և Լեռնակաճների Հանրապետության ղեկավարություններին՝ Կովկասյան հանրապետությունների խորհրդաժողով գումարելու առաջարկով: Ըստ վրացական կողմի հավաստիացման՝ այն միտված էր լինելու «զուծել հանրապետությունների միջև երկաթուղային հաղորդակցության կամեմակարգման» փոստ-ինեագրային կապի հաստատման համար համաման օրենսդրական ակտերի ընդունման, մաքսային, ֆինանսական և ապրանքափոխանակության հետ կապված հարցեր»¹³:

Աղբյուրանն իր հերթին առաջարկեց քննարկել մահ քաղաքական հարցեր, մասնավորապես, Կովկասյան հանրապետությունների կողմից փոխադարձ ճանաչման, ինչպես մահ համամայնության զարու միջոցով սահմանային վեճերի կարգավորման խնդիրները: Հայաստանը հայտարարեց, որ կովկասյան հանրապետությունների անկախության ճանաչումը պետք է տեղի ունենա միայն տարածքային բոլոր վեճերը լուծելուց հետո, այն էլ ոչ թե քառակույմ, այլ երկկողմ ֆորմատով¹⁴:

Նորհրդաժողովը քաղվեց 1919թ. ապրիլի 25-ին, իսկ մայիսի 14-ին կայացավ տարածքային վեճերի լուծման ընդհանուր սկզբունքների մշակման հանձնաժողովի նիստը: Հանձնաժողովի քննարկումների ժամանակ աղբյուրանական կողմը պնդում էր, որ տարածքային հարցերը լուծելիս առաջնայինը պետք է հաշվի առնվի տնտեսական սկզբունքները, իսկ հայկականը՝ ազգային ինքնորոշման: Վրացական կողմը զեմ էր դուրս գալիս ազգային ինքնորոշման սկզբունքով ղեկավարվելուն՝ պնդելով, որ վեճելի հարցերը պետք է լուծվեն

պետությունների պատմական-ռազմավարական սահմաններից կլնելով¹⁵.

Այնպես 1919թ. սկզբներին, երբ գավառի պատկանելության հարցը լրջորեն քննարկվում էր երկկողմ և եռակողմ քանակցություններում, այնուպես բնակվում էր մոտ 64 հազար հայ, 7600 մուսուլման և 1150 վրացի¹⁶. 1919թ. ապրիլի 22-ի դրությամբ, միայն Բորչալուի ու Փամբակի շրջանների սահմաններում ապրում էր արդեն 105 հազար հայ, 15 հազար մուսուլման, 420 վրացի և 13 հազար՝ այլազգի¹⁷.

Տարածքային խնդիրների լուծման անհրաժեշտությունը հետզհետե դառնում է երկրաբնական Վրաստանի և Ադրբեջանի կողմից Անդրկովկասյան կոնֆեդերացիա ստեղծելու գաղափարի ազդեցության ներքո: Վերջիններս զանկանում էին ստորագրել եռակողմ ռազմապայտպանական պայմանագիր՝ Հյուսիսայի կովկասից Ադրբեջանի վրա Գեոնիկիների ուժերի հնարավոր հարձակման դեմ համատեղ պայքարելու համար: Հայաստանը հրաժարվում է այդ միաձայնակցությունից: Այնուամենայնիվ, 1919թ. հունիսի 16-ին վրաց-ադրբեջանական պայտպանական դաշինքը ստորագրվում է¹⁸.

Բորչալու գավառի հարցը համվում է վրաց-ադրբեջանական հարաբերությունների օրակարգից դեռ 1918թ. վերջերից, երբ Գեորմանիայի և Թուրքիայի միջև տեղի է ունենում ազդեցության ոլորտների սահմանագատումը: Հայ-վրացական հարաբերություններում հարցը լուծվում է երկու երկրների խորհրդայնագումից հետո, երբ 1921թ. Ախալաբաքի գավառը տրվում է Վրաստանին, իսկ Լորին՝ Հայաստանին:

BAGRAT MOVSESYAN

(IOS)

THE ISSUE OF BORCHALU REGION (LORI) POSSESSION IN THE CONTEXT OF ARMENIAN-GEORGIAN AND GEORGIAN-AZERBAIJANI RELATIONS (1918-1921)

Lori, as part of historical Armenia, appeared in the intricate turmoil of the Armenian-Georgian and Georgian-Azerbaijani relations, due to the policy led by the Tsarist Russia.

The issue of regional possession came to be more strained following the collapse of the Russian Empire and the formation of three independent states in the

Transcaucasia. Azerbaijan and Georgia managed to find a solution in favor of their territorial ambitions towards Armenia, though, Yerevan and Tbilisi conflict brought about military actions.

The conflict was settled only in 1921 after the establishment of the Soviet regime in Armenia and Georgia.

ՍՄՍՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Шахатунян А., Административный округ Закавказского края, Тифлис, 1918, с. 71-72.
2. ՀԱՍ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 61, ք. 1:
3. ՀԱՍ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 61, ք. 3:
4. Шахатунян А., Աշգ. աշխ., էջ 136-137:
5. ՀԱՍ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 61, ք. 5:
6. «Հարիզմ», # 151, Օգոստոսի 1, Թիֆլիս, 1918:
7. Авакош Э., Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг., Париж, 1924, с. 57.
8. Из истории армяно-грузинских отношений, Тифлис, 1919, ЦГНАГ, с. 10.
9. «Հարիզմ», # 117, Հունիսի 18, Թիֆլիս, 1918:
10. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, ЦГНАГ, с. 436-437.
11. «Հարիզմ», # 197, Սեպտեմբերի 29, Թիֆլիս, 1918:
12. Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Բնօրոք, 1958, էջ 220:
13. ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 149, ք. 11:
14. ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 149, ք. 15:
15. «Աշխատանք», # 104, մայիսի 25, Թիֆլիս, 1919:
16. ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 452, ք. 2:
17. Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 191, ք. 15:
18. "Наше время", #112, 21 июня, Баку, 1919.

ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ ԱՆՆԱ
(ԵՊՀ)

ՄԵԼԻՄ III-Ի ԲԱՐԵՓՈՒՈՒՄՆԵՐՆ ԸՐՊԵՍ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԿԱՅԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՆԱԽԱՏԻՊ

Օսմանյան կայսրությունը թե՛ իր սոցիալական, պետական և ռազմական համակարգի բնորոշ գծերով, և թե՛ այն քնակեցնող բազմազգ ժողովուրդներով համաշխարհային պատմության մեջ մի յուրահատուկ երևույթ էր: Այս կայսրության կազմավորումն ու ամփոփումը բազմաթիվ գիտնականների ուշադրության կենտրոնում են:

Շատ արևելագետների կողմից հատկապես մանրամասն է ուսումնասիրված 19-րդ դարի քարեփոխումների դարաշրջանը: Այս ժամանակահատվածում տեղի ունեցած իրադարձությունների ուսումնասիրությունը կարևոր է այն պատճառով, որ վերջինս քանակի է կայսրությունում տեղի ունեցած հետագա իրադարձությունները պարզաբանելու և ճիշտ գնահատելու համար:

Արդեն 18-րդ դարի կեսերից երբեմնի իզոլացումը կորցնել սկսող Օսմանյան կայսրությունը կանգնել էր նվրապական տեքություններից կախվածության մեջ ընկնելու լուրջ վտանգի առջև: Ստեղծված վտանգը կանխելու համար ձեռնարկվեցին մի շարք քարեփոխումներ, որոնք հիմամական միտում ունեին նրկվող տանել դեպի նվրապականացում: Այդ ուղղությամբ առաջին քայլերը ձեռնարկվեցին Սելիմ 3-րդի (1789-1807) և Մահմուդ 2-րդի (1808-1839) օրոք, որոնք սկզբը դրեցին քանդիմության քարեփոխումներին:

Օսմանյան կայսրությունը 18-րդ դարի վերջին ծայրաստիճան հետամնացության եզրին էր կանգնած: Սակայն այս գործընթացի սկիզբը նշմարելի է դեռ ավելի վաղ ժամանակներում: 1699թ.-ի հունվարի 26-ին կնքված Կարլովիցի պայմանագիրը (Karlofca Antlaşması) վերջ դրեց Օսմանյան կայսրության «վերելքի» ժամանակշրջանին: Սկսվեց, ինչպես Մուրադ Աքսոյն է նշում, «կանգառի ու հետընթացի» մի շրջան¹:

Երբ 1789-ին Սելիմ 3-րդը ժառանգեց օսմանյան գաղղ. կայսրությունը դեռ չարտահանում էր սլավոնացիները Ռուսաստանի դեմ. իսկ այդ սլավոնացիներն ամբողջապես տարած ծանր պարտությունը ստիպեց սուլթանին մտածել բարեփոխումների մասին: Սելիմ 3-րդի նախագծած և մասնակիորեն իրականացրած բարեփոխումների քննադատությունը ստացավ "nizam-i cedit" («նոր համակարգ»): Իսկ ինչ էլ իրենից ներկայացնում nizam-i cedit-ը: Քանի որ Սելիմ 3-րդը երկրի քայքայման պատճառով տեսնում էր ռազմական սլավոնացիների մեջ. իսկ վերջիններս էլ բանակի քայքայման արդյունք էին, Սելիմը նախևառաջ նրազում էր ազատվել ենիչերիներից և ստեղծել նոր բանակ, որը կհամապատասխաներ այդ ժամանակի եվրոպական բանակի չափանիշներին: Այդ իսկ պատճառով ձեռնարկված նոր միջոցների հիմնական շնչողը դրվեց ռազմական և ռազմածովային դպրոցների, զինամթերքի և զենքի պահեստների և նոր բանակի հիմնադրման վրա²: Ստեղծված նոր բանակը սկսեց կոչվել nizam-i cedit: Այն անկախ էր ենիչերիներից, սակայն ձևակերպումն քննարկված էր բոստանջրների (պալատական և քաղաքային պահակազոր) կազմի մեջ և պայտոնապես ստացավ bostanci tinfekci ocağı (պալատական նետաձիգների կորպուս) անվանումը: Բայց այս ամենն արված էր միայն ենիչերիներին չզգոթելու համար³: Փաստացի. «Լոր գործերը» քաջարժակ ինքնուրույն զորամաս էին⁴:

Չորքի նոր կորպուսի կազմավորման համար հարկավոր էին դրամական միջոցներ, ուստի Սելիմ 3-րդի բարեփոխումներն առաջին հերթին ենթադրում էին ֆինանսական բարեփոխումներ: Ստեղծվեց «Լոր համակարգի դրամարկը»: Հրապարակվեց զորքը մատակարարելու մասին օրենքը: Չնավորվեցին ամբողջական զինվորական քաղաքներ՝ իրենց տնտեսությամբ, մզկիթներով, քաղցիքներով, կոթախներով և այլն: Լորայքների շարքին կարելի է դասել նաև ռազմաինժեներական ուսումնարանի հաստատումը Մուլիցում: Այն սկսեց կոչվել mühendishane: Ուսումնարանը ռազմական մասնագետներ էր պատրաստում ինչպես նավատորմի, այնպես էլ ցամաքային զորքերի համար: Մուլթան Սելիմն այս ուսումնարանին մեծ ուշադրություն էր դարձնում, անձամբ քննում էր ուսանողներին: Լոր դպրոցի համար Ֆրանսիայից ուղարկվում էին քաղմաքիվ գրքեր, որոնցից առավել կարևորները յարգմանվեցին բուրքերին⁵: Սելիմ 3-րդը վերստեղծեց

բորքական նավատորմը: Այս գործում մեծ է քափուղան-փաշա՝ Բյույուք Հոսեյնի վաստակը: Եւ Յրանսփայից հրավիրեց ինժեներ-կոնստրուկտոր Լեքքենին և ճեմարկեց նավատորմի վերտեղումը⁶:

Բազի ռազմական համակարգում իրականացրած փոփոխություններից Սելիմ 3-րդը վարչական ու կրթական համակարգում և առևտրում որոշակի նորամտծություններ կատարեց: 'Կրանցից էր, օրինակ, առանց վալիների միջամտության, ժողովայն կողմից այսմների ընտրությանը վերաբերող կանոնը և այլն⁷:

1805թ-ին Սելիմ 3-րդը որոշում ընդունեց «նոր համակարգը» տարածել Ռումելիայում: Բայց սա էլ հենց հանդիսացավ Սելիմի բարեփոխումների վերջի սկիզբը: 1806թ-ին, երբ «նոր համակարգը» հաստատելու նպատակով ուղարկվեցին Քադի Աբդուրահման փաշայի գլխավորած զորքերը, Ադրիանապոլիսում ենիչերիների ապստամբությունը անմիջականորեն սալառնաց գահին: Սարսափած սուլթանը հետ կանչեց Աբդուրահման փաշային: Ենիչերիների հանցնայ ռենցած վախը Սելիմ 3-րդին ստիպեց հրաժարվել բարեփոխման գործունեությունից⁸: 'Եւ մոտ մեկ տարի «նոր համակարգը» առանց հետագա զարգացման շարունակում էր գոյատևել: 1807թ-ի մայիսին յամաքների (ենիչերիական կորպուսի օգնական զորքեր) ապստամբությունը վերջ դրեց թե՛ «նոր համակարգին», և թե՛ Սելիմ 3-րդի գահակալմանը: Ապստամբած յամաքներն ու ենիչերիները սկզբում սուլթանից պահանջեցին լուծարել «նոր համակարգը», ապա հաշվեհարդար տեսան «նոր համակարգի» առավել այքի ընկնող գործիչների հետ, և վերջապես 1807թ-ի մայիսի 27-ին սուլթան Սելիմ 3-րդը դադարեց գահակալելուց⁹:

Սելիմ 3-րդի բարեփոխումների ծախսողումը պայմանավորված էր մի շարք գործոնների առկայությամբ: Առաջին հերթին Սելիմ 3-րդը, ձգտելով կանխել կայսրության մասնատումն ու անկումը, ցանկանում էր ամուր պահել ինքնակալ իշխանությունը: Բայց սուլթանը հաշվի չէր առնում Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող ոչ բուրքական ժողովուրդների ազգային ինքնագիտակցության զարգացման գործոնը¹⁰: Ինչպես նշում է Վասիլը՝ «Հենց իրենք՝ բարեփոխման կողմանկիցները, զգում էին ազգային և այլ ապստամբությունների ճնշման փորձերի անօգուտ լինելը: Իսկ հետագայում դրությունը զնալով ավելի էր բարյանում»¹¹:

Քաջի այդ քույր և անհուսալի էր սոցիալական այն հենարանը, սրի վրա հենվում էր սուլթանը, սահմանափակ էր քարեփոխումների կողմնակիցների հատկազգրած աջակցությունը:

Միակ տեղը, որտեղ քարեփոխումները հետևողական աջակցություն էին ստանում, սուլթանական պալատն էր: Այստեղ էր կենտրոնացված երկրի դեկավատորը: Պալատի հետ էին կապված քարեփոխումների հիմնական գործիչները: Հենց այստեղ Մելիմ 3-րդը անցկացնում էր «12-ի խորհրդի» խորհրդատուները, որոնց մասնակցում էին հոգևորական և աշխարհիկ անձինք և որտեղ ընդունվում էին Քարծր Դոսան համար պարտադիր որպշումներ: Քայց որքան էլ որ այս խորհրդի մասնակիցները համեմատաբար վստահելի լինեին, նրանց գործունեությունը բավարար չէր լիարժեք քարեփոխումներ իրականացնելու համար: «12-ի խորհրդի» համարյա բոլոր անդամները իրենց դեմ հարուցեցին ժողովրդի զայրույթը, որի պատճառ հանդիսացավ նրանց ծայրաստիճան հարստությունը այն ժամանակ, երբ ժողովուրդն անընդհատ հարատահայման էր ենթարկվում: Քաջի այդ, հենց խորհրդի անդամների միջև երբեք չկար միասնականություն¹²:

Մելիմ 3-րդի կողմնակիցները պարտությունը ցույց տվեց, որ կայսրության փրկության համար միայն ռազմական քարեփոխումները բավարար չեն, հարկավոր էր նաև անցկացնել սոցիալական քարեփոխումներ, որոնք կընդգրկեին երկրի հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի ավելի լայն կողմերը¹³: Երկար պալատական խարդավանքներից հետո սուլթանական գահն անցավ Մահմադ 2-րդին, ով շատ լավ հասկանում էր, որ Մելիմի քարեփոխման ծրագիրն իրականացնելու համար հարմար առիթ է հարկավոր՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ զինվորական և հոգևորական շրջանները միանաճուռ կերպով դիմադրելու են յուրաքանչյուր փոփոխությանը¹⁴: Միայն Մելիմ 3-րդից 18 տարի անց՝ լայնածավալ հումական տարածքների՝ Օսմանյան կայսրությունից անջատվելու վտանգը և Քալկանյան թերակղզու ազգային-ազատագրական շարժումները, տնրությունները միջամտությունը հույն-թուրքական նախամարտությանը և այլ Օսմանյան կայսրության համար վտանգավոր երևույթներ լոնցրեցին ռազմական քարեփոխումների հակառակորդներին¹⁵: Մահմադ 2-րդ հնարավորություն տնեցավ իրականացնել այն, ինչը ժամանակին շահադավեց Մելիմ 3-րդին:

Մահմուդ 2-րդի բարեփոխումներն իրենց շարունակությունը ստացան թանգիմաթյան բարեփոխումներում և նշանակալի փոշուհանդիսացան երկրի եվրոպականացման ճանապարհին: Այսպեսով, թեև Մկիմ 3-րդի բարեփոխումներն առաջնահերթ խնդիր ունեին վերափոխել ժխայն բանակը, այնուամենայնիվ, հենց այդ առթանի օրոք սկիզբ դրվեց չորրջ մեկ դար տևած Օսմանյան կայսրության եվրոպականացմանն ուղղված բարեփոխումների մի շրջանի, որն այդպես էլ չկարողացավ փրկել Օսմանյան կայսրությունը մասնատումից ու անկումից:

ANNA NALBANDYAN
(YSU)

THE REFORMS OF SELIM III AS THE PROTOTYPE OF THE
EUROPEIZATION
OF THE OTTOMAN EMPIRE

The Ottoman Empire, that finally became a half colony only in the second half of the 19th century, began to loose its independence already from the end of the 18th century. In this period of time it was clearly seen the Empire's economic and social backwardness in comparison with European countries, decline of the military - fleet system and as a result of it the low qualification of Ottoman army. The history of Ottoman Empire entered a period, which is called "Partitioning and collapse period of the Ottoman Empire"

Sultans Selim III (1789-1807) and Mahmud II (1808-1839) tried to re-establish the old power of Ottoman Empire by Westernization. The sultans planned and in some cases implemented the reform programmes, which, however, suffered a defeat because of a whole number of causes. Reform efforts were made later as well. But these and other reform efforts couldn't stop the partitioning and collapse of the Ottoman Empire.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Aksoy M., Bağırtını-Türban, Bahçilagma-Modernleşme, Laiklik ve Örtünme, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005, s. 46.
2. Berkes N., The development of secularism in Turkey, Montreal, McGill University Press, 1964, p.75.

3. Ենիկերիները դարձի ընթացքում սկսեցին գնալով ավելի շտանգավոր ուժ ներկայացնել: Երանք կազմակերպում էին պաշտուական նկարչությունը, պաշտունանկ էին անում իրենց անհանկաճի փայրների և տրեսների, դարձել էին Ենիցի, իսկ իրենն նաև սրտաբին իտաղականների կույք գործիչ:
4. Մալաբ Ա. Փ., *Մուսթաֆա Փառա Եմրաքեր*, Լ., 1947, շ. 93:
5. *Grand Master, Genel Kâttâr Ansiklopedisi*, cilt 4, Mühendishane-i berri hâmaayun Milliyet, 1992, շ. 989:
6. Մալաբ Ա. Փ., նշվ. աշխ., էջ. 95:
7. Մանրամասն տես՝ *Muzaffer İncekaya XVIII ve XIX Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda İslahat Hareketleri*. <http://www.akademiktarih.com>
8. Մալաբ Ա. Փ., *Актуальные проблемы истории и культуры истории*, М., 1983, շ. 29-33:
9. *Devrimler Ansiklopedisi*, Milliyet, 1991, շ. 26:
10. Մերը ժողովրդի ազգային պայքարը, Փապական-որդի ապստամբությունը, փանարիների շարժումը, Եգիպտոսի փառուսի անկախությունը և այլն:
11. *Васильев А. С., История Востока*, М., 2005, том I, շ. 312-313:
12. Մալաբ Ա. Փ., *Մուսթաֆա Փառա Եմրաքեր*, շ. 106-107:
13. *Боджанян М. Т., Реформы 20-30-ых гг. 19-ого века в Османской империи*, Ер., 1984, շ. 8:
14. *Лорд Кларк, Развитие и упадок Османской империи*, М., 1999, շ. 472:
15. *Новаков А. Л., История Турции. Новое время*, том II, Л., 1968, շ. 135: Այսուհի նարկ է նշել նաև մեկ կարևոր պատճառ նա: Այն է՝ Եգիպտոսի կառավարիչ Մուհամեդ Ալիի բարեփոխված խրամական գործի նախադրյունները Մոդեռնում:

ՆԱԿԱՍԱՐԴՅԱՆ ՆԱԶԵԼԻ

(ԱԻ)

ՊԱՐՄԻՑ ԾՈՑԻ ԳՈՐԾՈՆԸ 1907թ. ԱՆԳԼՈՒՆՈՒՄԱԿԱՆ
ՀԱՄԱՉԱՅՆԱԳՐԻ ԲԱՆԱԿՑԱՅԻՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԻ
ՀԱՄԱՏԵՔԱՏՈՒՄ

1907թ. օգոստոսի 31-ին կնքված Իրանը, Տիբեթը և Աֆղանստանն ազդեցության ոլորտների քաժանկու մասին անգլո-ռուսական համաձայնագիրը¹ XX դարասկզբի կարևորագույն իրադարձություններից էր, որի արդյունքում էական փոփոխություններ կատարվեցին ժամանակի գեղատեսչությունների քաղաքական հետաքրքրությունների բնագավառում ողջ Մերձավոր և Միջին Արևելքի տարածաշրջանում: Ըստ այդ համաձայնագրի Իրանը քաժանվեց ազդեցության գոտիների: Հյուսիսային հատվածը ճանաչվեց որպես Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտ, իսկ հարավայինը՝ Մեծ Բրիտանիայի: Այդ երկու գոտիների միջև բնկած հատվածը համոզմամբ էր ազատ մրցակցության դաշտ բոլոր պետությունների համար²:

XIX դարավերջին և XX դարի սկզբին Արևելքում անգլո-ռուսական հակասությունների գլխավոր կծիկը մրանց պայքարն էր «ազդեցության գոտիների» համար: Դեռևս XIXդ. 80-90թթ. բրիտանական դիվանագետների կողմից մի շարք փորձեր ձեռնարկվեցին համաձայնության գալ Ռուսաստանի հետ Միջին Արևելքում իրենց ազդեցության ոլորտների շուրջ³:

Ընդհուպ մինչև 1905թ. ռուսական կառավարող շրջանները գտնում էին, որ Իրանում ռուսական ազդեցությունը չափազանց ուժեղ է թե տնտեսական, և թե ռազմաքաղաքական առումներով, ինչն էլ Ռուսաստանի համար իր գլխավոր մրցակից՝ Մեծ Բրիտանիայի հետ համաձայնագրի կնքումը դարձնում էր ոչ չափավոր: Ռուսաստանում 1905թ. բռնկված եղակափոխությունը վերջինիս համար օտեղծեց սրտչակի իննամսական դժվարություններ, իսկ ռուս-ճապոնական պատերազմում

կրած ծանր պարտությունը նրան գրկեց Արևելքում ռազմաքաղաքական լուրջ գործուն լինելու հնարավորությունից⁴։ Բրիտանական ղեկավարությունից տեսակետներից այդ իրադարձությունները կարող էին ստիպել Ռուսաստանին մի շարք զիջումների գնալ վերը նշված համաձայնագրի հարցում. և հնարավորություն կրճճեմունք. ի դեմս Ռուսաստանի. ձեռք բերել ուժեղ դաշնակից անգլո-ֆրանսիական միության կազմում Կասեթական Գերմանիայի օրեցօր հզորացող ազդեցության դեմ⁵։

Կշտադատելով ստեղծված իրավիճակը 1906թ. Ցարական Ռուսաստանն իր հերթին վերանայեց նրկրի արտաքին քաղաքական քաղաքական իր ռազմաքաղաքական առաջնահերթությունների օրակարգ մտցնելով Պարսից ծոցի, ինչպես նաև Բոսֆոր, Գարդանեյի նեղուցների խնդիրը։ Գրանք հարցեր էին, որոնք պատմական զարգացման քաղաքական տեսական ժամանակահատվածում մշտապես քախվում էին Մեծ Բրիտանիայի անզիջում հակազդեցությանը։ Հենց անգլո-ռուսական համաձայնագրի համատեքստում էլ Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարությունը հնարավոր էր համարում այդ խնդիրների նպաստավոր լուծումը⁶։

Հեռավոր Արևելքում Ցարական Ռուսաստանի ծավալապայտական նկրտումները էլ ավելի սրեցին հարաբերությունները Մեծ Բրիտանիայի հետ։ Արդյունքում՝ 1902թ. վերջինս դարձավ Վաստմիայի դաշնակիցը հեռավորարևելյան հարցերում՝ հրահրելով Վաստմիային պատերազմի Ռուսաստանի դեմ։ Կասկածից վեր է, որ Ռուսաստանում հեղափոխության հետևանքով ստեղծված իրավիճակի պայմաններում անհնար էր դարձել նախկին ծավալներով Իրանում ֆինանսական միջոցների ներդրումը։

Արդեն 1904թ. ռուսական իշխող շրջանները ստիպված էին վերանայելու իրենց վարած քաղաքականությունն Իրանում։ Նույն թվականի հունիսի 7-ին արտոգործնախարար Լամզոդոֆի նախագահությամբ կայացավ հատուկ խորհրդակցություն՝ Իրանում Ռուսաստանի վարած ֆինանսատնտեսական քաղաքականության հարցի շուրջ։ Խորհրդակցության արդյունքում որոշվեց, որ Ռուսաստանն այստեղևս պետք է.

1. Հնարավորինս խտսափի պարսկական իշխանություններին ֆինանսական օժանդակություն ցուցրելուց։

2. Իրանին վարկեր տրամադրի միայն ժայրահեղ անհրաժեշտության դեպքում ելնելով քաղաքական և տնտեսական հատուկ հետաքրքրություններից, ընդ որում լուրջ երաշխիքների առկայության պարագայում:
3. Իրանում ձեռք չբերել նոր մեծաշնորհներ, եթե դրանք չեն այդարացնելու իրենց շահաբարեբությունը:
4. Կատարելագործել և զարգացնել Իրանում այդին գոյություն ունեցող ոռոսական բանկային, ճանապարհաշինական, տրանսպորտային և այլ կառույցներն ու ձեռնարկությունները:
5. Հակազդել Իրանում երկարադալին շինարարության ծավալմանը:
6. Մասնակցություն ունենալ հետագրային ցանցի ընդլայնման աշխատանքներին⁷:

Սակայն վերը նշվածն ամենևին էլ չի նշանակում, որ Ռուսաստանն արդեն պատրաստ էր գնալ խոշոր զիջումների Իրանում հոգուտ Մեծ Բրիտանիայի (հատկապես Պարսից ծոցի նկատմամբ ունեցած իր հեռանկարներում): Չնայած այդ երկու տերությունների միջև շարունակվող սուր մրցակցությանը, նրանց միջև կար պայմանավորվածություն Իրանի տարածքային ամբողջականությունը պահպանելու վերաբերյալ: Միանգամայն ակնհերև է նաև այն, որ Հեռավոր Արևելքում Ռուսաստանի պարտությունն ամենևին էլ չէր կարող նրան ստիպել հրաժարվել իր վարած քաղաքականությունից և ավանդական խնդիրներից Իրանում:

Իրանում քոնկված սահմանադրական հեղափոխությունը և գերմանական վտանգը համդիսացան այն կարևորագույն գործոնները, որոնք ստիպեցին Ռուսաստանին հրաժարվել Իրանն ամբողջությամբ իր տիրապետության տակ վերցնելու մտքից: Պատահական չէ, որ անզու-
ոռուսական բանակցությունները Իրանը ազդեցության գոտիների
բաժանելու վերաբերյալ սկսվեցին 1906թ. սեպտեմբերին, հենց այն
ժամանակ, երբ Թավրիզում ազատագրական պայքարի արդյունքում
ստեղծվել էին հեղափոխական ենջումներ, իսկ Թեհրանում շահը
հարկադրված էր թույլատրել մեջլիսի ընտրություններ⁸: Բանակցային
գործընթացի առաջնային հարցերից էր համդիսամուս նաև Իրանին
համատեղ անզու-ոռուսական փոխառություն տրամադրելու խնդիրը՝
գերմանական հնարավոր փոխառությունը կանխելու նպատակով⁹:
Համաձայնագրի կնքումը քրիտանական կողմի համար ունեց

հիմնականում ռազմավարական նշանակություն, և կարևոր էր հակազերծանական ռազմական դաշինք կազմելու առումով:

Իրադարձությունների զարգացման ընդհանրական համզանցումները ստիպեցին Մեծ Բրիտանիային և Ռուսաստանին հակասությունների ծանրության կենտրոնը տեղափոխել Հեռավոր Արևելքից Միջին Արևելք: Հարկ էր կարգավորել Ասիայում տնեցած տարածայնությունները, որտեղ ուժեղացած գերմանական տնտեսական և քաղաքական ազդեցությունը պահանջում էր վերջիններից ուժերի գերադրում նոր մրցակցին հակազդելու համար: Համաձայնագիրը կհատակեցներ հյուսիսային Իրանում արդեն բավական ծանրակշիռ ռուսական ազդեցության սահմանները, ինչպես նաև կսահմանափակեր ռուսական ձգտումը դեպի Պարսից ծոց, հետևաբար նաև Հնդկական օվկիանոս¹⁰: Թեև Գերմանիայի մասնաբաժինը պարսկական արտահանման մեջ կազմում էր 5% ռուսական 50%-ի և ամբլիական 25%-ի դիմաց: Ռուսական առևտրա-արդյունաբերական շրջաններին յառիագանց անհանգստացնում էր այն համզամանքը, որ գերմանական ներմուծումն Իրան հասցրել էր կարճ ժամանակահատվածում երեք անգամ գերազանցել ռուսականը: Ռուսաստանի համար ստեղծվում էր իրական վտանգ՝ կորցնելու իր արդյունաբերական ապրանքների ամենախաղաղ շուկաներից մեկը¹¹: Առավել անհանգստացնում էին գերմանական երկաթուղային ծրագրերը Մերձավոր և Միջին Արևելքում: Բաղդադի երկաթուղին և դրա ճյուղավորումները դեպի Տրապիզոն և Թեհրան կզրկեին Ռուսաստանին Արևմտյան Եվրոպայից միջինարևելյան շուկաներ ապրանքներ մատակարարելու իր առավելությունից: Բացի այդ, ռուս-գերմանական հակասությունները սրվում էին Թուրքիայում Գերմանիայի մեծազոդ ազդեցության պատճառով: Նեղուցներում ամրապնդելով իր դիրքերը Գերմանիան սպառնում էր փակել Ռուսաստանի համար այդ յափագանց կարևոր առևտրային և ռազմավարական ճանապարհը¹²:

Անգլո-ռուսական համաձայնագրի հարցը քննելիս հարկ է առնել այսպես նաև Ռուսաստանի միջազգային դիրքի շեշտակի անկման գործընթացին, որն արագացավ ռուս-ճապոնական պատերազմում նրա կրած պարտությունից հետո: Այդ աղետի հետևանքով մա այլևս ի վիճակի չէր արժանի մրցակցություն ցույց տալ ժամանակի հզորագույն տերություններին՝ Անգլիային, Գերմանիային և

ԱՄՆ-ին համակերպվելով ստեղծված իրավիճակին: Այդ համակերպման անխտասափելի հետևանք կհամոզիտանաք արտաքին քաղաքականության մեջ նրա վերջնական կողմնորոշումը դեպի Մեծ Բրիտանիա կամ Գերմանիա: Ստեղծված իրադրության պայմաններում շախմատագույն կարևոր գործոն էր նաև Ռուսաստանի ֆինանսական կախվածությունն իր դաշնակից Ֆրանսիայից: որի հետ նա ուղղակի չէր կարող հաշվի չմտնել: Առավել ևս, որ Փարիզը գնալով ավելի էր մերժեցնում իր հարաբերությունները Մեծ Բրիտանիայի հետ¹³:

Չնայած Ռուսաստանի ներքին քաղաքական խմբավորումների միջև առկա հակադիր կարծիքներին մինչև անգլո-ռուսական համաձայնագրի կնքումը, և մասամբ էլ հետագայում ցարական կառավարող յոթաններն առավել հարմար էին համարում երկրի արտաքին քաղաքականությունը վարել լավագույնս խտսանավելով Լենգլիայի և Գերմանիայի միջև՝ միատեմամակ պահպանելով դաշինքը Ֆրանսիայի հետ¹⁴:

Ռուսաստանում և Մեծ Բրիտանիայում գործող քաղաքական խմբավորումներն եռանդուն կերպով հանդես էին գալիս համաձայնագրի դեմ: Իշխանության եկած քրիտանական լիբերալ կառավարության նպատակաուղղված մոտեցումը այդ հարցին քննել չէր նշանակում, որ երկրի քաղաքական բոլոր խմբավորումները միանշանակ դրական մոտեցում էին ուղեգրել սվյալ հարցի նկատմամբ: Քաղաքական-գաղափարական առումով համաձայնագրին դեմ էին լիբերալների կուսակցության ծախս թևը, իսկ ստրատեգիական և ֆինանսատնտեսական առումով՝ քրիտանական իշխանությունների «Հնդկական» թևը¹⁵:

Հնդկական խմբավորման հակամարտությունները համաձայնագրի վերաբերյալ շատ ավելի դժվար հաղթահարելի էին: Ինչպես հայտնի է, այս խմբավորման ամենահայտնի հակառուսական տրամադրություններ ունեցող առաջնորդներից էր լորդ Ջ. Քերզոմը: Վերջինս և իր խմբավորումը փորձում էին երկրի արտգործնախարարությունից անկախ արտաքին քաղաքականություն իրականացնել Միջին Արևելքի երկրների նկատմամբ, ինչն էլ լորդ գծգնելություններ էր առաջացնում քրիտանական կառավարությունում¹⁶: Իր քաղաքական գործունեության ողջ ընթացքում լորդ Քերզոմը Իրանի հարցը դիտում էր գլխավորապես Հնդկաստանի սահմանների

պաշտպանության հայեցակետից: Մասնավորապես Իրանն ազդեցության ոլորտների բաժանելու համաձայնագիրը Ռուսաստանին Պարսից ծոց թողնելու պայմանով, առաջ բերեց բրիտանական գաղութատիրական այս շրջանների մոտ լուրջ հակազդեցություն: Պարսից ծոց Ռուսաստանի ենարավոր ներթափանցումը, ներթափելով հարավային Իրանի սրև տարածք որպես ռուսական ազդեցության գոտի, անխուսափելիորեն հանդիպում էր ննդկական խմբավորման հակազդեցությանը: Բրիտանական իշխանությունների շահերը Մոցում հանձնինս լորդ Քերզենի, ոչ մի կերպ չէին կայտղ ընկալել ռուսական նավերի և կյուրպատությունների առկայությունը այդ շրջանում: Այսինքն յուրաքանչյուր այլ երկրի ռազմաքաղաքական (ռազմածովային բազայի ստեղծում) և տնտեսական շահեր վնաս էին հասցնում Հնդկաստանին, ապա նաև Մեծ Բրիտանիային: Պարզ էր դառնում, որ առանց իրանական հարցի լուծման համաձայնագրի կնքումն անհնարին կլիներ¹⁷:

Արդեն 1899թ. գարնանից ռուսական ակտիվությունը Պարսից ծոցում քավական նկատելի էր: Բրիտանացիներին խիստ անհանգստացնում էր այն հանգամանքը, որ ռուսական կաղն լուրջ քայլեր էր ձեռնարկում Մոցում նավահանգիստ ունենալու համար: Ռուսաստանը սեփական ներկայությունը Մոցում ամրակայելու միջոցներից էր համարում առևտուրը, նավապնացությունը և նոր հյուպատոսությունների բացումը: Ինչպես փաստում է Յ. Քազեմ-Չաղեն, Պարսից ծոց պարբերաբար ուղարկվում էին ռուսական տարբեր առարքելություններ՝ տեղի նավահանգիստների առևտրային շրջանառությունն ուսումնասիրելու նպատակով: Մոցը հարմար չուկա էր ռուսական շաքարի, կերտսիմի, քամբակի, բրդյա գործվածքների, ցորենի սպիրտի և աղնի համար¹⁸:

Ռուսաստանում համաձայնագրի դեմ հանդես էին գալիս հատկապես երկրի գերմանամետ խմբավորումները և գլխավոր շտաբը: Ռուսաստանի կառավարող զինվորական դասը՝ գեներալ Պալիցինի գլխավորությամբ, դեմ էին Իրանի հարավ-արևելյան մասում գտնվող Միսրան (Մեյխսթան) մահանգի՝ անգլյական ազդեցության գոտի ճանաչելու իրողությանը, որտեղ արդեն իսկ քավականին ամրակայված էր ռուսական ազդեցությունը: Չափազանց ուժեղ էր նաև Ռուսաստանում գերմանամետ պահպանողական-միասնետական

խմբավորման ճնշումները¹⁹: Երկրամ ստեղծված ներքաղաքական լարվածության հետ մեկտեղ գերմանական խիստ դիրքոյությունը անգլո-ռուսական մերձեցման նկատմամբ ռուսական զիվամազիտական շրջաններին հուշում էին, որ Միջին Արևելքի և Պարսից ծոցի հարցերի լուծումը առանց գերմանական մասնակցության, կարող է հանգեցնել լուրջ առնակատման վերջինիս հետ: Սրան ցարիզմն այս ժամանակահատվածում գոնե պատրաստ չէր, անգամ 1907թ ռուսական կառավարությունը խուսափելով Գերմանիայի հետ բնդիարումից՝ չցանկացավ համաձայնագրի մեջ ներառել Բաղդադի երկաթուղու հետ կապված խնդիրները: Ինչպես նշում է Գ. Լ. Բոնդարևսկին, զիվամազիտական նամակագրության և այլ նյութերի ռուսմասնախորության հիման վրա «Արդեն 1906թ. Ռուսաստանին պարզ դարձավ այն հանգամանքը, որ առանց Գերմանիայի հետ փոխհամաձայնության գալու հնարավոր չէ լուծել ոչ Բաղդադի երկաթուղու, ոչ էլ մերձավորարևելյան հարցերը: Մա էք այն հիմնական խնդիրը, որի պատճառով անգլո-ռուսական համաձայնագիրը յտաքածվեց Մերձավոր Արևելքի վրա»²⁰:

Ռուսական իշխանությունները համաձայնագրին հակազդեմանական նշանակություն սկսեցին տալ ավելի ուշ, որը կապված էր անգլո-ֆրանսիական քանկերի կախվածությունից, սեփական երկրի ռազմական ուժերի վերականգնման և կառավարող դիրքերի ամրակայման, ինչպես նաև ռուս-ավստրիական, ռուս-գերմանական հակասությունների սրման հետ²¹:

Ինչ վերաբերվում է Չեզոք գոտու զաղափարին, ապա այն առաջին անգամ հայտնվեց 1906թ. սեպտեմբերին՝ Իրանն ազդեցության ոլորտների բաժանելու քրիտանական արտգործնախարար Գրեյի ու փոխարտգործնախարար Հադդինգի հայտնի քանաձևի տեքստում, որտեղ ասվում է. «Նրե մենք Մեծ Բրիտանիան-Ն. Ն./ անգլիական ազդեցության գոտի համարենք Բիրջամ-Բենդեր-Ալքաս հունկյունին, ապա չենք կարող Ռուսաստանին՝ որպես իր ազդեցության գոտի համձնել: Իրանի մնացյալ տարածքը: Պետք է լինի ևս մեկ ոլորտ, որը բաց կլինի երկրների առևտրային գործունեության համար»²²: Չեզոք գոտու առկայությունը կկանխեր Ռուսաստանի ամմիջական հարևանությունը քրիտանական ազդեցության շրջաններում: Ուստի չեզոք գոտու զաղափարն առաջացավ ոչ միայն որպես փոխզիջում

քրիտանական գաղութային և ռուսական ռազմաքրիստոնական շահերի միջև, այլ նաև որպես բարոյ և հակառակսկան պայքարի արդյունք այդ երկու երկրների քաղաքական կուսակցությունների և խմբավորումների, ինչպես նաև կառավարող շրջանների միջև:

Ազդեցության գաղտնիքի խնդիրը չափազանց կարևոր էր և՛ պարսկական հարցի յուժման, և՛ ընդհանրապես այդ երկու երկրների միջև համաձայնագրի կնքման հարցում: Ռուսաստանում գերմանամետ խմբավորման ակտիվ գործունեությունն ունեցավ իր կարևոր դերակատարումը այս հարցում: Իսկ քրիտանական կողմն էլ իր հերթին հասկացնել էր տալիս, որ Միսրանը օրթոդոքսական արքեպիսկոպոս յոյարթոնելու ղեկավարում հնդկական խմբավորուման կողմնակիցները և քրիտանական գիմնոսիական շրջանները ուղղակի թույլ չեն տա վերահիշյալ համաձայնագրի կնքումը:

Մյանգամայն պարզ էր դառնում, որ հարկ էր չբացնել երկու խոչընդոտ Ռուսաստանում զինվորական խմբավորման և աջակողմյան ուժերի հակազդեցությունը, որոնք բնավ չէին ցանկանում հյատարվել հարավային Իրանից և հատկապես Միսրանից, և միաժամանակ դեմ էին գերմանիայի հետ հարաբերությունների սրմանը²³: Անգլիական դիվանագիտական շրջանները քաջ գիտակցում էին, որ ռուսական զինվորական խմբավորումը հաստատական է ինչպես Միսրանի, որն ուներ ռազմավարական նշանակություն, այնպես էլ Պարսից ժողով այլ ուժային և տնտեսական շրջաններում ամուր դիրքեր ձեռք բերելու հարցում: Ուստի Անգլիայի համար մեծ ճնշումներում կլինեք Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտ ճանաչել այն շրջանները, որտեղ վերջինս արդեն իսկ քավականաչափ ամրացրել էր իր դիրքերը (Իրանի հյուսիսային շրջանները և Ն. Ն.) չառաջարկվելով վերջինիս ոչ մի չափավոր տարբերակ Տիրեթում և Աֆղանստանում²⁴:

Ինչ վերաբերվում է իրանական դիրքորոշմանը տվյալ հարցում, հարկ ենք համարում նշել, որ ոչ մի պաշտոնական հայտարարություն իրանական կառավարությանը չի արվել այս համաձայնագրի կնքման բանակցային գործընթացի վերաբերյալ, որն ընթանում էր խիստ գաղտնի պայմաններում: Պայմանագրի պատրաստման մասին իրանցիներին հայտնի դարձավ թերթերից, իսկ երեք չարաֆ անց այն կնքվեց²⁵:

THE FACTOR OF THE PERSIAN GULF IN THE CONTEXT
OF ANGLO-RUSSIAN AGREEMENT OF 1907

The English-Russian agreement of 31st August, 1907 was one of the most important events of the beginning of 20th century. It made great changes in political and strategic interests of super states in the Middle and Near Eastern region.

Until 1905 the Russian authorities were sure that the military, political as well as economic influence of Russia is very strong in Iran that's why they regarded the agreement with Great Britain not profitable for Russia. The revolution raised in Russia in 1905 made precise financial difficulties for Russia and its beating in the Russian-Japanese war has deprived of Russian possibility to have a dominate position in the Middle East. British diplomacy was sure that the following reasons could force Russia to do several concessions in the context of English-Russian agreement as well as would give a chance to receive a strong ally such as Russia in Britain-French alliance against the amplified penetration of Germany in the Middle and Near East.

ՄԱՆՈԹՈՂՐԱԿՈՒՅՑՈՒՄՆԵՐ

1. Մեր ուսումնասիրությանը սահմանափակում է ժայռի իրանե պղծեություն գոյիների բաժանելու հարցի ընթացում:
2. Համառոտագրի անոցը տեղացի տե՛ս՝ Сводник договоров России с другими государствами 1856-1917, Госполитиздат, 1952, с. 387-389; К истории англо-русского соглашения 1907, "Красный Архив", 1933, т. 2-3, с. 19; 1907 Agreement concerning Persia, The Anglo-Russian Entente From World War I Document Archive Great Britain, Parliamentary Papers, Vol. CXXV, Cmd. 3750, London, 1908.
3. Жигалова О. Н., Великобритания на Среднем Востоке, М., Наука, 1990, с. 145.
4. Քաղաքական Վ. Իրանի Պատմություն, Եր., 2006, էջ 496; Neilson K., Britain and Last Tsar. British Policy and Russia, 1894-1917, Clarendon Press Oxford, 1995, p. 267.
5. Avery P., Modern Iran, London, 1965, p. 134.
6. Покровский М. И., Империалистическая война, Соцэкгиз, М., 1934, с. 402-404.
7. Англо-русское соперничество в Персии в 1890-1906. Журнал Осового совещания по вопросу о финансово-экономической политике России в Персии 7 июля 1904г., "Красный архив", т. 1(56), 1933, с. 49-59.
8. The Supplementary Fundamental Laws of October 7, 1907. A Brief Narrative of Recent Events in Persia: Followed by a Translation of "The Four Pillars of the Persian Constitution", by Edward G. Browne, London, W.C., 1909, p. 15-22.
9. Neilson K. Այլ. տեղ. էջ 271-272; Crisp O., "The Russian Liberals and the 1906 Anglo-French Loan to Russia", SEER 39 (1961), p. 497-511.

10. Lenczowski G., *Russia and the Western Iran 1918-1948, A Study in Big-Power Rivalry*, Greenwood Press, Publishers New York, 1968, p. 5
11. Бостужев Н. В., *Борьба России по вопросам внешней политики 1906-1910*. М., 1961, с. 40.
12. Batterfield P., *The Diplomacy of the Bagdad Railway 1890-1914*. Göttingen, 1932, p. 17-19; Նավասարդյան Ն., *Իրանում երկաթուղային շինարարության հարցի շուրջ* (XX դարի վերջ - XX դարի սկիզբ), ՀՀԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Մերձավոր Արևելք հոգվածների ժողովածու, IV, եր., 2007, էջ 92-96:
13. 1906թ. նոյեմբեր-մարտ ամիսներին Լոնդոնում անց կապված գաղտնի անպաշտանական շտաբային բանակցությունների արդյունքում որոշում էր կայացվել Ֆրանսիային ծովային և ցամաքային ապահովում օգնություն ցուցաբերել Ֆրանսիական հնարավոր պատերազմի դեպքում: Бондаревский Г. Л., "Россия и персидский вопрос", Стр. N 44, ч. 3, М., 1964, с. 123.
14. Бостужев Н. В., *Այլ. աշխ.*, էջ 51:
15. Hinsley F. H., *British Foreign policy under Sir Edward Grey*, Cambridge University Press, 1977, p. 135-139.
16. Жаргалева О. Н., *Այլ. աշխ.*, էջ 138-141:
17. Avery P., *Modern Iran*, London, 1965, p. 134: Бондаревский Г. Л., *Այլ. աշխ.*, էջ 110-118:
18. Фирюз Казем-Заде, *Борьба за Азияцию в Персии*, М., 2004, с. 357-365.
19. Бондаревский Г. Л., *Այլ. աշխ.*, էջ 132-135:
20. Նույն տեղում, էջ 135-138:
21. Бостужев Н. В., *Այլ. աշխ.*, էջ 41, 199:
22. Бондаревский Г. Л., *Այլ. աշխ.*, էջ 118-119:
23. Նույն տեղում, էջ 135-150:
24. Hinsley F. H., *Այլ. աշխ.*, էջ 236-237:
25. *The Supplementary Fundamental Laws of October 7, 1907. A Brief Narrative of Recent Events in Persia: Followed by a Translation of "The Four Pillars of the Persian Constitution"*, by Edward G. Browne, London, W.C., 1909, p. 23-24.

ՈՍԿԱՆՅԱՆ ԱՆԻ

(ՀՅԹԻ)

ՔԱՓԻՂՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԱԲԱՆԱԿԻ ԱՏՈՐԱԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Օսմանյան կայսրության կազմավորման և զարգացման պատմությունը սերտորեն կապված է նրա ռազմական համակարգի ձևավորման և զարգացման հետ: Գարեք շարունակ մարտունակ բանակը թուրք-օսմանների հաջող նվաճողական քաղաքականության հիմնական գործոններից մեկն էր:

Քափիղուլու¹ զորաբանակն իր կառուցվածքով, ստեղծման և ռազմական հաստիկ եղանակով Օսմանյան կայսրության կարևորագույն առանձնահատկություններից էր: Մտեղծելով այս զորաբանակը՝ թուրք առաջին ասլյաններն իրենց ապահովում էին մարտունակ զորքով, որն աստիճանաբար փխում էր ավելի նկատելի երևույթ դառնալ Օսմանյան կայսրությունում: Սկզբում քափիղուլուների հավաքագրումը կատարվում էր ռազմագերիներից (փենջ-ի եջ)² և դեվլիբանի (մանկահավաք, մանկաժողով) համակարգով, այսինքն կազմավորվում էր մի զորք, որը ոչ մի կապ չուներ թուրք էրմուխի և քարծր հասարակության հետ: Հավաքագրման եղանակն ինքնին քայքայում ու ճուլում էր հաբառակ ժողովուրդներին: Հպատակ ժողովուրդներից էլ կազմավորված զորքը պատերազմում էր նրանց դեմ: Իսկ իշխող վերնախավին հետ կապի քացակայությունը քացառում էր ասլյանի դեմ ելույթներն ու պալատական դավաղությունները: Սակայն ասլյանական իշխանության հենարան լինելը բնորոշ է քափիղուլուներին, հատկապես ենիլերիններին, մինչև 17-18-րդ դդ., այնուհետև նրանք աստիճանաբար դադարում են կատարել իրենց ամփջական պարտականություններն և վերջ է վերջո դառնում են Օսմանյան կայսրության ռազմական առաջընթացը խաչընդոտող հզոր ուժերից մեկը:

Քափիղուլու զորաբանակը կազմված էր երկու հիմնական դասից՝ հեծյալ և հետևակ: Հետևակային մասի մեջ մտնում էին աֆեմի, ենիլերի, ցեբեջի, թուփուլու, թուխարաբաջը, հուսրաբաջը և լաղըմբը զորամիավորումներն. իսկ հեծելազորային մասն էր կազմում քափիղուլու հեծելազորը³:

Քաղիքային զորաբանակի ստորաբաժանումներն իրարից անկախ, սակայն միմյանց սերտորեն կապված զորամիավորումներ էին: Բոլոր ստորաբաժանումներն ունեին իրենց իստուկ նշանակությունն ու պարտականությունները:

Աջեմի (անփարձ, օտար) օրադը: Աջեմի զորամիավորումը ստեղծվել է Մուրադ I (1362-1389թթ.) ժամանակաշրջանում՝ Ծանդարը Քարա Հալիլի և Քոնյայի մուլա Ալուսբեմի ամսագրով⁴: Գեվդիբեմի իսմակարգով հավաքագրված տղաներին կրոնափոխ անելուց հետո ընդգրկում էին աջեմի զորամիավորման մեջ, որտեղ մախմալան գինվորական կրթություն ստանալուց հետո ուղարկում էին քաղիքային զորաբանակի ստորաբաժանումներ: Առաջին օջախը մուլա Ալուսբեմը հիմնադրել է Գեվդիբուում, որի նրամանատարն էր ենիչերի յայարաշիններից ընտրված Գեվդիբուի աղան⁵: Ստամբուլը գրավելուց հետո, այնտեղ ևս աջեմի զորամիավորում հիմնադրվեց:

Ստամբուլի աջեմի զորամիավորումից ընտրված խելացի, ընդունակ և բարեսեռ նրիտասարդները վերցվում էին անհատական ուսուցման և քննությամբ ընդունվում էին դպրոց: Այդպիսի դպրոցներից առաջինը, և թերևս լավագույնը էնդերունն էր⁶: Էնդերունը պետական կադրեր պատրաստող կառույց էր, որտեղ կրթություն էին ստանում ապագա վեզիրները, բանակի ու մավառորմի նրամանատարները, վիլայեթի վալիները, բեյլեբեյները, պետության արտաքին հարաբերությունների, ֆինանսական և ուրիշ այլ հաստատությունների ղեկավարները⁷:

Աջեմի զորամիավորումը ենիչերի, զեքեֆի, թաֆու, թաֆաբաբազը զորամիավորումների համար գինվոր էր սչառքաստում: 18-րդ դ. սկսած ենիչերիական զորամիավորման քայքայումը աջեմիների վրա մուլմպես ամդուադարձել է և աստիճանաբար հանգեցրել է աջեմիների նշանակության նվազմանն ու զորամիավորման անկմանը:

Ենիչերիական (նոր զորք) օրադը: Ենիչերիական զորամիավորումը կազմավորվել է 14-րդ դ. առաջին թուրք սուլթանների Օրհանի (1324-1362թթ.) և Մուրադ I օրոք, որպես ռոմիկ ստացող հետևակ զորք (ինչպես մյուս թուրք քաղիքայինները): Մուրադ I ոչ միայն ստեղծել է տվյալ զորամիավորումը, այլև հատուկ նրա համար սահմանել է օրենքներ, «արվեստի զորաբանակը լինի մարտունակ և պահպանի գինվորական կանոնադրությունն ու ծավալատարմությունը»⁸:

Մինչև 15-րդ դ. կեսերը ենիչերիական գորամիավորումը քաղկազած էր յայտ բողոք (հեռեակ վաշտ) կամ ֆեմաաք (աշխարհագոր) կոչվող մեկ դասից. 1451թ-ից սեքրանների (քերևագեն ենիչերի) միավորմանը ներկայից դասն է կազմվել, այնուհետև ստեղծվել է ադա բողոքը (ենիչերիական վաշտի) հրամանատարական կազմ) կոչվող երրորդ դասը⁹:

Մինչև 17-րդ դ. ենիչերիները հավաքագրվում էին քաղաքապետ աֆենի օղյաններից¹⁰, ավելի ուշ, երբ նրանց ու քաֆրքուլու մյուս գորամիավորումներին ամուսնանալու իրավունք տրվեց գորամիավորման շարքեր սկսեցին ընդգրկվել նրանց որդիները (ըստ օղյու): Ջորամիավորման գլխավոր հրամանատարը ենիչերի ադամ էր¹¹, որը նշանակվում էր սուլթանի կողմից: Ենիչերի ադամ ենթարկվում էր անմիջականորեն սուլթանին և ինքն էր կատարում սպայական բոլոր նշանակումներն ենիչերիական կորպուսում: Մարտիլին նշում էր, որ ենիչերի ադամ կարող էր քարծր սպայական կոչում (սեքրամբաշի, քերիյուդա-քեշ) տալ ցանկացած զինվորի¹²:

Օսմանյան սուլթանների արշավանքների ժամանակ ենիչերիական գորամիավորումն, իրենից ներկայացնելով կարևոր ռազմական ուժ, հանդիսանում էր անհրաժեշտ լրացում ֆեդայա-սիպահիների հեծելազորային խմբերին և պալատական հեծելազորին: Ենիչերիներն անվտիսարինելի էին քյնամու քեդերի նրկարատև պաշարումների ժամանակ՝ առանձնանալով, մինչև որոշակի ժամանակաշրջան, իրենց մարտունակությամբ և կարգապահությամբ, քարծր մարտական ռզով¹³:

18-րդ դարից սկսած ենիչերիների մարտունակությունն ընկավ և նրանց կարևորությունն աստիճանաբար նվազեց: Ենիչերիները սկսեցին պարբերաբար ընդդիմանալ սուլթանների ռազմական քարեվախումներին: 1826թ. (ենիչերիական նոր խռովությունից հետո) հունիսի 17-ի որոշման համաձայն Մահմուդ II (1808-1839թթ.) լուծարեց ենիչերիական գորամիավորումը¹⁴:

Ջերեջի (զոսնագործ, զոսնավոր) օբադը: Ջերեջի գորամիավորումը Մեհմեդ II Չարիկի (1444-1481թթ. ընդհատումներով) ժամանակաշրջանում է հիմնադրվել: Ջորամիավորման գլխավոր նրամանատարը Ջերեջի քաշին էր¹⁵: Հին թուրքերենում «ջերե»-ին (զոսնագզետ) «զըր» էր կոչվում: Այնուհետև «զըրակն ռազմամբերք» իմաստը բույրերենում «ջերեհանե/չեհեհանե» ձևով է կիրառվել¹⁶: Ջերեջի գորամիավորումն ենիչերիների, ինչպես նաև այլ քաֆրքուլու ստորաբաժանումների համար

զենք էր պատրաստում, խակ սպառնազմներից առաջ և հետո սթանդարտում առ ամիրաթեյատոբյան դեպքում վերանայագում էր այդ զենքերը:

Օսմանյան կայսրության ուսգմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող կետերում Գերեհաններ կային: Ջերբի գորամիավորման շարքային զինվորների աճը կամ նվազումը կապված էր երկիրիական գորամիավորման հետ. քանի որ այս երկու գորամիավորումներն իրար հետ կապված էին ինչպես կամոնակարգով, այնպես էլ դարավոր կապերով: 1826թ. ենիչերիական գորամիավորման հետ այս գորամիավորումը մույնպես լուծարվեց:

Թուխյա (հրետանավորներ) օրադր: Օսմանյան կայսրության հաջողությունների պայմանավորված էին հրետանու կիրառմամբ: 1389թ. Կոստվոյի կռվում օսմանյան քանակում առաջին անգամ քնդանոթ օգտագործվեց¹⁷: 15-րդ դ. հրետանին սկսեցավ իր հատարչակը՝ 16-րդ դ. Սուլեյման Քանունիի (1520-1566թթ.) ցանքերով իր զարգացման աճնաբարձր կետին հասավ¹⁸:

Թուխյու գորամիավորումը հիմնադրվել է Մուրադ I ժամանակաշրջանում ենիչերիական գորամիավորումից հետո¹⁹: Ջորամիավորման գլխավոր նրանամատաջը թուխյու բաշին էր: Արշավանքի գնալիս հրետանավորները ցերեջինների առջևից էին գնում: Մարտի դաշտում հրետանավորները երեք խմբի էին բաժանվում: Մի խումբը ենիչերիների առջևում կանգնելով՝ քնդանոթներով նրանց պաշտպանում էր հարձակումներից, մյուս երկու խմբերը (ձիու պայտի տեսքով) երկու ծայրերում էին կանգնում²⁰: Աջեմի գորամիավորումից թուխյու գորամիավորում անցնելուց հետո, զինվորներից ընտրում էին հրաձիգային մատում ծառայողներին և քնդանոթաձուլարաններում աշխատողներին:

Թուխարաբաջը կամ սրաբաջը օրադր: Թուխարաբաջը գորամիավորումը թուխյու գորամիավորման հետ կապված, սակայն նրանից անկախ քափրջուլու գորարանակի փոքր ստորաբաժանումներից է²¹: Սկզբնական շրջանում, երբ քնդանոթները փոքր յակների էին, դրանք ենարավոր էր ուղտերով և ջրդիններով տեղափոխել, ավելի ուշ, երբ ձուլվեցին մեծ տրամաչափի քնդանոթներ, դրանք սաղեխով տեղափոխելու ամիրաթեյատոբյուն առաջագավ: «Իբա հետևանքով տեղծվեց թուխարաբաջը գորամիավորում (արաբա նշանակում է սայլ):

Որչա պատմիկ ժամանակագիրներ (Օրուջ րեյի պատմությունը, Ալիի պատմությունը) նշում են, որ թուխարաբաջիները կիրառվել են Մեհմեդ II

օրոք են²²: (Ըստ թուրք պատմաբան Օզբունայի՝ թուփարաբազը գործադիրությունը էլիմնադրել է Ռախազիյ II (1481-1512թթ.)²³:

Հուճարաբազ օրապը: Հուճարաբազը գործադիրությունը բաժանվում էր երկու մասի. նրանց մի մասը կապված էր քերեջի գործադիրությանը, մյուսը՝ թուխլու: «Հուճարա», («Քուճարա» ժողովրդական լեզվում) նշանակում է ձեռքի նոնակ²⁴: Բափըջուլու գորարանակի համար նոնակ պատրաստող դաս էր: Օզբունան նշում է, որ նրանց գորանոցները և գործարանները Սկյուտարում (Սօկնձար) էին գտնվում²⁵:

Լադրմօր օրապը: Օսմանյան քանակում լադրմօր գործադիրությունը նշանակալիությունը մեծ էր: Նրանք պատերազմների ժամանակ ամրոցները կործանելու համար թունելներ էին փորում, քերդեր էին պայթեցնում: «Լադրմ»-ները ստորերկրյա փորված անցքերն են²⁶: Հորամիավորությունը երկու մասից էր կազմված. առաջինը գտնվում էր քերեջի քաչիի հրամանատարության տակ, երկրորդ խմբի լադրմօրները զեամեթներ և քիմարներ ունեին²⁷:

Օսմանյան կայսրությունը ռազմաավատատիրական երկիր էր: Ռազմական համակարգի ճկունությամբ էր պայմանավորված նրա նվաճողական քաղաքականության հաջողությունները: Օսմանյան քանակի կարևորագույն ստորարածանուններից մեկի՝ քափըջուլու գորարանակի ստեղծման մախսադյալների ու նախատակների ուսումնասիրությունը մեզ տալիս է հսկայական նյութ կայսրության պատմության մի շարք փաստերի և երևույթների բուն էությունը համակողմանի պատկերացնելու համար:

ANI VOSKANYAN

(AGMI)

THE SUB-UNITES OF THE KAPIKULU ARMY

History of formation and development of one of the powerful states of Middle Ages, the Ottoman Empire, is closely connected with the characteristics of its military structure. This structure has been the basis of successful aggressive policy of Turk-Ottomans for years. One of the most important features of the Ottoman Empire is *Kapikulu* with its unique structure, its special way of formation and education. The conscription of *Kapikulu* was done by *penc-i yek* and *devşirme* system.

The staff of *Kapıkulu* army consisted of *acemi, yeniçeri, cebeci, torpa, torparacı, humbaracı, lağımcı* bodies of troops, and cavalry part of *Kapıkulu* cavalry.

ՄԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Ձեռք յարգանարար նշանակում է ստորև: «Ձեռք» տերմինը գտնականվել էր այն ժամանակներից, երբ զինվորների հաճարազվում էին զինվորից և համարվում էին սուլթանի ստրուկներ: *Мехмед-и Кайуи-и йеничери-и Оджакли Тарихи, Եսզ., Երբ., Կոմետ: « ԿԿԻՆ. Н. Петросян, М., 1987, с. 29.*
2. Փենդ-ի երը (ինչից մեկը) կամ Փենդիցը կիրառվում էր գերի ընկած շրխաունյա ազգացնակության նկատմամբ, ունեւր պարտավոր էին յարքերին հանձնել իրենցից յարացանչոր էինգ հոգոց մեկն կամ վճարել համապատասխան փրկագին: Պատկերազմի ժամանակ գերի ընկած զրաւիւսամասաւորներն ու զինվորներն ևս հարկվում էին: Շարքյան Ա., «Նրլյան հարկը» Օսմանյան կայսրոթյանում. *Դեւլիլիքն, Եր., 2006, էջ 26-27:*
3. *Uzunçarşılı İ., Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu ocakları, Ankara, 1944, s. 1-2.*
4. *Yurt Ansiklopedisi, İstanbul, 1984. c. 11, s. 8106.*
5. *AraEitarnica, Genel Kültür Ansiklopedisi, Ankara, 1993, c. 1, s. 53.*
6. *Sevinç N., Osmanlıın Yükselişi ve Çöküşü, İstanbul, 1999, s. 301.*
7. *Նույն տեղում, էջ 302:*
8. *Маршалла, Военное искусство Османской империи, Спк., 1737, с 51.*
9. *Uzunçarşılı İ., Osmanlı Tarihi, Ankara, 1947, c. 1, s. 254.*
10. *Goodwin G., The Janissaries, London, 1957, p. 70.*
11. *Koçi Bey, Risalesi, İstanbul, 1939, s. 92.*
12. *Маршалла, նշվ. աշխ., էջ 59:*
13. *Мехмед-и Кайуи-и йеничери-и Оджакли Тарихи, նշվ. աշխ., էջ 28:*
14. *Петросян Ю. А., Османская империя. Мусульманство и Гезелт, М., 1990, с. 182.*
15. *Uzunçarşılı İ., Osmanlı Tarihi, Ankara, 1949, c. 2, s. 553.*
16. *Özttara Y., Osmanlı Devleti Tarihi, İstanbul, 1986, c. 2, s. 99.*
17. *Նույն տեղում, էջ 96:*
18. *Uzunçarşılı İ., Osm. Dev. Teğ. Kapıkulu..., c. 2, s. 35.*
19. *Նույն տեղում, էջ 36: Կ. Օշտա, նշվ. աշխ., էջ 96:*
20. *Նույն տեղում, էջ 57:*
21. *Օշտա Կ., նշվ. աշխ., էջ 98:*
22. *Uzunçarşılı İ., Osm. Dev. Teğ. Kapıkulu..., c. 2, s. 97.*
23. *Օշտա Կ., նշվ. աշխ., էջ 98:*
24. *Նույն տեղում:*
25. *Նույն տեղում:*
26. *Նույն տեղում:*
27. *Uzunçarşılı İ., Osm. Dev. Teğ. Kapıkulu..., c. 2, s. 131.*

ՉԱՎԻԿՅԱՆ ՊԵՏՐՈՍ
(ԵՊՀ)

1982 թ. ՍԱՀԱՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՅԱՑՔ
ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԶԱՐԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐԱԹԵՐՅԱԼ

«Զինվորների սահմանադրություն»¹ անվանվող 1982թ. սահմանադրությունը (Ս) նոր-քաղաքացիական սահմանադրությամբ փոխելու և ուղղված իշխող՝ Արդարություն և Զարգացում կուսակցության աշխատանքները ընդդիմության կողմից չողջունվեցին, որի արդյունքում էլ դեռևս չարունակվում է մասնակի փոփոխությունների գործընթացը²:

Թուրք-քաղաքական համակարգի կայունության տեսանկյունից որպես հասարակական դաշինք՝ 1982թ-ի Ս-ը վերլուծենք 4 ենթաբաժիններով:

I. Ընդ պարզամտեղում այն ընդունվեց և պատրաստվեց: Քաղաքական քննադատմանը և տեղադրված հարցերից 1980թ-ի զինվորական հեղաշրջումը: Կասեցվեցին բոլոր կուսակցությունների գործունեությունները և կուսակցությունների առաջին դեմքերը պարզվեցին: Նոր (Ս) պատրաստելու համար ձևավորվեց հիմնադիր ժողով, որի անդամները ուղղակի և անտղղակիորեն մշակակվեցին զինվորական իշխանության կողմից³: Անկուսակցականներից ձևավորված հիմնադիր ժողովի ընդունած որոշումներին ու պատրաստված սահմանադրական նախագծին ուղղված քննադատությունները կանխելու համար կուսակցությունները փակվեցին⁴:

Պատրաստված նախագիծը զինվորական իշխանության հավանությանը արժանամատուց հետո ներկայացվեց հանրաքվեի և ընդունվեց 91,37 %-ով⁵: Ս-յան անցումային դրույթներով հեղաշրջման առաջնորդը դարձավ հանրապետության նախագահը, իսկ մյուս ուժային հրամանատարները՝ նախագահական խորհրդի անդամներ: Հեղաշրջման նախօրեին գործող բոլոր կուսակցությունների վարչական ղեմերին 5-10 տարով արգելեցին քաղաքական ակտիվ կյանք վարել⁶:

Մեր կարծիքով, այս Ա-ում ուշադրության են արժանի հետևյալ կետերը.

1980թ. կասեցվել են բոլոր քաղկասակներումնեղի աշխատարժեքները, իսկ 1960 թ-ի հնդաշրջմանը հասցրելից միայն իշխող կուսակցության աշխատանքի կասեցումը: 1982թ. հիմնադիր ժողովը միակ ճեղքայացուղիական էր, քան՝ 1961թ.: 1982թ. սահմանադրությամբ հանրապետության պատմության մեջ առաջին անգամ հանրապետության նախագահը ընտրվեց համաժողովրդական ընտրությամբ, որով էլ հնդաշրջման լիցքեր անուղղակիորեն ի ցույց դրեց իր անվստահությունը համընդհանուր ընտրությամբ առաջիկայում ձևավորվող Ազգային ժողովի (ԱԺ) հանդեպ: Այս Ա-ում տեղ գտած անցումային դրույթները անգամ այսօր էլ կանխում են զինվորական իշխանության օրով ընդունված օրենսդրական ակտերի սահմանադրականության վիճարկումը:

2. Կառավարման համակարգը: Սույն Ա-ը շարունակում է պահպանել 1961թ. Ա-կամ՝ իշխանությունների տարանջատման սկզբունքի վրա հենված պատվամեծական համակարգը: 1961-1980թթ. պետության բոլը լինելու հանգամանքը վերադրելով գործադիր իշխանությանը, ռեժիմը եղել է վերջինիս լիազորությունները՝ օրենսդրի և դատականի նկատմամբ: Սակայն տալիս է նոր լիազորություններ ոչ թե գործադիրի կառավարական թևին, այլ՝ հանրապետության նախագահին՝ նկատի ունենալով նրա անկողմնակալությունը⁷: Ուշադրության է արժանի նախագահի, հատկապես դատական իշխանության ոլորտի լիազորությունները: Նախագահը նշանակում է Սահմանադրական դատարանի (ՄԴ) անդամներին, Վարչական դատարանի անդամներին 1/4-ին, զխավոր դատախազին և օգնականին, Ձինվորական վճռաբեկ դատարանի անդամներին, Ձինվորական զերագույն դատարանի անդամներին և Դատավորներ ու դատախազների խորհրդի անդամներին (ձ.104)⁸: Սույն լիազորությունները ցույց են տալիս, թե 2 տարի առաջ ինչու էր անցանկալի Ա. Գյուլի թեկնածությունը նախագահական ընտրություններում: Այս Ա-յամբ վերացվեց երկպալատանի օրենսդիր համակարգը, նպատակ հետապնդելով արագացնել օրինաստեղծ գործընթացը: Որպեսզի կառավարությունը ունենա խորհրդարանական մեծամասնության աջակցությունը, խրախուսվեցին երկկուսակցական և

«մեզնի րազմակուսակցական համակարգ» ձևավորելուն ուղղված օրենքները և նորմերը⁷։

3. Մ-ում կատարված փոփոխություններ։ Ներառյալ Օսմանյան շրջանը, Յուրթիայի սահմանադրական համակարգում, ամենաշատ փոփոխության ենթարկված Մ-6 է, որ փոխվել է Մ-յան հողվածների 1/3-ը⁸։ Սակայն Մ-ի կողմից անվավեր հռչակվեց գլխաշորի հարցին առնչվող 15-յո՛ղ Մ-ական քարեփոխումների հողվածները¹¹։

Այսօր էլ յարմարվում են ԱԺ-ի կողմից 1987թ. սկսված Մ-ական քարեփոխումները։ Մենք կվերանայինք 1995, 2001 և 2004թթ. իրականացվածները, որոնցից վերջին երկուսը ընդունվեցին ԵՄ անդամությանն ուղղված գործընթացների շրջանակներում¹²։

1995թ. փոփոխություններով վերացվում են՝ միությունների, վազֆ հիմնադրամների, արհմիությունների առջև դրված քաղաքականությամբ զբաղվելու արգելքները, կուսակցությունների՝ կանանց և երիտասարդական քևեր ռեմեմալու, արհմիությունների, միությունների և հիմնադրամների հետ համագործակցելու առջև արգելքները, քաղաքական կուսակցություններին և արհմիություններին բալլատրվեց արհեստակցական միություններում վարչական դեմքերին օժանդակելու կամ թեկնածուի օգտին քարոզություն անելու իրավունքը, վերացվել են հասարակական կազմակերպությունների և կուսակցությունների համագործակցության արգելքները¹³։ Մ-ական դատարանին է վերապահվում Մ-յամբ սահմանված քաղկուսակցությունների հանցակազմի առկայությունը հաստատելու և որոշում ընդունելու իրավունքը, որն էլ արագացնում է կուսակցությունների փակման պրակտիկան¹⁴։

2001թ. փոփոխություններով, բացառությամբ ռազմական և մման իրավիճակների, վերացվեց մանապատիժը (հ.38/7)։ Կռալիցիայի ազատության, հավաքներ և երթեր կազմակերպելու արգելքները կարող են արգելափակվել միայն ազգային անվտանգության, հասարակական կարգի, հասարակական առողջության/բարոյականության, այլոց ազատությունների պայտաբանելու պատճառաբանությամբ (հ.33, հ.34)։ Ընտրական օրենսգրքում իրականացված փոփոխությունները չեն կարող կիրառվել, ուժի մեջ մտնելուց հետո մեկ տարվա ընթացքում անցկացված ընտրություններում (Խ. 67/վերջին)։ Քաղկուսակցությունների հանցակեներոն դատնալու հանգամանքը

հաստատելու հարցում ՄՊ-ը կարող է նկատի առնել որոշ չափերը/կանոններ, կուսակցությունների կարող են պատժվել պետական աջակցությունից զրկման միջոցով, իսկ վերջնական վախճանն ղեկավարում հարկավոր են Սահմանադրական դատարանի ամրագրումների 3/5-ի ճայնները (հ. 69): Ազգային Անվտանգության Խորհրդի (ԱԱԽ) որոշումները ընդունվում են Խորհրդի կարգով, իսկ ԱԱԽ-ի կազմում ընդգրկված վարչապետի օգնականները և արդարադատության նախարարը անդամակազմում կզերակշռեն քաղաքացիական պաշտոնում զբաղվածների թիվը (հ. 118): Վերացվում է «12 սեպտեմբերյան» վարչակարգի շրջանում ընդունված օրենսդրական ակտերի սահմանադրականության վիճարկման առջև դրված արգելքը:

2004թ. Ա-ական փոփոխությունները¹⁵: Իսպառ վերացվում է մահապատիժը (հ. 15, 17, 38, 87): Միջազգային քրեական ատյանին անդամակցելու պատճառով հանցագործ քաղաքացին կարող է իրեն ստիպել մի այլ երկիր: Հիմնական իրավունքներին և ազատություններին առնչվող միջազգային պայմանագրերը, որոնք ըստ պատշաճի օրինական ուժ են ստացել, կգերադասվեն տեղական օրենքի նետ հակասության դեպքում (հ. 90)¹⁶: Բարձրագույն ուսման Խորհրդից հանվեց զինվոր անդամի անդամությունը (հ. 131): Լուծարվեցին պետանվտանգության դատարանները (հ. 143): Ձինված ուժերը հաշվետու են դառնում Ազգային Ժողովի վերահսկողական գործառույթ իրականացնող հաշվիչ պալատի (Seyishey) համդեպ իր օգտագործման ենթակա պետական գույքի համար (հ. 160/վերջին):

4. Նոր սահմանադրություն, թե՞ շարունակել սահմանադրական քարեփոխումները:

Կարծիք կա, որ տարբեր կուսակցությունների¹⁷ օրակարգում 90-ական թթ. եղել են արմատական մեր Ա-յան նախագծեր, որոնց հաջորդել է հարցի լուծման մի շրջան, ուր զերակշռում է Ա-ական քարեփոխումների ճանապարհը: Այնուամենայնիվ, 2000թթ. և պատրաստվեցին մեր Ա-յան նախագծեր¹⁸: Վերջին շրջանում իշխող Ռ. Էրդողանի կառավարության կողմից պատրաստված և «Օգրոդունի նախագիծ» հիշատակվող մեր Ա-յան նախագիծը որոշ պահպանողական սահմանադրագետների կողմից գնահատվում է՝ որպես «մի կուսակցության երևակայությունում քաղաքացիական հեղաշրջման Ա-ական շրջանակ»¹⁹ և սույն վիճակը ցույց է տալիս, որ

խնչքան դժվար է կոնսենսուսի ճանապարհով քաղաքացիական սահմանադրության ձևավորումը: Թուրքիան, ԷՄ անդամության թեկնածու լինելու պատճառով, սրբաբարձրվում է իր Ա-ում իրականացնել փոփոխություններ իրավունքի գերակայության, ժողովրդավարության, մաքուր և փոքրամասնությունների իրավունքների հարգելու²¹ և դրանք լիարժեք իրականացնել հասարակական կյանքում: Թուրքիայի ԱԳ-ի նախագահը ուղադրության է նրավիրում Էվրոպայի մաքուր իրավունքների դատարանում 2008թ. դրությամբ վարույթում ընդունված 97300 նալցադիմումներից 11 100-ը վերաբերում են Թուրքիային և առաջարկում կուսակցությունների փակման հարցում կիրառել Վենետիկի հանձնաժողովի յափորոշիչները²¹ ու անհատներին թույլատրել դիմել ԱԳ²²:

Ամփոփելով վերջ նշվածը կարող ենք ասել, որ 1982թ. սահմանադրությունը, որը ի սկզբանե առաջնայնություն է տալիս պետությանը, այլ ոչ թե քաղաքացուն, չի բավարարում ժամանակակից ժողովրդավարության չափանիշները: Ա-ում քեմալական գաղափարախոսության առկայության հարցը²³, ինչպես որոշ սահմանադրագետներ այն ավելորդ են համարում և պնդում, որ սահմանադրությունը վերածվում է քաղաքական դաշտի «սրբազան գրքի», սա թերևս՝ ամենամուրթ, վիճելի հարցերից է: Այս և ընդհանրապես Ա-ական բարեփոխումների հարցում ողջամիտ տեսակետը պարտադիր է համարում կոնսենսուսը²⁴:

PETROS CHAVIKYAN

(YSU)

THE CONSTITUTION IN 1982 AND THE STABILITY OF THE TURKISH POLITICAL SYSTEM: A GENERAL EVALUATION

The matter of designing a new constitution, or reforming the existing one, is again on the Turkish political agenda yet again.

This research paper is a retrospect into the 1982 Constitution of Turkey, and it outlines its 4 subdivisions. The first subdivision deals with the conditions in which the Constitution was adopted, the second division looks into governance, third subdivision examines the changes made in the constitution so far, and the fourth subdivision represents the opposing positions with respect to constitutional changes.

ՊԱՐՄԱՍՅԱՆ ՍԵՂԱ

(ՀՅԹԻ)

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՈՇՆՉԱՑՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՂԿԱՑՈՒՑԻՉ ՄԱՍ

Ձեզսպասմությունը որևէ էքնիկ, ռասայական կամ կրոնական խմբի ոչ միայն ֆիզիկական քննաջնջումն է, այլև նրա մշակութային ժառանգության (հոգևոր և մյուսական արժեքների ամբողջություն) ոչնչացումը, քանի որ էքնոս կամ ժողովուրդ հասկացությունն առավել ամբողջական իմաստ և մկարագիթ է առանում իր ստեղծած մշակութային արժեքներով: Յարաբարանյութ ժողովրդի մշակութային ժառանգությանն ռոդված ցանկացած ունեմգություն մարտահրավեր է նաև համամարդկային մշակութային ժառանգությանը, քանզի ցանկացած մշակույթ համաշխարհային քաղաքակրթության քաղկացուցիչ մաս է հանդիսանում: Ցանկացած խմբի գոյությունը կարող է հարցականի տակ դրվել, եթե այն գրկվում է իր մշակույթից, անգամ խմբի ֆիզիկական գոյության դեմ որևէ սարառնալիցի քացակայության սրարագայում: Ինչպես իրավացիորեն նշում է անգլիացի հետազոտող Պամելա դե Կոնդապան, նյութական մշակույթի համակարգված և դիտավորյալ ոչնչացումը գալիս է վկայելու, որ սովյալ էքնիկ խումբը նման մշակութային գտման մաս է կազմում¹:

Ղետև 1944թ. քրեական և միջազգային իրավունքի մասնագետ Ռաֆայել Լեմկինը, շրթանատության մեջ դնելով «ցեղասպանություն» տերմինը, իր «Առանցքի տերությունների կառավարումը օկուպացված երկրապայում» աշխատության մեջ համարդեղով հունարեն *ցեոս* (ռասա կամ ցեղախումբ) և լատիներեն *էոսե* (սպանել) քառերը, կազմել է «զննացիտ» եզրը, այն սանմանելով ոչ միայն որպես էքնիկ կամ կրոնական խմբի ֆիզիկական քննաջնջում, այլև նրա ազգային, հոգևոր մշակույթի ոչնչացում: Մշակութային արժեքների կանխամտածված ոչնչացումը որակելով որպես հանցագործություն՝ Լեմկինը պնդում է, որ խմբի կյանքի հիմքի (գեմոլոնդ) ոչնչացման քանքելն իրենց մեջ ներառում են քաղաքական և ազխպական մշակույթի, լեզվի, ազգային ինքնության անկում²:

Հատկանշական է, որ Լեւեկներ մինչ «գեներցիդ» եզրի առաջադրումը և դրա քննարկումը, հանդես եկավ մահ միջազգային օրենսդրական մի քանի մախազներով «Քարբարտություն» և «Վանդալիզմի» դատաարարուման համար: «Լեւրբարտությունը» սահմանվում էր հետևյալ կերպ. «ազգային, կրոնական, ռասայական և սոցիալական բնդիսնրություն կանխամտածված ոչնչացում», իսկ վանդալիզմը՝ «...բնդիսնրությունների ուրոյն հանճարի դրսևորում հանդիսացող մշակույթի և արվեստի աշխատանքների ոչնչացում»: Ընդ որում, Լեւեկներ պնդում էր, որ բն «վանդալիզմը», և բն՝ «Քարբարտությունը» դիտարկվեն որպես միջազգային խանգարողություններ⁷:

Անվանի գեղասպանագետ, Երոսաղեմի Հոլոքոսթի և գեղասպանության առամնասիրության ինստիտուտի տնօրեն Իսրայել Չարնիի կարծիքով մշակութային գեղասպանությունը կամ «էքսոցիդը» էքսիկական, ազգային, կրոնական կամ այլ խմբի մշակույթի կամխամտածված ոչնչացումն է և պարտադիր չէ, որ այն ներառի մահ խմբի ֆիզիկական ոչնչացումը⁸:

Հյոք բնդունելով Լեւեկների վերոհիշյալ աշխատությունը՝ ՄԱԿ-ում 1948թ. պատրաստվեց «Ճեղասպանության հանցագործության կանխման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիան, որի մախանական տարրերակում բնդգրկվեցին ֆիզիկական, կենտարամական (քիտրզիական) և մշակութային գեղասպանություն ձևակերպումները⁹: Նախագծում վերջինիս վերաբերող սահմանումներն էին.

- ա) Խմբի նրելսանների բունի տեղափոխումն այլ խմբեր:
- բ) Այն մարդկանց բունի և սխտեմատիկ արտաքսումը, ովքեր ներկայացում են տվյալ մշակութային խումբը:
- գ) Մայրենի լեզվի օգտագործման արգելումը մույնյակ նեղ շրջանակներում:
- դ) Մայրենի լեզվով լույս տեսած գրքերի կամ կրոնական աշխատությունների սխտեմատիկ ոչնչացումը կամ դրանց օգտագործումն այլ մպատակով, պատմական, գեղարվեստական, կրոնական արժեք ռունեցող փաստաթղթերի կամ կրոնական ծեսերում օգտագործվող առարկաների ոչնչացումը և տարբարումումը⁶:

Մշակութային գեղասպանությունը քննարարել և դատաստատել վերանշարժ սահմանումների քիսայն կոնվենցիայի վերջնական տարբերակում տեղ չգտան, սակայն ժամանակակից միջազգային իրավունքում հաստատակարարվեցին որպես միջազգային իրավական պարտավորություններ. որոնք վերաբերում են մշակութային ժառանգության պահպանմանն ու դրանց ոչնչացման համար պատասխանատվության ենթարկելուն¹: Հիմնական փաստարկն այն էր, որ կոնվենցիան ուղղված է, հենց մարդկային կոտորածների կանխմանն ու պատժին, հետևաբար մշակութային գեղասպանության ներառումը կրթացներ կոնվենցիայի ուժը որպես այդպիսին: Միակ ձևակերպումը, որ տեղ գտավ կոնվենցիայի վերջնական տարբերակում և համապատասխանում էր «մշակութային գեղասպանություն» հասկածին, դա խճրի երեխաների՝ որպես տվյալ խճրի մշակութային ժառանգության կրողի, բռնի տեղափոխումն է այլ խմբեր²:

Բացառման ճշմարտությունն է այն, որ մշակութային արժեքների ոչնչացումը երբեք չի կարելի համեմատել ֆիզիկական ոչնչացման կամ մի ամբողջ խմբի քննազնման հետ, սակայն պատժությունը գուցե է տալիս, որ մեկն առանց մյուսի երկար գոյատևել չեն կարող: Խմբի մշակութային ժառանգության լիակատար ոչնչացումը կհանգեցնի տվյալ խմբի անհետացմանը մարդկության համընդհանուր նիշողությունից, ինչպես և նրա կենսագործունեության բոլոր հետքերի վերացմանը: Իսկ եթե չկա նիշողություն, ապա մշակութային գեղասպանություն իրագործողների համար տվյալ խմբի գոյության միտումը կամ մերժումը առավել քան դյուրին կլինի, իսկ գեղասպանությունը կամ քննազնմումը՝ անբողբակալ:

Մեր օրերում մշակութային ժառանգության դեմ ռոնժգությունները կրում են շարունակական քնույթ՝ ուղեկցվելով նորանոր գեղասպանական գործողություններով կամ պատերազմների ժամանակ կիրառվող հանցագործություններով: Բոսնիայում մահմեդական, ուղղափառ հոգևոր հաստատությունների և այլ մշակութային կենտրոնների դեմ իրականացված ռոնժգությունները, Բուրյայի արձանի պայթեցումը քաղիքների կողմից, ինչպես նաև Նախիջևանում Հին Ջուդայի հայկական գերեզմանոցի՝ այնտեղի մակադարակով իրագործված բարբարոսական ոչնչացումը³ վկայում են այն մասին, որ մշակութային գեղասպանությունները դեռ կիրառելի են և շատ հաճախ

ուղղորդվում են կոմկրետ պետության իշխանությունների կողմից: Այս կամ այն խմբի մշակութային արժեքների ոչնչացման շարունակելիությունը, անժխտելիորեն, համըղիսանում է մշակութային գեղասպանություն իրագործողների անպատժելիության այլույնը: Հայկական մշակութային ժառանգության (պաշտամունքային հուշարձաններ, գրադարաններ, դպրոցներ, դպրեվանքներ, եզակի ձեռագրերի բազմահազար հավաքածուներ և այլն) հետևողական ոչնչացումն Օսմանյան կայսրության, ասլա նաև՝ Թուրքիայի Հանրապետության տարածքում, որը լիովին համապատասխանում է մշակութային գեղասպանություն բնորոշմանը և հայերի դեմ իրագործված գեղասպանության քաղկացուցիչ մասն է կազմում, հենց այդ անպատժելիության դասական օրինակն է հանդիսանում¹⁰: Թուրքական կառավարությունը, թեև պաշտոնապես հավատարիմ է մնում ազգային փոքրամասնությունների մշակութային ժառանգության պահպանությանը վերաբերող միջազգային պայմանագրերին¹¹, այդուհանդերձ, կամխամտածված կերպով շարունակում է իր տարածքի, դեռևս կանգուն կամ կիսավեր հայկական հուշարձանների ոչնչացումը¹²: Արևանգասի համալսարանի սոցիոլոգիայի պրոֆեսոր Սեմյունել Թոթթենը, խոսելով հայերի դեմ իրագործված գեղասպանության մասին, պնդում է, որ հայկական մշակութային հուշարձանների նկատմամբ իրագործված վանդալիզմը հանդիսանում է գեղասպանության ակտ¹³: Հատկանշական է, որ վերջին շրջանում այդն անհրաժեշտություն է դիտվում միջազգային նոր կոմվենցիա ընդունելու խնդիրը, որով մշակութային արժեքների ոչնչացումը պետք է դիտվի որպես մարդկության դեմ հանցագործություն¹⁴:

Ժամանակակից ակադեմիական գրականության մեջ «Էթնոցիդը» եզրն առավել հաճախ օգտագործվում է ավելի նեղ իմաստով՝ բնորոշելով մշակութային գեղասպանությունը: Այսպիսի իմաստով այն բնութագրվում է Սան Խոսեում 1981թ. ՅՈՒՆԵՍԿՕ-յի կողմից ընդունված հռչակագրում, որում մասնավերապես նշվում է. «Էթնոցիդը դա էթնիկ խմբին իր սեփական մշակույթի, լեզվի օգտագործման ու զարգացման և փոխանցման խմբային և անհատական իրավունքների մերժումն է... Մենք հայտարարում ենք, որ էթնոցիդը, այսինքն մշակութային գեղասպանությունը միջազգային իրավունքի խախտում է և համարժեք է գեղասպանությանը, որը դատապարտվում է Միազրայ

ազգերի «Բնդասարանության հանցագործության կանխման և դրա համար պարտի մասին» 1948թ. կոնվենցիայով»¹⁷.

Այսպիսով, մշակութային գեղասպանությունը, որպես կանոն, խմբի ոչնչացման գեղասպան ծրագրի մասն է կազմում՝ ձգտելով ժխտել խմբի յուրաքանչյուր մարդկային կյանքի գոյությունը և այն ենթադրությունը, թե մշակութային գեղասպանությունը տարբերվում է ֆիզիկական բռնություն ենթադրող գեղասպանությունից իրականում բյուրիմագություն է, քանզի մշակութային գեղասպանությունը ցանկացած գեղասպանական գործողության բաղկացուցիչ և կախյալ մասն է:

SEDA PARSAMYAN (AGMI)

THE ANNIHILATION OF THE CULTURAL HERITAGE AS AN INTERGAL PART OF GENOCIDE

Genocide is not only the physical extermination of any religious, racial or ethnic group but also annihilation of group's cultural heritage. Culture is a one of basic characters of group and without it group has small chances to survive. Wipe out culture and it creates ideal condition for the further physical extermination.

The Mankind entered 21st century with consistent desire to prevent any acts of Genocide. Unfortunately, till now we face the acts of physical and cultural Genocides. The evident example of latter is the modern Turkish policy aimed to the complete extermination of Armenian cultural heritage in Turkey. One of the possible solutions here will be the adoption of the UN special convention against the extermination of cultural heritage.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Condappa de P., Cultural Genocide in Bosnia-Herzegovina: Destroying Heritage, Destroying Identity, տն/ս www.mcimedia.stanford.edu/projects/CulturalGenocide/admin/download.html?attachid=14882.
2. Lemkin R., Axis Rule in Occupied Europe, Washington, 1944, p. 80-85, տն/ս <http://www.preventgenocide.org/lemkin/AxisRule1944-1.htm>.
3. Shaw M., What is genocide?, Polity, London, 2007, p. 18.

4. Charny W. I., Classification of Genocide in Multiple Categories, "Encyclopedia of Genocide", vol. 1, Santa Barbara, California, 1999, p. 9.
5. Prot V. L., Ethnocide, Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity, Dinah L. Shelton [editor in chief], vol. 1, Thomson Gale, 2005, p. 309.
6. Նույն տեղում, էջ 310:
7. The Final Act of the intergovernmental conference on the protection of cultural property in the event of armed conflict, the Hague, 1954. 2003թ. հոկտեմբերի 17-ին ՅՈՒՆԵՍԿՈ-ի կողմից ցնդունվեց Հայաստանում ճշակութային ժառանգության միտումնավոր ոչնչացման վերաբերյալ, The General Conference of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization meeting in Paris at its thirty-second session in 2003.
8. Fournet C., The Crime of Destruction and the Law of Genocide, UK., Ashgate, 2007, p. 43-46.
9. Demoyan H., Azchaijen: Vandalism as usual, Yerevan, 2006.
10. Հովհաննիսյան Ա., Քուրդիա. ճշակութային ցեղասպանություն, եր., 2005.
11. Քուրդիան 1965թ. ստորագրել է դեռևս 1954թ. Հասպայի կոնվենցիան, որտեղ շեշտը դրված է անկախ ծագումնից ճշակութային պահպանման կարևորության վրա, և որով Քուրդիան պարտավորվել է պատերազմի ժամանակ պահպանել ճշակութային հուշարձանները, իսկ 1969թ. հունվարի 7-ին Քուրդիան ստորագրել է միջազգային մեկ այլ պայմանագիր՝ ռաբոյալ ճշակութային հուշարձանների պահպանման մասին: Տե՛ս Kouymjian D., The Destruction of Armenian Historical Monuments as a Continuation of the Turkish Policy of Genocide, A Crime of Silence the Armenian Genocide, Cambridge, Mass., 1985, p. 176. Քուրդիան ստորագրել է նաև եվրոպական խորհրդի կողմից կնքված 1985թ. հոկտեմբերի 3-ին Գրեմադայում ստորագրված «Եվրոպական ճարտարապետական ժառանգության պահպանության կոնվենցիան», որը բնև Քուրդիան ստորագրեց Նույն թվականին, սակայն մրս Ազգային մեծ ժողովի պրոսպեկտ գործոց հանձնաժողովի կողմից վավերացվեց միայն 1988թ. օգոստոսի 1-ին. այդ կոնվենցիայի 3-րդ և 4-րդ հոդվածների համաձայն՝ կողմերը պարտավորվել են միջոցներ ձեռք առնել տվյալ ռեզիմի հուշարձանների, կառույցների համալիրների և տեսարժան վայրերի պահպանության համար, կանխել պահպանության տակ եղած անշարժ գույքի վնասումը, քայքայումը կամ ոչնչացումը: Տե՛ս «Անի-Անիի պահպանության և ուսումնասիրման միջազգային գիտական կենտրոնի գիտական- հասարակական հասնայա համդես, N 1, եր., 1992, էջ 57-60, նույնի N 2, եր., 1992, էջ 63:
12. Մեր օրերում հայկական ճշակութային հուշարձանների ոչնչացման շարունակելիության մասին է վկայում է հեռույալ իրողությունը. Քուրդիայի պաշտպանության նախարարությունը, որ մինչ այդ անձանք էր հսկողություն սահմանում Անիի հուշարձանների նկատմամբ, 2004թ. իր պարտավորությունները հանձնել է ճշակույթի նախարարությանը՝ պայմանով, որ զինվորները պետք է փոխարինվեն հասուն քաղաքայինական հսկիչներով: Մշակույթի նախարարությունը, սակայն, զործարք կնքելով Կարտոն տեղականյալ մի կազմակերպության հետ, Անիի ամբողջ հսկողությունը հանձնում է վերջինիս, որի աշխատակիցները մոտակա Օրսաղը գյուղի բնակիչներն էին, որոնք էլ օգտվելով

ընդհանգած հնարավորությունից, բանիկ և փոքիկ են հնարավոր բոլոր տեղերը՝
գամներ որոնելու ակնկալիքով: Տես <http://www.virtualazi.org/2007/index.htm>

13. Condeppa de P., Cultural Genocide in Bosnia- Herzegovina: Destroying Heritage, Destroying Identity.
14. Այսպիսի մի ամսագրերով 2001թ. «ՅՅԻՅԻՅ» թիվերում հանդես եկավ անգլերենի
լրագրողը, Տես Condeppa de P., Cultural Genocide in Bosnia-Herzegovina, տես նույն
տիպում:
15. UNESCO and the struggle against ethnocide. Declaration of San Jose
<http://unesdoc.unesco.org/imagetoc/0004/000499/049931co.pdf>

ՊՈՂՈՍՅԱՆ ՎԱԿԻՄՐ

(ԵՊՀ)

ԵՐՈՒՍԱԴԵՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԸՈՒԹՅՈՒՆ

(Սրբոց Հակոբեանց միաբանություն)

Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքությունը քրիստոնեական եկեղեցու ամենամվիլրական և փառավոր անցյալ ունեցող աթոռներից մեկն է՝ իբրև սրբավայր և հոգևոր կենտրոն: Ներկայացվող զեկույցի թեմայի քննությունը պայմանավորված է Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքության շուրջ ծավալվող իրատարծությունների արդիականությանը և հանրության ուշադրությանը:

Հայոց պատրիարքությունը դառնալից շարունակ եղել է Երուսաղեմի համաքրիստոնեական սրբատեղիների պահապանը: Շուրջ- երկու հազար տարի, շնորհիվ հայ միաբանների ֆանքերի, Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքությունը մոտ 500-600 մլն կաթոլիկների և 200-300 մլն ուղղափառների ներկայացուցիչներին՝ Կաթոլիկ և Ուղղափառ պատրիարքություններին, հավասար դիրք է գրավում:

Երուսաղեմի սրբավայրերում իրավունքների պահպանման անհրաժեշտությունը ստիպում է առ այսօր կրոնական արարողությունները կատարել ճշգրիտ ժամին և հատկորեն որոշված վայրերում, կանոնավոր կերպով և անվրեպ, որովհետև որևէ անզգուշություն կարող է տվյալ իրավունքների կորստի պատճառ համդիսանալ՝ հոգևոր մրցակից կողմերի:

Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքության հիմնադրման վերաբերյալ կամի քանի վարկած, որոնցից մեկի համաձայն՝ Քրիստոսի համարձեռնից հետո առաջյալները հավարվել են Երուսաղեմում և որպես առաջին եպիսկոպոս ընտրել ու օծել են Հակոբոս Տեսնեղրայոց առաքյալին: Նա իր արքայի հաստատել է Սիոն լեռան վրա՝ իր քնակավայրում, ուր այժմ կանգնած է Հայոց Սրբոց Հակոբեանց տաճարը¹: Նմանապես հաստատվում է, որ այս տաճարի մեջ է պահվում Հովհաննես Ավետարանիչի եղբոր որդու՝ գլխատված Հակոբի (Հլաուսի տասներկու

առաջյալներից է) գլուխը²։ Այս ավանդություններ մերկայացվում են իրև վկայություններ ու փաստեր՝ շեշտելու համար Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքության պատմական կապերը երկու առաջյալների հետ։

Ըստ Գրիգոր Տաբևացու և Հովհաննես վարդապետի աշխատությունների՝ Գրիգոր Լուսավորիչը ախտագնացություն է կատարել Երուսաղեմ, սակայն, իրեն արժանի չհամարելով անմիջապես ժողովքը Բրիստոսի գերեզման, յոր տարի աղոթքներով ապրել է մերձակա քարանձավներում։ Ապա, մա ժողով է Բրիստոսի գերեզմանը և Տիրոջից խնդրել, որ վառվի յույսը՝ ի նշան իր Համբարձման։ Հրաշքով վառվել են քահանայք։ Այս երաշքը Գրիգորին «Լուսավորիչ» է դարձրել ոչ միայն հայերի, այլև՝ բոլոր քրիստոնյաների համար։

Հայաստանի նախարարական տները և եպիսկոպոսական աթոռները հայ ախտավորներին օրհանով ապահովելու համար Երուսաղեմում կառուցել են բազմաթիվ վանքեր, որոնց թիվն, ըստ պատմիչ Անաստաս վարդապետի, VII դարում հասնում էր 70-ի³։

Բրիստոսի խաչելությունից մինչև Քաղկեդոնի ժողովը (451թ.) Երուսաղեմում կար մեկ համաքրիստոնեական պատրիարքական աթոռ, որտեղ մտնում էին հայ, հույն, ասորի պատրիարքներ և հովվում էին Պաղեստինի քրիստոնյաներին։ Ամեն ազգ ունեւ իր սեփական վանքերն ու սրբատեղիները, որոնք ենթակա էին Հակոբ Տնառնեղոսը աթոռակալներին։

Քաղկեդոնի ժողովի ժամանակ Ընդհանրական եկեղեցին ընդունել է բանաձև Բրիստոսի երկրնակության՝ մարդկային և աստվածային տարանջատված բնության վերաբերյալ, ըստ որի Բրիստոս և՛ մարդ էր, և՛ Աստված։ Հայերը, հավատարիմ մնալով առաջին երեք Տիեզերածաղովներին (Նիկեա՝ 325թ., Կ. Պոլիս՝ 381թ., Եփեսոս՝ 431թ.), մերժել են Քաղկեդոնի երկրնակությունը՝ ընդունելով Բրիստոսի մարդկային և աստվածային էությունները մեկ համագոյության մեջ։ Այդ ժամանակվանից սկսվել է Բրիստոսի եկեղեցու երկփեղկումը։ Երուսաղեմի միասնական Աթոռը բաժանվել է երկուսի, հունաց պատրիարքության, որն իր իշխանությունը տարածել է երկարնակ քրիստոնյաների վրա, և հայոց պատրիարքության, որն իր հովանավորության տակ է առել Բրիստոսի միաբնակ էությունն ընդունող մյուս համայնքները՝ մասնավորապես ասորիներին, ղալտիներին և եթովպացիներին։

Նշված ժամանակահատվածում էլ ձևավորվել է հայ-հունական հակամարտությունը՝ Երուսաղեմում գերակայության հաստատելու համար։ Երուսաղեմը, որը Սուրբ քաղաք է հանդիսանում երեք կրոնների քրիստոնեության, հուդայականության և իսլամի համար, բազմիցս նվաճումների է ենթարկվել, որի արդյունքում փոխվել են քաղաքի իշխանությունները։ Հայկական և հունական համայնքները փոքրիկ են տառնալ իշխանությունների հովանավորությունը և իրենց իրավունքները վավերացնող փաստաթղթեր։

Հայ-հունական վեճերի հիմնական պատճառներն էին, պայքարը Երուսաղեմի սքրավայրերում գերակայության համար և հայերին համադավան հաբեշների, դպտիների, առդիների ենթակայության հարցը։ Ելնելով այն հանգամանքից, որ ինչպես հայերը, այնպես էլ լավարկված համայնքները միաբնակ էին, Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքությունը միանգամայն իրավասու էր իր հովանավորության ներքո առնելու նրանց՝ հաղերով և հարստություններով հանդերձ։ Հունաց պատրիարքությունը, որը շահագրգռված էր իրեն ենթարկելու վերջիններիս և վերահսկելու նրանց ունեցվածքը, ամեն կերպ ջանում էր ապացուցել իր իրավասությունն այդ խնդրում։ Այսպեսով, ինչպես տեսնում ենք, հայ-հունական վեճերի առանցքը առավելապես կրում էր նյութական, այլ ոչ՝ դավանաբանական բնույթ։

Ձերի ազ-՝ին արար պատմիչի հաղորդած տվյալների համաձայն՝ Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Արրահամը, 626թ. գնացել է Մեքքա, որտեղ Մուհամմադ մարգարեն նրան իր ափով կնքած հավատարմագիր (չաքքըր) է շնորհել՝ Երուսաղեմի Հայոց եկեղեցու անձեռնմխելության մասին⁴։ Այն Հայոց պատրիարքության կարգավիճակը որոշող պաշտոնական փաստաթղթերից առաջին էր։ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանին տրված արաբական արտոնագրերը կրում են «Ալի-Մանշաթ» ընդհանուր անունը, որը քարգմանաբար նշանակում է հրովարտակ։ Մուհամմադի կողմից տրված փաստաթղթի բնագիրը չի պահպանվել, որը, բերև, կարող էր կասկածի տակ դնել այդ արտոնագրի գոյության հարցը, եթե Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանում պահպանված շիներ դրա պատճենը, որտեղ կան 30 հոգու, այդ թվում՝ նաև Օմար խալիֆի ստորագրությունները։

Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության կարգավիճակը հաստատող փաստաթղթերից երկրորդը տրվել է Օմար խալիֆի (634-644թթ.) կողմից

636թ. Ըստ պատմագրության. երբ Օմարը գրավել է Երուսաղեմը, նրան պոյց են տվել Մուհամմադ մարգարեի հավատարմագիրը, որի շնորհման ժամանակ ինքը ևս մերկա է եղել: Օմարը Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք Գրիգոր Ռուֆայեցուն շնորհել է նոր հավատարմագիր, որը հաստատում էր մարգարեի շնորհները:

969թ. Լեզիպոսի Գաբրիելյանները գրավել են Երուսաղեմը: X-XI դարերի ընթացքում Ֆաթիմյան խալիֆների և սելջուկ ամիրաների պայքարի հետևանքով Երուսաղեմը, հատկապես՝ համաքրիստոնեական սրբավայրերը, դարձել են կռվադաշտ և 10-12 անգամ ձեռքից ձեռք են անցել: Այս ժամանակահատվածում Հռոմի Պապ Ուրբանոս II-ի օրհնությամբ և հովանավորությամբ՝ Հրիստոսի Սուրբ Գերեզմանը և այլ սրբավայրերը իսլամի տիրապետությունից ազատելու նպատակով, կազմակերպվել է խաչակրաց առաջին արշավանքը (1095-1099թթ.): Խաչակիրների տիրապետության շրջանում՝ Երուսաղեմի Լատինական քաղաքագրության հաստատմամբ (1099-1187թթ.), հայ-հունական եկեղեցուցիկները ավերացել է երրորդ կողմը՝ կաթոլիկները, որի արդյունքում, նրանք սրբավայրերում գերակայության (predominatus) են եսասել՝ ի վնաս միացյալ քրիստոնյա եկեղեցիների, մասնավոր՝ հայն ուղղափառների³: 1172թ. տարբեր եկեղեցիների մերկայացուցիչներ պաշտամունք էին մատուցում Սուրբ Հարության տաճարում՝ բնև լեզվով և եկեղեցական արարողությունների տարբեր ձևերով:

1187թ. Եզիպոսի Այուբյան դինաստիայի ճիմնադիր Սալահ ադ-Դին սուլթանը (1171-1193թթ.) գրավել է Երուսաղեմը: Ժամանակի հայոց պատրիարք Աբրահամ Երուսաղեմացին մի քանի քարճրաստիճան հեզևորականների հետ այցելել է Սալահ ադ-Դինին և հայտնել իր ժողովրդի հավատարմությունը: Պատրիարքը մերկայացրել է Մուհամմադ մարգարեի, Օմար խալիֆի հրավարտակ-հավատարմագրերը և իր հօտի համար սուլթանից խնդրել է սույն առանձնաշնորհների վերահաստատումն ու պաշտպանությունը: Զօալիֆը նոր հրավարտակ է հրապարակել, որով, հաստատելով նախորդների շնորհած արտոնությունները, հրամայել է, որ ոչ միայն իր հաջորդները, այլև բոլոր մուսուլմաններն ընդհանրապես, հավատարմորեն կատարեն հրավարտակի պայմանները: Այս պատմական վավերագրուղթը կիճք է ծառայում Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքության իրավունքներին և սեփականություններին:

1300թ. Կելիկիայի Հեթում II թագավորը և բարսար-մանդուական Մահմուդ Գուզան խանը (1295-1304թթ.) իրենց բանակներով գրավել են Երուսաղեմը. Հայոց արքային՝ իրրև հաղթության բաժին, տրվել է Երուսաղեմը իր շրջակայքով: Ահա այսպես XIV դարի վերջում հայկական դոռոշի ծածանվել է Սիոն լեռան վրա: Մական 1303թ. Եզրիստոսի Հուսամ ադ-Դին սուլթանը կրկին գրավել է Երուսաղեմը՝ վերջ տալով հայկական կարճատև տիրապետությանը:

1517թ. Օսմանյան սուլթան Սելիմ Ահեղը (1512-1520թթ.) գրավել է Երուսաղեմը և, ի հաստատումն իր բարձր հովանավորության, հրապարակել է հրովարտակ* («Շեյքման»), որտեղ հաստատել է Մուհամմադի, Օմարի, Ալիի և Մալահ ադ-Դինի կողմից հայերին տրված առանձնաշնորհները՝ Մուրք Հակոբեանց Աբոտի ստացվածքներն ու անշարժ գույքը, և հայոց պատրիարքի իրավասությունները:

Օսմանյան տիրապետության չորս դարերի ընթացքում Երուսաղեմի քրիստոնյա համայնքների կյանքում տեղի են ունեցել մեծ փոփոխություններ: Հայերն օգտագործել են իրենց կապերը բարձրակարգ իշխանությունների հետ և ամբաստանել համայնքի կարգավիճակը: Հենց այդ ժամանակից վերջնականապես ձևավորվել է Երուսաղեմի Հայկական թաղամասը:

Սելիմ Ահեղին հաջորդող սուլթան Սուլեյման I (1520-1566թթ.) թագավորական ստորագրությամբ հրովարտակ է հրապարակել, որը հաստատում էր հայերի իրավունքները: 1657թ. Երուսաղեմում հույն հոգևորականները, կաշառելով փոխարքային և ավագանուն, նրանցից ձեռք են բերել սուլթանական հրովարտակ, որով հայկական վանքերը ճանաչվել են որպես հույների սեփականություն: Մական սուլթանական մեկ այլ հրովարտակով այդ հոգևոր վերադարձվել են օրինական տիրոջը՝ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությանը:

1658թ., հույները զղարտել են հայերին՝ որպես «Ապստամբներ թագավորական հրամաններին», կաշառել վեզիրին և նրա միջոցով սուլթանից ստացել նոր հրովարտակ, ըստ որի հայոց Մուրք Հակոբեանց տաճարը՝ իր կալվածքներով հանդերձ, տրվել է նրանց: Որոշ ժամանակ անց հայերը սիրաչառել են մեծ վեզիրին, որն էլ սուլթանին է հասցրել նրանց խնդրանքը՝ իրենց սեփականություն հանդիսացող՝ Մուրք Հակոբեանց տաճարը վերադարձնելու վերաբերյալ: 1659թ. Երուսաղեմի հայ միաբանները ստացել են սուլթան Մեհմեդ IV-ի (1648-1687թթ.)

համապատասխան հրովարտակի (*Ֆեյոսմոլ*) եղիագար պատրիարքը, վերալստեմալով էքրեսաղիմ, վերստացել է վանքը տասնութամյա գերությունից հետո:

1735թ. Երեսաղիմի հույն Մելետիոս պատրիարքը մեկնել է Կ. Պոլիս ու, կաշառելով սուլթան Մահմուդ I-ի (1730-1754թթ.) պալատականներին՝ մի քանիսին. կարողացել է ձեռք բերել մի հրաման, ըստ որի նրան իրավունք և լիազորություն էր տրվում՝ տիրանալու Սուրբ Հակոբեանց տաճարին և հայկական այլ սրբավայրերին: Հրովարտակի մեջ առվում էր. «Էփոք եկեղեցիները, այդ բվում և Երեսաղիմի սրբատեղիները, ենթակա են հույների պատրիարքին, վրացիները, հարեչները, ֆրանկները, դպուխները, ասորիները, հայերը, հակոբիկները, անատոլականները, մարոնիտները և մնացած տեղերի համայնքերը ենթակա են հույների պատրիարքին»:

Սակայն Մելետիոսից հետո Գրիգոր պատրիարքը ևս զնացել է Կ. Պոլիս, որտեղի Հայոց պատրիարք Հովհաննես Կուլուռի (1715-1741թթ.) հետ համատեղ իսլամական քարծրատիճան հոգևորականի սեղանավոր Հաջություն ամիրա Մուրադյանի միջոցով կալուղացել են սուլթանին ներկայացրել հայերի խնդիրը: Սուլթանը, ծանոթանալով արխիվում պահվող հայոց վավերագրերի քովանդակությամբ, անմիջապես իր ձեռքով մակագրել է հայոց հրովարտակ կալվածագրերը հետևյալ բառերով. «*Նս ևս Հայոց ազգին տվի վերստին*»⁷:

1801-1802թթ. Կ. Պոլսի Կալլինիկ Տիեզերական պատրիարքը (1801-1809թթ.), օգտագործելով իր դիրքն առ «նվերներ» ընծայելու քաղաքականությունը, կարողացել է սուլթան Մելիմ III-ից (1789-1807թթ.) ձեռք բերել մի հրովարտակ, որը ժառանգագուրկ էր անում Մրբոց Հակոբեանց միաբանությունը՝ մի շարք հայկական սրբավայրեր հունական սեփականություն հռչակելով: Հույները Երեսաղիմի դատական տոնծարանների մեջ արձանագրել են տալիս սուլթան Մելիմ III-ից ստացված՝ իրենց նոր հրովարտակը: Նրանք քուրք քարեկամներին միջոցով սուլթանական արխիվներից մահ վերացրել են հայանպաստ բոլոր արձանագրությունների տոմարները: Այս իրադարձություններից անմիջապես հետո Կ. Պոլսում ծավալվել է հայ-հունական վեճ՝ Սուրբ Հակոբեանց և այլ սրբավայրերի հարցի շուրջ: Տեղի հայ համայնքի միջոցով այն հասել է սուլթան Մահմուդ II-ին (1808-1839թթ.): Սուլթանի 1809թ. հրամանի համաձայն՝ Ենյիս ուլ-Իսլամն նախագահությամբ,

մասնավոր Առյուծը ճեղմամուխ է եղել հայ-հունական վեճի քննությանը։ Այն իր առաջին նիստը գումարել է 1809թ. օգոստոսի 2-ին, որի բնթագրում քննել է հայերի և հույների վեճի պատճառներն ու նրանց ունեցած հրովարտակ-խրավարըրերը։ Հայերն Առյուծին են ներկայացրել իրենց ինը հրովարտակները։ 1809թ. մինչև 1811թ. մայիսը Առյուծը գումարել է 12 նիստ, որից եռու քննարկումների արդյունքը ներկայացրել է սուլթանին։ Սուլթան Մահմուդ II 1812թ. դետեմբերի 13-ի թվակիր հրովարտակով (երկու օրինակով՝ մեկը հայերի, իսկ մյուսը՝ հույների համար) վավերացրել է իր նախորդների տված շնորհները և դրանց հիման վրա կատարել է իր շնորհաբաշխումը՝ հրամայելով «պատժել ուսնձգություն կատարողներին...»⁸։

Երեսուտեմի սրբավայրերի իրավակից երեք հաստատությունների՝ հայերի, կաթոլիկների և հույների միջպատրիարքական վեճերն առիթներ են ստեղծել օտար միջամտությունների համար։ Վեճերը, ինչպես նաև արտաքին միջամտությունները ծանձրացրել և մտահոգել են սուլթաններին։ Սուլթան Աբդուլ Մեջիդ I (1839-1861թթ.), նման իրավիճակին վերջ տալու համար, կանչել է հայ, հույ և կաթոլիկ պատրիարքներին և 1841թ. նրանց հայտնել է Օսմանյան կայսրության պաշտակներն իր հպատակների վերաբերյալ։ Այն էր. կրոնների և ծեսերի կատարյալ ազատություն շնորհել քոչորին։ Սուլթանը 1853թ. մայիսի 25-ի թվակիր հրովարտակով, որը պաշտոնապես սահմանվել է որպես status quo, հայտարարել է.

«...Կայսերական կատարությունս հաժարություն ցույց տվեց, որ տերությունս ամեն կարգի հպատակները կատարյալ պաշտպանություն գտնեն և առանց բացառության...հանգստություն վայելեն իրենց կրոնական պաշտամունքներում և հոգևոր գործերի մեջ...։ Տերությանս հպատակ հայ եկեղեցականներին տրված բոլոր ստացվածություններն ու շնորհները հաստատելով՝ ես հրամայում եմ, որ դրանք հարգվեն անբողբոջությամբ...հակառակ գործողները պետք է պատժվեն և հանդիպեն կայսերական բարկությանս...»⁹։

Աբդուլ Մեջիդի I-ի հրովարտակը հայերի իրավունքներն ու կարգավիճակը սահմանող՝ մեզ հասած հրովարտակներից վերջինն է։ 1852թ. ձևավորված և նետագայում վերահաստատված կարգավիճակը (Status quo) պատմական այն զարգացումների արդյունք է, որի սկզբնավորումը կարելի է գտնել քրիստոնեության առաջին դարերում,

երբ հաստատվել են իրավունքների ու առանձնաշնորհների քայքայանքը: Օսմանյան կառավարությունը կայողացել է պահել Տեղեզա-ն 1852թ-ից սկսած գրքերն ոչ մի նշանակալի փոփոխություն չի մտցվել երեք զլխավոր կողմերի առանձնաշնորհների մեջ: Ստատուս քվոն իր ուժը չի կորցրել մահ XX դարի աշխարհաքաղաքական նոր ցնցումների ժամանակ:

1947թ. նոյեմբերի 29-ին ՄԱԿ-ը քանաճև է բնդումել (քիվ 181), որի համաձայն Պաղեստինը բաժանվել է արաբական և երեական տարածքների: Հրեաների համար ՄԱԿ-ի քանաճևը դարակազմիկ նշանակություն է ունեցել: 1948թ. մայիսի 14-ին Թեղ-Ալիվում Դավիթ Բեն-Գուրիանի զլխավորությամբ ստորագրվել է «Ժսրայելի անկախության մասին» հռչակագիրը, որը հիմք է հանդիսացել Իսրայելի երեական պետության կազմավորման համար: «Ստատուս քվո»-ով հաստատված իրավունքները հիմք են ծառայել Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքության կարգավիճակի պահպանման համար մահ Իսրայել պետության օրը:

VLADIMIR POGHOSYAN
(YSU)
THE ARMENIAN PATRIARCHY OF JERUSALEM
(The Saint Jakobs' Congregation)

The Armenian Patriarchy of Jerusalem is one of the Christian Church Sees with the most sacramental and glorious past. The selection of this subject is due to the public awareness and events taking place in Jerusalem between the Armenian and Greek Patriarchies.

We have had access to seven edicts that confirm the status of the Armenian Patriarchy of Jerusalem, each of which is presented in the article. The first of the edicts was given by the Prophet Muhammad in 626 and the last one was given in 1852 by Sultan Abdul Mejid I. The latter is a document that determines the status of Armenian, Greek and Catholic religious communities of Jerusalem and is known in historical terms as "status-quo".

1. Արաքսյան Է., Մառտյան Գ., «Երուսաղեմի Հայոց սրբաձայրերը», Մոսկվա, 2003, էջ 17:
2. Կեռքյան Վ., «Հայ երուսաղեմցի գաղթորն մեկն», Երուսաղեմ, 1965, էջ 13-14:
3. Աղավնուծի Մ., «Հայկական երեք զանգեր և եկեղեցիներ Սուրբ Երևոյն ճեղ», Երուսաղեմ, 1951, ԺԴ - ԺԵ, էջ 14-15:
4. Հովհաննեսյան Ա., «Պատմություն Երուսաղեմ», Երուսաղեմ, 1999, էջ 109:
5. Միքայելյան Ա., «Երուսաղեմի Հայոց պատշարքատանի զանգերը», Երուսաղեմ, 1969, էջ 18:
6. Կեռքյան Վ., էջ 4, աջի., էջ 72:
7. Սափաթյանյան Տ., «Պատմություն Երուսաղեմի», 3. II, Երուսաղեմ, 1931, էջ 723:
8. Լույս տեղում, էջ 880:
9. Լույս տեղում, էջ 1217:

ՄԱՀԱԿՅԱՆ ՆԱԻՐԱ

(ԵՊՀ)

«ԺԱՄԻՖԱ» ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻՆ ՎԵՐԱՔԵՐՈՂ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐ

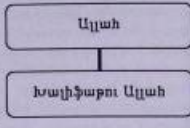
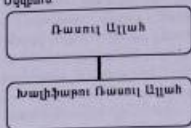
Իսլամի պատմության ռազմասիրության կարևոր և անկյունաքարային խնդիրներից է Ումմայի մուսուլմանական համայնքի ղեկավարմանն առնչվող խնդիրների հետազոտությունը: Այս հարցերի լուսարանմանն է նվիրված սույն հոդվածը:

Իսլամի ծագումը պայմանավորեց հասարակության կազմակերպման տոհմա-ցեղային սկզբունքից անցումը դեպի հասարակության կազմակերպման նոր ձև, որը բնութաչվեց «տոմմա» եզրով: Այս նոր ձևը հիմնված էր մարդկանց՝ մեկ ընդհանուր կրոն իսլամին պատկանելու սկզբունքի վրա, որը իրենից ներկայացնում էր համայնքի կազմակերպման աստվածապետական ձև¹: Աստվածապետությունը կառավարման այն համակարգն է, երբ աստաջնորդի ձեռքին է կենտրոնացած լինում ոչ միայն աշխարհիկ, այլ նաև հոգևոր իշխանությունը:

Ումմայի առաջին ղեկավարը՝ «Ալլահի առաքյալ» Մուհամմադ մարգարեն էր, որն իր կենդանության օրոք նշել էր, որ նա է Ալլահի վերջին առաքյալը (մարգարեների կնիքը): Այս հանգամանքն էր այն պատճառը, որ անհնար դարձրեց մարգարեի մահից հետո (632թ.) նրան լիակատար ձևով փոխարինելը, քանի որ նրա հաջորդը արդեն չէր կարող մարգարե լինել: Այս առումով էլ ակադեմիկոս Վ. Վ. Բարտոլդը իր «Ժալիֆա և սուլթան» հոդվածում նշում է, որ աստվածապետությունը իսլամական աշխարհում վերացել է Մուհամմադ մարգարեի հետ միասին²: Իսկ արդեն Օմայան շրջանում աստվածապետությունը կար միայն որպես գաղափար, իրականում իտալիֆաությունը աշխարհիկ բնույթ ունեւր³: Մարգարեի մահը շրջադարձային էր այդ Ումմայի համար: Ո՞վ պետք է լինի Ումմայի նոր ղեկավարը: Այս հարցի պատասխանը տալը հեշտ չէ: Ինչո՞ւ: Որովհետև ի տարբերություն այլ դեպքերի, երբ ձևավորված պետությունում ծագում է մի կրոն, որը հարմարեցվում,

ծառայեցվում է պետության շահերին, այս դեպքում նոր կրոնը
 սրայմանավորեց պետության առաջացում: Ուստի այստեղից էլ
 ենթադրվում է, որ պետական կառուցվածքը պետք է հարմարեցվեր
 կրոնին: Իսկ ինչպես վերը նշվեց նոր մարգարեի իսլամի նոր քաջառված
 էր, ուստի Ումմայի ղեկավարումը պետք է համընթացեր աշխարհիկ
 ձևերին: Այս աշխարհիկ ղեկավարության ստեղծումը դարձավ
 անհրաժեշտ հատկապես ծալք առած «Նու դեպի հերանուսթյուն»
 շարժման սրբազայում: Չևավորվեց «խալիֆա» ինստիտուտը, որի
 մարմնավորողը կոչվեց «Ալլահի մարգարեի փոխանորդ (خليفة رسول الله)»:
 Տիրողսի առաջին կրողը եղավ Աբու Բաքրը (632-634թթ.): Խալիֆաբու
 Ռասուլ Ալլահի փոխարինում էր մարգարեին ոչ թե որպես մարգարե, այլ
 կատարում էր նրա գործառույթը, այսինքն մարգարեի փոխարեն
 իրականացնում էր աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունը: Սակայն
 սրամով այս խնդիրը ամբողջական լուծում չստացավ: Ինչու՞: Չևանգի
 Աբու Բաքրից հետո եկողը արդեն պետք է կոչվեր խալիֆայի խալիֆա՞,
 և այս շարքը մշտապես երկարելու էր: Այս պարագայում ձևավորվում է
 «ամիր ալ-ժու'մինին (أمير المؤمنين)» տիտղոսը: Ամնայն
 հավանակամության այս տիտղոսի առաջացումը առնչություն ունի
 Օմար I ժամանակաշրջանում իրականացվող լայնածավալ
 նվաճումների հետ, որոնց արդյունքում խալիֆայությունը կորցնում էր իր
 միատարրությունը: Խալիֆայության կազմի մեջ էին ընդգրկվում
 զարգացման տարրեր մակարդակների վրա գտնվող երկրներ, որոնց
 նման չէին Արաբական խալիֆայությանը ոչ ընակայության, ոչ կրոնի
 տեսանկյունից: Այս խալիֆայություն միջավայրում «ամիր ալ-ժու'մինին»
 կալումը հանդիսանում էր այն գործիքը, որով ընդգծվում էր նրա
 ղեկավար լինելու հանգամանքը և երանանգներ արձակելու իրավունքն
 իր նման հավատացյալների (ժու'մինների) հանդեպ՝ Այս ինստիտուտի
 առաջացումը պատասխան էր նոր ձևավորվող պետություն-
 խալիֆայության կառավարման անհրաժեշտությանը: Բացի այդ, այս
 պարագայում կախումը մարգարեից և նրա փոխանորդից նվազում էր:

Հետագայում խալիֆաների կենցաղի փոփոխությունները,
 կառավարման համակարգի ամրապնդումը հանգեցրեցին «խալիֆա»
 տիտղոսի ընկալման փոփոխությանը: Այս փոփոխությունը կարելի է
 պատկերել հետևյալ կերպ.

հետո՝

Այս փոփոխությունը էապես քարճազեց խալիֆայի հեղինակությունը: Խալիֆան, դառնալով «Ալլահի փոխանորդ», շքանշեց Ալլահի առաջյալին՝ իշխանության ընդլայնման լավ հնարավորություն ստանալով: Նա այլևս մի երկբողական անձ չէր, ով պետք է փոխեր փոխարինել մարգարեին: Ղառնալով Ալլահի փոխանորդ՝ նա, փաստորեն, դառնում էր քաղաքակրթական ճշմարտություն, ազնվություն, օրինակակոթություն: Նրա որոշումների, մտահաղացումների աղբյուրը Ալլահն էր, ուստի ո՛չ մի խոսք, ո՛չ մի որոշում մյուսների կողմից չէր կարող կասկածի տակ դրվել, քանի որ այս դեպքում փաստորեն կասկածի տակ էր դրվում Ալլահի ճշմարտությունը: Այս տեսարանը մենք տեսնում ենք նաև կառավարման եզրպատկան համակարգում, որտեղ փարավոնը մույս դերն է կատարում ինչ խալիֆան, միայն թե խալիֆայի իշխանությունը ժառանգական չէր: Սակայն Օմայան շքանում այն ևս դարձավ ժառանգական⁶: Այս վճռորոշ փոփոխությունը դարձավ մի շարք վեճերի, երբեմն էլ արյունահեղությունների պատճառ⁷: Առ այսօր էլ այս տարակարծությունը պահպանվել է իսլամական աշխարհում:

Շիական ուղղությունը չի ընդունում Օմայան և Աբբասյան խալիֆաների օրինականությունը, համարում է, որ նրանք զավթել են իշխանությունը, մինչդեռ իրական գահակիցներ պետք է լինեին Ալլի ժառանգները⁸:

Ի տարբերություն շիաների՝ սունիները ընդունում են չորս Ֆարեհալադ (Ռաշիդուն) խալիֆաների (Աբու Բաքր (632-634թթ.), Օմար (634-644թթ.), Օսման (644-656թթ.), Ալի (656-661թթ.), ինչպես նաև Օմայանների (661-750թթ.) և Աբբասյանների (750-1258թթ.) օրինականությունը:

Հարցի այլ մոտեցում ունեն խաբիթյաները, այս մտածողական հասածայն «խալիֆան» քննարկի դեկավար է՝ մուսուլմանական կամայնքի կանքով սահմանափակված: Սակայն պետք է նշել, որ այս բոլոր վեճերն ու հակասությունները կապված էին խալիֆայի անձի, այդ ոչ թե ինստիտուտի հետ²: Այսինքն խալիֆայի ինստիտուտը անհրաժեշտ էր քանի որ նրա միջոցով էր իրականացվում օրինական որոշումների կայացումը, Իսլամը սխալներից պաշտպանելը և այլ կարևոր հարցեր: Սակայն այն, թե ով է մարմանավորելու խալիֆային, մնում էր չուժված, և դրա լուծման՝ իրենց հարձակուճակները էին առաջարկում տարբեր քաղաքական միավորումները:

Աբբասյան խալիֆայության վերջին օրերին պատկերը սկսում է փոխվել: Ճակատվում է մեկ այլ ինստիտուտ, դա սուլթանն էր: Այն՝ որպես գլխավոր իշխանություն, ձևավորվեց այն պահին երբ խալիֆայությունը պարզապես խաբիտափում էր մթության մեջ: «Սուլթան(سلطان)» բառն իսկ տեղեկություն է տալիս ժամանակի իրողությունների մասին: Թարգմանաբար այն նշանակում է իշխանություն: Եթե խալիֆան փոխանորդ էր, ով ծառայում էր ժողովրդի շահերին, նրա գոյությունը անհրաժեշտ էր, ասլա սուլթանն մի իշխանությունն պարտադրվում էր և որին պետք է ենթարկվեին: Սուլթանի գոյության պարագայում խալիֆան միայն ձևականորեն կույ չգնաց նրան: Զանի որ խալիֆայի միանգամից վերացումը կարող էր ժողովրդական հուզումների պատճառ դառնալ: Ուստի այն մնաց, քայք սահմանափակվեց միայն հոգևոր իշխանությամբ³: «Խալիֆա» ինստիտուտը դարձավ երկրորդական և ենթարկվեց «սուլթան» ինստիտուտին: Տեղի ունեցավ հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների տարանջատում: Եվ չնայած խալիֆան կորցրեց իր իշխանությունը, ժողովրդի գիտակցության մեջ այն շարունակում էր մնալ քաջարժակ:

Այսպիսով՝ «խալիֆա» ինստիտուտը, ձևավորվելով Իսլամի ծագումից ընդհանրապես մի քանի տարի անց, դարձր շարունակ դարձավ այն գլխավոր հատկանիշներից մեկը, որոնցով առանձնանում էր Արաբական խալիֆայությունը մյուս կայսրություններից:

SOME QUESTIONS CONCERNING THE "KHALIFAH, INSTITUTE

The chief aim of this article is to give an account of the development of the title "khalifah," to outline its typological traits, to examine its historical content.

The institution of the "khalifah," formed after Muhammad's death (632). When Muhammad was alive, he was called *Rasul Allah* (The Messenger of Allah). After Muhammad's death the head of the Umma (The Muslim community) became Abu-Bakr. Abu-Bakr was called *khalifah Rasul Allah* (the successor of the Messenger of Allah). But the second caliph Umar (634-644) used the title *khalifa khalifa* (the caliph of the caliph) *Rasul Allah*. Umar used another title *amir al-mu'minin* (commander of the believers).

In the times of the Umayyad caliphate the title "khalifah," became hereditary and for a long time had been used by the 'Abbasid, the Fatimid and the other dynasties.

ՄԱՆՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԵՐ

1. Беленс В. А., Арабы, ислам и Аравский халифат в раннем средневековье, М., 1965, с. 111.
2. Бартольд В. В., Работы по истории ислама и Аравского Халифата, ст. Халиф и султан, М., 1966, с. 18.
3. Петрушевский Н. П., Ислам в Иране в VII-XV, Л., 1966, с. 149.
4. Бартольд В. В., ճշգ. աշխ., էջ 19, նդ. 9:
5. Ջուլարյան Հ., Ամիր-ը-Մու'զինին իմաստաստիկն զնրաբերող որոշ հարցեր, Արևելագիտության հարցեր, II, VI, էջ. 2006, էջ 242-247:
6. Беленс В. А., ճշգ. աշխ., էջ 175:
7. Նույն տեղում, էջ 177:
8. Hitti P., History of the arabs, London, 1951, p. 178-183.
9. Гриневский Г. Э., Классический ислам, М., 1986, с. 86-89.
10. Donohue J. J., The Buwayhid dynasty in Iraq 334H/945 to 403H/1012, Leiden-Boston, 2003, p. 17.

ՄԱՍՄՈՆՅԱՆ ՀԱՅԿ
(ԱԻ)

ՀԱՅ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ԴԵՐԸ ՄԻՐԻԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿՈՒՄ
(1946-1970թթ.)

1946թ. ապրիլի 17-ին Միքիայի տաքածքից դուրս քերվեցին օտարերկրյա զորքերը: Միքիայի ազգային-ազատագրական պայքարը ֆրանսիական ժանդարտի վերացման և նրա անկախ ու ինքնիշխան պետության ստեղծման համար հաղթանակով պսակվեց¹: 1945թ. օգոստոսի 1-ին զինվորա-ուստիկանական ուժերը, որոնք անվանվում էին Troupes Spéciales (հատուկ զորքեր), հանձնվել էին Միքիայի կառավարությանը և հետագայում այդ ուժերը դարձան նրա ազգային բանակը²:

Միքիայի բանակի ստեղծման և նրա հետագա զարգացումների մեջ մեծ դեր են խաղացել մի շարք հայերդի զինվորականներ, որոնք քարձրաստիճան պաշտոններ են զբաղեցրել և իրենց գործունեությամբ նպաստել են Միքիայի ազգային բանակի զարգացմանն ու նրա դիրքերի ամրապնդմանը երկրի մեքքադաշական կյանքում:

Միքիայի բանակի ստեղծման և կայացման գործում մեծ ավանդ է ունեցել զենեղալ-լեյտենանտ Արամ Կարամանուկյանը: Նա ծնվել է 1910թ. Այնթապում, մախմական ռուսումը ստացել է ծննդավայրի Աղնակյան, այնուհետև՝ Հալեպի Ազգային Հայկազյան վարժարանում³: Զորավարի զինվորական գործունեությունը ընդգրկում է մի փոքրկալի ժամանակաշրջան, որն սկսվում է 1932թ. և ավարտվում 1958թ.-ին⁴: 1934թ. նա ավարտում է Դամսկոսի զինվորական վարժարանի հրետանու բաժինը: Մասնագիտությունը կատարելագործելու նպատակով 1938-1939թթ. նա մեկնում է Ֆրանսիա և 1945թ. քարձրագույն զինվորական կրթությունն ստանում Փարիզի Զինվորական Բարձրագույն Ակադեմիայում⁵: Այնտեղ նրան առաջաքվվում է զինվորական աստիճանի ամմիջական քարձրացումով

մնալ ֆրանսիական բանակում, սակայն նա հրաժարվում է և իր պարտքը համարում վերադառնալ Սփրիա և մասնակցել սփրիական ազգային բանակի կազմավորման գործին: Ըստ Արամ Կարամանուկյանի՝ սփյուռքում ապստղ հայր պետք է իր ներդրումն ունենա տվյալ երկրի քաղաքական կյանքում գտնելով որ գաղթօջախներում ազգապահպանման հարցը կուսակցական հարցը չէ, այլ՝ համազգային խնդիր է, որով պետք է գրադվեն կրթական, գեղարվեստական, բարեգործական և այլ կազմակերպությունները: Հորավարը որևէ կուսակցության անդամ չէր, սակայն ուներ հայ կուսակցական ազգականներ ու ընկերներ: Նույն կարծիքին էր նրա հայրը՝ Հակոբ Կարամանուկյանը, ինչպես նաև նրա երկու եղբայրներ՝ Լևոն և Նուրբար Կարամանուկյանները⁶: Նա 1949-1957թթ. զբաղեցրել է Սփրիայի հրետանու գլխավոր հրամանատարի պաշտոնը:

Ջորավարը մասնակցել է 1948թ. արաբա-իսրայելյան պատերազմին: Ռազմական առաջնակարգ կարևորություն ներկայացնող Գոլանի բարձունքներն ամրացված էին զորավարի նաստատած քնդանոթային մարտկոցների խիտ շարքերով, և քչնամու համար բվում էր ամանցանելի⁷: Իսրայելական բանակի հրամանատարությունը մեծ պարզևատրում էր խոստացել նրան, ով կսպանի կամ գերի կվերցնի Արամ Կարամանուկյանին վնասելով նրա հրետանային համակարգը⁸:

1956թ. նա ստացավ ստորաբաժանման զորավարի գններալ-լեյտենանտի (#19) աստիճան: Այնուհետև 1957թ. զինվորական կցորդ նշանակվեց Վաշինգտոնում՝ Սփրիայի դեսպանատանը, իսկ 1961թ. ընտրվեց Սփրիայի ազգային ժողովի պատգամավոր և միաժամանակ սահմանադիր ժողովի անդամ⁹:

1964թ. գնեցրալ Կարամանուկյանը սկսեց հաճախել Բեյրութի ֆրանսիական Համալսարանի իրավագիտական ֆակուլտետի դասընթացներին, որն ավարտեց 1968թ-ին՝ ստանալով իրավագիտության վկայական: Ապա իր իրավագիտական ուսումը շարունակեց Մոլբոքի համալսարանում և պաշտպանելով «Օտարները և զինվորական ծառայությունը» գիտական ուսումնասիրությունը՝ 1972թ. ստացավ իրավագիտության ընկտորի գիտական աստիճան: Իր ուսումնասիրության մեջ նա մի գլուխ հատկացրեց հայկական լեզունին¹⁰: Իր կատարած զինվորական ծառայությունների համար

գններալ-լեյտենանտ Արամ Կարամանուկյանը պարզևատրվել է բազմաթիվ շրանշաններով ինչպես նաև ֆրանսիական կառավարության կողմից առաջին կարգի պատվո շրանշանով¹¹:

Հաշվի առնելով գորավարի մատուցած ծառայությունները Սիրիային և ազգոգուտ անդրադարձը սիրիահայ գաղութին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն առաջինը նրան պարզևատրեց Նեքսես Ենոքիայի շրանշանով իսկ 1985թ. Մեծի Տանն Կիլիկիո Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը նրան պարզևատրեց Կիլիկո Մեծ Խաչի Ասպետի շրանշանով: Սիրիայի բանակի զենեքալ. սփյուռքահայ գործիչ Արամ Կարամանուկյանն իր վաստակած բոլոր շրանշանները հանձնեց Հայաստանի պատմության քանգարանին: Զորավարի գործը բարձր են գնահատել նաև Հայաստանում: 1998թ. Արարատի մարզի Նոր Այնթապի թիվ 1 միջնակարգ դպրոցը ելիմուլիմ վերանորոգվեց և անվանվեց Արամ և Հասմիկ Կարամանուկյանների պատվին:

Սիրիայի բանակի ստեղծման և կայացման գործում մեծ դեր է խաղացել նաև զենեքալ մայոր Հրանտ Բեյ¹² (Պ) Մալոյանը¹³: Սփյուռքահայության պարծանքը համդիսացող այս պատվական հայրույթին ծնվել է 1986թ. Մուշում: 1905-1907թթ. սկզբնական ուսումն ստացել է Վենետիկի Միֆթարյան միաբանության Սուրբ Ղազարի վանքում¹⁴: 1913-1914թթ. ընդունվել է Պալսի իրավագիտական համալսարանը: 1914թ. Հրանտ Մալոյանը գորակույվեց բանակ և որպես տպա՝ 1916թ. տեղակալի պաշտոնով ծառայեց թուրքական 53-րդ ստորաբաժնում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի զինադադարի մախոթյակին՝ թուրքական բանակի նախանջելու ժամանակ, գերի ընկավ Դարասայի արաբական զնդերի կողմից¹⁵: Ազատվելով զնլությունից՝ նա ստավ Բեյրութի նորակազմ հայկական լեզեոն և, այքի ընկնելով որպես ուչիմ և մի քանի լեզոնեղի տիրապետող երխտասարդ, Կիլիկիայի զնվորական կատավարիչը նրան ժանդարմերիայի օգնական նշանակեց¹⁶: Հրանտ Մալոյանը մասնակեցեց Կիլիկիայի ինքնապաշտպանության ժարտերին և դրանից հետո նա տեղափոխվեց Դամասկոսի առաջին բրիգադի, այնուհետև Հալեպի երկրորդ բրիգադի իրամանատարությունեք և միաժամանակ համատեղությամք վախտարիեեց Հալեպի ոստիկանության հրամանատարության ներքո գտնվող ժանդարմերիայի վոխզնդապետ Հասան Բահրային¹⁷: Սիրիայի ազատագրական պայքարի ժամանակ Դամասկոսի

Ֆրանսիացի զինվորական կառավարիչ գեներալ Օլիվյե Ռոժենն նրան ստաջարկում է հայ երիտասաղյունների վճարովի գումարտակ կազմել ֆրանսիական բանակին օգնելու համար¹⁸։ Հրանտ Մալոյանը մերժում է գեներալի հիշյալ ստաջարկը։ Հայ գործարարի այդ պիլքերուշումը բարձր գնահատվեց սիբիացի ազգայնականների կողմից։ Միոխայի անկախագրոմից հետո նրան հանձնվեց երկրի ներքին ազանվորությունը ստանձնելով ոստիկանական զորքերի ընդհանուր հրամանատարի պաշտոնը։ Գեներալ-մայոր (գեներալ) Հրանտ Մալոյանը սխալագրություն է սիրիական, լիբանանյան, եգիպտական, ֆրանսիական մի շարք շքանշաններով¹⁹։ Մեծանուն գործարար մահացավ 1978թ հուլիսի 24-ին²⁰։

Միոխական բանակում իր ուղույն տեղմ ուներ նաև գործարար Ալբեր Բիլեջյանը, որը ծնվել է 1921թ. Համայուն²¹։ Իր նախնական ուսումը նա ստացել է Հոմսի զինվորական ակադեմիայում, այնուհետև մասնակցել է արաբա-իսրայելյան պատերազմին։ 1957թ. Բիլեջյանը մասնակցել է Կահիրեի քարձրաստիճան սպանների դասընթացներին։ Դրանից հետո նա նշանակվել է ենթասպանների դպրոցի և սբահետաային սպանների վարժարանի հրամանատար։ 1959թ. ավարտել է իր զինվորական ծառայությունը գեներալ-լեյտենանտի աստիճանով և պարգևատրվել է մի շարք շքանշաններով։

Հայազգի մյուս քարձրաստիճան սպաններից արժանի է հիշատակել գնդապետ Ժոզեֆ Բայրամյանին, որը ծնվել է 1915թ. Հալեպում²²։ 1941թ. նա ավարտել է Հոմսի զինվորական ակադեմիայի հրետամային բաժինը, ապա՝ Ժոզեֆ Բայրամյանը նշանակվել է հրետանու ստորաբաժանման հրամանատար և 1958թ. ստացել գնդապետի (գեներալ) կոչում՝ պարգևատրվելով մի շարք շքանշաններով։

Միոխական բանակում իրենց կարևոր տեղն ու դերն են ունեցել նաև հայազգի սպաններ՝ փոխգնդապետ (գեներալ) Հիմդոյան Գրիգորը, Անտուան Գուշակյին, Հիքմեթ Գուշակյին, Դարաղուրյան Լևոնը, Կուդշիմյան Սմբատը, Սալաթյան Աֆրամը, Սարաֆ Արշակը, Թարաջյան Նադիմը, Բազյան փաշա Վազգենը, Կրամոսյան Լևոնը, Վարդանյան Գրիգորը²³։ Արսլանյան Ավետիսը եւ այլքը։

Այսպիսով, հայ զինվորականները, ապրելով և իրենց զործունեությունը ծավալելով Միոխայում, իրենց տաղանդի, ուսմանական հնարանտությունների և կառավարությունների շնորհիվ արժանացել են

զինվորական բարձր աստիճանները: Նրանք ազնվաբար ծառայել են սիրիական բանակում որպես նյախտագիտություն այն երկրին ու ժողովրդին որոնք զրկաբազ ընդունել ու ապաստան են տվել ցեղասպանությունից մազապարծ նդած հայերին: Հայ զինվորականները ծառայել են ի պայտաբանություն երկրի ազգային անկախության, նրա խաղաղության ու անվտանգության համար և միասնական ճակատով հանդես գալով նպաստել են հայ-արաբական, հայ-սիրիական դարավոր բարեկամության ամրապնդմանը:

HAYK SAMSONYAN

(IOS)

THE ARMENIAN MILITARY OFFICERS IN THE SYRIAN ARMY

(1946-1970)

In 1946, Syria gained its independence and the French troops withdrew. In development of the history of Syrian National Army participated a number of Armenian famous officers, such as Aram Karamanoukian, Hrant Maloyan, Alber Kilejyan, Joseph Bairamyan etc. Generals Aram Karamanoukian and Hrant Maloyan were the Armenian officers who took part in the organization of the newly created Syrian army. In 1949, General Aram Karamanoukian was named commander in chief of the Syrian Army's artillery, a position which he held until 1958. Some of the Armenian officers participated in the Palestinian war of 1948. They became prominent military officers owing to their top professionalism, strict discipline and expertise in the field of army. Armenian military officers have been awarded various medals of Honor, not only by the Syrian but also the governments of Lebanon, Egypt and France.

As far as the Arab people were concerned, Armenian officers symbolized the further strengthening of ties between the Syrian and Armenian peoples.

ՅԱՆՈՑԱԳՐՈՒԹՅԱՆՆԵՐ

1. Հովհաննիսյան Ն., Մարգարե Հ., Սյրիան անկախության համար ճգնաժամ, եր. 1975, էջ 311:
2. Zisser E., The Syrian Army: Between the Domestic and the External Fronts, *Journal Meria* Volume 5, No. 1 march 2001, p. 3.
3. Գնդարդ Արթուրայ տարեկիցը, Ա տարի, Հաղպ, 1975, էջ 405:

4. Գաղամանովիան Յ., Ջոզաֆար Արամ Գաղամանովիանի կեսնքն ու գործը, ԱՄՆ, Ջորջ Էթ. Նիքի Մեյքոն, 1998, էջ ԺԲ:
5. Գեղարզ Սուրբախայ տարեգիրք., 026 աշխ., էջ 405:
6. Գաղամանովիան Յ., 026 աշխ., էջ 13-14:
7. Էսլիդյան Ա., Գաղթականացի իտրիդդարան, Հաղեպ, 1998, էջ 159:
8. كشيديان أ., إسهامات المواطنين الأرمن في الحياة العامة للبلاد السورية منذ أقيم العصور وحتى يومنا، طيب، 2007، ص 50
9. عزازيان أ., نبذة تاريخية موجزة عن الجاليات الأرمنية في البلاد العربية (سورية، لبنان، مصر، فلسطين، الأردن...), الكلتقية، 1993، ص 26
10. Գեղարզ Սուրբախայ տարեգիրք, Հաղեպ, 1996, էջ 555:
11. عزازيان أ., ص 26
12. Սիրիայում քեյ տիտղոսը գործածական էր մինչև 1963թ. մարտի 8-ը՝ Քուսս կուսակցության իշխանության գալը: Դա սաղմական է վարչական կուռն էր. անհրաժեշտ էր խառնուկ վերաբերման, որը Հրաման քեյ Մարտյանն ունեց:
13. Migliorino N., (Re)constructing Armenia in Lebanon and Syria, 2008, New York, p. 136.
14. Atamian P., Histoire de la communauté Arménienne catholique de Damas, Beyrouth, 1964, p. 155.
15. «Մասիս», քիվ 39, Քեյքոս, 2008, էջ 27:
16. Գեղարզ Սուրբախայ տարեգիրք, Հաղեպ, 1975, էջ 406:
17. كشيديان أ., ص 50
18. «Մասիս», 026 աշխ., էջ 27:
19. Atamian P., 026 աշխ., էջ 156-157:
20. Տարեկան տեղեկագիր Դամասկոսի հայ կաթոլիկ բարեփոխական միության, 2006, էջ 59:
21. عزازيان أ., ص 26
22. كشيديان أ., ص 51
23. Van Dusen, M., Intra-and Inter-Generational conflict in the syrian army, Johns Hopkins University, 1971, p. 378-413.

ՍԱՐԳՍՅԱՆ ԼԻՆԻՑ

(ԵՊՀ)

ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՊԱՀԱԿԱԳՈՒՆԴԸ ԵՎ ՆՐԱ ԴԵՐԸ ԱՐՔԱՍՅԱՆ
ԽԱՒՀԱՑՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ (750-842թթ.)

750թ. տասպարվեց Օմայան հարստությունը և հաստատվեց Արբասյանների տիրապետությունը Արարական խալիֆայությունում: Արբասյանները տիրեցին խալիֆայական գահին շնորհիվ խորասանցիների, որոնք կրեցին իշխանափոխության հիմնական ծանրությունը: 747թ. հունիսի 9-ին Խորասանում քարձրացվեց Արբասյանների սև դրոշը և մեկը մյուսի ետևից հաղթանակներ տանելով, 750թ. ապրիլի 26-ին վերջիններիս մտան Դամասկոս: Արբասյան խալիֆայության (750-1258թթ.) հինգ դարերից միայն առաջինի ընթացքում խալիֆայությունը զարգացում ապրեց, որից հետո սկսվեց խալիֆայության անկման շրջանը: Դրան մրաստեցին մի շարք նամզամանքներ, այդ թվում նաև կայսերական պահակազունը (հարաս) քյուրքական տարրով համարելը: Խալիֆայության կայացման և ամրապնդման սկզբնական շրջանում հարասում եղել են հիմնականում պարսիկներ, որոնք հետագա զարգացումների հետևանքով փոխարինվել են քյուրքերով:

Կայսերական պահակազունը այն ինստիտուտն էր, որն ապահովում էր խալիֆայի անվտանգությունը, հետևաբար, այն պետք է կազմավորված լիներ հավատարիմ հպատակներից: Այդպիսիներն առաջին Արբասյանների համար խորասանցիներն էին:

Գալով իշխանության՝ Արբասյաններն առաջինը հարասում կատարեցին էթնիկ փոփոխություններ՝ այն համարելով պարսկական տարրով: Վերակազմեցին բանակը, որի կորիզը պայսիկներից կազմված կանոնավոր զորքն էր: Պարսիկների՝ խալիֆայության համար հենարան լինելը հատկապես կարևորում էր խալիֆա Աբու Ջաֆարը (754-775թթ.), որը նրանց դիմում էր. «Ո՛րք խորասանցիներ, դուք մեր կուսակցությունն եք, մեր զինակիցները, մեր պետության որդիները...»¹:

Ըստ անգլիացի հետազոտող Լ Նաթթինգի՝ մա առաջին և թերևս միակ Արրասյան խալիֆան էր, ով գիտակցեց այն հանգամանքը որ Խորասանին տիրող տիրում է ամբողջ խալիֆայությանը՝:

Արրասյաններն, ընդհանուր առմամբ, կողմնորոշված էին դեպի պարսկական քաղաքակրթությունը, երկրի կառավարման մեջ մեծ տեղ տվեցին պարսիկ մավալիներին՝: Արքունիքում տիրապետող դարձան պարսկական սովորույթները, նիստուկացը, հագուստը և այլն՝:

Ժամանակի ընթացքում պարսկական ավագանու դերն արքունիքում և խալիֆայության պարսկական նահանգներում սպառնալի չափերի հասավ, ինչը ստիպեց խալիֆա Հարուն Ալ-Ռաշիդին (786-809թթ.) ասպարեզից հեռացնել պարսկական ավագանու առաջնորդ, Արրասյաններին մեծ ծառայություններ մատուցած Բաքմաքի ընտանիքին: Այս կապակցությամբ արևելագետ Ա Կրիմսկին գրում է. «Բարմեքիների դավադիր սպանությունը, որոնք կարողանում էին համախմբել պարսկական և արաբական տարրը, հանգեցրեց երկու ժողովուրդների սբասակումանը»՝:

Խալիֆա Հարուն ալ-Ռաշիդի հաջորդների օրոք սրվում են ներարքունական հակասությունները, ազդեցության համար մրցում էին պարսկական և արաբական ավագանիները: Գլխավորումն արքունիքից դուրս նույնպես մխիթարական չէր, ապտամբությունները, որոնք միչտ շղկեցել են Արրասյաններին, ավելի մասսայական և տևական դարձան: Խալիֆայի իշխանության գրավական հանդիսացող միասնական քանակը սկսեց կոտորակվել, տեղական կառավարիչ-փոխարքանների մոտ ռոժողացան անջատողական ձգտումները, կայսրության հսկայական տարածքը քնակեցնող տարրեր ժողովուրդներ գտնվում էին տնտեսապես անմխիթաք վիճակում, որն ավելի էր ծանրանում օրեցօր աճող հարկերից, հարկահանության դաժան մեթոդներից, կրոնական ճնշումներից: Սաստկացած դժգոհությունը մեթոքընդմերթ վեր էր ածվում հզոր շարժումների և իրական սպառնալիքի տակ դնում խալիֆայության գոյությունը:

Այսպիսով, մի կողմից խալիֆան կորցրել էր քաղաքական և օսգմական իրական իշխանությունը, մի կողմից՝ հզորացել էին տեղական փոխարքանները, մյուս կողմից սաստկանում էին ժողովրդական հուզումները: Ստեղծվել էր մի վիճակ, երբ Արրասյաններն այլևս չէին կարող հենվել ո՛չ Խորասանի, ո՛չ էլ

խորասանցիների վրա. այսինքն զրկվել էին իրենց գնմակիցներից. և տեղի էր ունեցել սրատակտում Հաշիմյան տան և խորասանցիների միջև. համագամանք. որը ժամանակին մտահոգում էր խալիֆա Ալ-Մանսուրին⁶. Այսպիսի անկայուն ժամանակաշրջանում էր. որ խալիֆայության գահին նստեց Հարուն առ-Ռաշիդի երրորդ որդին՝ Ալ-Մուրասիմը (833-842թթ.)՝ ծնված բքբուռի մորից (Մաարիդա)⁷: Ալ-Մուրասիմն իր գահն ամրապնդելու համար առաջ քաշեց մի նոր էթնիկ տարր. մայրական կողմից ազգակից բյուրքերին: Նա պահակագործում պարսիկներին փոխարինեց թյուրքերով:

«Մուրասիմ գիտեր եւ յա կ'ըմբռնեւ, - գրում է Գ. Ասբաբճյանը. - Ապագասեաններուն շիյ ժողովուրդին եւ Իրաքի բնիկ արաբ բնակչութեան համակրանքն ու սէրը կորսնցուցած ըլլալը. արաբին վստահութիւն չէր մնացած. դուրսէն պահակներ պետք էր բերել եւ Թուրքիստանէն բերուած յորս հազար զօրքերով պահակագումդ մը կազմել սոխաբուեցավ»⁸:

Թյուրքերը սահմանակցում էին Արաբական խալիֆայությանը հյուսիս արևելքից, Մավաքսաննահրին⁹ հարող տարածքում, որտեղ հաստատվել էին դեռևս 6-րդ դարում տեղեփված Թյուրքական խաքանության ժամանակ՝ տեղափոխվելով իրենց պատմական հայրենիքից՝ Կենտրոնական Ասիայից: Արաբների և թյուրքերի միջև շփումներն ակտիվացան. երբ 8-րդ դարի սկզբներին արաբները մուտք գործեցին Խորեզմ և հետզհետե գրավեցին Մավաքսաննահրը:

Խալիֆայության հյուսիս-արևելքում նրանք անցան պաշտպանական քաղաքականության. քոչվորներից սահմանները պաշտպանելու համար կառուցեցին բարձր պատնեշներ: Այս հատվածում գրեթե միշտ մարտեր էին մղվում: Այդ անընդհատ մղվող սահմանային մարտերում գերեվառված թյուրքերին այնուհետև, որպես ռազմավար. ստրկացրել են և վաճառել Միջին Ասիայի և Իրանի ստրկավաճառանոցներում, որտեղից նրանք քափանցել են Խալիֆայության տարածք: Աքրասյան հարստության սկզբնական շրջանում Խորասանի և Արևելքի կառավարիկները՝ որպես հարկ. Բաղդադ էին ուղարկում միմիայն թյուրք ռազմագերիներ և ստրուկներ: 10-րդ դարի աշխարհագիր Ալ-Մուկադդասին այս առիթով նշում է, որ Խորասանի տարեկան հարկը կազմում էր տասներկու հազար թյուրք ստրուկ¹⁰: Թյուրքերն այդի էին ընկնում իրենց վայրի քաջությանը ու

ուազմամոլությամբ. և որպես խիզախ մարտիկներ նրանք սկսում են աստիճանաբար բաժանցել խալիֆայի թիկնազոր:

Ալդին խալիֆա Ալ-Մամունի (813-833թթ.) օրոք նրանցից մի քանիսն աչքի էին ընկնում (Ալնաս, ՈւֆեյՖ, Ֆարաֆ)¹¹: Թյուրք զինվորականներ Աֆշինը, Մեծ Բուղան, Իրահր և Բաշիրը¹² զգալի տեղ էին զբաղեցնում շուրջ 20 տարի տևած իրանցի Բարեկի գլխավորած շարժման դեմ պատերազմող արաբական բանակի նրամամասնարական կազմում:

Մուրասիմ խալիֆայի միջոցով թյուրքերը խալիֆայությունում ձեռք բերեցին նոր դերակատարում: Նրա վրա մեծ էր մոր ազդեցությունը. իր կյանքի ընթացքում խալիֆան գերադասել է խոսել մոր լեզվով, յուրացրել նրա ցեղի սովորույթները¹³: Այդ ազդեցության հաջորդ քայլը եղավ այն, որ նա իր թիկնազորը կազմավորեց թյուրքերով, որոնց թիվը թիկնազորում հասնում էր 4000-ի:

Մակայն շուտով Բաղդադում հաստատված թյուրքերը իրադատության քաղաքը¹⁴ վերածեցին անկարգությունների քաղաքի: Թյուրքերը, հասկանալով, որ ունեն արտոնյալ դիրք, սկսեցին իրենց սանձաբժակ պահել: Ինչպես նշում է 10-րդ դարի պարսիկ պատմիչ Աու-Տարաբին. «Ժեղազարի պես սլանում էին Բաղդադի փողոցներով՝ սմբակների տակ տրորելով անցորդներին, բռնաբարում էին երիտասարդներին»¹⁵:

Մուրասիմը տեղյակ էր թյուրքերի նկատմամբ քաղաքացիների դժգոհությանը: Ջգուշանալով դրանից՝ նա որոշեց փոխել իր նստավայրը: Ուղարկեց իր վեզիր Ահմադ իրն Խալիդին Սամարայի¹⁶ ուղղությամբ և պատվիրեց այնտեղ տարածք գնել, որտեղ պլտի կառուցել իր նոր քաղաքը¹⁷: Արաբ պատմիչ Իբն Ալ-Ասիրը (12-13-րդ դդ.) այս առիթով գրում է. «... պատճառն այն էր, որ խալիֆան (Ալ-Մուրասիմը - Լ. Ս.) մեծացրել էր թյուրքերի թիվը, որոնք անտաշ օտարներ էին, սմբակալոխ էին ամուսն Բաղդադի փողոցներում կին, տղամարդ, անեղ և ֆահել: Խալիֆան վախեցավ, որ քաղաքացիները կարող են ըմբոստանալ, և կառուցեց Սամարան և իր թյուրքերով տեղափոխվեց այնտեղ»¹⁸:

Սամարա ասորական անունը Ալ-Մուրասիմը փոխեց արաբերեն «Մուրրա ման ուս'ա» (ուրախացավ, ով տեսավ) անվամբ: Ժամանակակիցները սրամտում էին, թե քաղաքի նոր անունն իրականում նշանակում է՝ «Նա, ով տեսավ այդ քաղաքը թյուրքերով

քնակեցրած, որախազավ, որ Բաղյաղը փրկվել է նրանցից (թյուրքերից - Լ. Ա. 16⁷⁹):

Փաստորեն, խալիֆա Ալ-Մուրասիմն իր թյուրք պահակազնդի և մայրաքաղաք Բաղդադի քնակչության միջև ստեղծված խնդիրը լուծելու փոխարեն պահակազնդի հետ տեղափոխվեց նոր մայրաքաղաք: Մամարան Ալ-Մուրասիմի համար դարձավ մի քերականաց, որսեղ ամրագավ իր պահակազորի հետ:

Մամարան խալիֆայության մայրաքաղաք շարունակել է մնալ ավելի քան կես դար (836-892թթ.). Ալ-Մուրասիմից հետո աստիճանաբար խալիֆաներն այստեղ դարձան «իրենց պահակազուցից զերին ու կալանավոր»⁸⁰:

Այսպիսով, եթե առաջին խալիֆաները հենվում էին պարսկական ավագանու, բանակում պարսկական զորքի վրա, ապա Ալ-Մուրասիմի հենարանը թյուրքերից կազմված քիկնագորն էր:

Խալիֆայության համար պարսիկների ունեցած դերը դրական էր. նրանք հին քաղաքակրթության կրողներ էին և իրենց գիտելիքներն ու փորձը ի սպաս դրեցին Արբասյան պետականության և ադաբախյանական մշակույթի ծաղկման զործին: Եվ, աստիճանաբար Բաղմեքիները կդառնային խալիֆայության ժառանգորդները:

Թյուրքերը, ի տարբերություն պարսիկների, քաղաքակրթություն չունեցող քաղվորներ էին: Նրանք խալիֆայի ձեռքում կույր զործիչ էին՝ ճնշելու այս կամ այն ապստամբությունը: Այս զործը նրանք կատարում էին դյուրությամբ, քանի որ նոր վայրում արմատներ չունեին և նրանց խոչընդոտող ոչ մի հանգամանք չկար:

Մակայն թյուրքերը միայն սկզբնական փուլում արդարացրին իրենց՝ իբրև խալիֆայի պահապաններ: Կարճ ժամանակ անց նրանք գիտակցեցին, որ խալիֆայությունում տիրող անկայուն իրավիճակը կարող են օգտագործել ի շահ սեփական ղեկավարի ամրապնդման: Այդ պահից սկսած խալիֆաները կորցրեցին իրենց նախկին կարևորությունը պահակազորի համար: Թյուրք նրամանատարները սկսեցին միջամտել պետական գործերին, զանգուցեց անել իրենց համար անցանկալի խալիֆաներին և զահ քարձրացնել իրենց ձեռնուտ քիկնածուներին: Թյուրքերը չէին մտածում սեփական իշխանությունը հաստատելու և ամրապնդելու մասին, քանի որ չունեին պետականության փորձ, այլ գոհանում էին նյութական միջոցների և ազդեցության ձեռքբերմամբ:

խալիֆան ապրում էր այնքան, քանի զեռ կատարում էր իր բյուրք բանտապետերի կամքը²¹:

Թյուրքական տարրի ամրապնդումը աղբյուրի պահապան գնդում (ինարաում), րառ էուրյան, նախատեղ կայսրության անկմանը

LILIT SARGSYAN

(YSU)

THE IMPERATORIAL GUARDS AND THEIR ROLE IN THE DECLINE
OF THE ABBASID CALIPHATE (750-842)

After cumming to the throne the Abbasids (750-1254) set up their court in accordance with the Sasanids as they were fascinated by the structure of their realm. They made changes everywhere as well as in the caliphal guard. Before it had been consisted of mainly Arabs, now they were replaced by Khorasanies, as the Abbasids were due to them for their victory over the Omayyads (661-750) and trusted only them. The Persian culture won the day. The Persians went so far that the caliph Harun ar-Rashid (786-809) saw menace in them and got rid of the leader of the Persian party Yahya Barmaki. The next developments in the caliphate shaken the caliph's authority. To fortify his condition the third son of Harun born from a Turkish slave al-Mu'tasim (833-842) changed the guardsmen. He filled it up with Turkish recruits from Transoxiana and Fergana. Being the favourites of the caliph and mere savages the Turks showed a haughty behaviour in Baghdad which rised the natives' anger. To avoid the uprising of Baghdadies al-Mu'tasim was forced to change his seat from Baghdad to Samarra. The replacement of Khorasani soldiers by Turks was justified with the fact that there was no more confidence in Persians as well as in Arabs, and the Turks weren't rooted there and could suppress any rebellion with ease. At first they justified the hopes that were laid on them, but soon they understood the real situation in the caliphate and that the caliphs were thoroughly dependent upon them. From that moment on the caliphs became mere puppets in the hands of their guard. So the caliph put the bomb under the throne with his hand and finely destroyed the caliphal authority. The caliphate began to disintegrate quikly. By the 10-th century The Abbasids had only Arab Irak and The West Iran, where in 945 The Buids put an end to The Abbasids' political authority.

1. Tabari, Tarikh ar-rusul wa al-muluk, vol. viii, 430/3, s. 92.
2. Nutting A., The Arabs, New York, 1965, p. 103.
3. Ոճայանների ժամանակ այբաբաններն իրամ քնդունելով չէին զնայելովմ իրրև ոմմայի իրավանավասար անրամ, ալլ դատմում էին այբ կամ այն գեղի «համախորթ» արարերն մատչս, հոգնակնն՝ մավալի:
4. Muir W., The Caliphate, It's rise, decline and fall, Edinburgh, 1924, p. 465.
5. Крэмков А., История арабов, М., 1903, с. 91.
6. Tabari, 453/3, էջ 111-112:
7. Tabari, 785/3, էջ 360:
8. Աբարճնան Գ., Հնդարճակ, քնդամուր արարական պատմութիւն, Քնյուր, 1961, էջ 279:
9. Անու Դարչայից այն կողմ ընկամ աշխարհագրական տարածքն քնդչրկում էր Անու Դարչայի և Միր Դարչայի միջակեղը:
10. Փյունկ, եր., 03/31/1991, էջ 5, 14:
11. Tabari, vol. viii, 975/3-1134/3, էջ 527-646:
12. Tabari, vol. viii, 1167/3-1230/3, էջ 8-54:
13. Nutting A., նշվ. աշխ., էջ 103; Muir W., նշվ. աշխ., էջ 464:
14. Երբ խալիֆա Ալ-Մանսուրը, հավանելով Տիգրիս գետի ափն գտնկոլ-Քաղցար գյուղի տեղանկը, 762թ. կատուցեց իր նոր մատավայրը և այն անվանեց Դար Ասաղամ, այիկըն՝ Նաղաղության քաղաք:
15. Tabari, vol. viii, 1181/3, էջ 18:
16. Սամարան ատրական ծագման քնակավայր էր, գտնկում էր Քաղցարից 15 կմ հեռակրության վրա, Տիգրիսի կատուղ կոչկոլ վտակի վրա և գրչութուն է ոմնեցել նախցան արարական նվառումները: Sb'u Strange G., The Lands of The Eastern Caliphate, Cambridge, 1930, p. 53; Al-Masudi, 2802, էջ 351:
17. Tabari, 1180/3, էջ 17:
18. Ibn al-Asir, Al-kamil fi at-tarikh, vol. iii, էջ 236:
19. Hitti P., History of the Arabs, London, 1946, p. 466.
20. Աբարճնան Գ., նշվ. աշխ., էջ 279:
21. Muir W., նշվ. աշխ., էջ 138:

ՎԱՐՄԱՆՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ

(ԱԻ)

ԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆ ԳՎԱՐԴԻԱՅԻ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐՔԱՍՅԱՆ ԽԱԼԻՉԱՅՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ (813-869թթ.)

9-րդ դարի սկզբից մինչև երկրորդ կեսն ընկած ժամանակահատվածում քյուրքական գվարդիայի ունեցած ռազմաքաղաքական իշխանությունն Արքասյան խալիֆայությունում արաբական պատմության այդ շրջանի ուսումնասիրության ինքնատիպ քննաներից մեկն է:

Արաբական աղբյուրների հաղորդմամբ քյուրքերի և պրաքների վտխշվումների հիմքը դրվեց Օմայան խալիֆայության ժամանակներից, երբ արաքները սկսեցին վաքել իրենց արևելյան նվաճողական քաղաքականությունը: Նրանք Օմայան խալիֆա Վալիդ 1-ի (705-715թթ.) օրոք հետզհետե սկսեցին իրենց ենթարկել Մավարաննահը¹, որի կազմում էին Թախարաստանը՝ Բալխ մայրաքաղաքով², Խորեզը³, Մողղը (Մողղիանա)⁴ իր Սամաթյանը և Բուխարա քաղաքներով⁵: Այնուհետև, 713-715թթ. արաքները նվաճեցին Ֆերգանան⁶, իսկ արդեն Արքասյան խալիֆայության կողմից 751թ. գրավվեց Շաշը (Տաշքենդը)⁷: Վերոնշյալ երկրամասերն արաբական ներխուժումների ընթացքում արդեն յուրացրել էին քյուրքական վաչկատուն ցեղերը: Այսինքն արաբական գավառումներն իրականացվում էին քյուրքարնակ շրջաններում, որոնք գրավելով արաքներն իրենց հետ խալիֆայություն էին տանում քյուրքական ծագում ունեցող քազմաքանակ գերիների: Հատկանշական է այն վաստը, որ Արքասյան խալիֆայության վաղ շրջանում Խորասանի և Արևելքի կառավարիչները որպես հարկ Բաղդադ էին ուղարկում միայն քյուրք ստրուկներ (ղիլման, մավալի): Այսպես, 10-րդ դարի արաբ աշխարհագրագետ Ալ-Մուկադդասին նշում է, որ Խորասանի տարեկան հարկն Արքասյան տիրապետության ժամանակ կազմում էր 12 հազար

թյուրք ստրուկ⁸։ Միջին Ասիայի տարրեր շրջաններից թյուրք ստրուկները ներկրվում. իսկ նվաճումների արդյունքում ձեռք բերված գերիները տեղափոխվում և քնակեցվում էին խալիֆայությանում։

Սակայն պետք է նշել, որ թյուրքական ծագում ունեցող ստրուկներ խալիֆայություն էին բերվում նաև այլ շրջաններից։ Թյուրք ստրուկներ ներկրելու ամենակարևոր աղբյուրներից էր նաև խազարների երկիրը⁹. որտեղից, ինչպես նշում է 9-րդ դարի արաբ աշխարհագրագետ Ալ-Մահալը, «բերվում էին ստրուկներ, ստրկուհիներ»¹⁰։ Ալքրասյան խալիֆայությունում սկսում են լայնորեն օգտագործել թյուրքական տարրի ռազմական ներուժը¹¹։ Թյուրքական զվարդիանների ձևավորումն այսին սկսվում է Ալքրասյան խալիֆա Ալ-Մամունի իշխանության տարիներին (813-833թթ.)։ Նա է վկայում այն փաստը, որ խալիֆա Ալ-Մամունը հրամայեց իր զինվորական հրամանատարներին՝ Աբու Իսհակ Ալ-Մուրասիմին, որը նաև իր եղբայրն էր և ապագա խալիֆան, ձեռք բերել թյուրքերի¹², որոնք ռազմական գործում արհեստավարժ կլինեին։ Այն, որ թյուրքական զինվորական տարրն առաջին անգամ արդեն կազմակերպված օգտագործվել է Ալ-Մամուն խալիֆայի կողմից, նշում է նաև 14-րդ դարի արաբ պատմիչ Ալ-Մակրիզին։ Նա, կապված թյուրքական զինվորական տարրի կիրառման հետ, նշում է՝ «նրա եղբայր Աբու Իսհակ Ալ-Մուրասիմը հետևեց իր եղբոր՝ Ալ-Մամունի օրինակին»¹³։ Մեր կարծիքով, Մամուն խալիֆան ձեռնարկեց թյուրքական զինվորական զվարդիանի ստեղծումը, որպեսզի ավելի արդյունավետ կարողանար ճնշել հակաալքրասյան ապստամբությունները խալիֆայության տարածքում։ Այդպես էլ ելույթներ էին բռնկվել Եգիպտոսում, Միրիայում, Պաղեստինում և այլուր։ Այս բոլոր ապստամբությունները մեկը մյուսի հետևից ճնշվեցին խալիֆայության կողմից։

Խալիֆա Ալ-Մամունին հաջորդեց նրա եղբայրը՝ Աբու Իսհակ Ալ-Մուրասիմը (833-842թթ.), որի կառավարման 9 տարիները կարևոր նշանակություն ունեցան խալիֆայությունում թյուրքական տարրի հաստատման գործում՝ սկզբում Բաղդադում, այնուհետև՝ 835-836թթ. նոր կառուցված մայրաքաղաք Սամարայում¹⁴։ Այս նոր մայրաքաղաքը, արաբական աղբյուրների հաղորդմամբ, կառուցվեց թյուրքական զինվորական տարրի և Բաղդադի քնակության միջև հաճախակի բռնկվող հակամարտություններին վերջ տալու նպատակով Բաղդադից

Սամարս տեղափոխվեց բյուրքական քնակչությունը, ինչպես նաև բյուրքական գիմվարական տարրը, որի ուժեղացումն է հենց կառուցվեց այն¹⁵:

Հակաաքսայան ապստամբությունների շարքում ամենաներկարատևը դեռևս 816թ. Ատրպատականում բռնկված իռուտամյան Բաբեկի ապստամբությունն էր, որը, սակայն, ճնշեց 837թ. արդեն խալիֆա Ալ-Մուրասիմը: Բաբեկի նկատմամբ հաղթանակ տարավ բյուրքական ծագմամբ զորահրամանատար Հադլաթ իբն Կարոս Աֆշին Ալ-Ռուտույանին¹⁶: Խալիֆայական զորքերը գրավեցին իռուտամյան շարժման ոստանը՝ Բադդայն ամրոցը¹⁷, որից հետո շարժման ղեկավար Բաբեկը, ինչպես նշվում է 9-րդ դարի պատմիչ Դինավարիի երկում¹⁸ «փախավ Հայաստան, անցնելով Արաքս գետը, և ուղղվեց դեպի Ռում: Երբ նա անցավ Արաքս գետը, նրա մոտ եկավ նահանգի կառավարիչ Սանդ իբն Սուեբատը», որը հայկական աղբյուրներում կոչվում է Սմբատի որդի Սահլ¹⁹: Վերջինս ձերբակալեց Բաբեկին և ուղարկեց Ատրպատականում գտնվող բյուրք զորահրամանատար Աֆշինին, իսկ Աֆշինը Բաբեկին ուղարկեց խալիֆայական արքունիք, որտեղ նա տանգամահ արվեց և սպանվեց: Աֆշինի հաղթանակն այնքան էր ոգևորել Ալ-Մուրասիմ խալիֆային, որ բյուրք զորահրամանատարը խալիֆայի կողմից ռակե թագով պարգևատրվեց: Թյուրք զորավարը Բաբեկի ապստամբությունը ճնշելուց անմիջապես հետո ուղղվեց դեպի Ռումի երկիրը (Քյուզանդիա)՝ օգնություն ցույց տալու Ալ-Մուրասիմ խալիֆային, որը պատրաստվում էր գրավել Ռումի երկրի մեծագույն քաղաքներից Ամոքիտը²⁰: Ինչպես նշում է 9-րդ դարի ախար պատմիչ Ալ-Յակուբին. «Ալ-Մուրասիմ խալիֆան Ռումի բռնապետի (իմա Թեոփիլոս - Գ.Վ.) դեմ մեծ զորքով ուղարկեց Աֆշինին, որը համոզվեց բռնապետին, հաղթեց, փախուստի մատնեց և նրա ռազմիկներին մեծ ջարդ տվեց»²¹:

Յակուբիի վկայությունից երևում է, որ բյուրք հրամանատարի դերն Ամոքիտի նվաճման գործում մեծ է եղել: Պետք է նշել նաև, որ Ամոքիտի ռազմարշավին մասնակցում էին բյուրքական ծագմամբ ևս երեք զորահրամանատարներ Ալնաս Աթ-Թուրքին, Իբրախ Աթ-Թուրքին և Թուրա Ալ-Մաբիթը²², որոնք իրենց բյուրքական զորավարներով առաջնորդել են գրեթե ողջ խալիֆայական զորքը:

Այնաս Ար-Թուրքին դեռևս 828-829թթ. խալիֆա Ալ-Մամունի կողմից նշանակվել էր Եզխիպտոսի կառավարիչ: Այս երկրամասն իր աշխարհագրական դիրքով ռազմավարական նշանակություն ուներ, և նրա կառավարչի պաշտոնը վստահվել էր թյուրք գորահրամանատարի: 834-835թթ. խալիֆա Ալ-Մուրասիմը Այնասին կրկին նշանակեց Եզխիպտոսի կառավարիչ, որն այդ պաշտոնը վարեց շուրջ 11 տարի²³: Իսկ եթե հաշվի առնենք նաև այն փաստը, որ թյուրք գորահրամանատարները հիմնականում գլխավորում էին խալիֆայական բանակի թյուրքական զորախմբերը²⁴, ապա կարելի է պնդել, որ շուրջ 15 տարի Այնաս Ար-Թուրքին կարողացել է կառավարել Եզխիպտոսը հենց թյուրքական զինուժի անմիջական ներկայությամբ: Մեր կարծիքով, սա կարևոր նշանակություն ունեցավ Եզխիպտոսում թյուրքական տարրի հետագա հաստատման համար: 10-րդ դարի արաբ պատմիչ Մասուդիի վկայությամբ նա իր թյուրքական զորաբանակով մասնակցել է նոր մայրաքաղաք Սամարայի կառուցմանը²⁵: Նա Սամարայում ունեցել է իր սեփական պալատը, քաղի այդ, նաև իկտա իքավաճեղով²⁶ նրան են պատկանել քաղաքամերձ հսկայական հողատարածքներ: Վերաբերյալից հետևում է, որ քաղի արտաքին քաղաքական բնագավառից, Այնասը խալիֆայությունում նաև ներքաղաքական կարևոր դերակատար էր:

Հաջորդ կարևոր դերակատարներից է խազարական ծագմամբ ստրուկ՝ վերոնշյալ Իյթախ Ար-Թուրքին, որին Այնասի մահից հետո խալիֆա Ալ-Վասիկը (842-847թթ.) հանձնարարեց Եզխիպտոսի կառավարումը: Այս հասարակ ստրուկն այնպես էր կարողացել իրեն դրսևորել, որ խալիֆա Ալ-Մուրասիմի, հետո նաև Ալ-Վասիկի օրոք խալիֆայությունում գրադեցրել է Սամարայի անվտանգության համակարգի ղեկավարի պաշտոնը: Հետո վերջինիս է վստահվել Ալ-Մուրավաքիլ խալիֆայի (847-861թթ.) հաջիբի (սենեկապետ) և քազավոքական գվարդիայի հրամանատարի պաշտոնները²⁷: Այնուհայտ է, որ այս գործիչը մեծ ռազմաքաղաքական իշխանություն է ունեցել Արբասյան խալիֆայությունում, քանի որ, հաջիբի քաղաքական պաշտոնը զբաղեցնելով, նա անընդհատ խալիֆայի կողքին էր, մասնակից էր նրա պաշտոնական ընդունելություններին ու աստիճանաբար մեծ ազդեցություն էր ձեռք բերում արքունիքում: Իսկ քազավոքական գվարդիայի հրամանատարի դերը անշուշտ Իյթախին

օժտել էր անսահմանափակ ռազմական իշխանությամբ: Սակայն սա վախճանում էր Ալ-Մուրավաքի խալիֆային, որի հրամանով և Իյրախը 849թ. ձերբակալվեց և սպանվեց:

Արբասյան խալիֆայությունում ռազմական խառը գործիչ էր նաև Բուդա Ալ-Բաքիրը, որը որպես զինվորական կերպար առաջին անգամ հիշատակվում է դեռևս 835թ., երբ խալիֆա Ալ-Մուրաաիմը նրան օգնության ուղարկեց Խուռասմյան Բարեկի դեմ արշաված Աֆշինին: Բուդային էր վստահել նաև Աֆշինի զինվորների վարձատրության ամբողջ գումարը²⁶: Բուդան մույնպես կարողացավ այլի բնկնել իր զինվորական կայազորայուններով և հետզհետե ձեռք բերել ռազմական մեծ իշխանություն, որը, մեր կարծիքով, հետագայում արդեն քաջահայտորեն վերածվեց քաղաքական իշխանության: Սա է վկայում այն փաստը, որ Բուդա Ալ-Բաքիրը Ալ-Մուրավաքի խալիֆայի կողմից նշանակվեց Միրիայի կառավարիչ²⁷: Ալ-Մուրավաքի խալիֆան սպանվեց բյուրքերի ձեռքով, և նրա մահից հետո մինչև 869թ. իրար հաջորդեցին երեք խալիֆաներ՝ Ալ-Մուրաաիլը, Ալ-Մուսաիմը (862-866թթ.) և Ալ-Մուսազը (866-869թթ.), որանք բոլորն էլ բյուրքական դրամոններ էին և զանգվածային հեղափոխության գվարդիայի դավադրությունների:

Փաստորեն 9-րդ դարի կեսերին Արբասյան խալիֆայությունում բյուրքական զինվորական գվարդիան ձեռք էր բերել ռազմական և քաղաքական թավականաչափ իշխանություն, որ կարող էր գահընկեց անել և ըստ իր հայեցողության նոր խալիֆաներ նշանակել: Մեր կարծիքով բյուրքական գվարդիայի ունեցած քաղաքական իշխանությունը հիմք դարձավ Արբասյան խալիֆայության տարբեր շրջաններում արդեն բյուրքական ինքնիշխան միավորումների ձևավորման համար:

GRIGOR VARDANYAN

(IOS)

THE MILITARY-POLITICAL POWER OF THE TURKIC
GUARDS IN
THE ABBASID CALIPHATE (813-869)

At the beginning of the 9-th century the Turkish military Guards was formed in the Abbasid Caliphate. There was an internal and external necessity for it during that

period. Arabic sources record Turkish army commanders namely Haydar ibn Kabus, Iytakh al-Turki, Ashnas al-Turki, Bugha al-Qabir, who served under Abbasid al-Mamun, al-Mutarrim, al-Watiq, al-Mutawaqil caliphs. The mentioned army commanders held different military-political posts in Abbasid caliphate and had such great authority, that could avail themselves to overthrow the caliphs and appoint the new ones.

ՄԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Abul Kasim ibn Haukal al-Nasibi, Kitab Surat al-ard., edit. M. J. De Goeje, Bibliotheca Geographorum Arabicorum (այսնիցով՝ BGA), vol. II, Lugd. Bat, 1967, p. 365-398:
2. Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, հ. I, եր., 2003, էջ 108-110:
3. Abul Kasim ibn Haukal al-Nasibi, նշվ. աշխ., էջ 289:
4. Նույն տեղում, էջ 290:
5. Փոլադյան Ա., Քրդերը Արցախյան խաղիվարության ժամանակաշրջանում (X-XI դդ.), եր., 1999, էջ 187:
6. Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri, Kitab Masaliq al-Mamaliq, edit. M. J. De Goeje, BGA, vol. I, Lugd. Bat, 1967, p. 289-348:
7. Hitti Ph., History of Syria, London, 1951, p. 461:
8. Al Mukaaddasi, Ahsan al-taqasim fi marifat al-aqalim, edit. M. J. De Goeje, BGA, vol. III, Lugd. Bat, 1967, p. 339-341:
9. Bosworth C. E., Barbarian Invasions: The Coming of the Turks into the Islamic World, London, 1973, p. 5:
10. Տեր-Մանուկյան Ա., «Օտար արքայությունը Հայաստանի և հայերի ծանր», 16, «Արաբական արքայություն», 9, Արաբ ծանրագլխերը, Թ-Թ դարեր, Ներածությունը և քննարկը քարոզամարտումները Ա. Տեր-Մանուկյանի, եր., 2005, էջ 427:
11. Абу аз-Али Ибн Хасмуд, Книга о первоосластве турков над другими народами, пер. Ф. М. Авазова, Баку, 1993, http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Ibn_Hassal/frameset.htm:
12. Gordon S. M., The breaking of a thousand swords: A history of the Turkish military of Samarra (200-275 A.H./ 815-889 C.E.), State University of New York Press, 2001, p. 26.
13. Abul Ahtes al-Makrizi, Katab al mavaiz va al itibar bi ziq al khitat va al asar, արքայություն Gordon S. M., The Breaking of a Thousand Swords: A History of the Turkish Military of Samarra, (200-275 A.H./ 815-889 C.E.), State University of New York Press, 2001, p. 26.
14. Ибн аз-Фиках, Ахвар аз-Буджан (известия о странах), Вавилон, пер. с арабского, изд. текста и коммент. А. С. Жамкочина, Ер., 1979, с. 43-54.
15. مسعودي، مروج الذهب و معادن الجواهر، ۱، ۲، بيروت، ۱۹۷۱، الجزء الرابع، ص 365-365
16. Ibn Khordadbeh, Kitab al-Masaliq wa'l-Mamaliq, edit. M. J. De Goeje, BGA, VI, Lugd. Bat., 1967, p. 40.
17. مسعودي، նշվ. աշխ., էջ 353:
18. Տեր-Մանուկյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 218:

19. Քոչվա Արծրունի և Անսամն, Պատմություն տան Արծրունեաց, եր., 1985, էջ 296-298:
20. Kennedy H., *The Armies of the Caliphs, Military and Society in the Early Islamic State*, London, 2001, p. 132.
21. Տեր-Պետրոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 389:
22. مسعودي, 624, աշխ., էջ 358:
23. Gordon S. M., *The Breaking of a Thousand Swords. A History of the Turkish Community of Samarra (218-264 A.H./ 833-877 C.E.)*, Columbia University, 1993, p. 154
24. Kennedy H., *The Armies of the Caliphs, Military and Society in the Early Islamic World*, London and New York, 2001, pp. 126-127.
25. مسعودي, 624, աշխ., էջ 352:
26. Փոլսալյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 190: Ռկոսան հողային սեփականություն ունենալու իրավունքի ճկ էր Արքայան խաղիչախոսություն:
27. Gordon S. M., նշվ. աշխ., էջ 183:
28. Նույն տեղում, էջ 193:
29. مسعودي, 624, աշխ. الجزء الخامس, էջ 32-33:

ՏԵՐ-ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ ՎԱՀՐԱՄ

(ԱԻ)

ՔԵՄԱԼԻՁՄԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈՂԱՔԱՆԱԿԱՆ ՈՒ
ՓՈԽԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Թուրքիայի Հանրապետության պաշտոնական գաղափարախոսության քննալիզմի շուրջ քաղաքական ու գիտական հետաքրքրությունը շարունակում է ակտիվ մնալ, թեև անցած ութ տասնամյակների ընթացքում թուրքական, խորհրդային և արևմտյան թուրքագիտական հսկողների կողմից այդ ուղղությանը մշակվել են մի քանի հանրահայտ մտեղծումներ: Առավել ուշագրավ են քննալիզմի գաղափարախոսության տեսության, սկզբունքների ու քաղաքական կիրառելիությանը նվիրված կասյի վերհանումը և դրան նվիրված քննական ուսումնասիրությունները: Հստակ է, որ քննալիզմը տաքրեր ժամանակահատվածներում, տարբեր գործիչների կողմից ենթարկվել է զանազան մեկնաբանությունների՝ կախված տվյալ քաղաքական իրադրության առանձնահատկություններից: Քննալիզմի ուսումնասիրության մեթոդաբանական շրջանակները հաստակեցնելու և հետագա նախաձեռնություններում փուլային տարբերակումն ավելի դյուրին դարձնելու նպատակով նպատակահարմար է կատարել ներքերբայ փուլային բաժանումը և ներկայացնել թե ինչ սկզբունքներով է կատարվել այն: Այն նպատակ չունի ապացուցելու այն փաստարկումը, որ քննալիզմը հանրապետական շրջանի տասնամյակների ընթացքում անցել է մի քանի փուլեր և համապարփակ գաղափարախոսական սկզբունքներ ընդգրկող քաղաքական գաղափարախոսությունից այն փոփոխվել է ու հաստատությունական կերպարափոխումների աղյուսեղում այն վերածվել է տարբերակված մտեղծում ունեցող պատմական սոցիալ-քաղաքական դրույթի:

1920-1930-ական թթ. նախ սահմանվեց այն գաղափարաքաղաքական միջավայրը, որում պետք է ճանաչվեին քննալիզմի հիմնական սկզբունքները և դրանք ներքերվեին իրավաքաղաքական ու

օրենսդրական հիմքերն արտացոլող հիմնական փաստաթղթերում: Նախ 1927թ., ապա 1931թ. Հանրապետական-ժողովրդական կուսակցության ծրագրային դրույթներում ու գաղափարախոսության մեջ հստակեցվեցին ու բյուրեղացվեցին ոչ միայն քեմալիզմի 6 հանրահայտ սկզբունքները¹ և դրանց օժանդակող դրույթները (ինքնիշխանություն, անկախություն, արևմտականացում, արդիականացում), այլ նաև այն պայտոնապես ստացավ քեմալիզմ անվանումը (1935թ.), իսկ 1937թ. դարձավ սահմանադրության երկրորդ հոդվածը: 1930-ական թթ. երատակվեցին քեմալիզմին նվիրված հիմնական մշակումները, որոնք արտացոլում և իրենց վրա էին կրում այդ տասնամյակին բնորոշ խիստ գաղափարականացված խորհրդային (կոմունիզմ), իտալական (ֆաշիզմ) ու գերմանական (նացիզմ) իռադույությունները: 1930-ական թթ. պայմանականորեն ընդունված է անվանել որպես «բարձրագույն քեմալիզմի» ժամանակաշրջան: Այսպիսով, 1920-1930-ական թթ. կարելի է անվանել քեմալիզմի հիմնադրույթների հստակեցման ու բյուրեղացման տարիներ:

1938թ. Մուստաֆա Քեմալի մահից հետո Մախազահ ընտրվեց Քեմալի հավատարիմ զինակից Իսմեթ Ինոնյուն, որն ուներ առավել աջ կողմնորոշման քաղաքական հայացքներ ու երկրի ապագայի վերաբերյալ ուղղորդվում էր սեփական պատկերացումներով, որոնք միշտ չէ, որ համընկնում էին Ք. Արաթյուրքի հետ: Ի. Ինոնյուի նախագահության տարիներին տրված գնահատականներում քեմալիզմը ընդգծվում էր այն տեսակետը, որ նա հավատարիմ մնաց Ք. Արաթյուրքի սկզբունքներին, սակայն, իրականում, այդ գնահատականները թերագնահատում են Ինոնյուի քաղաքական ղեկավարության առանձնահատկությունները և երկրի առջև ծառայած լրջագույն խնդիրները լուծելու նրա մեթոդները: Ինոնյուն կառավարեց մինչև 1950թ., երբ բազմակուսակցական համակարգի արդյունքում իշխանության եկավ Գեմեկրատական կուսակցությունը: Ինոնյուի քաղաքական ղեկավարման ինքնատիպության, կառավարման մեթոդների հստակ տարբերակման պատճառով որոշ վերլուծաբաններ առանձնացնում են Ինոնյուիզմ տերմինը²: 1919/1923թթ. մինչև 1938թ. տևած առաջին պայմանական փուլին հաջորդեց երկրորդ լրջանը 1938-1950թթ.: Այս փուլի բնութագրական հատվածներին մեկը Ինոնյուի՝ որպես երկրի ու կուսակցության ղեկավարի կողմից սեփական

ձեռագիրքը բաղնեղու մղումն էր, քազմակուսակցական համակարգի հաստատումը և քեմալիզմի ռազմաքայտոկրատական տարատեսակի հաստատման լուրջ հիմքերի ստեղծումը: Ջինված ուժերի ղեկավարությունը և երկրի քայտոկրատական ապարատը Բեմալ Աբաթյուրքի մահից հետո հավատարիմ մնացին երկրի հիմնադրի սկզբունքներին. իսկ Ինճուլի կողմից պետության ավելի մեծ դերակատարման հետ միասին երկրի ռազմական ու քայտոկրատական վերնախավի ղեկավարությունը որոշեց հավատարիմ մնալ այդ ամենին:

1950թ. խորհրդարանական ընտրություններում Դեմոկրատական կուսակցության հաղթանակով ավարտեց ԺՀԿ-ի 27-ամյա իշխանությունը: Դեմոկրատական կուսակցությանը հաջողվեց մինչև 1960թ. որոշակիորեն կերպափոխել քեմալիզմի ընկալումը իշխանական վերնախավի ու հասարակության համար: Ուղղափառ քեմալիզմից բացի լուրջ հիմքեր դրվեցին քեմալիզմի կանոնակարգման ու դրա ազատական մեկնարամությունների համար: 1951թ. հուլիսին ընդունված Աբաթյուրքի հիշատակի սպաշարմության մասին օրենքի ընդունումը³, 1953թ. Անկարայում Աբաթյուրքի Անդթթարը կազմող դամբարանի քաջումը, ուր վերաթաղվեց Աբաթյուրքի դին, 1950-ական թթ. առաջին կեսին իրավասօրենսդրական համակարգի որոշակի ազատականացմանը զուգահեռ ընթացավ նաև իսլամականության որոշակի վերելք: Այդ գործընթացների արդյունքում հասարակության մեծ սկսվեց պարտադրված կարծրատիպերի զզուշավոր վերանայման գործընթաց, սակայն այդ խորքային գործընթացը դադարեց 1960թ. ռազմական հեղաշրջմամբ, որով և ավարտվեց 1950թ. սկսված գործընթացը:

1960թ. ռազմական առաջին միջամտությամբ տեղի ունեցավ քեմալիզմի քազմակիտության հաստատում, որը շարունակվեց մինչև 1980թ., երբ տեղի ունեցավ ռազմական երրորդ հեղաշրջումը: 1961թ. համեմատաբար ազատական սահմանադրության շնորհիվ դրվեցին ամերաժեշտ հիմքերը, որպեսզի հաջորդ 20 տարիների ընթացքում երկրում շարունակվեին նախորդ տասնամյակի ընթացքում քեմալիզմի տարատեսակ մեկնարամությունները: Առաջ եկան քազմաթիվ «քեմալիզմներ», որոնցից առավել ուշագրավ էին այդ քեմալիզմը և ձախ քեմալիզմը⁴: Այդ գործընթացին նպաստեցին մի քանի գործոններ. Բյուլենթ Էջևիթի շնորհիվ տեղի ունեցավ ԺՀԿ-ի գաղափարախոսական վերակազմադրումը և ձախ կենտրոնի գաղափարական, ազդիսական

հավասարության շնորհակցումները դարձան ՀԷԿ-ի նոր կողմնորոշիչը, որն էլ որոշակիորեն կողմնորոշեց հասարակությանը, ավելին, 1960-1970-ական թթ. ակտիվացան մահ սոցիալիստական ու կոմունիստական շարժումները, ընդհատակում սկսեցին գործել ԽՍՀՄ-ից ուղղորդվող կազմակերպություններ, որանք էլ զաղսփարասպես սննդին ծախս քեմալիզմը: Այդ գործընթացին զուգահեռ ակտիվացան մահ ԽՄԿՄ-ի կողմից սահմանակարգված ռազմաքաղաքականության խափր, որի մեկնաբանությունները քեմալիզմի տեղի ու դեքի վերաբերյալ դարձան աջ քեմալիզմի հիմքը: 1960-1970-ական թթ. զարգացումների մյուս կարևոր արգասիքը աջ ու ծախս քեմալիզմների հիման վրա նոր ինքնանույնակամացման սկզբնավորումն էր, առաջ եկան քեմալիստներ և արաքյուրքիստներ, հետևաբար մահ քեմալիզմի կողքին առաջ եկավ արաքյուրքիզմ տերմինը: 1970-ական թթ. սկսված այդ տաքանցատման գործընթացը կանգ առավ 1980թ. թվականի ռազմական հեղաշրջմամբ, շրով և ավարտվեց քեմալիզմի զարգացման հերթական փուլը:

1980թ. իր ընդգրկմամբ ամենաարժատական ռազմական հեղաշրջմամբ սկսվեց քեմալիզմի զաղսփարախառության նոր ժամանակաշրջանը: Ցանկանալով վերահսկել երկրի հասարակությանն ու քաղաքական դաշտի ծայրահեղական դրսևորումները՝ ռազմական վերնախավը արժատապես վերանայեց քեմալիզմի դրույթները և այն նորովի մատուցվեց կրթական հաստատություններում, ՉԼՄ-ում: Քեմալիզմի նորովի մատուցման հետ զուգահեռ մատուցվեց մահ «քյուրք-խալամական համադրություն» գերմախազիծը: Թժվում էր՝ ռազմաքաղաքական վերնախավի կողմից նորովի պարտադրված դերաբաժանումը պետք է ամփոքասպառներն ընդունվեր երկրի ղեկավարության կողմից, սակայն, 1980-ականների երկրորդ կեսին և 1990-ականների ամբողջ ընթացքում երկրում ակտիվացած խալամական կազմակերպությունների, գիտական շրջանակների և հանրային կարծիքը ձևավորողներն կողմից սկսվեց պաշտոնական տեսակետների նորովի վերաձևակերպման գործընթաց: Վերակալեցին քննարկումներ քեմալիզմի և արաքյուրքիզմի շուրջ, արաքյուրքիզմը (տատրկսննկ) տերմինը դարձավ առավելապես պետական համակարգում, կրթական հաստատություններում ու դասագրքերում օգտագործվող տերմին, փոխարենը առավել ծախսակողմյան հայացքների տեր հասարակական ու քաղաքական գործիչները, մտավորականները, գիտնականները

չաբունակեցին օգտագործել քննալիզմ տերմինը: Այլ խոսքերով տեղի ունեցավ քննալիզմի ժառանգության քաղաքական, սոցիալական ու տերմինաբանական նորակամացման խորքային նոր գործընթաց: Ավելին. 1990-ական թթ. և մեր օրերում քննալիստների և արաբյուրքիստների տարբերակված մտնեցումն արտահայտվում է նաև Մուստաֆա Բենալ Աբաբյուրքի անվանակոչման պարագայում: Ուշագրավ կերպով քննալիստները նրա մասին խոսելիս խոսափում են Աբաբյուրքի ազգանունը նշելուց, սահմանափակվելով Մուստաֆա Բենալ հատվածով, փոխարենը արաբյուրքիզմի կողմնակիցները գերազանցապես օգտագործում են Աբաբյուրք քառը:

Ինչպես և նախորդ տասնամյակների ընթացքում, 1990-ական թթ. ևս արաբյուրքիզմը շարունակում էր ընկալվել անհասկոթորժողականությամբ ու գաղափարական դժգոհողիզմի համանիշ: 1990-ական թթ. տեղի ունեցավ նաև պետության դերի արմատական վերանայման խորքային գործընթաց, պետության ամենակարող գործառնությունը սասանվեց մի քանի իրադարձությունների պատճառով: 1996թ. նոյեմբերին Սուսուրլուքի ակտովբարի հետևանքով հաստատվեց պետության ու անօրինական մաֆիական կառույցների համագործակցության մասին մտահոգությունը, 1997թ. փետրվարին Թուրքիայի ՋՈՒ-ի դեկավաբության կողմից հեռագծեց, ապա փակվեց ընտրությունների արդյունքում հաղթանակած Բարօրություն կուսակցությունը, երկրի հեղինակությանը հասցված մեկ այլ հարված էր 1999թ. օգոստոսյան Իզմիրում տեղի ունեցավ երկրաշարժի հետևանքների վերացման գործում պետության դանդաղ, անհետևողական ու չհամակարգված վերացումը, մյուս հանգամանքը՝ 2001թ. պետության վերնախավի անհետևողական քաղաքականության արդյունքում սկիզբ առած ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի հետևանքները զգացվում էին մինչև 2005թ., և վերջին հանգամանքը «Էրզհնեքոն» գաղտնի կառույցի հայտարարումներն էր ու սկսված դատավարությունը, որը լրջորեն ազդեց ուսման քաղաքական վերնախավին հետ զուգահեռվող քննալիստների հեղինակության վրա:

Այսպիսով, 1980-ական թթ. սկսված քննալիզմի հերթական առավել արմատական փուլը կարճ տևեց: Անշուշտ կարելի է քննարկել դրա ավարտաժամկետի հարցը, սակայն, առավել հավանական կարելի է համարել այն տեսակետը, որ 1997թ. «Փավլյա հեղաշրջմամբ» սկսվեց և 2002թ. նոյեմբերյան ընտրություններում ներկայումս իշխող Արաբյուրքում

և զարգացում կուսակցության հարթամակերվ ավարտվեց մի գործընթաց, որով քեմալիզմը դարձավ Թուրքիայի քաղաքական դաշտում գործող գաղափարախոսություններից մեկը: Այն գրկվեց մենաշնորհային իք դերակատարումից և «քաղաքում միակ խաղի կանոն» բեղադրողի առավելությունից: Ավելին, Արդարություն և զարգացում կուսակցության կողմից կատարված քայլին, օրենսդրական ու հաստատությունական քաղաքականությանի դժվար գործընթացի իրականացումը, կարծրատիպերի վերացման ուղղությամբ տարվող աշխատանքներն սահմանափակել են քեմալիզմի երբեմնի գործառնականությունը:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Անկախացումից ի վեր Թուրքիայի Հանրապետության պաշտոնական գաղափարախոսությունն անցավ մի քանի փուլերով. տարբեր ուղղություններ ու տեսակետներ ընդգրկող կուսակցական գաղափարախոսական ուղղություններից վերածվեց պաշտոնական գաղափարախոսության, ներառվեց պաշտոնական սահմանադրության մեջ ու դարձավ երկրի գաղափարական ուղղությամբ հիմնական կողմնորոշիչը: 1920-1930-ական թթ. նախնական հիմնադրման փուլին հաջորդեց 1938-1950թթ., երբ նախագահ Ի-Ֆեյյալի կողմից առավել քյուրեղացվեց քեմալիզմի դրույթները և հստակեցվեցին այն քաղաքական ու քյուրեղաստանական շրջանակները, որոնք պետք է պատասխանատվություն կրեն քեմալիզմի անխախտ ու ամփրատալի կնիքառման համար: Հաջորդ փուլն սկսվեց 1950թ. և շարունակվեց մինչև 1960թ., այս տասնամյակի ընթացքում դրվեց քեմալիզմի ազատականացման հիմքերը, սակայն, այդ գործընթացն ավարտվեց 1960թ. ռազմական հեղաշրջումով: 1960թ. սկսվեց և մինչև 1980թ. շարունակվեց քեմալիզմի զգուշավոր ազատականացման գործընթացը, ստաջ եկան քեմալիզմի տարատեսակ մեկնաբանություններ, որոնցից հարկավոր է առանձնացնել այգ և ձախ քեմալիզմների տեսությունները, ինչպես նաև դրա հետևանքով քեմալիզմի և արքայադքիզմի տարբերակման առանձնացումը: 1980թ. սկսվեց քեմալիզմի հեքքական շրջանը, որը թեև սկսվեց 1930-ական թվականներին հարկը ուժով ու շեշտադրումներով, սակայն որոշ ժամանակ անց քեմալիզմը նախ

պետական-պաշտոնական փաստաթղթերում սկսվեց կոչվել աթաբայրքիզմ և սկսվեց քննադատի գաղափարական հիմնադրույթների համակարգային ստատեման գործընթաց: Մեքորյա թնորքիայում, ինչպես և ՉՈ-րդ դարի ամբողջ ընթացքում քննանում են խորքային, հաստատութենական վերափոխումներին, ա արժեհամակարգային փոփոխությունների ա փնտրությունների գործընթաց և քննադատի/աթաբայրքիզմի վերագնահատումը դարձել դրա միջոցներից մեկը:

VAHRAM TER-MATEVOSYAN

(IOS)

**THE PROBLEMS OF METHODOLOGICAL AND PERIODICAL
DIFFERENTIATION
OF THE RESEARCH ON KEMALISM**

The ideological construction of the Turkish statehood has long been a debatable subject among scholars. No less intensive were the discussions on the dates of inception of the Kemalist discourse and its evolution. The paper aims to touch upon the question of periodization of Kemalist discourse by arguing that since the 1920s Kemalism has gone through extensive transformation from a solid state ideology in the 1930s up to a loose ideological construction in the 1990s and the beginning of the 21st century. That process was a result of mainly political, social and structural transformations in Turkey. The paper brings up several stages of evolution and defines the methods of periodization.

ԾԱՆՈԹՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Համրասպետականություն, աշխարհիկություն, ազգայնականություն, ժողովրդականություն, եսասիրտ և հեղափոխականություն:
2. Kuzcek J., Governments and politics abroad, New York, 1947, Funk & Wagnalls Company, p. 524-525:
3. "T.C. Resmi gazette", 28.VII.1951. <http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/956.html>
4. Ter-Matevosyan V., "The Kemalist discourse in Turkey between 1960 and 1980: Challenging the Republican ideology?". *Turkic and Ottoman Studies*, v. 4, 2006, p. 85-102.

ՔԱՐՏԱՇՅԱՆ ԱՆԱԿՏ

(ԵՊՀ)

ԴԵՐՍԻՍԸ ԵՎ ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻՆ

Քեմալական թուրքիան հանրապետություն հռչակվելուց հետո անգամ հավատարիմ մնաց Օսմանյան կայսրության ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ հետևողականորեն իրականացրած ծովման և ռոնչացման քաղաքականությանը: Արդյունքն եղավ այն, որ թուրքիայում ծայր առան մի շարք ապստամբություններ: 1936թ. ապստամբության կրակն րնդգրկեց նաև Դերսիմը:

Դերսիմը, շնորհիվ իր աշխարհագրական դիրքի, երկար տարիներ եղել է կիսաանկախ վիճակում և դրանով իսկ մշտապես լարվածության մեջ պահել բուրքական կառավարությանը: Երբ բուրքական կառավարությունը Դերսիմում ևս փորձեց իրագործել իր ուժացման քաղաքականությունը, հանդիպեց համառ դիմադրության: Դերսիմը մշտապես եղել է ընդվզումների օջախ և կարևոր օղակ է եղել նոր ընդվզումների և խռովությունների շղթայում:

Դերսիմի նահանգն ընկած է Բարձր Հայքի արևմտյան մասում՝ Էրզրումի, Խարքերդի և Տիգրանակերտի միջև: Այն արևելքից սահմանակից է Էրզրումին և Մուշին, արևմուտքից՝ Արևմտյան Եփրատին (Քարա Մու), հյուսիսում՝ Երզնկային և Քեմախին, իսկ հարավում՝ Խարքերդին և Արածանի գետին: Դերսիմի հարավային մասը (Չարսանջակ) դաշտային է, իսկ հյուսիսայինը՝ լեռնային¹:

Մինչև XIX դարի 70-ական թթ. Դերսիմը վարչական առումով եղել է նահանգ, որտեղ գոյություն են ունեցել քրդական մանր իշխանություններ (հյուքումեթություն): 1878թ. սուլթանի հրամանագրով այն միացվել է Խարքերդի նահանգին՝ որպես գավառ: Նույն հրամանագրով Դերսիմը բաժանված էր հետևյալ գավառակների՝ Չարսանջակ, Մծկերտ, Բրզղըիլիսե, Չճկածազ, Փախ, Օվաջղղ, Խուշիչան: Ըստ վիճակագրական աղբյուրների՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին րնակաության թիվը հասել է

200 հազարի, որի 45 %-ը կազմել են հայեր², իսկ մնացածը՝ քրդեր և զազաներ¹, որոնք հայերի հետ ապրում էին հաշտ ու խաղաղ⁴։

Քննադատական Թուրքիայի՝ ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ հետևողականորեն իրականացրած ուժազման քաղաքականության պատասխանն էր նաև 1920-1930-ական թթ. տեղի ունեցած քյոյական մի շարք զանգվածային ապստամբությունները։ Քննադատական կառավարությունը, ճնշելով 1925թ. շեյխ Սայիդի և 1927-31թթ. Արաբատի քրդական ապստամբությունները, 1937թ. սկսեց գործողություններ ծավալել ընդվզումների երրորդ օջախի՝ Դերսիմի դեմ։

Դերսիմը, շնորհիվ իր աշխարհագրական դիրքի և իր քնակիչների լմբոստ ոգու, երկար դարեր գտնվել է կիսանկախ վիճակում։ Եվ՝ թուրք կառավարողների ամեն մի շոնարարը, և՛ ուսնձգություն, դեռևս XVIII դարից սկսած, առաջ է քնել դերսիմցիների զինյալ ընդվզում և հակամարտված⁵։

Օսմանցին Դերսիմի մասին միայն պատերազմի ժամանակ էր նկչում և ֆեոդալների միջոցով հարկ և զինվոր էր հավաքում։ Գլխավոր վաղի Քեմալ Բաքդաքն ասում է. «Կառավարությունը 400 տարուց ի վեր Դերսիմ մուտք չի գործել։ Յուրաքանչյուր դերսիմցի ստիպված է եղել դիմել զենքի՝ կյանքն ու ունեցվածքը պաշտպանելու համար»⁶։

XX դարի սկզբին Դերսիմում ծայր են առնում մի շարք ընդվզումներ։ 1920թ. նոյեմբերին Հոգաբուն (Դերսիմի կենտրոն) կայացավ Դերսիմի և Զնչկածազի քուրդ ղեկավարների ժողով, որտեղ որոշվեց համախմբել ուժերը՝ ազգային իրավունքներ ձեռք բերելու համար։ 1920թ. նոյեմբերի 15-ին ժողովի մասնակիցներն Անկարայի կառավարությանը նոտա են հղում, որով պահանջում են էլյազիզի, Մալաթիայի, Մվասի և Երզնկայի բանտերից ազատ արձակել քուրդ քուրդ բանտարկյալներին, թուրք պաշտոնյաներին ետ կանչել այն շրջաններից, որտեղ քրդերը մեծամասնություն են կազմում, ամմիթապես Քնչիրիի շրջանից հասնել թուրքական գործերին։

Ի պատասխան այս նոտայի՝ Անկարայի կառավարությունն էլյազիզից պատվիրակություն է ուղարկում Դերսիմ, վերջինս, քրդերի պահանջներն արդար համարելով, խորհուրդ է տալիս ընդվզել։ Կառավարությունը հայտարարեց նաև, որ Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովում Դերսիմի պատգամավոր են նշանակվել Մաչո աղան, Դիափ աղան, Քանգո օղլու Ահմեդ Ռեմիզը և հազարապետ Հ. Հայրին⁷։

Փաստորեն, այս քայլին դիմելով՝ Անկարայի կառավարությունը փորձում էր կասեցնել Դերսիմի ընդվզումը, իսկ այս պատգամավորներն

Անկարայի ձեռքում գործիք դարձան: Այնուամենայնիվ, Դեբսիմում շարժումը չդադարեց, և մտահոգվելով Դեբսիմի դրությամբ՝ կառավարությունն անհրաժեշտ համարեց գործելի մի մասը հունական ուղղմանակառից հանել և ուղղել քրդերի դեմ: Բացի այդ Էլյազիզում և Երզնկայում զգալի ուժ կենտրոնացրեց՝ նպատակ ունենալով խոչընդոտել շարժման տարածմանը դեպի Լյուսիս և արևելք:

1921թ. գարնանը կառավարությանը հաջողվեց, խտվարարների մեջ տարածայնություններ առաջացնելով, մասնատել վերջիններիս ուժերը և ճնշել ապստամբությունը: Չնայած որ թուրքական կառավարությանը հաջողվեց ճնշել առաջին խռովությունը Քոչքիլի-Դեբսիմ շրջանում, սակայն չկարողացավ ամբողջովին իրեն ենթարկել Դեբսիմի ցեղերին:

1930-ական թթ. սկզբներին թուրքական իշխանությունները որոշեցին վերջնականապես հպատակեցնել դեբսիմցիներին: Դրա համար կառավարությունը Դեբսիմում տնտեսական կյանքի զարգացմանը նպաստելու քողի տակ ձեռնարկեց մի շարք սահմանափակումներ՝ դեբսիմցիներին զրկելով ինքնուրույնությունից և նրանց օգտագործելով՝ որպես իրենց տարածքում ընթացող շինարարական աշխատանքների էժան քանվորական ուժ: Առավել ծանրակշիռն, անշուշտ, քեմալականների՝ դեբսիմցիներին ուժացնելու քաղաքականությունն էր: Այն իրագործելու համար դեբսիմցիները պետք է տեղաեանվեին և վերաբնակեցվեին Փոքր Ասիայի արևմտյան տարբեր շրջաններում: Այս ծրագիրը Դեբսիմում կամ, ինչպես քեմալականներն էին վերանվանել, Թուրքիլում մեծ հուզումների տեղիք տվեց⁶:

Դեբսիմում իրադրությունը քաղաքում է հատկապես սկսած 1936 թվականից: 1930-ական թթ. կեսին թուրքական կառավարությունը որոշում է վերջնականապես հնազանդեցնել Դեբսիմի կիսանկախ ցեղերին: Իշխանությունները Դեբսիմի «ինքնավարությանը» վերջ տալու համար սկսեցին ձեռնարկել ուտիկական-վարչական միջոցառումներ՝ «զատափառական հենքի վրա»: Դեբսիմում տարրական դպրոցներում դասավանդումը կատարվում էր թուրքերենով, որպեսզի զազաները, որոնք «մոռացել էին իրենց մայրսիրտերի լեզուն», այս կերպ «մաղոբջակից դասնային» թուրքական սլավություն: Խտիվ արգելվում էր ազգային հագուստ կրել և երգել ազգային երգեր: Կառավարությունը փորձում էր նաև դեբսիմցիներին հարկատու դարձնել: Վերջիններս, որոնք մինչ այդ հարկ չէին վճարում, իրենց դժգոհությունն արտահայտեցին: Քանի որ

հարկերի վճարումը և հողերի բնագրավումը մեծ դժգոհություն առաջացրեց կառավարությունը, Լյազիզի վաղոցներում մի խումբ դերսիմցիների կախաղան բարձրացնելով, փորձեց սարսափի մթնոլորտ ստեղծել Այս ամենը դերսիմցիների բացառապես դիմադրության առիթ հանդիսացավ: Հետևով այդ Դերսիմը հայտնվեց ապստամբության կրակի մեջ: 1936թ. Բեմալ Աբաբուրջի առաջարկությամբ Դերսիմի հարցը մտզվում է ԽՍՀՄ-ի օրակարգ փակ նիստով¹⁰:

1937թ. հունիսի 18-ին վարչապետ Ի. Իճնյուն Լախաբարների խորհրդի ժողովում, որին մասնակցել է նաև Գլխավոր շտաբի պետ Ֆեզի Չաքմաթը, պարզաբանեց դերսիմցիների համար նախատեսված բարեփոխումների ծրագրի էությունը: Երազում նախատեսվում էր Դերսիմում կառուցել ճամապարհներ, կամուրջ, դպրոց և գորհանոց, կարգավորել զինվորական և հարկային գործերը, արմատախիլ անել շեյխությունները և աղայությունները, Դերսիմն ավազակային որջի վերածողներից աքսորել արևմտյան շրջաններ, որտեղ պետք է դառնային «պատվավոր և կրթված» քաղաքացիներ: Առանց Լախաբարների խորհրդի թույլտվության ոչ ոք չէր կարող թնակվել Դերսիմում¹⁰:

Դերսիմի ցեղերի առաջնորդ Սեյի Բիզան կարողանում է համախմբել աշիրեթների մի մասի ուժերը և միասնական ճակատ ստեղծել թուրքական բանակի դեմ՝ թեև դեռևս պահպանվել էին միջցեղային հնարմատ բշմամանքն ու երկպառակությունը¹¹:

Տեղական իշխանությունը, տեսնելով, որ դերսիմցիները որոշակի միասնություն են ձեռք բերում, ապստամբության շրջան է ուղարկում տեղեկատվական գրասենյակի պետ, շտաբի սպաներից Շեֆքեթ փաշային՝ այնտեղ քայքայիլ աշխատանքներ կատարելու նպատակով: Թուրքական իշխանությունները խորամանկորեն օգտագործում են Դերսիմի ցեղերի միջև եղած սուր հակասությունները՝ բորբոքելով հին կենցաղային վեճերը, իսկ ուտիկանական գործակալներն ընտրում են Դերսիմի վերնախավից առանձին րեկերի ու սպաների, նրանց դարձնում գործիչ և իրականացնում ջլատման քաղաքականություն: Հարկ է նշել, որ Դերսիմի անկման գլխավոր պատճառներից մեկը ցեղերի անմիաբանությունն էր:

1937թ. ամռանը Դերսիմում ռազմական գործողությունները մեր թափ ստացան: 1937թ. հուլիսի 1-ին թուրքական կանոնավոր բանակն

երկրորդ անգամ արշավում է 'Դերսիմ': Ընտանի բուրքական կողմը դիվանագիտական մի նոր խաղ է սկսում՝ հրավիրելով Սեիդ Ռիզային քանակություններին: 1937թ. սեպտեմբերի 5-ին Սեիդ Ռիզան երգնկայում դավադրաբար ձերբակալվում է իր հետ ժամանած 11 ցեղապետերի հետ միասին: Նրանք դատապարտվում են մահապատժի¹²: 1938թ. կեսերին 'Դերսիմը դեռ շարունակում էր գլխադրել բուրքական հարձակումներին: Նույն թվականի սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին երկար ինքնապաշտպանությունից հետո 'Դերսիմը վերջնականապես պարտվեց:

Այսպիսով, ուսումնասիրելով 1936-1938թթ. 'Դերսիմի ապստամբության պատճառները՝ եկանք հետևյալ եզրահանգումներին.

1936-1938թթ. 'Դերսիմի ապստամբությունը միայն որոշ վերապահումով կարելի է համարել ազգային-ազատագրական: Իրականում այն գոյության համար մղվող պայքար էր: Կարելի է նշել մի շարք պատճառներ, որոնց արդյունքում ապստամբությունը չվերանցեց ազգային-ազատագրական պայքարի.

1. Ապստամբության ղեկավարները թուրքիայի ներսում առանձին ինքնուրույն միավոր ստեղծելու որևէ ծրագիր չունեին:
2. 'Դեռևս աշիրեթները դուրս չէին եկել ցեղային մակարդակից, և ցեղապետերը տուրք էին տալիս անձնական շահերին:
3. Թուրքական կողմը թվային առավելություն ուներ և, քացի այդ, լավ ապառազիմված էր:
4. Եվ վերջապես, գործնց բուրքական նենգադավ մեքենան՝ ապստամբության ղեկավարների միջև սերմանելով երկպառակություն:

'Դերսիմի անկումը մի քանի տասնամյակով կասեցրեց քրդական շարժումները թուրքիայի ներսում:

ANAHIT KARTASHYAN
(YSU)
DERSIM AND KEMALIST TURKEY

With regard to national minorities the Kemalists are the direct descendents of the Ottoman Empire. The policy of reactionary circles regarding the assimilation of ethnic minorities found its absolute expression after the Lausanne conference. In a

consequence of this policy in Turkey mass revolts have begun. In 1936-1938 Dersim has risen also. Dersim due to the geographical location many years was to the floor independent and the same constantly for the Turkish republic was head pain. When the Turkish government began to carry out it an assimilate policy in Dersim, met strong resistance. Dersim always was a hearth revolt and always was a major link in a chain of revolt.

ՇԱՆՈՅԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Երևանի մ. Գ. Պատմության Չարսանազի կայք, Պէյքթ, 1956, էջ 76:
2. Գ. Երևանյան, իր աշխատության մեջ գրում է, որ հնում Դերսիմը եղել է կայսրնակ, իսկ XV-ի-XVIII դարերից այստեղ ընկալություն են հաստատել զազաները, քրդերն ու թուրքերը (Երևանի մ. Գ., հղվ. աշխ., էջ 76):
3. Համաձայն բրդազիտության մեջ եղած տեսակետների՝ ա) քրդերը և զազաները նույնազված են բ) զազաները համարվում են ազգային ինքնուրույն միավոր: Խոջիբալին և աղևնոյան մի շարք գիտնականներ (Վ. Նիկիտին, Մ. Հասարյան, Մ. Լազարև և այլք) զազաներին ազգային ինքնուրույն միավոր չեն համարում, սակայն զազաների կրոնը, թզուց և կենցաղը հսկասակն են ապացուցում: Պրոֆեսոր Գ. Ասատրյանը գրում է. «Ջազաները քրդերից տարբերվում են կրոնով (ի տարբերություն քրդերի, որոնք չափիի ուղղության տանի մահմեդական են, զազաները դավանում են ծաղածեղ շիակառության մի ուղղություն, որը զգալի չափով կրել է տեղական և քրիստոնեական հավատների դրսևը) և թզվով, չնայած որ և՛ քրդերենը, և՛ զազաներնը պատկանում են հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի իրանական ճյուղի հյուսիսարևմտյան ենթաճյուղին» (Ասատրյան Գ., Ջազաների ավանդական աշխարհայացքը, Իրան-Ոսման, Եր., 16-17 (1995-1996), էջ 38):
4. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Հ. 21, Եր., 1988, տե՛ս Դերսիմ, էջ 93:
5. Սահակյան Լ., Դերսիմը 1930-ական թթ., Փյունիկ հե՛. 16, Եր., 1991, էջ 11:
6. Akar H., Dersim-Civarik İki Uçlu Yagam, İstanbul, 1998, s. 113.
7. İnal I. H., Osmanlı Tarihi, İstanbul, 2007, s. 528-529.
8. Dersimi N., Kürdistan Tarihinde Dersim, Halep, 1952, s. 242.
9. Гасарян М. А., Курды Турция в исламские времена, Ер. 1990, с. 186-187.
10. <http://hycient.com/aziz3.asp?r=1&id=437&Dilid=1>
11. Սահակյան Լ., հղվ. աշխ., էջ 7:
12. Лазарев М. С., Мртун III. X., История Курдистана, М., 1999, с. 291.

ՔՈՉԱՐՅԱՆ ՀԱՅԿ

(ԵՊՀ)

ՀԱՅԵՐԻ ԿԱՐԳԱՎԻՏԱԿԸ 7-8 ԳԳ.

ՀԱՅ-ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

*Վայոց լ. որ նրանք (նայեք - Հ.Բ.)
գիմի էին և այլ պայմանագիր ունենա
լըն Հատկապ. X դար*

Սույն հետազոտությունը նվիրված է վաղ միջնադարում 7-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 8-րդ դարի ստաջին կեսն ընկած ժամանակահատվածում հայ-արաբական փոխառնչությունների նոր կազմավորվող համակարգի ուսումնասիրությանը:

7-րդ դարում ծագեց և ճկավորվեց իսլամը, որը Մուսամմադ մարգարի և նրա հաջորդների (խալիֆաների) գործունեության արդյունքում տարածվեց և ընդունվեց քաղաք ժողովուրդների ու ցեղերի կողմից՝ ընդգրկելով հսկայական տարածքներ: Վերահիշյալ ժամանակահատվածում լայնածավալ Արաբական խալիֆայության մի մասն էր կազմում նաև Հայկական քարոթավանդակը, որի որոշ երկրամասեր պարբերաբար հայտվում էին Խալիֆայության սահմաններում, ինչպես նաև ճևր էին քերում ինքնուրույնություն:

Կարևորագույն նորություն էր այն, որ իսլամը՝ համեմատելի մարգարի Մուսամմադի, ստաջարկեց հասարակության կազմակերպման, Արաբիայի համար նախատեսվող յունեցող, մի նոր մեխանիզմ, որը ստացավ ուժեղ անվանումը: Այսինքն՝ գոյություն ունեցող ցեղային, տոհմային (արյունակցական) կազմակերպման մոդելին հակադրեց միաստվածության (թաուհիդ) առանցքի շուրջ կառուցվող նոր համակարգ, որը աշխարհը բաժանվում էր դար ալ-իսլամի և դար ալ-հարբի՝ մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների:

Այս տեսանկյունից հետաքրքիր փորձ է հայ-արաբական (յալամական) փոխառնությունները, քանի որ Հայաստանի յուրօրինակ հասարակական կառուցվածքը (երբ երկրի ղեկավարածը գտնվում էր մախարաբական տներին և նրանց տնօրինության տակ գտնվող զգալի քանակ կազմող այբուձիմների ձեռքում և կային շինականներ, այսինքն՝ հասարակ ժողովուրդ) իր արտագոյումը գտավ մահ այդ հայաբելաբությունների վրա: Իսլամը մշակել է պայմանագրերի (անդ, սուլի, ակդ, աման) համակարգ, որոնք կնքվելով ճուշտմանների և ոչ ճուշտմանների միջև, հնարավորություն էին տալիս վերջիններին հանդես գալ հովանավորայինների (անդ ազ-գիմմա) կարգավիճակում՝ դառնալով ումմայի անդամ և օգտվել դրանից բխող պարտականություններից և պատասխանատվություններից: Չխմնները վճարում էին գլխահարկ (ջիզիա) և հողահարկ (յասարաջ)՝ փոխարենը տոհմայով անձի և ունեցվածքի անձեռնմխելիություն և սեփական հավատան մնալու հնարավորություն:

Արաբական առաջին արշավանքը Հայկական քարձրավանդակ տեղի ունեցավ մոտավորապես հիջրայի 19թ.-ին (640թ.), որը սկսվեց 'Դիարբեքիի (Ամիդ) գրավումով: Հայերը և արաբական զորքը առաջին անգամ չէին հանդիպում: 637թ. Քաղիսիայի ճակատամարտում հայերը ունեին երկու զորաբաժին, մեկը 'Դավիթ Մամիկոնյանի ջրղի՝ Մուշեղի, իսկը՝ մյուսը՝ Սյունաց Գրիգոր Իշխանի հրամանատարության տակ, որոնք մարտնչում էին արաբների դեմ՝ պարսկական զորքի կազմում¹: Հայտնի է նաև, որ հայկական զորաջոկատները կռվում էին մահ քյոզանդական զորքերի շարքում և ներկա են եղել 636թ. Յարմուքի ճակատամարտում²:

Երկրորդ արշավանքը՝ դեպի Հայոց աշխարհ սկսվեց Պարսկաստանի կողմից՝ մոտավորապես 642-643թթ., երբ արաբական հաղթական ջոկատները տարածվեցին մինչև Կասպից ծով: Երրորդ արշավանքը տեղի ունեցավ Եզր կաթողիկոսի օրոք: Այս անգամ էլ արաբները եկան Տարոնի կողմից, տարածվեցին Վանա լճի արևմտյան և արևելյան ափերով և, Բերկրի ձորով դուրս գալով Կոզոմիտ, մտան Արարատյան դաշտավայր և ուղղակի շարժվեցին մայրաքաղաք Դվինի ուղղությամբ³: Դվինը գրավվեց, կողոպտվեց և սարսափելի ավերամեծների

տեսարան դարձավ⁴։ Դրանից հետո որոշ ժամանակով դադարեցին արաբական արշավանքները հայոց աշխարհի վրա։ Բստ էության, այս արշավանքները կրում էին հետախուզական բնույթ և նպատակներն էր ասպատակություններն ու սովորի ձևեր բերումը։

7-րդ դարի առաջին կեսերում գուգանեռարաթ յուրջ գործընթացներ էին ընթանում հայոց աշխարհում։ Էր կազմակերպական և առաջնորդի որակներով վաղից Ռչտունիների տոհմից Խեույրասը, որը ստանձնեց սպարապետությունը։ Նրա գլխավորությամբ առաջին հաջողությունները արձանագրվեցին 651թ., երբ արաբները նորից մտան Հայկական քարձխավանդակ։ Սակայն երկու տարի անց՝ մոտավորապես 653-654թթ., արաբները վերադարձան և սա արդեն այն փոքրաթիվ զորացուկատները յլին, որոնք ասպատակում էին (դազու) Խալիֆայության սահմանների հարևանությամբ գտնվող տաքաձքները, այլ կազմակերպված, պատրաստված և զգալի քանակ ունեցող քանակ էր, որը եկել էր լնդարձակելու (ֆուտուհ) Խալիֆայության սահմանները։

Արաբական արշավանքի գլուխ կանգնած էր Հարիթ իբն Մասլամա (617-662/671թթ.) անունով գորավարը, որին վիճարկված էր նվաճել հայոց աշխարհը և ողջ Այսրկովկասը։ Մկզրնական շրջանում հպատակեցրեց Քալիքալան (Կարին), ապա ուղղվեց դեպի Խլաթ, որի հայ կառավարիչը նրան ներկայացավ, տանելով մի մուսուլմանի տված բուրբ, որով նրան ապահովություն էր (աման) շնորհված՝ գլխահարկ տալու պայմանով⁵։ Նժանատիս պատկեր է նկատվում Հարիթ իբն Մասլամայի արշավանքի ողջ ընթացքում. հայ կառավարիչները ներկայանում են նրան ամանով կամ անձնատուր լինելով՝ նրանից են աման ստանում⁶։ 652-654թթ. արաբական զորքը Մասլամայի ղեկավարությամբ հասնում է Դվին (Դարիլ) և պաշարում այն։ Նրա զորքը զինված էր բարանելով (քարանետ մեքենաներ), որոնք ճակատագրական դեր ունեցան Դվինի անձնատուր լինելու հարցում։

9-րդ դարի արաբ պատմիչ ալ-Բալազորիի վկայությամբ՝ Հարիթ իբն Մասլաման Դվինը նվաճելուց հետո նրա թնակությանը շնորհեց աման, որի բովանդակությունը հետևյալն էր.

«Հանուն Աստուծո գթածին և ողորմածին, այս է զինք, որ Հարիթ որսի Մասլամայի շնորհեց Դարիլի»

քրիստոնյաներին, մտգելին (զբաղաշտենքին-Հ.Բ.) և հրեաներին, թե ներկաներին, և թե քաղաքաներին: Չեք անձերի, ինչքի, եկեղեցիների, տաճարների և ձեր քաղաքի պարիսպների տարանջատումը ձեզ շնորհեցի և դաք տարանջատե՛ք և մենք այս դաշնագրությունը հաստատ պիտի պահենք, այնքան ժամանակ, որքան դաք հավատարիմ կմնաք և կվճարեք գլխահարկը և հողահարկը:

Աստված վկա է և իր վկայությունը բավական է:

Հարիք Մապամայի որդին իր ձեռքով կնքեց այս դաշնագիրը⁷:

Պայմանագրից երևում է, որ նվաճվածների համար նշանակվում է գլխահարկ (ջիզիա), սակայն 8-րդ դարի հայ մատենագիր Ղևոնդի վկայությամբ այս շրջանում և մինչև Աբրահամների հաստատումը (750թ.) Հայաստանում ջիզիան գանձվում էր ոչ թե շնչից, այլ ընտանիքից (ծխից)⁸: Այս իրավիճակը կարելի է քննադատել որպես նոր հարկային համակարգի յճևավորվածություն՝ ուղղորդված տեղային յուրահատուկ կիրառմամբ, քանի որ Աբրահայից դուրս ընդլայնվող խալիֆայության համակարգում Հայկական բարձրագույնագույն ներգրաված առաջին տարածքներից էր: Ըստ Տարսիսի՝ Հարիք իբն Մապաման աման է տալիս նաև Թիֆլիսի (ներկայիս Թբիլիսի) քնակչությանը՝ նրանց համար սահմանելով մեկ դիմար ջիզիա ընտանիքի յուրաքանչյուր անդամի համար⁹:

Հայ-արաբական հարաբերություններում եղել են դեպքեր, երբ ստեղծված քաղաքական իրավիճակից ելնելով հայերն իրենք են համոզես եկել պայմանագրի կնքման նախաձեռնությամբ: Ասվածի ապացույցն է Մահակ կաթողիկոսի նամակը 693-709թթ. Արմինիայի փոխարքա Մուհամմադ իբն Մրվանին: Երբ նախարարական տնեջը տեղեկանում են, որ Մուհամմադ իբն Մրվանը զորք է հավաքում Հայաստան արշավելու համար, նրանք Մահակ կաթողիկոսին լիազորեցին վերջինիս հետ քանակցելու, սակայն կաթողիկոսը ճանապարհին մահացավ՝ նամակ գրելով Մուհամմադ իբն Մրվանին,

որը, ըստ էության, աման էր, ինչն էլ նա ընդունեց¹⁰։ Ամանի ընդունումը նշանակում էր զիմմի կարգավիճակի տրամադրում։

Ռումմնասիբովոյ ժամանակաշրջանում խղամախան իրավագիտական համակարգը գտնվում էր կայացման վտույտ և չնայած այդ ամենին այդեն ձևավորվել էր սկզբունք, համաձայն որի զիմմիները (սեյ ազ զիմմա) իրավունք չունեին ծառայել խալիֆայի քանակում կամ էլ ունենալ զինված ռազմական միավորումներ։

Այս առումով հետաքրքիր է Հայաստանի և Խալիֆայության միջև կնքված ևս մեկ պայմանագիրը։ Այդ պայմանագրի բովանդակությունը ըստ Մեքեասի հետևյալն էր.

Ըմ (արքա գորավարի - Հ.Բ.) և ձեր (խայերի - Հ.Բ.) միջև այս հաշտության ուխտը բող լինի քանի տարի և դուք կամենաք։ Մի երեք տարի ձեզնից հարկ չեն առնի։ Ապա կտաք եղյամար, որչափ և դուք կամենաք։ Ձեր աշխարհում 15 հազար հեծյալ պահեցեք և (ձեր) աշխարհից սրաբեմավազեցեք, ես (դա) արքունի հարկ կհամարեմ։ Հեծելազորին Ատրիք չեմ ուղարկի, քայց ուրիշ որտեղ կիրամայեմ, գործի՞ն պատրաստ սցիտի լինեն։ Ամիրաներ չեմ ուղարկի բերդերը ոչ էլ մեծարիվ կամ նույն իսկ մեկ տաճիկ (մուսուլման - Հ.Բ.) հեծյալ զորական։ Թշնամի չի մտնի Հայաստան, իսկ երե հառսը գա ձեզ վրա, ձեզ օգնական զորքեր կուղարկեմ՝ որչափ դուք կամենք։ Երդվում եմ մեծ Աստծով, որ չեմ ստամ»¹¹։

Այս վաստաթղթի բովանդակությունից երևում է, որ գործ ունենք աման տեսակի պայմանագրի հետ, սակայն տաքակուսանք է առաջացնում հեծելազորի պահպանելու արաբների պատրաստակամությունը և հարկերի զանձման անորոշ ձևակերպումները։

Ա. Տեր-Առնոյանը, ով մեծ ներդրում ունի արաբերեն աղբյուրների, հատկապես Հայաստանին վերաբերող հատվածներին ուսումնասիրության գործում, հետազոտելով Հայաստանին առնչվող արաբերեն աղբյուրագիտական նյութը, գտնում է, որ 7-9-րդ դարերում Հայաստանը յղադարեց վարչական ուբույն միավոր լինելուց և

կառավարվում էր հայ կառավարիչների կողմից, որոնք կաշվում էին «Հայոց իշխան»¹² Խալիֆայությանը, ըստ Լորյան, Հայաստանի նման կառավարումը Հայոց իշխանի գլխավորությամբ և մախարաբական տների միջոցով, ակնհայտ շահեկան էր (քաղաքային աստիճանական ժամանակահատվածները), քանի որ Հայաստանը հիմնական մասով ապահովում էր իր սահմանները (դրանով իսկ Խալիֆայությանը) իր միջոցներով: Խալիֆայության կողմից հայկական հեծելազորին տարեկան 100 հազար արծաթի փոքրաթիվ լինելը ինքնին խոսում էր դրա ձևական բնույթի մասին¹³:

Կարելի է ենթադրել, որ իրավիճակը ճիշտ գնահատվեց Խալիֆայության կողմից և քանի որ Հայաստանում առկա մախարաբաիշխանական կառավարման համակարգը բավականին կայացած էր, փոքր արվեց պահպանել status quo տեղավորելով այն իրենց համար հասկանալի համակարգի մեջ՝ ամսնի տեսքով: Ավելին, հայոց իշխան Թեղոթոս Ռչտունին հրավիրվեց Դամասկոս և նրա կառավարիչ Մուավիայից ստացավ «տսկեղեմ հագուստ» և «տսկեբեղ դռո»¹⁴, ինչը հիշեցնում է անկախ միապետության բոլոր արտաքին ձևերը:

Ղևոնդը հիշատակում է մի դրվագ, որը Հայոց իշխանը և հայ մախարաբները գլխմիներին ոչ քնորոշ արտոնյալ կարգավիճակում էին: Մասնավորապես, Ղևոնդի մտտ կադրում ենք, որ Արմինիայի արդեն հիշատակված կառավարիչ Մրվան իրն Մուհամմադը հայ մախարաբների՝ Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու գլխավորությամբ, արշավանք են կազմակերպում դեպի Հոնաց երկիր, ուր շատ հաջողություններ են ունենում և հարուստ ավադով վերադառնում են: Ավարը, ըստ ընդունված կարգի, բաժանելով իր զորքին, մախարաբ մեկ էինգնորոշող ուղարկելով խալիֆին, Մրվան իրն Մուհամմադը բաժին է հանում հայոց իշխանին և մախարաբներին¹⁵:

Չլնմիի կարգավիճակին առնչվող մյուս հարցը հարկային քաղաքականությունն է, որը խալիֆայությունը վարում էր հայերի և Արմինիա փոխարքայության հանդեպ ընդհանրապես:

Նյութի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ 7-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 8-րդ դարի առաջին կես ընկած ժամանակահատվածում խալիֆայության հարկային քաղաքականությունը տարբերվում էր մյուս

տարածքներում եղած իրավիճակից: Վերևում արդեն խոսվեց գլխահարկի (ջիզիայի) իբրև ծխահարկի այլ րնկալման մասին:

Ստեփանոս Ասողիկը նշում է, որ Մուավիայի օրոք (661-680թթ.) Հայաստանը տարեկան 500 դահեկան էր վճարում¹⁶: Այս բխիր իրականում ծիծաղելի փոքր է, ինչն վկայում է դրա ձևական բնույթի մասին: Համեմատության համար նշենք, որ ավելի ուշ շրջանում Արմինիա ոստիկանությունը՝ Հայաստանը վրաց և Աղվանից երկրների հետ տարեկան վճարում էր տասներեք միլիոն դիրհեմ: Հարկի մեջ մտնում էին նաև գորգեր, գարդեր, իսմեմուսներ, ձկնեղեղ և այլն¹⁷: Այս տվյալները ինքնին խոսում են, որ վաղ շրջանում Հայաստանից գանձվող հարկի ձևական բնույթը վկայում է Հայաստանի ինքնուրույնության մասին:

Ամփոփելով կարելի է նշել, որ

- Դաշնագրերը հայերի և արաբների միջև կնքվում էին երկու կողմերի նախաձեռնությամբ:
- Պայմանագրերով նախատեսված հարկերը ձևական բնույթ էին կրում և Ջիզիան հիմնականում շնչից գանձվելու փոխարեն գանձվում էր ծխից:
- Ըստ իսլամական իրավունքի՝ հայերը զիմմիներ էին: Այդուհանդերձ, իշխանական տոհմերը իրավունք ունեին պահպանել իրենց այբուձիգները: Ավելին, նրանք մասնակցում էին խալիֆայության ռազմական գործողություններին և մասնաշրջան էին ստանում ավարից: Խալիֆայության համարկարգում «Հայոց իշխանի» ինստիտուտի պահպանումը քաջատիկ է խալիֆայության պատմության մեջ:

Հետազոտությունը հնարավորություն է տալիս եզրակացնել, որ հայերը եղել են ումմայի լիիրավ անդամներ, ինչն ապահովվել է տարրեր պայմանագրերով (հիմնականում աման և սուլի) նրանց հովանավորյալ (զիմմի) կարգավիճակը, չնայած որ նրանց գործունեությունը դե ֆակտո հակասում էր իսլամում զիմմիների համար ամրագրված ավանդական պատկերացումներին:

THE STATUS OF ARMENIANS IN THE CONTEXT OF ARAB ARMENIAN
RELATIONS IN THE SEVENTH AND EIGHTH CENTURIES

This study is devoted to exploration of first Arab-Armenian contacts and the newly-fledging system of relationships brought about as a result of these contacts in the early Middle Ages, i.e. in the period between the second half of VII and first half of VIII century.

Islam came into being and took its shape in VII century; as a result of activities of Prophet Mohammed and his followers (Caliphs), the religion was spread and adopted among numerous peoples and tribes extending over huge territories. In the period mentioned above, the Armenian highland was one part of the vast Arab Caliphate, while some of the Armenian Principalities periodically were either successful in gaining independence from the Caliphate or brought back into its confines.

One of the most important novelties of the time was the introduction by Islam and its Prophet Mohammed of a new mechanism of organization of society called Ummah, which was an unprecedented phenomenon for Arabia. In other words, the existing model of tribal and kinship organization was contradicted by a new system constructed around the axes of monotheism (Tauhid) according to which the world, instead of former "Banu of these" and "Banu of those" division, now consists of Dar Al-Islam and Dar Al-Harb, Muslims and non-Muslims.

From this point of view, the Arab (Muslim)-Armenian relations personify an interesting experience since the unique societal structure of Armenia (the country was ruled by Principalities and the cavalry of a significant number possessed by them; there were also peasants, namely, rank-and-file people) found its reflection in these relations as well.

Islam worked out a system of agreements and contracts (Ahd, Sulh, Akd, Aman) which once being signed between Muslims and non-Muslims would give the latter the opportunity to act in the status of the protected (Ahl al-Dhimma) as one part of the Ummah, in the meantime benefiting from and obeying the obligations and responsibilities specified by the status.

Armenians and Arabs (Muslims) signed such contracts still during their first contacts. Different sources, mainly Armenian though, mention that the Armenian Patriarch of Jerusalem received the first contract of this kind personally from Prophet Mohammed (this information has not been corroborated by other reliable sources yet). However, Armenian and Arabic written sources contain other references to such

contracts; more specifically, after having invaded Armenia in 654, Habib Ibn Maslama signed contracts with land owners including the population of the town of Dvin (Dabil); another example is Catholicos Sahak's letter to the Viceroy of Armenia Muhammad Ibn Mrvan (693-709).

The study of the contracts shows that the agreement between Armenians and Arabs could be reached at the initiative of both sides. These contracts with the main part of their content, which was stipulating the freedom of Christians to practice their religion as well as immunity of their property, wealth, and lives, are identical with the contracts signed in other parts of the Caliphate. Differences refer to the issues of definition of the size of the land tax (Kharaj) and poll tax (Djizya). According to Armenian chronicler Ghevond, before the period of the Abbasids rule in Armenia, Djizya was levied as a household instead of a poll tax which is a unique phenomenon. Another important circumstance was that on the one hand Armenians were in the status of Dhimmi, on the other hand, however, the Armenian principality families were benefiting from the right of keeping their cavalries. Moreover, they were participating in the military operations of the Caliphate and had their share of booty as was the case with Ashot Bagratuni mentioned by chronicler Ghevond.

This situation can be described as a local reflection of the "elite (Khassa) and rank-and-file people (Ama)" relations existing within the broader societal system of the Caliphate; this is to say, the Armenian principality families could be perceived as Khassa, while the system of obligations and responsibilities applicable to Dhimmi was mandatory for the Ama, namely, peasants, merchants and others. Therefore, an inference could be made that during the Arab rule the Armenian population succeeded as much as possible in adjusting itself to the new realities it had to face.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Սեբեոս, Պատմություն, աշխարհարար բարձր, աստիպան և ժամերպարտություններ Գ. Խաչատրյանի և Վ. Եղիազարյանի, եր., 2005, էջ 203:
2. Бончакое О., История Халаса: оток оооооо оооооооо (633-654), т. 2, М., 1993, с. 56.
3. Լևո, Երկերի ժողովածու, հ. 2, եր., 1976, էջ 305:
4. Ղևոնդ, Պատմություն, աշխարհարար բարձր, աստիպան և ժամերպարտություններ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, եր., 1982, էջ 23-23:
5. Լևո, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 309:
6. Հայերի և աղայների (հուսպանների) միջև նման պայմանագրեր կնքվել են դեռ ասպին շվամների ժամանակ: Տարբեր աղյուցներով, էինականում հայկական, նշվում է, որ ասպին նմանապես պայմանագիրը եղապահի Հայոց պատրիարքը ասպել անձամբ Մուհամմադ Ֆարգարեից: Այս հարցի վերաբերյալ տե՛ս

- Պատկանում է, Մատենադարանի պարտեզին կրթարտակները, Եր., ինչպես նաև՝
 Լիբրերոյան Գ., Մտեաննալ մարգարին վերագրվող արտեմազերի հարցի շուրջ,
 Արևադպիտոքյան խաչեր, հ. 4, Եր., 2001:
7. Տեր-Ղևոնդյան Ա., Հայ նախարարների նշանադրական իրավունքները VII-IX
 դարերում ըստ Խաչիկայության պայմանագրերի, Հոդվածների ժողովածու, Եր.,
 2003, էջ 295: Լեռ, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 309-310:
 8. Ղևոնդ, Հայոց իշխանների արարական տիրապետության ժամանակաշրջանում,
 Հոդվածների ժողովածու, Եր., 2003, էջ 105:
 9. Tarikh al-umam wa al-mamluk li abu jafar muhammad bin jarir al-Tabari, Beirut,
 1967/1387, հ. 4, էջ 162:
 10. Ղևոնդ, նշվ. աշխ., էջ 35-36:
 11. Սեբեոս, նշվ. աշխ., էջ 263:
 12. Տեր-Ղևոնդյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 92-105:
 13. Ղևոնդ, նշվ. աշխ., էջ 95 և նշում 98, էջ 157:
 14. Սեբեոս, նշվ. աշխ., էջ 275: Ա. Տեր-Ղևոնդյանը նշում է, որ Խաչիկայից է ստացել,
 ինչը այդքան էլ միանշանակ չի երևում աղբյուրի տեքստից: Տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան Ա.,
 Հայոց իշխան տեղադրի ծագումը և նախը տեղադրումը VII դարում, Հոդվածների
 ժողովածու, Եր., 2003, էջ 194:
 15. Ղևոնդ, նշվ. աշխ., էջ 96:
 16. Մտեմանու Տարունցի Ասուրի, Պատմություն Տիեզերական, քաղզ., առաջարան և
 ծանոթ. Վ. Հ. Վարդանյանի, Եր., 2000, էջ 172:
 17. Այս տվյալները հիշատակված են իրեն հարյուրի Մովսէսիմյանում, որից ոգտվել է
 Հ. Նալբանդյանը: Տե՛ս Նալբանդյան Հ., Արարների նախնային
 քաղաքականությունը Հայաստանում, «Տեղեկագիր հասարակական
 գիտությունների», № 2, Եր., 1954, էջ 73-84:

ԱԼԼԱՀԱԵԲԴՅԱՆ ՄԻԼՎԱ

(ԵՊՀ)

ՆԱԲԵԿԱՅՈՒ ԵՎ ՈՈՒՄԻԻ ՊՈԵՏԻԿԱՅՈՒՄՍՈՒՐԲ ԳՐԶԵՐԻ
ԱՐՏԱՅՈՒՄԱՆ ԽՆԴՐԻ ՇՈՒՐՁ («ՄԱՏՅԱՆ», «ՄԱՄՆԱՎԻ՛»)՝

Գաղտնիք չէ. որ դարեր ի վեր, Նարեկացու «Մատյանը» հայ ժողովրդի կողմից դիտվել և պաշտվել է որպես Սուրբ Գիրք: Ավելին, ժողովրդի համար այնքան սիրելի ու երաշքներ գործող «Նարեկը» երբեմն նույնիսկ Աստվածաշնչին է փոխարինել: Գաղտնիք չէ նաև այն, որ Նարեկացու «Մատյանը» կրել է «աղոթքների գիրք», «աղոթքների մատյան» անվանումները, և նշանում աստվածաշնչյան թեմաներ, մտիվներ ու ռեական ձևեր հայտնաբերելը ամենևին էլ ջանքեր չի պահանջում: Անդրադառնալով Ռուսիի «Մասնավիին»՝ պետք է նշել, որ այն «գրոթր ժամանակների խոշորագույն հոգևոր ստեղծագործությունն է»²: Իր իսկ՝ հեղինակի քննդրմամբ այն «Աստվածային Մասնավի գիրքն»³ է:

غير واحد هر چه بوی آن بت است مشوی ما بکائن وحت است

Մեր Մասնավին միաստվածության շտեմարան է,

Բացի Աստծուց ինչ-որ տեսնես այնտեղ, դա անիրական է:

Այս կապակցությամբ, ամենից ուշագրավ գնահատականը տալիս է 15-րդ դարի քանաստեղծ Արդ-օլ-Ռահման Ջամին.

هست قرآن به زبان بهلوی مشوی مولوی معنوی

Մոլավիի⁴ հոգևոր Մասնավին,

Հենց Ղուրանն է պարսից լեզվով:

Երկու պոեմներն էլ հազեցած են ստրբգրային աղբյուրների թեմաներով և պատկերներով. սակայն մրանցից յուրաքանչյուրը դա կատարել է յուրովի ու ինքնատիպ: «Մասնավիան» տեղ են գտել Ղուրանի և իսլամական սրբերի ու իմամների խոսքերը, հաղիաներն ու մանրապատմները, ինչպես նաև Մարգարեների ու երկնային սրբերի

խոսքերն ու Գրանց մասին հայտնի ավանդապատմաները, որոնց Ռուսին նոր շունչ ու ոգի է հաղորդել: Միևեռյն ժամանակ «Մասնավի»-ի սովորական ընթերցողն առաջին հայացքից կարող է ենթադրել, որ նման մի ստեղծագործություն, որք ծայրից ծայր լի է գանազան պատմվածքներով ու առակներով, չի կարող հոգևոր ու աստվածային լինել: Սակայն 'Լուրանին ու «Մասնավիին» ծանոթ ընթերցողն, անշաշտ, կռահում է երկու գրքերի միջև եղած աղերսները, որոնք «Մասնավիում» հաճախ հանդես են եկել ոչ թե ուղղակի մեջբերված, այլ վերապատմված առակների ու պատմվածքների տեսքով:

Ինչ վերաբերում է Լուրեկացու «Մատյանին», ապա պետք է նշել, որ ի տարբերություն Ռուսիի «Մասնավիի», այստեղ առավել ակնհայտ են սուրբգրային բնմաներն ու անժխտելի են սաղմոսների հետ ունեցած աղերսները: Ինչպես Ժ. Քաղանթարյանն է նշում. «Թե՛ սաղմոսների, թե՛ Մատյանի եխմբում ընկած է խոստովանության ու աղոթքի ճանապարհով Աստուծո շղորմածությանն արժանանալու գաղափարը: Մեղքի խոստովանություն, զգրում ու ապաշխարանք, իրենց երկուսի համար էլ, դա հիմնական խնդիր է: Անշուշտ, սաղմոսները տարաբնույթ են՝ գոհարանական, փառաբանական, քայց և՛ ապաշխարանքի, զգրումի: Մատյանը ելմնականում առնչվում է վեցրիմ քնույթի սաղմոսների հետ»⁷: Երկու հեղինակներն էլ ձգտում են կատարելագործման և «համաշնչապես» Աստուծուն մխանալու երջանկությանը, որը նրանց պոեզիայում ստանում է գեղարվեստական լուծում: Այս առանձնահատկությունն է, որ քազում հավատազրալների դարեր շարունակ ստիպել է աստվածային գործություն տեսել նշված երկու գրքերում:

Անդրադառնալով քննարկվող պոեմների ռեական ու քանաստեղծական առանձնահատկություններին, ընդհանրացնելով «Մասնավիում» և «Մատյանում» առկա դուրանյան և աստվածաշնչյան արձագանքները՝ մենք պայմանականորեն ընդհանրությունները դասակարգել ենք երկու խմբերի՝

1. Սուրբգրային խոսքի ուղղակի մեջբերում:

Նշված պոեմները հազեցած են սուրբգրային ուղղակի հիշատակումներով: Հայտնի է, որ հայ միջնադարյան մատենագիտները հիմնականում խուսափել են 'Լուրանին առնչվող քննաները քննարկելիս ուղղակի մեջբերում կատարել, որպեսզի այն «չամբազրվի» ժողովրդի

գլխակցության մեջ: Իսկ այս դեպքում ամեն մեկը և՛ Նարեկացին և՛ Ռումին, իրենց կրթմանի քառագույն են և յոալորեն տալածում են իրենց Սուրբ գրքի գաղափարները: Բազմաթիվ խոհափիլիսոփայական, աստվածաբանական և նույնիսկ հոգեբանական մտքեր արտահայտելիս նրանց ոգնել են Սուրբ գրքերի խորիմաստ աֆորիզմները, որոնք մեջբերված են առանց սեփական միջամտության:

Օրինակ՝ Նարեկագու «Մատյանում» կարդում ենք հետևյալը.

Քանզի գիա՞րդ արդեք զուր երջանկին

Ինձ դատաարարտելոյ նմանեցուցի՞ց ասել ընդ նմին.

Թ՛չ՝ Ո՛յ մերձեցաւ առ իս քիւրեալն սրտիս՞:

Դժվար չէ նկատել՝ վերջին տաղում նշված «Ո՛յ մերձեցաւ առ իս քիւրեալն սրտիս» արտահայտությունը ուղղակիորեն մեջ է բերվել Դավթի սաղմոսների գրքից, որտեղ նշված է. «Մուռ սիրտ ունեցողն ինձ չմտեցա՞վ, անզգամն ինձնից խոտորվեց, քայց ես հոգ չարեցի»⁹:

Մի այլ տեղ Նարեկացին գրում է.

Յորժամ սիրողն աստուծոյ ի բուր սրտ՝

Չյանցմունս ճախնեացն իւր վարկանիցի,

Թ՛չ՝ Մեղար մեք ընդ հարս մեր, ամաորինեցամք եւ յանցեաց,-

Եւ որ ի վախճանն յանզի սաղմոս՝

Իրսուամբք առ իս, քան առ Իսրայել¹⁰:

Այս օրինակը նույնպես Դավթի «Սաղմոսների» հետևյալ մտքի արձագանքն է՝ «Մենք մեր հայրերի հետ մեղանչեցինք, ամօրեմություն և հանցանք գործեցինք»¹¹:

Ռումի՝

باز شد که ای الهی را جوین

سورت از بی سورتی آمد برون

12

مصطفى فرمود: دنیا ساعتیست

پس تو را هر لحظه مرگ و رجعتیست

13

Չեզ անձևությունից դուրս եկավ,

Բացահայտվեց այն, որ «դեպի Նա ենք վերադառնալու»¹⁴

Ուրեմն քեզ ամեն վայրկյան մահն ու վերածնունդն են սպասում,

Մարգարեն ասել է. «կյանքը մի ժամ է»:

Այս յոթ տողերից յորսքանչյուրը պարունակում է դուրանյան որևէ արտահայտություն: Առաջինը՝ «անձն աշխարհ» պատկերը, հուշում է աշխարհի արարման ընթացքը: Ըստ Աստվածաշունչի և ըստ Ղուրանի՝ «Աստված աշխարհը ստեղծեց՝ շնչից», գաղափար, որը մերժեցնում է Աստվածաշունչը և Ղուրանը: Երկրորդ մեխան (տողը)՝ «رَجَعُوا إِلَىٰ» «դեպի Աստված վերադառնալու» գաղափարն է, որը բառացիորեն մեջ է քերվել Ղուրանի Ալ-Բադարա սուրայի 156-րդ այաթից: Մա և նրան հաջորդող մտքերը արտահայտում են մաջդու «վերածննդի» գաղափարը: «Վերածնության» սուրբգրային միտքը բազմիցս կրկնվում է Ռումիի պոեզիայում: Իսկ քառատողի վերջին՝ ավարտական խոսքը ողջ քանաստեղծության քանձրույթն է՝ «կյանքը մի ժամ է», հիշատակում է Մարգարեի հայտնի հաղիսի ընդամենը մի մասը, որի ամբողջական տեքստը հետևյալն է. «لَيْلًا مَعَهُ فَكَيْفَ مَعَهُ لَيْلًا»، «Հովտային այս կյանքը մի ժամ է միայն, որե՛նձ շտապի՛ր ասպաշխարհը»¹⁵: Ռումին ցանկացել է Մարգարեի խոսքերով հորդորել նրանց, որ այս կարճատև կյանքում պետք է ապաշխարեն: Մա քազմարտվանդակ ու դիպուկ քառատող է, որտեղ սեղմ ձևով արտահայտվել են կրոնա-փիլիսոփայական գաղափարներ: Այս ամենն անցնում է Ռումիի միտոսիկական էության միջով և մեզ է ներկայանում գեղարվեստական պատկերներով և այլարանությամբ:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ և՛ Նարեկացու, և՛ Ռումիի պոեզիայում սուրբգրային նյութը նրանց գրչի ներքո հանգավորվել և միահյուսվել է ողջ ստեղծագործության ռճական ու քանաստեղծական կառույցին:

2. Սուրբգրային խոսքի պատկերային համակարգի ազդեցությունը

Նարեկացու ստեղծագործության ոգին Աստվածաշունչն է՝ բիրիտական շունչը: «Է՛ խորոց սրտի խոսք ընդ Աստծոյ» արտահայտությամբ սկսվում է պոեմի ամեն մի գլուխը և ամմիջապես այքի է զարնում սաղմոսների ոճը՝ այն ոգեշունչ ու քերմեռանդ խոսքերը, որոնք պետք է հասնեն Աստծուն, արձագանք գտնեն երկնային ուղրտներում: Նարեկացու ողջ գիտակցությունը ձևավորված է Սուրբ Գրքի հիման վրա, որը և ստեղծում է նրա պատկերային համակարգը: Հոգևոր գրականության պատմության մեջ այն կատարելատիպ է և դարեր շարունակ չափանիշ է եղել «հետմարեկյան սերունդների» համար:

Օրինակ՝ Քանգի Խ ի դէմս Հոգւոյն Սրբոյ այս են աղաչանք,

Նախընծայ սկզբան պատարագին.

Ինչո՞ւմ գառնո՞ղ երկնատըր զենանի. զայս աղաբեցի¹⁵:

Այստեղ նշված «Ինչո՞ւմ գառնո՞ղ երկնատըր զենանի. զայս աղաբեցի» արտահայտությունը Նոր կտակարանի «Հովհաննեսի Հայտնության» 49-50-րդ տողերի արձագանքն է, որտեղ ասվում է. «Չեք հայքերք ամապատում ծանանան կերան. սակայն մեռան: Այս է երկնքից իջած հացը. որպեսզի, ով որ սրանից ուտի շնորհի»¹⁷:

Մի այլ օրինակ՝ «Իսկ զի՞նչ պարտ իցե՞ր ըստ արքունական հրամանիդ՝ կենաց կանոնիդ ասել Արամայի տեք. ես զերամայեալ պատուելո՞ղ ոչ առնել: Որ ինձէն իսկ զիս զոսկելո՞ւն տախտակս խառտուն. նուիրեալ քանդ պատգամի. զգրեալս մատամբո՞ղ աստուծոյ. կոծի, որ ես խորտակելն է իրաւացի, եւ ես տխրատեսակ մրով զերկրոյսն մմանութիւն առեալ հայրայրեմ»¹⁸:

Այստեղ քողարկված է կտակարանային թեման: Երբորդ տաղում «ասեմ «Աղոնայի Տեք, քայց չկատարեմ պատվիրանը քո» արտահայտությունը Նոր կտակարանի Գուկաս ավետարանի խոսքերն են, «Ինչո՞ւ ինձ «Տե՛ք, Տե՛ք» եք կոչում, իսկ ինչ ասում եմ՝ չեք ամուսն»¹⁹:

Իսկ բանաստեղծության վերջին տողերում նշված «Դե մատով զրված ու սուրբ պատգամիդ նվիրված ռակյա տախտակս խառտուն» արտահայտությունը արտացոլում է Հին կտակարանը, որտեղ ասվում է. «Երբ Աստված Մինա լեռան վրա ավարտեց իր խոսքը, Մովսեսին տվեց վկայության երկու տախտակները Աստծու մատով զրված քարե տախտակները»²⁰: Հետաքրքիր է, որ Մոռեմմադ Մարզարեն «կրկնել» է այդ թեման՝ ներկայացնելով Թուր լեռան վրա Մովսեսի և Աստծու հանդիպումը:

Նշենք այն, որ Աստվածաշունչն ու սաղմոսները, Գուրանն ու հադիսները ունեն իրենց հատուկ մեկնությունները՝ (հուն. exegesis), սակայն այդ ամենն այսօր դուրս է մեր առջև դրված խնդրի սահմաններից:

Ռումիի մանրաստուծունները միայն առաջին հայացքից են աշխարհիկ: Իրականում «Մասնավիճ» մի մոնոմենտալ ալլաբանություն է, որը Ռումիի միստիկական գաղափարների արտահայտությունն է: Ե՛րկ՝ Նալբեկագին, և՛ Ռումին ձգտում են Աստծուն: Հաճախ, երբ հեղինակն իր խոսքը Աստծուն է ուղղում, Նյա հետ երկխոսության մեջ է մտնում, սակայն

աներկբայորեն մնում է հոգևոր սահմանների մեջ: Շատ հաճախ էլ բնկանրացնելով դուրանյան որևէ մի միտք, նույն պատկերավորությամբ, սակայն սեփական խոսքով այն փոխանցում է ընթերցողին:

ام خدای زحق موحث علم تا به تمام آسمان فروخت علم²¹

Հողածին մաշյւն Աստծուց սովորեց գիտությունը,

Ըրբ յօրերօրայ երկնքում էլ լույս տվեց:

Այս տողերը մեզ հիշեցնում են Դուրանի Ալ-Ալադ ստրասիւմ ասված հետևյալ տողերը. «Ընթերցի՛ր, քանզի քո արարիչը, ողորմած է: Եւ, ով փետրագրելով ուսուցանեց: Եվ սովորեցրեց մարդուն այն, ինչ չգիտեր»²²: Ինչպես նկատում ենք, հեղինակը վերցրել է Դուրանում արծարծված այն միտքը, համաձայն որի Աստված ի սկզբանե մարդուն հորջորել է սովորել ու գիտելիքներ ձեռք բերել: Իսկ քանաստեղծության հագորդ տալում նշված «չոթերդայ երկնքի» պատկերացումը իսլամական դիցարանության արտահայտությունն է: Համաձայն Դուրանի «Աստված երկրի վրա գոյության տմեցող ամեն քան բարիքներից ստեղծեց ձեզ համար, այնուհետև երկնքին ամրադարձավ և այն որպես չք երկինքներ կարգավորեց, և Եւ ամենայն ինչից տեղյակ է»²³: Դարձյալ դուրանյան խոսքերն ու գաղափարները Ռեոմի գրչի ու նրա քանաստեղծական ձիրքի միջոցով ձևափոխվել ու պոետիկական տեսք են ստացել: Այսպիսով, սուրբ գրքերի մոտիվները կազմում են Եւրեկացու և Ռեոմիի գաղափարական հիմքը և ձևավորվում են նրանց ստեղծագործության պոետիկական:

SILVA ALLAHVERDIAN

(YSU)

ON THE PROBLEM OF REFLECTIONS OF HOLY SCRIPTURES IN THE POETRY

OF MOLANA'S ("MASNAVI MANAVI") AND OF GRIGOR OF NAREK ("BOOK OF LAMENTATIONS")

Observing on the two poets works, "Masnavi Manavi" of Molana and "Book of lamentations" of Narekatsi, we went into their deep thoughts and ideologies, and found many interesting and hidden points in their conclusions and the world of their greatest thoughts. Both of them tried to reach the same aim in the different ways. Their both

poetry is deeply mystical and based on Bible and Quran and is penetrated with images, themes and realities of sacred history, distinguished with intimate, personal character. The goal of both is the same, although the religions are different. The similarities of the points of their views are close, but among the similarities they have also differences. Here by we try to concentrate on one of the most important and the most interesting similarities that is the influence of Holy Books, Quran and Bible on their famous works "Masnavi" and "Book of Lamentations". We have mentioned this influences in two ways: 1- direct use of the words of Bible and Quran, and 2- hidden use, in the shape of metaphors. We explain each part by using famous examples of two works.

ՇՄՆԱԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ժամբային ձև, որը հանգավորվում է ա, ե, օ, ...: «Մասնավի Մամավի» առեղծգանների գաղտնազերծում:
2. Ռումիի բուրբեղեն անվանումն է, որը նշանակում է Տեր:
3. Ջաղինգուր Ա, Սերենեյ, Քեհրամ, 1383, էջ 12:
4. Ջալալ Էդդին Մանանադ Քալիս Ռումի, Մամավին Մանավի, Քեհրամ, 1999, կրթող գիրք, էջ 19:
5. Ռումի, նշվ. աշխ., առաջին գիրք, 778:
6. Ադ-օլ-Ռահման Ջամի, Շարհն անվալ փա աքար, Քեհրամ, 1320, էջ 87:
7. Քաշանբարյան Ժ., Գրեգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգության» պոեմի և սաղմոսների անլուրյունները, Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 26:
8. Գրեգոր Նարեկացի, Մատյան ողբերգության, Աշխատասիրությանը՝ Պ. Խաչատրյանի և Ա. Ղազինյանի, եր., 1983, Թան ԿԱ-ա:
9. Աստածաշունչ, Մատեան իմն և եր կտակարանների, արեխոսածերն նոր թարգմանություն, Ս. Էջմիածին, 1994, Սղ, 100-6:
10. Նարեկացի, երչն տերում:
11. Աստածաշունչ, Սղ, 105-6:
12. Ղուրան, Էդիարզ Հախվերդյանի թարգմանությանը, եր., 2006, 20, 156:
13. Ռումի, նշվ. աշխ., առաջին գիրք, 1140-1142:
14. Ղուրան, նույն տերում:
15. Յուրյան Յար, Քալի օլ Ջաման, Անաղխն Մամավի, Քեհրամ, 1344, էջ 31:
16. Նարեկացի, Մատյան ողբերգության, Թամ ԼԳ-Ե:
17. Աստածաշունչ, Նոր կտակարան, Հճ 6.49-50:
18. Նարեկացի, Մատյան ողբերգության, Թան ԼԳ-Ժ:
19. Աստածաշունչ, Նոր կտակարան, Ղկ 6.46:
20. Աստածաշունչ, Հին կտակարան, երք 31-18:
21. Ռումի, Մամավին Մանավի, առաջին գիրք, 1021:
22. Ղուրան, 96, 4, 5:
23. Ղուրան, 1, 29:

ԱՐԱՐԱՐՅԱՆ ՀՐԱՅՐ

(ԵԳԷ)

ՏՐԱՄԱՐԱՆԱԿԱՆ, ԼԵԶՎԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵՐԱՆԱԿԱՆ
ՇԵՐՏԵՐԸ ԹԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Արարական առաջին քերականական աշխատության՝ *ալ-Կիտաբ-ի* (VII դար) շրջանակներում հեղինակի կողմից իրականացված լեզվաբանական նկարագրությունների և վերլուծությունների հիմքը գործոնների տեսությունն է, որի կիրառումն *ալ-Կիտաբ-ում* համակարգված բնույթ չէր կրում: Մի քանի դար անց՝ XI դ., գործոնների տեսությունն առավել համակարգված ձևով մշակվեց ալ-Ջուրջանիի կողմից, որն իր ամբողջական տեսքով ներկայացված է *Ալ-ճաճում ալ-ում'ա ֆ-ո-ռաճա* աշխատության մեջ: Այստեղ հեղինակը ներկայացնում է քերականական գործոնների իր կողմից առաջարկվող դասակարգումը, որպես *ռո-ռաճա-ի տասմնասիբություն հիմնական սկզբունք: Այսպիսով, գործոնների տեսությունը արաբերեն մախադասությունը կազմող բառային միավորների քերական գործածությունների մեկնաբանության հիմնական աղբյուրն է, որի գործածությունը արաբական լեզվաբանական ավանդույթում պայմանավորված է հունական տրամաբանական համակարգերի և քերականական դպրոցների թողած գզալի ազդեցությամբ: Աղբյուրնում գործոնների տեսության վրա հիմնված արաբական քերականական *ռո-ռաճա* բաժինը լեզվում առկա քերականական դրույթները վերլուծում է փոխաբայական դետերմինիզմի հիմքը կազմող պատճառականության դիրքերից՝ ամեն մի կոնկրետ քերականական դրույթ մեկնաբանելով համաձայն՝ յուրաքանչյուր երևույթ հետևանք է կոնկրետ պատճառի սկզբունքի: Յուրաքանչյուր գործոն և ներգործված անդամ արաբ քերականները ներկայացնում են երկու զույգ տերմիններով՝ *ալ-ճում* [ներգործող միավոր] - *ալ-ռաճում* [ներգործված միավոր] և *ալ-նևա* [պատճառ] - *ալ-ռաճա* [հետևանք]՝ զննատեղով առաջին զույգն իրրև քերականական կատեգորիա, իսկ երկրորդը՝ փոխաբայական կամ տրամաբանական:*

"*Al-ʿamil ma'a l-maʿamul ka-l-ʿibn al-ʿaqbiyya ma'a l-maʿal*" [ներգործող և ներգործվող միավորները՝ միմյանց հետ գտնվում են այնպիսի հարաբերությունների մեջ, որոնք առկա են տրամաբանական պատճառի ու հետևանքի միջև]: Վերանյալով է պայմանավորված գործոնների տեսության ուսումնասիրության հանդեպ մշտապես գոյություն ունեցող հետաքրքրությունն ու անհրաժեշտությունը:

Այն համզամանքը, որ արաբական լեզվաբանական ավանդույթն իր ուսումնասիրություններում լայնորեն կիրառում է փիլիսոփայական գործոնը ամենևին էլ չի նշանակում, որ նշալ ավանդույթի շրջանակներում այն միակն է: Կեռ ավելին, ժամանակագրական առումով առաջինն է համարվում այսպես կոչված *ʿamil luḡawi* [լեզվական գործոն]: Ծայնավոր հնչյունները նշանակող նշանների՝ *al-harkat*, տասերի՝ *al-duruf*, բառերի՝ *al-kalimat* միջև եղած փոխհարաբերություններով պայմանավորված լեզվական տարբեր մակարդակների սրատկանող միավորների կրած փոփոխությունները արաբական լեզվաբանական ավանդույթում հայտնի է *ʿamil luḡawi* լեզվական գործոն եզրով: Սույն տեսությունը ժամանակագրական առումով լինելով առաջինը՝ սկզբնապես կիրառվել է Խալիլի *Kitaḥ al-ʿayn* աշխատության մեջ, որը շուտով իր տեղը զիջեց հելլենիստական ժառանգությունից փոխառված *փիլիսոփայական գործոնին*: Այն առավել կենսական է հնչյունաբանական ուսումնասիրությունների շրջանակներում: Իսկ շարահյուսական ուսումնասիրություններում արաբական լեզվաբանական ավանդույթն այն իբրև ուսումնասիրության հիմնական մեթոդական տեսական հիմք չի ընդունում:

Արաբական լեզվաբանական ավանդույթում առավել քիչ գործածություն, սակայն ոչ պակաս հետաքրքրական է *աստվածային գործոնը*՝ *ʿamil tauqifi* կամ *ʿamil qāḥiri*:

Աստվածային գործոնների տեսության հիմնադիրն է համարվում Իբն Մադա ալ-Կարոտրիին, ում "*Ar-ruḥ ʿalā an-nuḥḥa*" [Պատասխան քերականներին] աշխատությունը մի ծավալում փորձ է հիմնավզելու այն հիպոթեզը, որ իրական կյանքից բացի լեզվում ևս, յուրաքանչյուր գործոն ունի աստվածային ծագում և քաջատրեչի է միայն Աստծո գոյությանը և արարչագործությանը. "*Fa-ʿidā kānān-l-ḥuḡa min ʿind al-lah fa-hiya min xalqihī, wa huwa qādir ʿalā ʿan yaḡʿalaha muḡḡu-l-bidāya kāmila, min ḥayt biḥāʿiha, wa ʿyābiḥā... fa-kull mā laha min xalqiy*

wa 'ahwadi' 'innama' huwa min 'ib-1-lahi wa ma' 'idni'¹ [նրե լիզուն Աստծուց է. ասքս այն Նրա արարածներից է. և Նա ի գալստ է այն ի սկզբանե արարչական արարել հաշվի առնելով լիզովական միավորների/ բնածան համակարգը. նրա բոլոր առանձնահատկություններն արքրականական վերջավորությունները սլայմանավորված են Նրա կամքով և ներազդեցությամբ]:

Իրն Կարողություն միևնույն երևույթը բացատրում է հետևյալ կերպ. "Lama'da rabi' al-'ala? Ka'da naza'at hahu al-'Arabi wa-qad jabata fahika bi-1-istiqra' min kalam al - mu'awwini"² [Ինչու՞ է գործողության կատարելի շարահյուսական դիրքը իրացվում *raf'* [բառակախական] ձևով: Այդպես են խոսել Արարները [բնովիմները]. ինչը հաստատվում է վստահելի խոսքի ուսումնասիրությամբ]: Անդրադասմանով նայն խնդրին. Իրն Ջիննին նշում է. "...Al-'amal min an-nasb wa-r-raf' wa-l-ghur' wa-l-ghur' innama' bi-1-mutakallim na'dimi wa-la kay' ghayruhu"³ [Առ-նասե, ար-րաֆ' և ա-լ-գուր' բառակախական ձևերի գործոնը խոսողն ինքն է և ոչինչ բացի իրենից]: Ժամանակակից տարրեր արար քերականներ փորձում են հիմնավորել, որ սխալ է Իրն Ջիննիի կողմից գործոնի նմանատիպ մեկնաբանությունը նայնացնել աստվածային գործոնի հետ՝ ապացուցելով, որ խոսքը փիլիսոփայական գործոնի մասին է: Մեր համոզմամբ, այն ևս աստվածային գործոնի մասնակի հաստատում է քանի որ համաձայն գործոնների այս տեսության, խոսողի գործոն լինելու փաստն արդեն իսկ սլայմանավորված է Աստծո գոյությամբ և կամքով, իսկ ամեն ինչի սկիզբն ու պատճառն Աստված է: Լեզվի քերականական ուսումնասիրման այս մեթոդն արարներն անվանել են *al-manhağ' at-tawqifi'* կամ էլ *al-manhağ' az-zahir'*.

Կարծում ենք, որ աստվածային գործոնների տեսությունը կարող է բավական արդյունավետորեն օգտագործվել լիզվարանական ուսումնասիրություններում, քանի որ վերջինս ներկայացնում է լիզվի քերականական վերլուծության ոչ միայն աստվածային տեսանկյունը, այլ նաև հոգևբանականը, որը լիզվարանների կողմից մինչ օրս անտեսված է որպես այդպիսին: Դիցուք՝ ամեն մի փոփոխության նախապատճառ ընդունելով "Աստծո ներազդեցությամբ և կամքի" սկզբունքը, այս տեսության համատեղատում իրենց ակտուալությունը կորցնում են այնպիսի հիմնարար հասկացություններ, ինչպիսիք են *'am'* [հեռո՛], *ta'at'* և *at'at'* [մեկնաբանում] հասկացությունները, որոնց

ներածուծուծը ուստճնասիրտբյան շորտ պայմանավորված է անժիջակամոքեն փիլիսոփայական արտոճատ-գործոնի առկայութբյանը: Արայտոնքում, եթե տարժի հասկացութբյանը փիլիսոփայական գործոնի տեսութբյան դիորքելից մեկնարանվում է իրրե սղված կատավարայի մտքային վերականգնում շնորիլի կատավարող միավորի կատավարման և իմաստային առանճնաատկութբյուննեթի. ապա աստվածային գործոնի տեսութբյան համատեքոտում *տարժի* հասկացութբյանը կամայննասգվում է հետևյալ դրայրով. "լեզուն մտքերի քարգմանիյն է. և նախաղատութբյան մասերի (հատվածների) շարաղատութբյունը համասարտասխանում է համասարտասխան մտքի պատեկերին. և երբ նախաղատութբյան մեջ սղվում է դրա մասերից որևէ մեկը, ապա իմաստը վերականգնվում է ոչ թե ըստ նմաղարտբյան՝ *տարժի*, այլ մտասարտեկերում պանայանված իր գույզի"⁶⁶:

Գնահատելով *տարժի* վերաթերթյալ ներկայացրած մտեղումները, կարծում ենք լեզվաբանորեն առավել ընդունելի կարող է համարվել վերը ներկայացված մտեղումներից երկրորդը, քանի որ միշտ չէ, որ հմարավեր է վերականգնել խոսքից այս կամ այն արտոճատով սղված միավորը՝ եիմք ընդունելով կատավարողի դրսևորած քերականական առանճնաատկութբյունները, մինչդեռ համատեքոտի առկայութբյան դեպքում այն առավել դրայրին է և հավանական ճշմարիտ:

Ամփոփելով՝ կցանկանայինք նշել, որ յնաչած այն հանգամանքին, որ քերականական կատավարման վերանշյալ տեսութբյուններն արարական լեզվաբանական ավանդույթում ներկայացված են քացարճակապես առանճնարար, նույնիսկ հակաղարար, դրանք միմյանց հետ կապված են մի շատ օրգանական կապով, և այդ կապը փիլիսոփայական *արտոճատականարբյանն* է՝ հակադրվելով միմյանց պատճառի՝ իրենց սեփական ընկալմամբ: Արայտոնքում ստացվում է, որ ինչպես *աստվածային*, այնպես էլ *լեզվական* գործոննեկը փիլիսոփայական գործոնի մասնակի դրսևորումներ են, քանի որ թե աստվածային, թե լեզվական, և թե փիլիսոփայական գործոնների քերականական տեսութբյուններում իրրե եիմնային կատեգորիա հանդես է գալիս *պատճառը*, որը մի դեպքում ներկայացված է աստվածայինով, մյուս դեպքում լեզվական ճևեղով. իսկ հաջորդում՝ նույն փիլիսոփայական պատճառի տեսքով: Պատճառի նշյալ իրացումներով էլ պայմանավորված են այս երեք տեսութբյունների տարբերութբյունները:

Փաստորին առաջվում է, որ նշյալ երեք տեսությունները համալրում են մեկ ամբողջական գործոնների շեքականական տեսությունը, որում հետազոտվող ենթատեսությունները ներկայացնում են լեզվի առումնասիրության համապատասխանաբար տրամաբանական, լեզվաբանական և իզոբրանական շերտերը և կոչված են լրացնելու մյուսին:

HRAYR AGHABABYAN

(YGU)

THE LOGICAL, LINGUAL AND PSYCHOLOGICAL LAYERS IN THE SYSTEM OF GRAMMATICAL GOVERNMENT

Arabic grammatical tradition uses several theories to explain the grammatical features of the Arabic language. The theory of philosophical factors is the most used one by Arab grammarians. But there two more theories, that of lingual factors and deific factors. The theory of lingual factors uses the relationships between phonemes and grammatical patterns to explain the grammatical changes in Arabic. The theory of deific factors is very interesting. It explains all the grammatical features by the reason of God's existence and his will. Actually all these theories present different layers of linguistic researches such as logical, lingual and psychological which are based mainly on the theory of grammatical government and differ from each other basically in choosing the reason of the grammatical influences, therefore forming a big mega-theory of grammatical government.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. xe-Suyuti, Al-sibth wa-n-nazh'ir, Haydar 'Abtd, d'izn irsh, էջ 256:
2. Ներգործող և ներգործվող միավորների մասին տե՛ս Թադուս Մ., Частерочная иерархия лексических единиц в АЛТ в свете стилистико-функционального анализа и теории управления, Երևանյան համալսարանի հանդես, VI, 380, էջ., 2006, էջ 205:
3. Mahdi al -Majidat, Madrasatu- l-kufa wa manhağıhat il dirasat-l-luga wa-n-nabyr, Bagdat, 1986, էջ 266:
4. Ibn Madh' al-Qurubti, Ar -rad 'ala n-nubhah, al-Qahira, 1947, էջ151:
5. Abi Faib 'Ujndu Ibn Ćiraf, al-Ĥas'is, I, al-Qahira, 1913, էջ 110:
6. Ibn Madh' al-Qurubti, Ելվ. աշխ., էջ 56:

ՌԱԶՄՏՐՅԱՆ ԷՄՄԱ
(ՌՀՄԿ)

ԹԵՔՎՈՂ / ՄՈՒՂԱՔ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՄԻՎՈՂՆԵՐԻ ՏԵՄԱԿՆԵՐԸ

Ի՞րաք-ն իրացվում է ուղղական, հայցական, սեռական հոլովներով դրվող անվանաձևերի և ուղղական, հայցական, քազմ հոլովներով դրվող քայածևերի միջոցով: Հիշյալ լեզվական միավորները թերվող /մու՛րաք են և լատ նախադասության մեջ քառի դիրքի լինում են մարձու՛, մանսուք, մաքրուք և մաքզում՛: Մու՛րաք միավորներն ուղղական հոլովով դրվող անվանաձևերն են, ներկա ժամանակի յնայցականացված և չքազմավորված քայները, հայցական հոլովով դրվող անվանաձևերը, ներկա ժամանակի հայցականացված քայածևերը, սեռական հոլովով դրվող անվանաձևերը և ներկա ժամանակի՝ քազմ հոլովով դրվող քայները²:

Արաբերենի լեզվաբանական ավանդույթում ի՛րաք-ի իքացումն ապահովող լեզվական միավորների հիմնական մասը թերվում է *ցուցիչներ*, մնացած մասը *հարձ-եր* միջոցով³: *Ցուցիչներ*⁴ միջոցով թերվող մու՛րաք միավորները եզակի թվով անվանաձևերն են, ներքին կազմավորման հոգնակի անվանաձևերը, արտաքին կազմավորման իգական հոգնակի անունները, ներկա ժամանակի՝ կցումից գերծ վերջավորությամբ քայածևերը: Վերառյալ մու՛րաք միավորների հիմնական մասի ուղղականի ցուցիչը դամմա-ն է (կարճ *ա* ձայնավորի համարժեքը) «նայցականի»՝ ֆաթիա-ն (կարճ *ա* ձայնավորի համարժեքը), սեռականի»՝ քասրա-ն (կարճ *ի* ձայնավորի համարժեքը), քազմ-ինը՝ սուքում-ը (ձայնավորեցման դաղարեցում): Անվածից քացատվում են հետևյալ լեզվական միավորները.

1. ձևարանորեն արգելափակված եզակի (օրինակ՝ *'ajmalu*) և ներքին կազմավորման հոգնակի անունները (օրինակ՝ *madzarisu*), որոնք անորոշ վիճակում ուղղական հոլովում վերջավորվում են դամմա ցուցիչով, դրանք անորոշ վիճակում սեռականի են վերածվում քասրա-ին փոխարինող ֆաթիա-ով, իսկ որոշյալում սեռականի են վերածվում

քասրա-ով ստանալով հռահարվութիւն (ինչ վերաքերում է հաստուկ անուններին. ապա դրանք սովորաբար որոշիչ հոդ՝ յեն ստանում արահայանելով երկհարվութիւնը՝):

2. ներկա ժամանակի ձայնավորով վերջավորվող քայսձևերը դրանց քազն-ը իրագվում է սղմանք/հազֆ-ով սուրուն-ի փոխարեն (օրինակ *lam`arax*):

3. արտաքին կազմավորման իզական հոգնակի անունները՝ (օրինակ *mudarrisaatun*). որոնք հայցականի են վերածվում ֆարհա-ին փոխարինող քասրա-ով:

Արտաքին կազմավորման իզական հոգնակի անունների ի՛րար-ով է իրագվում հեռույալ յոթ տեսակի անվանաձևերի ի՛րար-ը.

1. իզական անձնանունների հոգնակին (օրինակ՝ *Zaynabaatun*)

2. նկարագրական կառույցում նկարագրվողի դիրքում հանդես եկող անշունչ հոգնակի անվան որոշիչը /սիֆա-ն (օրինակ՝ *qutubun jadidaatun*)

3. անշունչ փաղաքշական անունների հոգնակին (օրինակ՝ *darayhimaaatun*)

4. 'ibnun անվան իզական սեռի ձևի ('ibnaatun) հոգնակին (banaatun) «ձսս անվան իզական սեռի ձևի (baaatun) հոգնակին (bawaatun) և 'usulusu հոգնակի անվան իզական սեռի ձևը ('wulaatun)»

5. քա՝ մարբուտա-ով վերջավորվող որոշ անունների հոգնակին (օրինակ՝ *tilmiihaatun*)

6. իզականի ալիֆ մակսուրա-ով կամ մամդուդա-ով վերջավորվող անունների հոգնակին (օրինակ՝ *hambaaatun*)

7. հնգատառ անունների հոգնակին (օրինակ՝ 'istablaaatun. իսկ որոշ անունների հոգնակին էլ նշված կերպով կազմվում է միայն քարենչություն նկատառումներով. օրինակ՝ *'aunnaahaatun*):

Վերոհիշյալ հոգնակիի ի՛րար-ի նմանությամբ է իրագվում մակ ուղղական հոլովում մեկ քասրա-ով վերջավորվող որոշ անձնանունների ի՛րար-ը՝:

Քուզիյների փոխարեն *huyuf-huyuf* բերվող մու՛րար միավորներ են երկակի թվով անվանաձևերը՝ և դրանց նմանվող անունները, արտաքին կազմավորման արական հոգնակի և դրանց նմանվող անվանաձևերը. Հինգ անունները. Հինգ քայսձևերը:

Երկակի թվով անունների ուղղականը կազմված է ալիֆ-ով (երկար *ա* ձայնավորի համարժեքը), հայրականը և սեռականը Ֆաթիա-ով նախորդված սուբուն գուգիչ կրող յա-ով (չ կիսածայնի համարժեքը) (օրինակ *baytaani-baytayni*): Երկակիին նմանվող անուններն են.

1. *qilas, qiltaa*¹⁰ «'գիաան, 'իռաաան, յուաան»

2. ինչպես և այսպես կոչված, երկակի թվով անձնանունները (օրինակ *Zaydaani*):

Արտաքին կազմության արական հոգնակի անունների¹¹ ուղղականը կազմված է դամմա-ին փոխարինող ուսու հարֆով (երկար *ա* ձայնավորի համարժեքը), հայրականը և սեռականը՝ յա-ով (երկար *ի* ձայնավորի համարժեքը), որը փոխարինում է և՛ քարա-ին, և՛ Ֆաթիա-ին (օրինակ *faadilusaa-faadilina*): Վերոնշյալ անվանաձևերում Ֆաթիա ցուցիչ կրող նուն-ը (*Ճ* ձայնորդի համարժեքը), որը հաջորդում է ուսու-ին կամ յա-ին, փաստորեն փոխարինում է եզակի անվան մեջ առկա քանուխ-ին¹²: Արտաքին կազմության արական հոգնակի կարող են լինել միայն.

1. արական անձնանունները, որոնց եզակին նաևալով է և զերծ է իզականի քա-ից (*թ* քաղաձայնի համարժեքը) (օրինակ՝ *Haamidun-Haamiduuna*)

2. արական շնչավոր ածականները, որոնց եզակին սովորաբար զերծ է լինում իզականի քա-ից և ընդհանուր է թե արական, թե իզական սեռերի համար, կամ այն ածականները, որոնք դրված են զերադրական աստիճանով¹³ (օրինակ՝ *qaatibun-qaatibuuna, aqbaru-aqbaruuna*):

Արականի կանոնավոր հոգնակիի ի՞րար-ով է իրացվում դրանց նմանվող հետևյալ 4 տեսակի անունների ի՞րար-ը.

1. հավաքական անունների հետևյալ հոգնակիները՝ *'uwaluu «caaleemuuna»* 20-90 թվականները

2. ներքին կազմավորման հետևյալ հոգնակիները՝ *baaruuna, haaruuna «'araduuna», «siinuuna»*

3. որպէս անունների հոգնակիները, որոնք ո՛չ արական շնչավոր անուն են, ո՛չ ածական, օրինակ՝ *«waaqiluu»*

4. եզակի թվում արտաքին կազմավորման հոգնակիի նմանությանը կազմված որոշ անուններ, օրինակ՝ *«illiyuuuna»*:

Հինգ անունների¹⁴ ուղղականը կազմված է դամմա-ին փոխարինող ուսու հարֆ-ով, հայրականը՝ Ֆաթիա-ին փոխարինող ալիֆ-ով.

սեռականք քարա-ին փոխարինող յա-ով: Սրանց ի՛րաք-ը իրացվում է հետևյալ 4 պայմանների դեպքում.

1. պետք է դրվեն եզակի թվով (օրինակ՝ 'abun), երկակիի վերածվելու դեպքում կրեքվեն երկակիի ի՛րաք-ով (օրինակ՝ 'abawaan), արտաքին կազմության հոգնակի անունների նմանությամբ կազմվելու դեպքում (օրինակ՝ 'abuaa) կրեքվեն վերջիններիս ի՛րաք-ով. իսկ ներքին կազմավորման հոգնակի անունների նմանությամբ հոգնակիացվելու դեպքում (օրինակ՝ 'axaatan) կրեքվեն ի՛րաք-ի երեք հիմնական ցուցիչների միջոցով.

2. պետք է լինեն փառաքյական անուններ (օրինակ՝ 'abeyyat), այս դեպքում ևս կրեքվեն անունների իրաք-ի երեք հիմնական ցուցիչների միջոցով

3. պետք է լինեն մուդաֆ (օրինակ՝ 'abaa Muhammadin), երեք դասարեն գտնվել զենետիվ կառույցի առաջին դիրքում (օրինակ՝ 'ibuu.1. 'axi), ապա նրանց ի՛րաք-ը կիրացվի երեք հիմնական ցուցիչների միջոցով.

4. պետք է դրանց՝ որպես զենետիվ կառույցի առաջին՝ դիրքում գտնվող անդամի /մուդաֆ-ի բաղադրիչը/ մուդաֆ իլեյի-ն չլինի խոստով յա (ի) կցական դերանունը (օրինակ՝ hamii), այլապես ի՛րաք-ը կիրացվի խոստով յա-ին նախորդող ենթադրյալ ցուցիչների միջոցով:

Հավելենք, որ Հինգ անուններից երեքի՝ 'abun, 'axun, hamun, ի՛րաք-ը երեք տեսակի է.

1. տաու, ալիֆ, յա հարֆ-երով իրացվող ի՛րաք.

2. միայն ալիֆ-ով իրացվող ի՛րաք /ուղղական, հայցական, սեռական հղումներում/.

3. անունների ի՛րաք-ի երեք հիմնական ցուցիչների միջոցով իրացվող ի՛րաք:

Երեք հա¹⁵ անունը վերափոխվում է fahatan-ի, ապա նրա ի՛րաքը նույնպես իրացվում է երեք հիմնական ցուցիչների միջոցով. իսկ ժս անվան ի՛րաք-ը չի իրացվում Հինգ անունների ի՛րաք-ով, երեք այն չի նշանակում տեք կամ ունեցող /saahiban/. իսկ երեք այն հաջորդող բաղադրիչի հետ կազմում է բաղադրյալ հատուկ անուն, ապա մաքնի /չրեքվող է (օրինակ՝ ժս ʔaam):

Հինգ քայածներից յուրաքանչյուրը¹⁶ ներկա ժամանակի այն քայն է որին կցված է երկակիի ալիֆ-ը. հոգնակիի տաու-ն կամ խոսակցի յա-ն

(օրինակ՝ tadrusiina, tadrusaani, yadrusaani, tadrusuuna, yadrusuuna):
Վերոհիշյալ քայանների ուղղականը կազմվում է դամմա-ին
փոխարինող կայուն նուն-ով. հայցականը և քազմ-ը՝ նուն-ի տղմամբ:

Այսպես. դասական արաբերենի լեզվաբանական ավանդույթում
ի՛րար-ի իրացումն աստանվող մու՛րաբ լեզվական միավորները 8
տեսակի են և թերվում են *ցուցիչների* (4 տեսակի մու՛րաբ միավորներ) և
հարձ-ծրի (ևս 4 տեսակ) միջոցով:

EMMA KHACHATRYAN

(RA(S)U)

KINDS OF INFLECTING / MU'RAB LANGUAGE UNITS

"I'rab" forms from names in nominative, genitive and accusative cases and from verbs in nominative, genitive and "jasm" cases.

The above mentioned units are called "mu'rabs". They are those kinds of deflecting language units whose letter sound signs change depending on the place of the word in the sentence.

In the linguistic tradition of classic arabic language "mu'rabs" are declined in two ways:

1. by signs /4 kinds/.
2. by "harfs" /4 kinds/.

ՄԱՆՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Նաչատրյան Է., Ի՛րաբի շրջանակները դասական արաբերենի լեզվաբանական ավանդույթում. Մերևալոր Արևիք. հոդվածների ժողովածու, IV, եր., 2007, էջ 132-134.
2. Նաչատրյան Է., Ի՛րաբի տեսակները և ցուցիչները. Մերևալոր Արևիք. հոդվածների ժողովածու, V, եր., 2008, էջ 186-191:
3. Հարձ արաբերենում նշանակում է ճանիկ. քաղաքիչ: Արաբերենում քառի կառուցվածքային բաղադրիչները ոչ թե առանձին ենլույթներն են, այլ բաղաձայն ու ձայնավոր ենլույթների նվազագույն գործառական զուգակցությունները՝ հարձ-ծրիչ: Գաշույան Հ. Մ., Կարաբեկյան Ա. Բ., Գրական արաբերենի գործառական քերականություն. եր., 2003, էջ 8.
4. Նազար Սահր, Քալաիթ ալ-ի՛րաբ. Հայնպ. 1965, էջ 55-59 (արաբերեն):
5. Մեծամուղ Ալ-Անտարի, Ալ-ժեմհար Ֆի ալ-կառափղ ռա ալ-ի՛րաբ. Բիշուր. 1975, էջ 184-185 (արաբերեն):

6. Հատ հատուկ անուններ, իրենց խորքում ունենալով որոշացություն, հանդես են գալիս բանուրի-ով, կրքիմ էլ հատուկ անունների մի խումբ պահպանում է բանուրի-ք որոշյալ վիճակի արտաձայնումն ժամանակ: Մանրամասն տես Գրանդի Բ. Մ. Արարական բանասիրություն, Մոսկվա, 1996, (տեսներն):
7. Արտաքին կազմավորման իսկական հոգնակին կազմվում է բառավերջում ալիք է յա հարձ-կրք ավելացմամբ: Երե հիշյալ անվանաններում յա-ն արմատական տես է (որինակ հաստատ) տպա հաջականը կազմվում է ֆաթա-ով (այս դեպքում հոգնակին համարվում է ներքին կազմավորման հոգնակի): Տես Մեծամասը Կոք Ալ-Դին Ալ-Տաուաչի, Քիթաբ ան-Մախո տա սա-սարքի տա ալ-իմյա, Դամասկոս, 2001, էջ 46 (արարերն):
8. Օրինակ Յազգամ, կախված այն քանից, թե ուղղական հորվում հանդես է գալիս մեկ քաշա-ով, քանուրի դամա-ով, թե մեկ դամա-ով, ունենում է երեք տեսակի ի'րար ա. ուղղական, հաջական, սեռական ելուվներում քաշա-ն անհոմոնիք է ք. ուղղական, հաջական, սեռական ելուվները կազմվում են եռանդով անունների ի'րար-ի ներք հիմնական ցույցների վիջուով, գ. ուղղական, հաջական, սեռական ելուվները կազմվում են ձևարանորեն արգելափակված անունների ի'րար-ով: Տես Ալ-Մալլիդ Անմաղ Ալ-Հաշիմի, Ալ-կաուաիդ ալ- աաաիլյա լիլլուդաթի ալ-սարաիյա, Քնդուք, հիյրայի 1354, էջ 54 (արարերն):
9. Երկակնի ուղղականը կազմվում է բառավերջում ալիք-ի և նուն-ի ավելացմամբ, հաջականը և սեռականը՝ յա-ի և նուն-ի: Տես Հիսամ Ալ-Քաաիթ, Ալ-լուդաթու ալ-սարաիյա, 1-ին մաս, Հալեպ, 1986, էջ 15 (արարերն):
10. Kiltax և kiltax անունները մտնվում են երկակնին Քիայն այն դեպքում, երբ ավելացվելով կցական դերանվանը՝ հանդես են գալիս գեներով կաուայի 1-ին դիրքում որպես մուդախ: Ալ-Մալլիդ Անմաղ Ալ- Հաշիմի, նշվ. աշխ., էջ 57:
11. Այսուպ ուղղականը կազմվում է բառավերջում ոուա-ի և նուն-ի ավելացմամբ, հաջականը՝ յա-ի և նուն-ի: Տես Հիսամ Ալ-Քաաիթ, նշվ. աշխ., էջ 15-17:
12. Հատ Ալ-Մալլիդ Անմաղ Ալ- Հաշիմի՝ նուն-ը, որը երկակնի անուններում հարորդում է ալիք-ին և յա-ին, փաստորեն փոխարինում է եզակի անվան մեք անկա քանուրի-ին (անորոշություն նշան), որա յավապույն ապապույցը գեներով կաուայի Պապաի 1-ին դիրքում գեներով մուդախ-ի բանուրի-ի պումն է: Համաձայնեց այդ պեղմանը, քանկի մուդախ-ը թեև 'ալ որոշիչ հող չի ունենում, քայչ որոշյալություն է պարունակում: Դիցուք, երկակնի նուն-ը (ինչպես և արտաքին կազմավորման արական հոգնակի նուն-ը) և եզակիի բանուրի-ը ունեն նույն գործառույթը, սակայն չկա քավարար քայսաորություն այն հանգամանքի ապիով, թե մուդախ-ի դիրքում չգտնվող որոշյալ աման երկակնի և արտաքին կազմավորման արական հոգնակի անուններում ինչո՞ւ է նուն-ը պահպանվում և՛ ալիք-ից, և՛ յա-ից հետո (այսինքն, օրինակ, որոշիչ-որոշյալ կապակցության կազմում, որպես մուդախ ինչի՞ կամ ստանձին հանդես գալու պարագայում և այլն):
13. Հիշյալ պայմանից քայսապուլ անունների մասին տես Ալ-Մալլիդ Անմաղ Ալ-Հաշիմի, նշվ. աշխ., էջ 61:

14. Այ-Սայիդ Ահադ Ալ-Հաշմին Հինգ անունները ներկայացնում է որպես «Այ անուններ» Անկտրոդոք հետալում է. որը նշանակում է իր սրա ի՞րարն իրացում է ռառ. ափի յա հարձ-երն միտցում, որոնք ավելանում են բառակերպի մտն-ին Տե՛ս Այ-Սայիդ Ահադ Ալ-Հաշմի. Այվ. աշխ. էջ 63:
15. Բու է նախ անունները հոմանշանը են. նշանակում են թրամ: Ներառվում է որ նախ-ը կազմվել է հա-ին միև հարձ (մ ժայնորդի համարմերը) ավելացնելու միտցում: Այդ Այստ Ալ-Քասաուտի. Ուղ իյս ա-սինա ալ-րուտոխա. Կահիրե. 2004. էջ 70 (արարմերն):
16. Այո Ինքը Այս Այդ Ալ- Այն. Դուրու Ֆի ալ-ի՞րար. Կահիրե. 2002. էջ 56 (արարմերն):

ՀԱՆՅԱԿՑԱՆ, ՀԱՄԱԻԿ

(ԱԻ)

ԽԻՔԱ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ, ԼԵԶՎԱԿԱՆ, ՓՈՒՍԱՌՆ, ՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Խիքա-հայկական փոխառությունների կարելի է բաժանել երեք քննազավատի լեզվաբանություն. կլբան և առասպելաբանություն, քաղաքական պատմություն, երեք բնորոշում ենք Հայաստան և հայ էթնոսիմի նույնացման հնարավորությունը: Այս հոդվածում մենք քննիմանրական կերպով կմերկայացնենք խիքա-լուվիական լեզուների հետ հայերենի փոխառությունների հարցը:

Հայերենը հնդեվրոպական լեզու է, այսուհանդերձ, քննիկ հնդեվրոպական շերտը կազմում է նրա քառասունատների 10-15%: Ըստ Հր. Աճադյանի «Հայոց լեզվի արմատական քառասունյա» հայոց լեզվում առկա են 11 000 արմատներ, որոնցից ավելի քան 2200 քառեր չեն կիրառվում և ամբազրված չեն: Նրանք հայտնաբերվել են որոշ միջնադարյան ձեռագիր-քառասուններում (մասնավորապես Երեմիա Մեղրեցու մոտ), իսկ մնացած 8800 արմատներից ավելի քան 4000-ն ունեն անհայտ ծագում, որոնցից շուրջ 940-ը հնդեվրոպական են¹: Ինչպես տեսնում ենք, հայերենի շատուգարանված, անհայտ ծագման քառերը հասնում են շուրջ 3000-ի: Այս անհայտ քառաչերտում առանձնանում են հայերենի բուն օրինաչափությունից շեղվող հնդեվրոպական զուգահեռներ, որոնք կարող են արդյունք լինել հնդեվրոպական մի անժանոք լեզվի կամ հայերենին մերձավոր հայտնի հնդեվրոպական լեզվի կամ էլ հայերենի նմազայն քարքառների օրինաչափությունների արտազոտումներ²: Կարծում ենք, որ վերջնաշյալ քառասպաշարի հենց այս շերտում պետք է փնտրել խիքա-լուվիական լեզուներից հայերենին անցած փոխառությունները:

Հարկ է նշել, որ Խիքական տեքությունը, որն ընդգրկում էր Փաքր Ասիան, Սիրիայի մի մասը և Հյուսիսային Միջագետքը, ոչ էթնիկ, ոչ լեզվական առումով, ոչ էլ իր առասպելաբանական ավանդություններով միատարր չէր: Այս առումով ևս հայ-խիքական լեզվական փոխառությունների հարցը որոշակիորեն քարդանում է:

Խերական հնագոյն տերստը համարվում է Աննիտաս արքայի արձանագրութիւնը: Այն բնագրվում է Ք.ա XVIII դարով, սակայն, պահպանվել է Նոր քաղաքի տիրոջ շրջանից մեզ հասած պատճենի տեսքով: Խերական տեքստերի հիմնական մասը պահպանվել է Նոր քաղաքի տիրոջ շրջանից՝ Ք.ա XIV-XIII դդ. Նշենը, որ Նոր խերական ժամանակաշրջանի տեքստերում պահպանվել են նաև հնագոյն տեքստերի կրկնօրինակներ: Խերերներ սեպագիր շրջանից վկայված միակ հնդեվրոպական լեզուն չէ: Նրան գուգահեռ, Փոքր Ասիայի տարածքից խերական հնագոյն մայրաքաղաք Խարքոսասի (Անկարայից 150 կմ հեռավորությամբ ժամանակակից Բողազքոյ) արխիվից հայտնաբերվեցին խերերենին մոտ և ազգակից լուվիերեն ու պալայերեն լեզուները, որոնք վերաբերում են Նոր քաղաքի տիրոջ շրջանին (Ք.ա. XIV-XIII դդ.)⁵:

Խերա-հայկական հնարավոր մշակութային վտխառնությունների ծարցը դեռևս անցյալ դարի 20-ականներից զբաղել և զբաղում է հայ և օտարազգի ուսումնասիրողների ուշադրությունը: Այդ ասպարեզում առաջիններից էր Ն. Մարտիրոսյանը, ով անդրադարձել է այս լեզուների հնարավոր կապերին, նաև առաջինն է, որ խերական տեքստերն ուսումնասիրելիս հանդիպել է Հայաստանի տեղանվանք և փաստագրել «Խայ» էթնոնիմի հետ նրա կապը⁶: Անգմահատելի է այս քննազավառում Գ. Ղափանցյանի վաստակը: Այս հարցով զբաղվել են նաև Հր. Աճառյանը, Ի. Դյակոնովը, Տ. Շուրտհայրը, Ջ. ԲոնՖանտեն, Գ. Ջոլտան, Ա. Կամեննիտսկի, Գ. Ջահուկյանը, Վ. Իվանովը, Ն. Մկրտչյանը, Ջ. Գրեյնիլը, Ա. Բոսյանը, Ա. Պետրոսյանը: Մենք ևս փորձել ենք բացահայտել որոշ գուգահեռներ:

Այս հարցը շատ խնդրահարույց է և կապված է գիտության մեջ այսօր տարակարծությունների տեղից տվող մի շարք այլ հարցերի հետ. հնդեվրոպական նախահայրենիքի տեղադրության վայրը, խերերի Փոքր Ասիա ներքափանցման ժամանակաշրջանի որոշումը (երբ նրանք իրոք այլ վայրից են տեղափոխվել այստեղ), հայ ժողովրդի կազմավորման ժամանակաշրջանի ու բնօրրանի խնդիրները, հայ ինքնանվան և Հայաստան պետության հետ այս էթնոնիմի նույնացման խնդիրը և այլն: Մի շարք գուտ լեզվաբանական խնդիրներ էլ են առաջ գալիս այս երկու լեզուների համադրումից, որոնց, սակայն, մենք չենք անդրադառնա այս հոդվածում: Նշենը միայն, որ հայերենը հնդեվրոպական

լեզվարճատանիքում առանձին ճյուղ է կազմում և նկատված է նրա մերձավորությունը իրանական լեզուներին և հունարենին⁵: Իսկ խեթա-լուվիական լեզուների լիդիերենի, լիկիերենի և կարիերենի հետ կազմում են անատոլիական ճյուղը, որոնք ակնհայտորեն ազգակից են մյուս հնդեվրոպական լեզուներին. քայք մաև քսփականին տարբերվում են նրանցից: Պարզ է, որ հայերենն ու խեթերենը մաս են կազմում մեկ լեզվարճատանիքի, սակայն հեռու են կանգնած միմյանցից: Այսուհանդերձ, փաստն այն է, որ հայերենի քառապայաբարում առկա են չորս մի քանի տասնյակ խեթական փոխառություններ, որոնք ստիպում են մտածել, թե երբ և որտեղ կարող էին դրանք տեղի ունենալ:

Եթե ի մի բերվեն հայ-խեթական փոխառությունների հետ կապված տարբեր տեսակետները, ապա դրանք ընդհանուր առմամբ կարելի է բաժանել երկու խմբի. 1. Հայ և խեթ ժողովուրդների փոխմարտերությունները կարող էին ձևավորվել խեթական պետության գոյության ընթացքում (XVIII-XIII դդ): 2. Հայ-խեթական փոխառությունները ձևավորվել են ավելի ուշ շրջանում, միջուկային կենտրոն, խեթական տերության կործանումից հետո՝ խեթա-լուվիական ժողովուրդների միջոցով (XII-VIII դդ): Այս վերջին տեսակետին է հակված, օրինակ, Ի. Գյակոնովը, որը հայերենի վրա խեթա-լուվիական լեզուների ազդեցության հիմնական աղբյուրը համարում է հիերոգլիֆիկ լուվիերենը⁶: Հիերոգլիֆիկ լուվիերենը Փոքր Ասիայում և Միջինում հայտնաբերված լեզու է, որ բվազրվում է Ք.ա. I հազարամյակով և գոյատևել է մինչև Ք.ա. VIII դ.: Սակայն Գ. Ջահուկյանը գտնում է, որ խեթա-լուվիական լեզուներից հայերենի կատարած փոխառությունները հիերոգլիֆիկ լուվիերենի համապատասխան քառերի հետ հատուկ մերձավորություն չեն ցուցաբերում, քայք ակնհայտ է, որ հայերը բավական երկար ժամանակ շփման մեջ պետք է լինեին այդ լեզուները կրող ժողովուրդների հետ⁷:

Նեթա-հայկական փոխառությունների հարցը կապված է նաև Հայաստան պետության⁸ էթնիկ պատկանելության, լեզվի և դիցարանի կառուցվածքի խնդրի հետ: Հայտնի է, որ մի շարք գիտնականներ (Ն. Մարտիրոսյան, Է. Խոռեք, Գ. Լափանցյան, Ս. Երեմյան, Գ. Ջահուկյան, Բ. Պիտոբրովսկի, Վ. Իվանով և այլք) հայոց ազգածագման հայաստական տեսակետի կողմնակիցներն են: Կան գիտնականներ, որոնք չեն ընդունում այս տեսակետը, օրինակ՝ Ի. Գյակոնովը, Զ.

Գրեպիճը: Սակայն վերջինս, ի տարբերություն Ի Դյակոնովի, նշում է, որ հայերենում անատոլիական ծագում ունեցող փոխառություններն իրենց հետ, ճիշտ է, խնդիրներ են առաջացնում, սակայն, փաստն այն է, որ գուգահեթեթի այս ստվար զանգվածը, որ առկա է հայերենի և խեթերենի միջև, թե իմաստարանական, թե նկյունարանական նմանությունների պատճառով անհնար է անտեսել: Ինչ վերաբերյալ է հայերենում առկա հիերոգլիֆիկ լուվիերենի շխալին, ապա նա դա համարում է դժվար լուծելի խնդիր, քանզի վերջիններս փոքրաթիվ են (9 գուգահեթ) ու, չնայած այս քառերյու մեզ են հասել լուվիերենից, այնուհամադերձ, մենք չենք կարող պնդել, որ դրանք խեթերենում առկա չեն եղել¹¹:

Այստեղ պետք է հավելել, որ մեզ հասած լուվիերեն տեքստերն ու քառաբարդերը առավել սակավ են, քան խեթականը, և այս դեպքում առաջ է գալիս համաճարտության խնդիր: Փաստորեն, ինչպես նշվեց այդքան, հայերենը և խեթերենը լեզվաբանական առումով մտ լեզուներ չեն, սակայն հայերենում առկա են խեթերենից արված մի քանի տասնյակ փոխառություններ, մի շարք ուսումնասիրողների կողմից զիտարկված են նաև առասպելաբանական ուշագրավ ընդհանրություններ: Այս ամենը կարող է վկայել հայերեն և խեթալուվիական լեզուները կրող ժողովուրդների միջև երկարատև շփումների և փոխառությունների մասին, սակայն, քանի որ այս նարքը դեռևս բազում տարակարծությունների տեղիք է տալիս, մենք զերծ կմնանք վերջնական տեսակետ արտահայտելուց: Բայց կուզենայինք նշել, որ խեթալուվիական լեզուների ազդեցությունը հայերենի վրա կարող է լինել ներաշերտային, որի ժամանակաշրջանը առ այժմ կոնկրետացնել հնարավոր չէ: Բնականաբար, խեթական տեքստային կործանումից հետո այդ ժողովրդի մի որոշակի զանգված ձուլվել է հայ ժողովրդի մեջ, սակայն չի կարելի քաջատել նաև ավելի վաղ շփումների հնարավորությունը: Ի դեպ, այս առումով ուշագրավ է, որ Գ. Ջահուկյանը, օրինակ, հայերենից խեթերենին անցած փոխառությունների շարք է ներկայացնում¹², իսկ Ջ. Գրեպիճը համարում է, որ «գիմի» բառը հայերենից է անցել հունարենին և խեթերենին¹³: Մրանք տեսակետներ են, որոնք, սակայն, առավել փաստարկմամ կարիք ունեն:

Ինդո-հայկական փոխառությունները կարելի է բաժանել մի քանի իմաստային խմբերի կենդանական և բուսական աշխարհ, արհեստագործական և երաժշտական տեղմիները, բնություն արտահայտող բայեր, ազգակցային կապ ցույց տվող բառեր, խմիչքների և տոնատների անվանումներ և այլն (Մենք որոշ իմաստային խմբերից կներկայացնենք մի քանի օրինակներ ընդհանուր պատկերացում տալու համար)։

հայ. փետուր - խեթ. pottar «թև»¹⁴; հայ. տանեղն (արագիլ) - խեթ. tarla (թղմի տեսակ)¹⁵; հայ. լախուր (մի տեսակ բույս) - խեթ. ¹⁶lahhur (տերևաշատ բույս)¹⁶; հայ. գոռոնա - հիեթ. լուվիեթեն sarna (երաժշտական գործիք)¹⁷; հայ. քրտտ - խեթ. purut (կալ), խեցեգործ, կավագործ, քրտեղեն, խեցեղեն¹⁸; հայ. զնար - խեթ. zinar (Իշտարին նվիրված երաժշտական գործիք)¹⁹; հայ. մատան - խեթ. marnawa (լամիչի տեսակ)²⁰; հայ. հատ (կտրել, կտրատել կտորների) - խեթ. hattai (մատել, կտրել, ծակել)²¹; հայ. վարպետ - հիեթ. լուվիեթեն warpi (ինտոքյան, գլտելիք)²²; հայ. նետ - խեթ. nats (եղեգնափող, նետ, սլաք, ջուր խմելու ձողիկ)²³; հայ. իշխան - խեթ. ishā (զսպել, սանձել, կապել, տեր)²⁴։

HASMIK HMAYAKYAN

(IOS)

HITTITE-ARMENIAN LINGUISTIC PARALLELS

The issue of Hittite-Armenian linguistic parallels has been attracting the Armenian and foreign scholars since 1920s until now. The author of the article briefly presents various problems and approaches related to this issue. The borrowings from Hittite to Armenian count to several tens that can be divided into a number of meaning groups such as animals and plants, crafts and musical terms, terms expressing violence, drinks and dishes etc.

ՄԱՆՈՒԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Անտոյան Հր., Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, եր., 1951, էջ 600-602։
2. Յանեղյան Գ., Հայերենի անհայտ ծագման բառաբանումները, ՊԹՀ, եր., 1990, (7), էջ 62-77։

3. Никон В. В., Хеттский язык, М., 1963, с. 9.
4. Յակոբ, նրա դիտարկումները ըստ շրջանառություն չեն ստացել, հանձախ, ինչպես ինքն է նշում, յուրազգի կամ կիրառել են ստանյ ենթակազին հղիլու (ՊԲՀ, եր., 1972, էջ 164-165 նաև էջ 165 տարրառակ 7:
5. Ганкельдзе Т., Никон В., Палеонтологический язык и палеонтология, т. 2, Тбилиси, 1984, с. 898-900:
6. Дьяченко И. М., Хетты, фригийцы и армяне, Передвосточский сборник, М.-Л., 1961, с. 360.
7. Никон В. В., Хеттский язык, М., 1963, с. 9.
8. Յանելյան Գ., Հայոց թվով պատմություն, Լուսնագրային ժամանակաշրջան, եր., 1987, էջ 312:
9. Հայկական ինքնախարհի հյուսիս-արևմուտքում, բառ մի շարք աստվածաբանությունների, Բարձր Հայքում Ք.ա XIV դ ճանաչված պետություն:
10. Հայասան սահմանակցի է եղել Խորանյան պետությանը և շինակապիտական, քաղաքական ու տնտեսական կապեր է ունեցել Փորթիմյա նաև: Տն'ս Մարտիրոսյան Ե., Խորհրդի շրջանները՝ Հայոց հնագույն օրրանը, Երու Յուրք, 1957, էջ 87-133-66 (Պարտիրեղ և անոց ունեղին դաշտը) գրքում, ինչպես նաև՝ Калачян Гр., Халасы - колшасы армян, Историко-лингвистические работы, т. I, Ер., 1956, с. 5-266: Хачатрян В., Восточные проанасы Хеттской культуры, Ер., 1971: Քոսյան Ա., Հայասան և Ազիոն, Օնորի ի վերուստ, Առասպել, ծնա և արամեություն, Հոդվածների ժողովածու: Ճվիրված Մարդիս Հարությունյանի 80-ամյակին, եր., 2008, էջ 263-291:
11. Greppin J., The Anatolian Substrate in Armenian - An Interim Report, Annual of Armenian Linguistics, vol. 3, Cleveland, 1982, p. 65-72.
12. Дьяченко Г. Б., О контактах армянского и хетто-лувийских языков, Мировая культура, традиции и современность, М., 1991, с. 140-141.
13. Greppin J., Did the Good Wises Come from Armenia?, Aramæid, v. III, Issue 1, Yerevan, 2008, p. 47-52.
14. Մարտիրոսյան Ե., Հայերենի ձայնարկերի մեջ հնդեվրոպական «Հանդես անտրյա», թիվ 9-10, ՎՃԱ., 1924, էջ 458: Երանից անվազս ճկատել է Հր. Աճառյանը, տն'ս ՀԱՐ, IV, էջ 498:
15. Greppin J. A., A Note on Hittite TARLÄ, Revue Hittite et asiatique, tome XXXIII, 1975, p. 55-57.
16. Greppin J., Annual of Armenian Linguistics, vol. 3, Cleveland, 1982, p. 70
17. Greppin J., A Note on Armenian Zurna, Folia Orientalia, Tome, XXVII, 1990, p. 185-188.
18. Մկրտչյան Ե., Խորանյան-հայկական մի քանի բառային ընդհանրություններ, ՊԲՀ, եր., 1969 (1), էջ 241-244:
19. Մարտիրոսյան Ե., Հայերենի յուրաքանչյուրի մեջ հնդեվրոպական «Հանդես անտրյա», ՎՃԱ., 1924, թիվ 9-10, էջ 458: Երանից՝ Լուսնային՝ Լուսնային ճից հնր և հայ բառարանության, ՊԲՀ, 1972թ., (2), էջ 186: Ե. Մկրտչյան, Խորանյան-հայկական մի քանի բառային ընդհանրություններ, ՊԲՀ, եր., 1969, (1), էջ 240:
20. Հմայակյան Հ., Խնդիրներ բառաբանության, Մեղանվար և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, եր., 2007, էջ 45-52:

21. Մարտիրոսյան Ն., «Համիկս անառիպ», ՎՊՍ, 1929, էջ 537; Казаншан Г., Историко-лингвистическое путешествие, Эр., 1956, с. 375-376.
22. Kossian A., An Anatolian-Armenian Parallel, *Annals of Armenian Linguistics*, Vol. 15, Cleveland 1994, p. 63-65.
23. Մարտիրոսյան Ն., Կարաստ օր հեր և հայ բանարձնության, ՊԻՎՀ, էր., 1972, (2), էջ 181; Puhvel J., *Reed and Arrow in Anatolia and beyond*, *Arzamazd*, Vol. II, Yerevan, 2007, p. 85-87.
24. Մարտիրոսյան Ն., Հայերենի յարաբերությունը հնդեվրոպական լեզուներին, «Համիկս անառիպ», ՎՊՍ, 1924, թիվ 9-10, էջ 458-9; Պետրոսյան Ա., *Գրախոսություն Greater Anatolia and Indo-Hittite Language Family* (*Journal of Indo-European Studies*, Monograph Series, No. 38, Washington DC, 2001); Լյարեր, էր., 2003, N 2, էջ 208, 210.

ՄԱՆՈՒԿՑԱՆ ՄԱՐԻՆԵ

(ԵՊՀ)

ԹԱՔՈՒԹՎԱԾ ՄՆՈՒՆԸ (ՄՆՉՆԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆ
ՀԱՄԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐԺԵՔԸ) ՈՐՊԵՍ *YDMAR*-Ի՝
ԱՐՏԱՀԱՅՏԱՆ, ՄԱԿԱՄԴԱԿԻ ՄԻՍՎՈՐՆԵՐԻ ԹԱՔՈՒՑԱՆ,
ՄԱՆԱՎՈՐ ԴԵՊՔ

Շամանակակից տաքերը լեզուներում դերանուն հասկացությունը նկարագրող եզրերը ձևավորվել են առավելապես անտիկ շրջանի հունարեն *ant-onymia* կամ լատիներեն *protonon* քերականական եզրերից, որոնք նկարագրում են «ամուն խոսքի մասին պատկանող միավորներ փոխարինող բառերը»¹: Որոշ լեզուներում հանդիպում են դերանունների այլ առանձնահատկությունները վերահանող եզրեր: Այսպես, հնդկական լեզվաբանության մեջ դերանուն հասկացությանը ապաստարկում է *arva-namān* եզրը, որը թարգմանաբար նշանակում է «արտահայտություն ցանկացած հասկացության համար»²: Թե՛ առաջին, և թե՛ երկրորդ եզրային սահմանումները պետք է համարել շատ հատկանշական, քանի որ դրանք երկուսն էլ մատնանշում են դերանվանական միավորների հիմնական առանձնահատկությունները: Լեզվաբանների մի մասը դերանունների գլխավոր առանձնահատկությունն են համարում այն հանգամանքը, որ այս լեզվական միավորները ոչ թե անվանում են բուն հասկացությունները, այլ միայն մատնանշում դրանք, միմյուրեւ մյուսները կարևորում են դերանունների՝ ինքնուրույն խոսքի մաս կազմող միավորներ փոխարինելու գործառույթը:

Արաբական լեզվաբանական ավանդույթը (այսուհետ՝ ԱԱ) դերանունները չի զատում անուն խոսքի մասը կազմող այլ միավորներից: Այն բառային միավորները, որոնք ընդհանուր լեզվաբանության մեջ առանձնանում են սրպես դերանուններ, ԱԱ-ի կողմից դիտարկվում են իրրև անվանական միավորների տարատեսակներ և, դրանք առանձին դասի մեջ միավորող

ընդհանրացնող որևէ եզր չի առաջարկվում: ԱՍԱ-ում չըզանաովոր *ձտ առձեռ* (թարգմանված անուն) կամ *ձեռ* (թարգմանված միտք) եզրերը նկարագրում են այն բառային միավորները, որոնք ընդհանուր լեզվաբանության մեջ առանձնանում են որպես անհատականացման միջոց ծառայող դերանվանական միավորների ստավել համապարփակ դաս՝ անձնական դերանուններ, Վերջիններս հատուկ անունների հետ մեկտեղ իրականացնում են անհատականացման գործառնությունը, սակայն ի տարբերություն հատուկ անունների, բացառված անուններն անհատականացման համար համատեքստից քաղված են նրանցից լրացուցիչ տեղեկությունների կարիք ունեն:

Անձնական դերանունների տեսությունը ԱՍԱ-ում '*ձեռ*'-ի արտահայտման մակարդակի միավորների «բացառման» հայեցակարգի մի մասն է և հիմնվում է '*ձեռ*' (հայտնաբերում, բացահայտում, գտնադրում) և '*ձեռ*' (քողարկում, մտապահում) հասկացությունների հակադրման վրա, որոնք պայմանավորված են առարկաների և երևույթների մասին էքսպրեսիվ կամ սուպրեսիվ³ միջոցներով տեղեկությունների հաղորդմամբ: Առաջին՝ էքսպրեսիվ ('*ձեռ*' միջոցի առանձնահատկությունն այն է, որ որևէ տեսակի տեղեկություն հաղորդելու համար օգտագործվում են որոշակի լեզվական միավորներ՝ նախադասություններ ու շարույթներ, որոնք ձևավորվում են խոսքը կազմող *արտահայտման* մակարդակի նվազագույն միավորներից, ինչը հնարավորություն է ընձեռում խոսադին՝ հայտնելու *քովանդակության* կամ *խմաստի* (*տաճո*) մակարդակի միավորների որոշակի հաջորդականություն: Երկրորդ՝ սուպրեսիվ ('*ձեռ*') միջոցը նկարագրում է այն իրավիճակը, երբ *քովանդակության* կամ *խմաստի* մակարդակի որևէ միավոր արտահայտվում է իր համար չնախատեսված *արտահայտման* մակարդակի միավորով, որի արդյունքում նախադասության այս կամ այն կառուցվածքային բաղադրիչի առկայությունը պայմանավորում է մյուսների առկայությունը և: Մյուս կողմից տեղեկության օբյեկտները ևս միակազմ չեն. *խմաստի* մակարդակի մի շարք բաղադրիչներ նույնպես կարող են պայմանավորել մյուսների առկայությունը: Եվ, վերջապես, չի կարելի անտեսել համատեքստի վճռական դերը, որը կանխետացնում և պարզաբանում է *խմաստի* մակարդակի այն

միավորները, որոնք չեն ներկայացվել *արտահայտման* մակարդակի համապատասխան միավորներով: Այդ կերպ ասած ԱՄԱ-ում *իճուճ* և ընդհանուր լեզվաբանության *էլիտիս* հասկացությունները բովանդակային տեսանկյունից քափական մտ նն միմյանց, որոնք ընդհանուր առմամբ կարող են քննարկվել *իբրև ասույթի բաղադրիչի պատմ. որը կարելի է հեշտությամբ վերականգնել համատեքստից կամ իրավիճակից*⁴. քանի որ այս կամ այն բառային միավորի բացուցումը *իճուճ*-ը բույլատրելի է միայն այն դեպքում, երբ լսողը կարող է վերականգնել տղված միավորի իմաստը համատեքստից⁵ խոսքի շղթայի համապատասխան հատվածում: Այն արար քերականների կողմից ներկայացվում է իբրև բառային միավորների որոշակի համադրում, որոնք միմյանց հետ կապված են որպես կառավարման շղթայի կառավարող և կառավարվող օղակներ: Կառավարող միավորի բացուցման պարագայում նախադասության կառավարվող ամղամի քնքական վեքսվորության մեջ միշտ կարելի է գտնել բացուցված կառավարող միավորի ձևական հետքը: Մինչդեռ կառավարվող միավորի բացուցումը որևէ կերպ չի անդրադառնում կառավարող ամղամի ձևաբանական նկարագրի վրա, որը դարձնում է բացուցումը լսողի համար աննկատ: Հենց այս պատճառով էլ անհրաժեշտ է դառնում խոսքի շղթայում կառավարվող ամղամի բացուցումը մատնանշող հատուկ ձևական նշան-ի (*անտա*) կիրառումը, ինչպեսին է *եստ ասուճուճ* բացուցված ամուճը, որը մեկնարանվում է որպես տարբեր համատեքստերի բացուցված անուններից համապատասխանող նշան⁶: Այն ինքնուրույնաբար՝ *տատաթ* կամ որևէ անվանական կամ բայական միավորին կից՝ *տատաթ* մատնանշում է խասողի կողմից ձևաբանորեն չարտահայտված անվանական միավորների որոշակի քանակ՝ հաղորդելով քերականական դեմքի, բվի, սեռի նշանակությունները⁷, ինչպես նաև *աբ, ոսթ և յար* բառափոխական ձևերից որևէ մեկը⁸:

«Թաքուցված անունների» պարտադիր պայմաններից է իրենցով փոխարինվող միավորների բառային նշանակության համատեքստային կամ իրավիճակային վերականգնումը, քանի որ, ինչպես այսին նշվեց, անձնական դեյոսմունքները կարող են հանդես գալ որպես անհատականացման միջոց՝ հենվելով համատեքստի կամ հաղորդակցական իրավիճակի պարունակած լրացուցիչ տեղեկատվության վրա: Անվանման մակարդակում իրավիճակը կարող է

սարգարամնէլ առաջին (ad-mutakallim /տաալ/) կամ երկրորդ (ad-muaktab /տաակեց/ կամ նա, ում դիմում է խոստող/) դեմքերի դերանուններին: Երբ խոսողն անվանում է ինքն իրեն «ես», «ես»-ի կադմից հաղորդվող տեղեկությունը հասկանալի է դառնում բոլորին, մինչդեռ խոսողի կոնկրետ անվան հիշատակումը կարող է անհասկանալի հաղորդում լինել լսողի համար¹⁰: Անկախ այն հանգամանքից, թե ինչին կամ ում է ուղղված «ես»-ի կադմից հաղորդվող տեղեկությունը, «ես»-ը միշտ կարող է անվանել այդ իրական կամ մտացածին խոսակցին «դու», չկարևորելով խոսողի ծանոթ լինելու հանգամանքը խոսակցին: Նախնադարյան մարդը աշխարհի մասին իր պրիմիտիվ սխալկեղծացումներում առաջին հերթին հակադրում էր «ես»-ը «ոչ ես»-ին, որն էլ փաստում է անձնական դերանունների ի հայտ գալն առաջին դեմքի երկրորդին հատակ հակադրման հետևանքով, քանի որ երբայդ դեմքի ոլորտը կարող են ապահովել մեկ ցուցական դերանունները¹¹:

«Ես»-ը և «Դու»-ն անկախ սուբստիտուտներ են, որոնք կարիք չունեն փոխարինվող միավորի հիշատակմանը կանխապ. իրենք իրենց մասին խոսելիս միշտ ասում են «ես»՝ դրանով իսկ սահմանելով խոսակցության երկու իրավահավասար հակադիր մասնակից անձանց: Մինչդեռ երրորդ դեմքը ներկայացնողը (ad-3rd բացակայող դեմք) ինքնին չի անվանում ոչ ինչ և ոչ որի և որոշակիանում է միայն իրավիճակի կամ համատեքստի միջոցով: Երրորդ դեմքի դերանունը կարող է իրականացնել կոնկրետ անհատականացման գործառույթ խոսակիցների «գիտելիքների ընդհանուր խոնդի» կամ էլ անհատականացնող համատեքստի առկայությունն սրբազայում միայն¹²: Այս առումով անձնական դերանունները նմանվում են որոշիչ հողին և ցուցական դերանուններին, որոնք նույնպես անհատականացնում են համատեքստի միջոցով: Հարկ է նշել, որ երրորդ դեմքի անձնական դերանվան համար անհատականացնող համատեքստ է հանդիսանում ոչ թե առանձին անունը, որին վերաբերվում է դերանունը, այլ ստորոգական կառույցի կազմում գործառող անունը, որը, սակայն, դուրս է «ես»-ի և «դու»-ի իմաստաբանական ոլորտից¹²:

Գործառական առումով արարերենում այսպես կազմված «բացակայող» (ad-3rd) երրորդ դեմքի դերանունների ոլորտը շատ ավելի բազմապիսի է քան առաջին և երկրորդ դեմքերինը, քանի որ

դրանք կարող են փոխարինել ինչպես անձանց, այնպես էլ առարկաներ և երևույթներ, մինչդեռ առաջին և երկրորդ դեմքերի դերանունները վերաբերվում են քաղաքապետ անձանց:

Հայտնի է, որ քաղաքացիական անունները ԱԼԱ-ի կողմից գնահատվում են որպես որոշյալության քարձրագույն գործակից անեցող միավորներ (*ա՛րևս-ի-տա Յրիֆ ալ-իտ ալ-տաճմար*, քանի որ քաղաքացին են ենթակամ արդեն իսկ հայտնի [որոշյալ] միավորը (*ԱՅ քաճմար ի՛նձ ա-գաճ՝ արև*) և այդ իսկ պատճառով որոշյալության նշանակություն տնեցող այդ միավորների նման լրացուցիչ նկարագրման կարիք չեն զգում (*ԱՅ քաճաճը ի՛նձ առ քաճաճ կ-գայրեմ մտ ալ -տա Յրիֆ*)¹⁷: Ի հակադրություն առաջին և երկրորդ դեմքերի՝ երրորդ դեմքը ներկայացնող քաղաքացիական անունները բնութագրվում են որոշյալության առավել ցածր գործակցով, որոշ դեպքերում նույնիսկ գնահատվելով որպես անորոշության նշանակություն ունեցող միավորներ: Երրորդ դեմքի ձևերը կարող են ընդունել ցանկացած սուբյեկտ: Հենց նշյալով է պայմանավորված այն հանգամանքը, որ արաբերենի երրորդ դեմքի եզակի քվի բայը ունակ է կազմել ստորոգական միջուկ տարբեր հոգրության (եզակի, երկակի, հոգնակի) բազմաթիվ սուբյեկտների հետ:

Երրորդ դեմքի քաղաքացիական անունները միշտ չէ, որ հստակ կերպով սահմանազատվում են ցուցական կամ վերացական անուններից (*ալ-իտ ալ-տաճմար վերացական, անորալ անուն*), որոնք նույնականացնում են որևէ կոնկրետ առարկա հիշատակված կամ չհիշատակված որևէ տարատեսակի սահմաններում՝ սևեռելով խոսակցի ուշադրությունը դրա վրա: Միքավելյեին իր «*ալ-Կուճե*» աշխատության մեջ թվարկելով ցուցական անունները հիշատակում է դրանց շարքում նաև երրորդ դեմքի անձնական դերանունները¹⁸: Աս-Միքավելյեին այդ համատեղ դասակարգումը մեկնաբանում է *դրանց միջև առկա նմանությունը* (*ն-գաճ ալ-ձեճ ձայրեմտեմ*): Մտքադրադը նշում է, որ քաղաքացիական անունների բոլոր նշաններին բնորոշ է *վերացականության, անորոշության* նշանակությունը: Այսպես կոչված վերացական կամ անորոշ միավորները նա ստորաբաժանում է երկու խմբի՝ *տաճ քաճաճ տաճմարտ* «նրանք, որոնք ենթակա են քաղաքացման» [*հտա ա աճաճմունձ «մա-ն և իր շարքի միավորները*] և *տունես տաճ քաճաճ գայր տաճմար* «ձևեր, որոնք չեն արտահայտվում քաղաքացիական անուններով» [*հաճ ա աճաճմունձ «սա-ն և*

յի շարքի միավորները») Այլ կերպ ասած թարգման ենթակա (*հոաա աա 'առաձեռնձ*) շարքի միավորները հանդես են գալիս խոսքի մեջ որպես թարգման կառավարվող անդամների կոդավորված նշաններ: Իրականացնելով մատնանշման կամ գոգապնման գործառնությունը, նրանք, ի տարրերություն բուն գոգական միավորների (*հազն աա 'առաձեռնձ*), ռոնեն գործառական սահմանափակում, նրանք սխալաբան կերպով պետք է փոխարինեն *հոտակ պրոտահայտում տնեզայ աք-ժնիր* կամ *ենրայպայ al-տոզաձեեր* անվանական միավորը, որի հետ մշտապես կազմում են ստորոգական կառույց: Մինչդեռ թարգման յենթարկվող վերագական կամ ընդհանրացնող գոգական (*հազն աա 'առաձեռնձ*) շարքի միավորները համադրվում են միայն հոտակ պրոտահայտում տնեզող անվանական միավորների հետ՝ նույնականացնելով դրանք համատեքստի միջոցով՝ կազմելով նրանց հետ ինչպես ստորոգական, այնպես էլ որոշչային բնույթի կառույցներ:

MARINE MANUKYAN
(YSU)

ISM MUDMAR "HIDDEN NAME" – THE SEMANTIC EQUIVALENT OF
PERSONAL PRONOUNS AS A CASE OF OMISSION UNITS OF FORM

The theory of Personal Pronouns in Arabic Linguistic Tradition is a part of semiotic conception of 'զնմա which can be presented as Ellipsis, traditionally determined as omission the element of sentence, which is easily recovered from the context or situation. In order to explain 'զնմա it should be mentioned that there are two ways to transfer information: the first –expressive- using sentences and phrases, formed by joining minimal discrete language units of *form* to make speech. With the help of the latter the speaker expresses definite sequence of *meaning* units. The second –suppressive- when a unit of *meaning* is expressed not by a unit of *form* intended for it. In case of omitting unit of *form* could be found a formal mark 'աձեա which denotes its omission. This formal mark is called *ism mudmar concealed* (*hidden*) *noun* or *զնմա concealed thought* which is known in Arabic studies as terminological equivalent of personal pronouns. They independently or no independently denote x quantity of omitted nouns expressing the grammatical meanings of person, number, gender and case.

1. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). М.-Л. 1947, с. 319.
2. Майтнская К. Е. Местомени в языках разных систем. М., 1969, с. 26.
3. Ексерсен О. Философия грамматики. М., 1958, с. 359.
4. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, с. 525.
5. Owees J. The Foundations of Grammar. Amsterdam / Philadelphia, 1988, p. 186.
6. Фролов Д. В. О теории личных местоимений в традиционной арабской грамматике // сб. Теория и типология местоимений, М., 1980, с. 116.
7. *al-Zamakhshari, Al-Mubdala' fi Shi' al-Qanun*, Bayrut, duna idra, s. 127.
8. Ibn Yu'w an-Nahwi, *Shi' al-Mubdala'*, III, al-Qanun, duna idra, s. 85.
9. Блумфилд Л., *Язык*, М., 1968, с. 273.
10. Майтнская К. Е. *026. 1026*, tr 219.
11. Волыф Е. М., *Грамматика и семантика местоимений*, М., 1974, с. 24.
12. Бенвенист Э., *Общая лингвистика*, М., 1974, с. 262.
13. *al-Anbari, Al-Taqaf fi ma'na' al-alfaz bayna-i-baqiyah wa-i-kubrah*, II, Bayrut, 1997, s. 707-708.
14. *Sibawayhi, Al-Kamil*, II, Bayrut, s. 77.

ՍԱՐԳՍՅԱՆ ՄԱՐԳԱՐԻՏԱ

(ԵՊՀ)

ՐԱՅԱՆՄԱՆ ԳՈՐԾԱՌՈՒԹՅԱՄԲ ՄԱՍՆԻԿՆԵՐՈՎ ԻՐԱԾՎԱԾ
ԱՍՈՒՅԹՆԵՐԻ ՉԵՎԱ-ՇԱՐՎԱԶՅՈՒՄՎԱՆ ԵՎ ԱԿՏՈՒԱԼ
ԱՆԳԱՄԱՏՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱԿԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԳՐԱԿԱՆ
ԱՐԱՔԵՐՆԵՆՈՒՄ

Լեզվական համակարգի յուրաքանչյուր քերականական կարգ այս կամ այն հայեցակետից ուսումնասիրելուց առաջ հարկ է լինում դիտարկել այն՝ լեզվական այլ համակարգերում համասեռ կամ բովանդակային առումով մոտ կարգի գործադրության արդյունքում ստացված տվյալներն ընդգրկելով: Փորձենք դիտարկել մասնիկներով իրացվող նախադասությունների¹ ակտուալ և ձևա-չարահյուսական անդամատման խնդիրը գրական արաբերենի քայանման մասնիկներով (նարմ ասահահա իլ-ն)՝ «քայանման մասնիկներ» կամ (նարմ 'տ-ոսհ)՝ «նասրավորող մասնիկներ»² սկսվող նախադասությունների՝ արաբական լեզվարանական ավանդույթում ընդունված նկարագրման տվյալները:

Նախադասության անդամատման խնդիրը զանկացած լեզվի շարահյուսության կենտրոնական հարցերից մեկն է: Շարահյուսական վերլուծության համար, անշուշտ, ամենակարևորը նախադասության ձևա-չարահյուսական անդամատման և նախադասության անդամների վերհանումն է: Նախադասության ձևա-չարահյուսական անդամատման հիմքում ընկած է վերջինիս՝ անդամների բաժանումը, ընդ որում նախադասության անդամ հասկացությունը եմֆատում է հետևյալ հատկանիշների փոխկապակցվածությունը՝ ա) բառի՝ մեկ այլ բառի հետ որևէ շարահյուսական կապի մեջ գտնվելը, որն իրականացվում է ի շնորհիվ բառածևերի, բառերի ինվերսիայի, ինտոնացիայի, սպասարկու բառերի առկայության (ընդ որում բառի գործառնության ճշանակությունը կարված է միայն շարահյուսական կապից և ոչ այդ կապի արտահայտման միջոցներից), բ) շարահյուսական գործառնությո՞ւյթի ֆունկցիոնալ նշանակության առկայությունը:

Նախադասության ձևա-չարահյուսական անդամատմանը համադրվում է մի այլ կարգի անդամատում, որը Վ. Մատեզիուսն անվանել է «ակտուալ»⁴: Նախադասության ակտուալ անդամատմանը քաջահայտում է վերջինիս՝ առարկայական կոնտեքստ ժամկետ հնարավորությունը, որի հիման վրա այն առաջանում է: Ակտուալ քաժամժամ հիմնական տարրերից են ասույթի երկնետը կամ եիմքը՝ քեմամ, այսինքն այն, ինչ համարվում է հայտնի տվյալ իրավիճակում կամ հեշտությամբ կարող է հասկանալի դառնալ և ասույթի միջուկը՝ ռեմամ, այսինքն այն, ինչ հաղորդում է խոսողը տվյալ երկնետի՝ քեմայի մասին (Օր.՝ Ուսանողը ջանասեր է):

Ակտուալ անդամատման ժամանակ նախադասության տրոհումը հանդիսանում է միայն այն դատողության տարրերի քաժամժամ միջոց, որը տվյալ կոնտեքստում հանդես է գալիս համապատասխան նախադասությամբ⁵: Այդ պարագայում նախադասության անդամատումը հանդիսանում է խոսքում իրացվող ասույթի սույնկետի, և ոչ տվյալ նախադասության ձևա-չարահյուսական կառուցվածքի վերհանում: Ըստ էության, ասույթի ակտուալ անդամատման հիմքում ընկած է հաղորդակցման շրջանակում խոսողի ռեմեցած վերարբերումը և արտահայտածի նկատմամբ: Նախադասության անդամատման տեսանկյունից խոսողի կողմից կիրառվող լեզվական միջոցները չեն խախտում տվյալ նախադասությանը հատուկ ձևա-չարահյուսական կառուցվածքը:

Վ. Մատեզիուսը և այլ լեզվաբաններ (Օր.՝ Հ. Գարույանը), ակտուալ անդամատման միջոց են համարում որոշյալութայն-անորոշության ցուցիչները, հնչերանգը, սպասարկու քառերը, եղանակավորող մասնիկները և այլն:

Թանավոր խոսքում շեշտադրումը հանդիսանում է ունիվերսալ միջոց քե՝ շարահյուսական, և քե՝ ակտուալ քաժամժամների համար:

Ինչ վերաբերում է մասնիկներին, սակայն վերջիններս ընդհանուր լեզվաբանական տեսության մեջ համարվում են սպասարկու քառեր, որոնք տարբեր իմաստային երանգ (վերաբերական, հաստատական, զգայական) են հաղորդում նախադասության առանձին քառերի կամ քառախմբերի: Հայերենում եղանակավորող քառերի մեծ մասը սովորաբար վերաբերում է ստորոգյալին, ավելի ճիշտ ստորագմանը՝

արտահայտելով խոտոլի անձնական վերաբերմունքն ասվածի նկատմամբ՝

Այսբանական լեզվաբանական ավանդույթում մասնիկները, որոնց շարքին են դասվում խնդրո առարկա հանդիսացող քայանման գործառությանը մասնիկները (հարմ *տսճեճե ԲԻ-ԲԻ*, ստորաբաժանվում են լատ շարահյուսական խորմուլ այս կամ այն գործառույթի կամ իմաստարանական առանձնահատկություններից ելնելով): Շարահյուսական հիմնական գործառույթը կայանում է այս մասնիկներով ներմուծվող անվանական ստորոգական կառուցվածքում ենթակայի դիրքի վրա ունեցած ձևա-շարահյուսական հատկանիշը, վերջիններս համարվում են անվանական կառույցը սպասարկողներ, որանք ուճի քառափոխական նշանակություն են նադորդում իրենցից հետո եկող անվանածևին՝ դուրս մնալով ստորոգական միջուկի կազմից (ոոո+(՛)ա-իլմիս) ույտեհիժո - ՛ոոո ա-իլմիս (թեմա) ույտեհիժո (ռեմա): (Բայանման մասնիկների ձևա-շարահյուսական կապն անվանական նախադասության ենթակայի՝ տեճեճե-ի հետ արտահայտվում է դիրքային առումով, այն է՝ այդ դիրքում իրացվող համապատասխանող անդամը հաջորդում է նրանց՝ կառավարվելով այդ իսկ մասնիկների կողմից (Օր.՝ ա-իլմիս ույտեհիժո (Ուսանողը քանասեր է) - ՛ոոո ա-իլմիս ույտեհիժո) (Նսկապես, ուսանող քանասեր է) :

Բայանման գործառությանը մասնիկները (տսճեճե ԲԻ-ԲԻ) գուցաբերում են պարզագույն հիմքի հետ որոշ խորմալ նմանություններ, դրանք են՝ 1) հարմ ա-աճ՛իժա՛ լրացուցիչ հարձերի առկայությունը: Այդ տեսանկյունից հետաքրքիր մտեցում կարելի է նկատել լեկոո (սակայն), և՛ոոո (քանի որ) քայանման գործառությանը մասնիկների նկատմամբ, որտեղ լեժ և լեճ հարձերը կարելի է դիտարկել որպես հարմ ա-աճ՛իժա՛ (լրացուցիչ հարձեր), 2) պարզագույն հիմքի նման վերջիններս տեճե՛ ճեճե՛ (անփոփոխ, հաստատուն) նկարագրվող (ֆ՛ճե՛- (ն՛ճե՛)-ոոո), 3) իրենից հետո կցական ուն-ի առկայություն (առեճեճե՛ ճեճե՛ ինձ, ՛ոոոո իսկապես որ ես), 4) եռահարձություն:

Հաղորդակցման տեսանկյունից քայանման մասնիկները ազդում են ակտուալ անդամատման արդյունքում առաջացած ասույթի թեմայի վրա՝ նադորդելով նրան խոտոլի այս կամ այն սուրբնկելով վերաբերմունքը՝ հաստատում, սահմանափակում, հավանականություն,

իոծ. գանկորքան, կասկած. նմանություն (inna, anna, f'anna, lukinna, layta, is'alla, ka'anna) և այլ վերաբերականներ:

Վերոնշյալ քայանման մասնիկներով իրագվող ասույթներում վերջիններս միևնույն անվանական ստորոգական միջուկի շրջանակում կաշող են հանդես գալ ասարեր. երբեմն միմյանց հակասող իմաստային երանգավորում ունեցող եղանակավորիչներով հաստատելով (inna, կասկածի տակ ղնելով (ka'anna), սահմանափակելով (lukinna), հավանականորեն (is'alla) և այլ կրանգավորումներ հաղորդելով սվլյալ ակտուսլ անդամատման շրջանակում ձևավորված բնառնմատիկ ասույթին:

Համեմատենք. Al-baytu kabīrūn Տունը մեծ է

անվանական ստորոգական կառույց
inna al-baytu kabīrūn Իսկապես տունը մեծ է
քայանման մասնիկով իրագված կառույց:

Այս ասույթում երևում է անհատի հաստատական սուբյեկտիվ վերաբերմունքը հաղոյղվող նորության նկատմամբ, որտեղ նա հաստատում է տան մեծ լինելու հանգամանքը:

layta 'al-baytu kabīrūn
Երանի տունը մեծ լինեք:

Բայանման այս մասնիկով իրագված անվանական կառույցը ևս առնի նույն ձևա-չարահյուսական կառուցվածքը, սակայն հաղորդակցական տեսանկյունից առնի իմաստարանական այլ բեռնվածք. կարելի է ասել նախորդին հակասող: Եթե նախորդ ասույթում խոսակիցը հաստատում է տան մեծ լինելու հանգամանքը, ապա այստեղ նա գանկամում է, որ այն այդպիսին լինի:

Նույնը կարելի է ասել նաև մյուս եղանակավորող մասնիկների վերաբերյալ (գուցե, կարծես բե, սակայն):

Այսպիսով, ռատմնասիրելով քայանման գործառության մասնիկները երկու տարբեր՝ բեմա-ռեմատիկ ասույթի և անվանական ստորոգական կառույցի ձևա-չարահյուսական մակարդակներում, կարելի է գալ այն եզրահանգման, որ, համախմբվելով քայանման գործառության մասնիկներ անվան ներքո, վերջիններին կարելի է մոտենալ երկակի. ձևա-չարահյուսական մակարդակում նրանք համախմբվում են նույն՝ կառավարման գործառությամբ՝ շտաբերվելով միմյանցից. հաղոյղակցական տեսանկյունից դրանք կարելի է բաժանել

լինաստարային տարբեր էրանգավորում ունեցող եղանակավորիչների, որոնք այս կամ այն սարքիկետիվ վերափոխումըն են այտահայտում կրացվող քեանեանտիկ առարիւն

MARGARITA SARGSYAN
(YSU)

THE PECULIARITIES OF ACTUAL, FORMAL AND SYNTACTIC
SEGMENTATION WITH MODAL PARTICLES IN MODERN STANDART
ARABIC

The modal particles in literary Arabic are *inna* (really, indeed), *anna* (that), (*lianna*) (because), *lakinna* (but), *layta* (if only), *la'alla* (may), *ka'nna* (like, as).

It is important to note, that all these Particles have two main aspects: the first is that they all have the same grammatical impact in nominal sentences, causing the subject of the nominal sentence to be in the accusative case (*naṣb*), and the second is their influence on the actual segmentation of the sentence that consists of a theme (subject) and a rheme (object).

In the Arabic linguistic tradition the normal word order in the nominal sentence is subject-predicate. The particles are placed in front of the sentence: particle + subject in the accusative case + predicate. This is their formal description. As to the change of the meaning of the sentence during the actual segmentation, we shall see in the examples given below.

Ex. 1. *Al-baytu kabīrun* - The house is big 2. *Inna al-baytu kabīrun* - The house is really big. 3. *Layta al-baytu kabīrun* - If only the house were big

As we see, in the second and the third sentences we have the same formal construction (particle + subject in accusative case + predicative), but different meanings. In the second sentence we affirm that the house is undoubtedly big, in the third one we wish it to be so.

ՇԱՆՈՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Արաբիանում խոսքի քննարարում քերականության ձևեր քերքյտ առումով լեզվական վիավորները բաժանվում են երկու ժամք քերքյտ (տա'նի) և քերքյտ (մաեմ): Քերքյտ ունենալու քերքյտական կառուցարքան անվանվում է ալ-է'նի, իսկ քերքյտ յունենալու կառուցարքանը՝ եւնի:
2. Անվան քերքյտան համակարգն արաբիանում ներկայացվան է ալ, յառ և ունի բառավորական նշանակարքյուննելով: Բառավորական այս ձևերը որոշ

գրաբնագրի նմանակն են հարձեղ ելույթներն, ուղ-ը հանարելով կարգակն,
յետ-ը սեռական է եղի-ը հարգական ելույթներ:

3. Матвеев В., О глагольном членении предложения. Пражский лингвистический кружок. Сборник статей, М., 1967.
4. Салван В. М., Грамматическая структура и актуальное членение предложения, М., 1984.
5. Մանուկյան Մ. Ա. Գրաբնագրի հարց խոս. Փնտրամտքայն. Ե., 1989.
6. المفصل في علوم العربية، ابن القاسم محمود بن عمر الزمخشري، بيروت- لبنان، نون تاريخ

- ՄԻՄՈՆՅԱՆ ՄԱԹՍ

(ԵՊՀ)

ՍՈՎՐԱՔ ՄԵՓԵՎՐՈՒ ՊՈՆԶԻՄ

Իրանի ժամանակակից պոեզիայի ակնառու ներկայացուցիչներից է Առիրաք Մեֆեհրին (1928-1980թթ.), ով իր կենդանության օրոք արդեն ճանաչված էր և՛ որպես նկարիչ, և՛ որպես բանաստեղծ:

Սոհրաքի մեջ սերը նկարչության և պոեզիայի համդեպ ճակտովում էր գուգահեռաբար: Թեևիրանի համալսարանի Գեղեցիկ արվեստների ֆակուլտետում սովորելու տարիներին նա հարեց ժամանակակից արվեստի ուղղությանը՝ իմպրեսիոնիզմին՝ իր նկարչության մեջ և Նոր պոեզիային՝ իր պոեզիայում: Հրապարակվով ժամանակակից պարսից պոեզիայի էիմնադրի՝ Նիմա Բուշիջի ատաջատար քանջելով, նա շուտով հրաժարվեց էին ռճի տաղաչափությունից, որը կիրառում էր իր ծննդավայրում՝ Քաչանում:

Մեֆեհրու բանաստեղծությունները չեն արտացոլում կոնկրետ որևէ ժամանակաշրջան: Մեֆեհրին երբեք չնեղքաչվեց քաղաքականության մեջ: Այդ է պատճառը, որ նա քննադատվեց և թերագնահատվեց իր ժամանակի շատ երիտասարդ բանաստեղծների՝ կողմից, ովքեր նրան մեղադրում էին իր շրջասարտում սոցիալ-քաղաքական պարագամներին շատ քիչ ուշադրություն դարձնելու համար: Իրանցի գրականագետ Ռ. Բարահեմին այսպես արտահայտվեց մի հարցազրույցի ժամանակ. «Ժամանակին իմ «Ոսկին պղնձի մեջ» աշխատությունում Սոհրաքի մասին մի հոդված էի գրել: Կարծիքս այն էր, որ այնպիսի մի ժամանակաշրջանում բանաստեղծը պետք միշտ կյանքի խթանատներում ապրի: Իսկ Մեֆեհրու պոեզիան այդպիսի տեղում հնարավոր չէր հաստատել: Բնական է, որ նա այսօր այդպես չեն մտածում: Այսօր նա զգում են, որ բանաստեղծը չպետք է միայն ինչ-որ հաստով ժամանակաշրջանի համար բանաստեղծություն գրի: Նա պետք է կայադամա այլ ժամանակաշրջանների համար էլ իր բանաստեղծությունը կենդանի պահել: Բանաստեղծը պետք է այնքան պաշար ունենա, որ գրի բոլոր հասարակությունների համար»²:

Այնուամենայնիվ, Մեֆեհյոս պոեզիայի ոճը հիացնում է նրա յնքերգայնորեն, քանի որ այն արտահայտում է անճեղոքյան գեղեցկություն, ազատություն, մաքրություն, սեր և հավատ:

Մեֆեհյոսն բանաստեղծական ասպարեզ իրավ 1950-1953թթ. Իրանում նախքին ազգայնագրան շարժան տարիներին: Իրանը գտնվում էր Մոհամմադ Ռեզա Բահ Փահլավիի քունսպետության ներքո: Բրիտանական կառավարությունը ԱՄՆ-ի հետ ճրցակցում էր տարածաշրջանում ավելի մեծ ազդեցություն ձևը քերկու համար Այդ ժամանակաշրջանի բարձրագույն կետը պետք է լիներ 1953թ. օգոստոսի 19-ի հեղաշրջումը, սցանավորված Մոհամմադ Մուսադեղին վարչապետի սրաշտնիկ հետացնելու համար: Մուսադեղի կառավարության տասպալումից հետո շահը վերադարձավ իշխանության: Երկրում դաժան հաշվեհարկարներ տեղի ունեցան ղեկողատական շարժան մասնակիցների նկատմամբ¹:

Շատ արվեստագետներ և բանաստեղծներ արտահայտեցին իրենց զգացումներն Իրանի շրմորված շահի և նրա քունստիքության հանդեպ: Այդ շրջանում պարսից պոեզիայի ամենարճոքոշ գիծը հոռեստությունն էր²: Պոետներն իրենց բանաստեղծություններում կիրառում էին այնպիսի խորհրդանիշներ, ինչպիսիք են՝ խավար, գիշեր, միայնակություն, ցուրտ, լուրջան, քունսթյուն, հույսերի խորտակում, բանտարկություն և այլն:

Մեֆեհյոս բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն՝ «Կույնի մահը» (Մարգե բանգ) վերնագրով, յույս տեսավ 1951թ.: Պոետը հաճախ է կիրառել խավար և գիշեր քառերը: Թվում է՝ ամեն ինչ կորցրել է իր գույնը խավարի ու մահի ղեճ և յուրաքանչյուր գույն վերածվել է տազնասպայից վշտի: Միտոնի և փիլիսոփայական գաղափարների այս ժողովածուում դեռևս չեն զարգացվել: Հուսահատությունն ու վախը շատ հստակ են արտահայտվել ժողովածուում: Երիտասարդ բանաստեղծը ականատես լինելով աշխարհում իշխող յարին՝ առայժմ կարողանում է միայն մի անտիսանկի սքառ կառուցել, որպեսզի յտեսնի նվաստը, անարգը:

«Ամուր ու հաստատուն մի սքառ կառուցեցի յուրս...»

Որ ծածկի հայացքիցս այն ամենն, ինչն այրիս նվաստ երևազ
Եվ փակի ուղին յարի հարձակումից.

Որին իմ երևակայությունն իրական գծեր էր հաղորդում.

Մակայն, երևակաբարձու, սրտի ետևում
Իրավարի սրտկերներ էք սրտկերում
Էվ մխի գույնն քնդանում էք Անքիմանի կերպարանքը... 67:

Մոդովածուի միակ բանաստեղծությունը, որտեղ լույսի և սրբաբարձության կենսություն կան, «Արշարայան» է (Մեփիղի)՝ որն սկզբում է լույսով և ավարտվում լույսի մեջ:

Մեփեկբու բանաստեղծական երկրորդ ժողովածուն լույս տեսավ 1953թ. «Երազմների կյանքը» (Ջենդեզիյե խաքիա) վերնագրով: «Գրաքննադատ Հոգսար Լճազին գրում է. «Երազմների կյանքը» ժողովածուն ունի «Գույնի մահի» նույն ցավագին, բախժալից մրճուղարդ, սակայն, ի տարբերություն «Գույնի մահի», այստեղ կյանքը փոխարինում է մահին, խավարի էլեմենտները դուրս են մղված լույսի, արևի և փարոսի միջոցով»²: «Երազմների կյանքում» թվում է, թե պետք կտրել է իր կապերն այս նյութական աշխարհից: Նրա միակ մտահոգությունն է իմամալ յրգապատող աշխարհի մասին, ինչպես նաև իր ներաշխարհի մասին: Նա մարդան պատկերում է այնպես, կարծես նա ապրելիս չլինի այս նյութական աշխարհում:

Սահրաբի սերը Հևազոբ Արևելքի փիլիսոփայական դպրոցների և արվեստի մկատմամբ մեծ էր: Այդ սերը նա գուզակցում էր նրանց փիլիսոփայությունն ու կլոմական ուսմունքները հետաքրքրությամբ ուսումնասիրելու հետ: Նրա սրեզիայի վրա հսկայական ազդեցություն են քաղել ճամփորդությունները դեպի Արևելք և Արևմուտք: Այն, որ երբեմն Սեփեհրին գրում է հայկու՝ ձևով, նրա Դասաբնիա ճամփորդության հետևանքն է, որը նա կատարեց փայտի վրա ճապոնական ոճով փորագրություն սովորելու նպատակով:

Մեփեհրին իր բանաստեղծություններում օգտագործել է խորհրդանիշներ, որոնք երկակիություն և քաղցարություն են հաղորդել դրանց: Սահրաբի բանաստեղծությունների խորհրդանիշները ծագում են նրա զննատիկական, փիլիսոփայական և սոցիալական գաղափարներից: Նա կրել է տարբեր մշակութային իսլամական իրանի, Հին Հնդկաստանի, Չինաստանի և քրիստոնեական երկրների ազդեցությունը: Սահրաբի խորհրդանիշները Աստծուն՝ Ալլահին հասնելու իր ցանքերում տարբերվում են նրա ժամանակակից բանաստեղծների սոցիալ-քաղաքական խորհրդանիշներից:

1961-ր. նա հրատարակեց իր երկու ժողովածուները «Արևի քեկորները» (Ավարե աֆրաբ) և «Կլտի Արևելքը» (Շադլե անդուհ) վերնագրերով: Այս ժամանակաշրջանում նա գրականագետների կողմից քննարկվում է որպես լատինացի, ավ մոր տեսանկյունից է գիտում է ժողովուրդ, կյանքը, գայտարյունը և ճշմարտությունը: Այս ստիժով Քիմիսթ Արևելի գլուս է. «1961-1980-ր. ընթացքում Սոխրաթը կարողացավ հասնել արվեստագետի իր կարողությունների գեներիսն, և նրա ստեղծագործությունները, հատկապես, նրա սրվածները մեծապես հիպսում են իրենց լայն մտանդիզանով»⁹: Սեփեհրու երևակայության ազատ թռիչքները, թերև ստրենայիզմի արտահայտումը և առարկաների սովորական հարաբերությունների որոնումը, մատչելի բանաստեղծական սեր միախոսված ուժամտիկայի հետ, Սեփեհրու պոեզիայի ակնհայտ առանձնահատկություններից են: Հենց դրանց շնորհիվ է, որ Սեփեհրին արժանացել է Հնդկաստանի 12-րդ դարի միտիկ և ողմանտիկ բանաստեղծ Բիդել Ազիմ Արադիի հետ համեմատվելուն¹⁰:

Սեփեհրու «Կլտի արևելքը» համարվում է շրջադարձային կետ նրա պոեզիայում՝ բանաստեղծությունների ձևի և բովանդակության տեսակետից: Ժամանակակից հետազոտող և բարգմանիչ Գարիուշ Ալուրին համարում է. «Ժողովածուի բանաստեղծությունների վերնագրերը կրում են բուդդայական գրականության ազդեցությունը, առեղծվածային են և խորհրդավոր: Ընդհանրապես, այս գիրքն արտահայտում է մի տեսակ կրոնական փորձառություն. Բանաստեղծությունների այս խումբը ծագում է Սեփեհրու ներքին միտիկ փորձառությունից, շարադրված է պոետի հոգեկան վիճակին միանգամայն համաձայն»¹¹:

Սեփեհրու երկար պոեմը՝ «Ջրի ոտնածայնը» (Սեդայե փայե ար) ընդգրկված է նրա «Ութ գիրք» վերնագրված բանաստեղծական ժողովածուի մեջ որպես նրա հինգերորդ հրատարակված գիրք (1976-): Բանաստեղծության լեզուն պարզ է և սառն, առատ արտկերներով, ինչպես նաև խոհեքով, որովք գույց են տալիս, որ իր կողմից իդեալական բնությանը նասնկու որոնումները հասել են իրենց ավարտին: «Ջրի ոտնածայնում» մենք կարող ենք կյանքի ռոմանտիզմին և պոետի նստակ մտքերին ունկնդրել, որոնք հասում են մեղմությամբ, դանդաղորեն և միևնույն ժամանակ գունագեղ են: «Ջրի ոտնածայնում» փորը

խորհրդանշում է հենց իրեն՝ սրեւտիս, և գետը, փաստորեն, սլասկերում է աշխարհի արահետը, որով մենք բաղում ենք:

Պոեմը բաժանվում է երեք մասի: Առաջինում պեռտն ընդհանրապես իրեն բազանապետում է որպես ճեկը, ով ասլում է ներկա ժամանակում, իսկ հետո՝ երկրորդ մասում, նա շատ համառոտ սլատմում է իր անգլայի մասին:

Երրորդ մասում նա մեզ տեղեկացնում է իր խոհերի և հավասարների մասին՝ որպես ներկայում նրա վերածննդի արդյունք: Պոեմում ոչ մի խոսք չկա նրա ապագա կյանքից և ծեղարյունից, քանի որ նա դրանք դեռ չի ասել: «Իրականապես դեկտոր Ս. Շամիսայի կարծիքով. «Պոեմը, փաստորեն, սկսվում է երկրորդ մասից: Առաջին մասը սլարգապես պոետիկ է, իսկ երկրորդ մասը և՛ պոետիկ է, և՛ փիլիսոփայական: Եվ, անշուշտ, պոեմի այս մասն է, որով նա դառնում է գլոխգործոց, քանի որ լեզուն և միտքը տարօրինակ կերպով վեւմ են»¹²:

Սակասքը հատուկ քննույ գզազումներ էր տաժում քննության և նրանում քնակվող եակների հանդեպ: Փիլոսոֆ Սալյարը՝ «Սոհրաբ Մեփեհրաւ նկարներն ու գծանկարները» գրքի հեղինակն այսպես է գրում. «Նա (Մեփեհրին-Ս. Մ.) աչքերը հատում է արևին՝ ծագելիս, թոյունին՝ նրբ նա հեռվում երգում է, քոչոցին, որը փթթում է, բայսին, որն աճում է կալն ծաղկամանի մեջ, կյանքին, որը շարունակվում է հովտում ծառերի մեջ և կարմիր վայսյին, որը դիտողին ներքաշում է իր դուրանքի մեջ»¹³:

Մեփեհրաւ բանաստեղծությունների թարգմանիչ Բարիմ Էմամին այսպես է քննդոշում նրա բանաստեղծությունները. «Նա (Մեփեհրին-Ս. Մ.) ներքողում է կյանքը և Աստծո քյուրակոք արարածներին, ամեն ինչ՝ չարժվող և անշարժ, որին նա հանդիշում է արեզակի տակ: Նա հաղորդակցվում է քննության հետ և ցանկանում, որ մենք բոլորս սիրենք այն և հարզենք դրա ոքենքները... Մեփեհրին հավատում էր, որ քննությանը սլարգապես չի սլատկանում մարդկութանը: Նա ցանկանում էր, որ այն անադարտ մնա, որպեսզի ամեն մաշոյ կարողանա դրանից մեծապես քաղականություն ստանալ»¹⁴:

«Ջրի ոտնաձայնում» Սոհրաբը խոստովանում է.

«Նո մուտուլման նմ...»¹⁵:

Բնայց քացատրում է իր իսլամի յուրօրինակությունը.

Իմ Էլիբլան¹⁶ ծաղիկն է.

Ի՞նչ արտատեղյին աղբյուրն է իսկ մեկը¹⁷ լույսը.
 Տափաստանն ի՞նչ աղոթագիրքն է.
 Եւ ընկալում են սքառուհանին ընկած գոլքերով.
 Եւ նամազ են կարգում այն ժամին.
 Երբ կեչու անտառի վերևում քամին է աղբթքի կանխած.
 Ի՞նչ Բա՛նարան քրի մուտ է.
 Ի՞նչ Բա՛նարան ակազիայի շուքի տակ է ...»¹⁸.

Մեկեկերին արտահայտում է իր փիլիսոփայությունը և նոր աշխարհայացքը կյանքի մասին: Չկա ոչ մի թշնամություն այս կյանքում. ամեն ինչ հրաշալի է և ոչինչ երբեք չի կարող նշավակվել, քանի որ ամեն ինչում առեղծված կա. որն ակնկալում է քաղահայտման: Համաձայն Մեկեկերու, կյանքը սրբազ ու քնական դեպքերի մի նավաբաժու է և մենք պետք է նայենք դրանց պարզորեն, առանց որևէ կանխակալ կարծիքի: Նա նամարում է, որ մենք պետք է մաքրենք մեր աչքերը և ամեն ինչին այլ կերպ նայենք, որպեսզի ի վիճակի լինենք նայումաբեղել, որ ամեն ինչ իր ճիշտ տեղում է և ոչինչ երբեք չի կարող համարվել վատ:

«Ե՛վ յասե՛նք, թե զիշերը վատ է

Ե՛վ յասե՛նք, թե կայծոռիկն ամտեղյակ է այգու տեսակետից...

Ե՛վ իմանա՛նք, որ եթե չլինեին որդեր,

Կյանքում ինչ-որ բան կզակասեր...

Ե՛վ եթե չլինեի մահ,

Մեր ձեռքերը կոռոնեին ինչ-որ մի բան»¹⁹:

1966թ լույս տեսավ Մեկեկերու «Վանապարհալը» ժողովածուն: Զննադատմանը կարծիքով այս ստեղծագործության բանաստեղծական և մշակութային արժեքն ավելի մեծ է, քան «Ջրի ոտնածայիններ»: «Նրանց նամար, ուղեր անծանոթ են Մեկեկերու փիլիսոփայությանը, ուղեր սովոր են կարդալ-անցնել բանաստեղծություններն առանց դրանց մասին խորհրդածելու, «Վանապարհալը» քաղառություն է, քանի որ մաքր չի կարող գտնել այն սրբազ ուրվագիծը, որ կա Մեկեկերու մյուս պոեմներում»²⁰:

«Վանապարհալում» Մեկեկերին մի իրական ճանապարհորդի նման, կատարում է իր ճամփորդությունը, ճամփորդություն ժամանակի և տեղի դատարկության մեջ, որտեղ պատմվում է մաքրու

պատմությունը: Ծանապարհորդը մի կողմից բժում է հիացած, որ հայտնաբերել է կյանքի անեղծվածները և հասել է ընթրճմանը, և մյուս կողմից, նա վշտացած է՝ տեսնելով իր փոքրությունն Արարչի վեհության և ազնվաբարությունից առջև: Այս րոտոր նրանից է, թե նա ինչպիսի սիրով և ռզևորությամբ է դիտում տիեզերքը:

«Ծանապարհորդը» խորհրդանշական ստեղծագործություն է: Այն խորհրդանշում է ճանվարդին, որը չի մնում մեկ տեղում և մեկ իջևանում, այլ բարձր ցրի մեան անցնում է կյանքի գետի միջով:

MARTA SIMONYAN
(YSU)
THE POETRY OF SOHRAB SEPEHRI

Sohrab Sepehri is one of those extraordinary artists who achieved great fame among his contemporary poets and authors during his lifetime and soon won acclaim as a poet having his own special style. There is no enmity in this life, everything is fine and nothing should be ever ridiculed since there is an enigma in everything waiting to be uncovered. Sepehri has used symbols in his poems and thus has given it ambiguity and complexness. Symbols of Sohrab Poems are originated in his gnostic, philosophical and social beliefs and ideas. He has been affected by different cultures; Islamic Iran, ancient India, China and Christian lands. Sohrab is a gnostic poet and in his efforts to reach God -Allah, his symbols are different from the socio-political symbols of his contemporary poets.

ՄԱՆՈՅՎԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Սեփիերու պոեզիայի մասին մի հարցազրույցի ժամանակ իրանցի բանաստեղծ Սեփա Եամլուն այսպես պատահալովեց. «Ամենի մարդը մոտեցրած մտնում է, իսկ Սեփիերին կանգնած է ծառի նստ և ատմ է «Ձորը մի՛ պղտրեց»: Նրա բանաստեղծություններն արտահայտում են գեղեցկություն, քայք... Թայն գեղեցկությունը բավական չէ ինձ համար...»: Այդ մասին տե՛ս www.sohrabsepehri.com/main.asp: Ստրասբ Սեփիերի ազ դեղեզանն դիզարան, Մասսեդեք քա Սեփա Եամլու:
2. Նոյն տեղում, 'Նեկտոր Ռեզա Բարանենի զս Ստրասբ.
3. Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Բաշտրեղյան Վ., Իրանի պատմություն, եր., 2007, էջ 655-667:
4. Клариторис В. Б., Современная персидская поэзия, Очерки, М., 1962, с. 16-17.

5. Սեփենի Ս., Մարզի բանկ, 'Նիվոս', www.sotrabsepetri.com/main.asp
6. Նույն տեղում, Սեփենի
7. www.irib.ir/worldservice/englishradio/Culture_poetry2.htm
8. Հայրենի նաղուհական կարճ բանաստեղծություն մի տեսակ է որտեղ բնութային է նկարագրվում, սակայն դրա տակ գաղտնի իմաստ է բացվում, որը պատմում է նախը և բնության միջև նրան կապի մասին
9. www.irib.ir/worldservice/englishradio/Culture_poetry2.htm
10. Աննամարտ Ջուֆար Մանուրի, Չոուն սարայի րեզնե, Քարթլին աղայիկարի նախնի Քարթի, Քենթրան, 1995, ս. 136:
11. www.irib.ir/worldservice/englishradio/Culture_poetry2.htm
12. Եամբաս Սիրուս, Նեզանի րե Սոնրարե Սեփենի, Քենթրան, 1997, ս. 21:
13. www.irib.ir/worldservice/englishradio/Culture_poetry2.htm
14. www.wikipedia.org/wiki/Sotrab-Sepetri-82k
15. Սեփենի Ս., Ջրի ոտնամայնը, www.sotrabsepetri.com/main.asp
16. Քիրյան զա ղեպի Քուսարայի ուղղություն է: Մտադմանական կրթական պոստիվկայում հավասարակները աղտոթի ժամանակ պետք է իրենց դեմքն ուղղեն ղեպի այն կողմը: Ավելիում Քիրյան որչեյտ համար կատարվում է հատուկ նշան` փնրար:
17. Մեքը ոչ մեծ խոսարած կափ տախտակ է` վերջում Քեյրեյայի հողից, որը համարվում է շիաների սուրբ քաղաքը Ներկայիս Իրարում: Նամազի ժամանակ շիաները մեքը դնում են իրենց աթև գոլայի վրա և, ճնկն իրան, նրկրագոլորյան ժամանակ իրենց նակամեկուղ ղեպում են դրան:
18. Սեփենի Ս., Ջրի ոտնամայնը, www.sotrabsepetri.com/main.asp
19. Նույն տեղում:
20. Եամբաս Սիրուս, Նեզանի րե Սոնրարե Սեփենի, ս. 30:

ЦАНКОВА АНТОНИЯ

(Софийский университет имени Св. Климента Охридского)

О СПОСОБАХ ВЫРАЖЕНИЯ ОПРЕДЕЛЕННОСТИ-
НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ В КИТАЙСКОМ И БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКАХ

Как известно, категория определенности-неопределенности является универсальной категорией семантики высказывания, средства выражения этой категории присущи всем языкам, но их типология неодинакова. В артикленных языках она имеет свои грамматические показатели, а в безартикленных языках находит выражение в языковых средствах разного уровня — лексических, морфологических, синтаксических, просодических и т.д.

На изучение этого вопроса относительно к китайскому языку не уделяется специальное внимание со стороны китайской и русской лингвистических школ, вероятно ввиду отсутствия этой грамматической категории в соответствующих языках. Определенность-неопределенность лишь рассматривается, например, в связи с вопросами выражения числа существительных¹, вида-временного оформления глагола², или при описании правил образования некоторых специфических конструкций³.

В западной синтаксис⁴, также как и в болгарской лингвистике⁵ данное явление привлекает внимание исследователей главным образом в связи с сопоставлением категорий собственного и исследуемого языка. В своем исследовании С. Катрона намечает основные средства выражения категории определенности-неопределенности в китайском языке и определяет тематику сопоставительных исследований⁶.

Дальнейшее изучение функционирования данной категории в китайском языке является особенно важным ввиду влияния, которое она оказывает на языковые явления разного уровня, а также в связи с необходимостью различать все частные значения определенности-неопределенности и адекватно передавать их в переводе от и на китайский

зык. Кроме того, изучение этого вопроса позволяет провести типологические исследования в плане средств выражения одного и того же грамматического значения в разносистемных языках, таких как безартиклый китайский и артиклый болгарский языки.

Категория определенности-неопределенности в болгарском языке имеет ряд частных значений, которые определяются по разным семантическим признакам. Маркированное определенным артиклем имя имеет значение индивидуальной (специфической) определенности, поскольку является двусторонне идентифицированным (и со стороны адресанта, и со стороны адресата), а маркированное неопределенным артиклем имя (в болгарском языке – словом „один“) – односторонне идентифицированным (только со стороны адресанта). Оно имеет значение индивидуальной (специфической) неопределенности. Существительное в артикленной форме в нереферентном контексте, т.е. когда оно не соотносится с конкретным объектом действительности (референтом) приобретает ообщенное (генерическое) значение, т.е. означает „все представители данного класса объектов“. Имена с нулевым артиклем в зависимости от контекста также могут быть референтны или нереферентны, в первом случае они получают значение неспецифической неопределенности, а во втором случае – нереферентной неопределенности⁷.

Рассмотрим основные способы выражения разных значений определенности-неопределенности в китайском языке.

В плане морфологии в китайском языке имеется показатель множественности, или „коллективности“⁸ – суффикс „们“, который обозначает конкретное, идентифицированное или идентифицируемое множество людей (в редких случаях и при определенных условиях, животных). Ввиду этого, существительное с суффиксом „们“ выражает значение специфической определенности обозначаемого множества лиц. Нужно отметить, однако, что данное грамматическое значение может передаваться и другими средствами, оно не предполагает обязательное наличие суффикса „们“, который, как считается, кроме своего основного значения передает также дополнительные модальные оттенки^{9,10}.

В редких случаях существительные, оформленные на „们“ могут иметь ообщенное (генерическое) значение, напр. „小孩子们都喜欢过年...“ („Дети любят праздновать Новый год...“).

Такое значение обычно могут приобретать стандартные группы людей или вообще людей в целом, напр. “孩子们”(„дети”), “大人们”(„взрослые”), “人们”(„люди”).

Существительное, оформленное суффиксом „们”, также как и существительное с определенном артиклем в болгарском языке не употребляются в качестве именной части составного сказуемого, а также после глагола „иметь” — позиции, в которых имя всегда является неопределенным.

На лексическом уровне в китайском языке, равно как и в любом другом языке, имеется относительно стандартный набор средств, которые передают значения определенности и неопределенности. Например, неопределенные местоимения и наречия, числительное «один» в значении «некий, некоторый» подсказывают неопределенность. Показателем определенности является определение — актуализатор. Таким определением могут быть указательные местоимения, определения с притяжательным значением, определения, характеризующие предмета по месту, где он находится, по времени, к которому относится и т.д.¹¹

Значение определенности-неопределенности именной группы в значительной степени выражается в актуальном членении и синтаксической структуре фразы. Как известно, в китайском языке тема обычно является исходным пунктом высказывания и совпадает с группой подлежащего, а рема — с группой сказуемого. Прежде всего для нас важно выяснить, какое значение в плане определенности-неопределенности приобретает существительное в зависимости только от его синтаксической позиции, без никаких дополнительных лексических и морфологических показателей. Такое значение мы будем считать типичным для данной синтаксической позиции. Во вторых, нужно установить, какие дополнительные значения возможны в данной позиции и какими дополнительными средствами они должны быть маркированы.

1. Подлежащее (первый актант) обычно занимает начальную позицию и совпадает с темой высказывания, в силу чего оно чаще всего является определенным. Это его типичное значение в референтном контексте. В нереперентном контексте имя в данной позиции приобретает генерическое значение. В некоторых случаях эти два значения трудно разграничить. Напр.: “小孩子喜欢吃冰淇淋”。 “Дети любят

мороженное." В этом изолированном предложении „дети" может иметь как референтное, так и генерическое значение. Значение в конкретной речевой ситуации выводится из контекста.

Первый актант в исходной позиции может означать неопределенное существительное, но при этом значение специфической неопределенности должно быть маркировано, чаще всего словом “有” и/или количественным определением. В последнем случае значение определенности-неопределенности также зависит от контекста.

2. Второй актант в качестве подлежащего (в пассивных конструкциях) без дополнительных лексических показателей также является определенным.

Определенность объекта принимается как стандартное правило образования пассивной конструкции. Даже когда перед объектом имеются показатели неопределенности (числительные и пр.), значение определенности все равно присутствует именно в силе синтаксической позиции второго актанта. Напр.:

(用的还是那两个可爱的鱼杯子，可叹的是，)

今天下午一个杯子被家里人不小心打坏了。(“Использовала все те же две чашки с рыбами, жалко то, что) сегодня после обеда одна чашка была разбита мужем.

3. Объект действия (второй актант) может быть вынесен в начальную позицию (в качестве темы) и в этом случае он является тематическим подлежащим. В этой emphaticкой конструкции с грамматически выраженным актуальным членением, объект безусловно является определенным и другие варианты значения для него невозможны.

4. Зависимое подлежащее в послеглагольной позиции (в составе темы) без дополнительных показателей обычно выражает неспецифическую неопределенность, т.е. в данном случае обозначаются не конкретные предметы, вещества и т.д., а качественные характеристики всего данного класса. Сравним примеры: (4.5.A) “外面下雨。” “На улице идет дождь.”; (4.5.B) “雨下了一天一夜才停。” „Дождь шел целый день и целую ночь и только потом утих.”; (4.5.B) (你看，)来了人了。“(Смотри，) пришли (какие-то) люди.”; (4.5.Г)

人来了。(你怎么还没准备好呢?)”Люди пришли (как же так ты еще не готов!)”

В четырех приведенных примерах субъект не имеет никаких лексических показателей определенности-неопределенности, но даже и вне контекста он воспринимается как неопределенном в послеглагольной позиции (пр. 4.5.А и 4.5.В) и как определенном в исходной позиции в предложении (пр. 4.5.Б и 4.5.Г). Можно предположить, что данные трансформации конструкций связаны именно с выражением значения определенности-неопределенности.

В позиции послеглагольного подлежащего могут выступать слова, обозначающие термы родства, а также часть, принадлежность или сопричастность лица, обозначенного существительным в исходной позиции в предложении. Напр. “挥手”(„махать рукой”), “摇头”(„клатать головой”) и т.д. Такие слова, хотя и являются определенными по своему значению, в позиции после глагола приобретают видовой оттенок, и на болгарский язык переводятся без определенным артиклем.

Послелогольное подлежащее может означать специфическую неопределенность, но она должна быть выражена лексически, обычно количественным определенном. Зависимое подлежащее в редких случаях может иметь значение определенности, в этих случаях оно указывается определенном-актуализатором.

5. Конструкция с вынесенным в препозицию дополнением с предлогом “把” маркирует определенным объект. В редких случаях имя, вводимое предлогом „把” может иметь значение специфической неопределенности, но при условии, что оно указано числительным и объект не упоминается в контексте.

6. Второй актант в послелогольной позиции без дополнительных лексических показателей, может означать как определенным, так и неопределенным объект. Например: 我买了水果了。 “Я купила фрукты.” В этом случае объект (фрукты) воспринимается как определенным если он уже упомянут в контексте. В противном случае он является неопределенным.

7. Именная часть сказуемого связочного предложения, если она не оформлена дополнительными лексическими средствами, как правило

имеет значение неферрентной неопределенности. Напр.: 他当老师了。
„Он стал учителем.“

В таких конструкциях возможно добавление числительного „один“, но оно не придает в этом случае значение специфической неопределенности, а имеет интенсифицирующее значение. Напр.: 他是一个孩子。“Он (просто один) ребенок.“

Если именная часть составного сказуемого является идентифицированной, это значение обязательно маркируется определенном-актуализатором. Односторонняя / двусторонняя идентифицированность может быть маркирована указательным местоимением или определяется по контексту.

8. Именная группа после глагола “有” („иметь“) всегда является неопределенной.

Кроме вышеуказанных средств выражения определенности-неопределенности именной группы, следует учитывать еще такой универсальный фактор, как вид и семантика глагола. Связь между этими двумя явлениями изучается с разных точек зрения. Применительно к английскому языку, грамматически выраженная определенность-неопределенность имени является средством определения вида глагола, который не имеет морфологического выражения¹². В болгарском языке обе категории имеют формальное выражение, их взаимозависимость проявляется в некоторых ограничениях, которые они налагают друг на друга. Например, глаголы типа „съесть“, „дочитать“, „выкупить“ и т.д., действие которых имеет исчерпывающий характер по отношению к объекту, всегда требуют дополнения со значением определенности, которое маркируется определительным членом. Это связано с тем фактом, что определенность имени проявляется не только в его идентифицированности, но также и в его тотальности. Известный объект всегда воспринимается в его количественной полноте, т.е. значение идентифицированности всегда предполагает значение целостности. С другой стороны, в болгарском языке определенный артикль в некоторых случаях используется только для передачи значения тотальности.

В китайском языке эти различия передаются в основном лексическими средствами (словами „都“ – „все“, „一些“ – „некоторые“, „一点“ –

„немного“), а при существительных со значением лиц возможно также употребление суффикса “{f}”.

Применительно к китайскому языку также существенна взаимосвязь между оформленностью глагола и определенностью-неопределенностью объекта¹⁷. Глаголы в результиивной вид, которые указывают на результат действия, логически предполагают конкретный, (односторонние или двусторонние) идентифицированный объект. Это доказывается и тем фактом, что синтаксические конструкции, в которых объект как правило является определенным (пассивная и конструкция с вынесенным дополнением с предлогом “{t}”), глагол тоже должен быть оформленным и не может употребляться в неуральном виде.

В результате сопоставления способов выражения определенности-неопределенности имени в двух разносистемных языках – болгарский и китайский, можно сделать вывод о том, что в безартиклевом китайском языке существует определенный комплекс взаимодействующих средств, принадлежащих разным языковым уровням, посредством которых передаются разные значения категории определенности-неопределенности, а именно – индивидуальная определенность, генеричность, специфическая, неспецифическая, периферитная неопределенность. Выражение данной категории в китайском языке связано с другими языковыми явлениями – синтаксический строй предложения, вид глагола и пр., поэтому изучение данной категории особенно важно для целостного описания грамматической системы китайского языка.

ANTONIA TSANKOVA
(SU, BULGARIA)

ON THE MEANS OF EXPRESSING DEFINITENESS-INDEFINITENESS
IN CHINESE AND BULGARIAN

Definiteness-indefiniteness is viewed as an universal semantic category, but the means of manifestation of definiteness-indefiniteness across languages vary in terms of typology. Contrastive study of the specific ways of functioning and means of expression of this category in two languages – Bulgarian, in which the category is formally marked by definite article, and Chinese, where it is not grammatically expressed, has lead to the following conclusions:

In Chinese, definiteness-indefiniteness of the noun phrase is expressed through a certain complex of lexical, morphological, syntactical, prosodic, etc. mutually related means, which can convey all the private meanings, inherent to the category in Bulgarian. Apart from that, in Chinese we observe a certain influence of the category on other language phenomena, such as the syntactic structure of the phrase, the category of tense and aspect, etc. Therefore, exploring the category of definiteness-indefiniteness is important for the complete description of the grammatical system of Chinese language.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Ноффе С. X., Определенность и число существительного в китайском языке // Языки народов Востока, Л., 1961, с. 65-74.
2. Завьялова О. Н., Связь между оформленностью глагола и определенностью дополнения в китайском языке, в кн.: „Письменные памятники и проблемы истории и культуры народов Востока“, М., 1970, с. 147-149.
3. 刘月华等, 实用现代汉语语法, 北京, 2006 (Ли Юэгуа и др., „Практическая грамматика современного китайского языка“, Пекин, 2006), с. 733-734; 757-760.
4. Li, C.N. & Thompson, S. A., Mandarin Chinese: A functional Reference Grammar, Berkeley, 1981, p.126-132.
5. Катерина С., За категорията определенност/неопределеност в китайски и български език. // Втори международен конгрес по българистика. Доклади 3. София, 1987, с. 80-87.
6. Там же.
7. Сташков В., Семантични особености на категорията неопределеност на имената в български език // Проблеми на граматичната система на български език, София, 1995, с. 87-104.
8. Коретков Н. Н., Основные особенности морфологического строя китайского языка. Москва, 1968, с. 273-277.
9. 蔡光磊, 关于“的”与“- 的” // 语法研究与对外汉语语法教学, 太原, 2002 (Чань Гуаилэй, О „的“ и „- 的“ // Исследования по грамматике и преподавание грамматики китайского языка как иностранного), с. 426-434.
10. <http://uta.cc.utexas.edu/~cls/2004/cls/abstracts/ling.pdf> - The Interaction Between Number And Person In Chinese.
11. Ноффе С. X., Определенность и число существительного в китайском языке // Языки народов Востока, Л., 1961, с. 71.
12. Кавачичев К., Видът в английския език, София, 1992, с. 41-79.
13. Завьялова О. Н., Связь между оформленностью глагола и определенностью дополнения в китайском языке, в кн.: „Письменные памятники и проблемы истории и культуры народов Востока“, М., 1970, с. 147-149.

ՓԱՇԱՅԱՆ ԱՆԻ
(ՈՂՄՎ)
ՈՒՌԴԱՔԻ ԴՈՆՁԻԱՅԻ ՄԻ ԶԱՆԻ
ԱՌԱՆՆԱԿԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԵՍԱՏԱԿԱՆ
ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՉ

10-յոյ դարում ապրած և ստեղծագործած Արու Արդալլահ Ռուդաքին իր հանճարեղ պարզությամբ նոր խոսք ասաց պարսից պոեզիայում: Նա սոսկ արքունական երգիչ չէր, այլ կատարյալ քանաստեղծ, ով հարստացրեց և զարգացրեց արևելյան պոեզիան իր նորաճաշակ ոճով. ասելիքի խորությամբ և պատկերների շքեղությամբ: Անշուշտ կան կենսագրական տեղեկություններ Ռուդաքիի մասին, քայքայ իր քննարկական հերասի շուրթերով արվեստագետը մերկայացնում է քանաստեղծի իր անցած ուղին, հոգու և մտքի տվալտանքները: Եվ դա ամուր է արվեստի հզոր ուժով՝ պարզ և խորիմաստ, հակիրճ, սակայն զգացմունքների առատությամբ, փնիլսոսփայական խոր ընդհանրացումներով:

Ռուդաքիի արվեստը պատկերային է: Տեսողական պատկերների միջոցով է մա մերկայացնում իր կյանքը, սերը, խոհեքը, մարդու և աշխարհի փոխհարաբերությունը, որտեղ լավ է ճանաչում իրեն. «Քեանգի սիրտս զանձարան է, իմ երգերը՝ մաքուր ոսկի, Ու սերն ինքն է ամմահական զարդարանքն իմ ամեն խոսքի, Ես ուրախ եմ ապրել կյանքում, վիշտը երբեք ինձ չի նեղել, Եվ իմ սիրտը զվարթության երասպարակ է միշտ եղել»¹: Սակայն քանաստեղծը միշտ ուրախ չի ապրել: Ծանոթանալով Ռուդաքիի ստեղծագործությանն ենթին՝ պարզ է դառնում, որ արքունական պոետի կյանքը տղեկցվել է քարոտարանցումներով:

Մերը, ինչպես շատ պոետների, այնպես էլ Ռուդաքիի արվեստի հիմնաքարն է սիրտ ապլլումներից եմ ծնվում և պատկերները, որոնց մեջ գերիշխում է շարժումը՝ գույների, բույրերի, համերի մերսայնակ համադրմամբ:

Բանաստեղծական մտածողության կիմքը պատկերն է: Այժմ որքան պատկերային է բանաստեղծությունը, այնքան բարձրարժեք է այն՝ Պատկերի մեջ արժևորվում են բոլոր այն միջոցները, որոնք սզվում են պատկերի կայսզմանը: Ինչպես ուր արևելյան պոեզիայում, այնպես էլ Ռուդարիի պատկերի հյուսվածքում սփռված համեմատաբար մեղմ լինումներն են, որոնք չեն կրկնվում ոչ գաղփելիքում, ոչ ռուբայիներում, ոչ դասիկներում և ոչ էլ թելեղում: Ռուդարիի պոեզիան հագեցած է հարուստ համեմատաբար մեղմ Սիրած կնոջ գեյսկկությունը համեմատում է մարգարիտի, ծովի ալիքների, գամազան բույրերի և քնույրյան տարերքների հետ, որոնց միջոցով բանաստեղծը հասնում է հուզու տարածքներին՝ պատկերելով իր տառապանքը, կարտոր և մտորումները դրանց շուրջ:

Գեղեցկության ծով ես, հագիս, մարգարիտ է շուրթդ շիկնել,
Ատամներդ ծովից հանած մարգարիտի սուրբ հատիկներ,
Հոնքդ նավ է, իսկ ճակատիդ այդ լուսեղեն խողշումն՝ ալիք,
Պարանոցդ՝ ցրասպտույտ, և այրերդ՝ փոքրիկներ...²

Բանաստեղծն իր քախտը կապում է սիրած աղջկա քախտին և վերջինիս վերաբերմունքից է կախված իր ճակատագիրը: Սիրային բանաստեղծություններում իշխում են գայլներն ու բույրերը:

Երբ լվացվում ես, քո վարդագույնից շիկնում է առուն,
Երբ ծամդ ես բանդում, մուշկն է սկսում բարձունքն իր...³

Ռուդարիի պոեզիան արտակարգ գունային է: Իշխում են բոլոր գայլները, կա նաև ծիածանը՝ իր ամենատարբեր բույրերով: Առանձնանում են նաև բանկարծեր իրերը ու քարերը՝ միջնադարյան մարդու ու մտածողական համակարգի բարձր արժեքները:

Չեղբիդ գավը նորած լույսի այրածարով է ասես շողում⁴:

Կամ,

Ռեք այն գինին, որ գինի չէ՝ հուսող սուտակ,
Շողքը նրա սրի շուրջ է արևի տակ⁵:

Ռուդարիի պատկերային համակարգում տեղ գտած մակդիրները ևս առանձնակի գրավորություն են հաղորդում բանաստեղծությանը: Ռուս

գրականագետ Ի Տոմաշևսկին առանձնացնում է «այնտական որդի»-
արտահայտությունը՝ հատկապես նշելով նրա քարճության և
հանկարծակիության կարևորությունը. «Ավանդական մաշված
մակդիրները գլխաձուլի բեռություն են համարվում այնպես, ինչպես
իրենց տոխրակամության մեջ բոլոր են ներգրծում երևակայության
վրաս»⁶

Ուղղարթի գործածած մակդիրներն ասվածի ճիշտ հակառակն են՝
10-րդ դարում տեղեմագործած քանաստեղծի պոեզիայում մակդիրը
պատկերին նոր հոսք, ուժ և խելություն է տալիս:

Հետաքրքիր կերպավորում ունի բնության անձնավորումը: Ասվածի
ապագայը «Կարոն» դազալն է, որտեղ անձնավորված են զարուր,
երկինքը, ծաղիկները, կայծակը, դաշտը և հովիտը: Բայց աննաշքեղը,
անշուշտ, արեգակի անձնավորումն է.

Տես, արեգակն իր դեմքն է լույս մերթ-մերթ հանում ամպի տակից,
Ջարական է ասես գեքյալ, որ փախչում է իր պահակից⁷:

Արթնացած բնությունն իր շարժման մեջ բույրերի, գույների,
ծայների համակցում է: Այստեղ պատկերի ուժն իր զազաբնակետին է:
Բանաստեղծը, անձնավորելով նաև ժամանակը, երիտասարդացնում է
այն.

Ով կրել էր ծերության տակ պատանությանը հայրտացավ,
Նվ աշխարհն այս էին ու ծեր՝ ցահելության հանդես դարձավ⁸:

«Հրաշք խմիչք է զինին» գազելում անձնավորված *զինին* որ
մետաֆոր է, օժտված է խելքով և լինաստությանը, կարողանում է
ճանաչել լավին, վատին, նեղ գրծնողին. «Հոգով ճուրտին տարբերակում
վեհաշուքից, Ի հայտ բերում մարդու հոգում քարքվածն ու
զաղտագույին»⁹: Գինու ուժն ու գովքը երևում է նաև «Գինու մալրո»
դասիրում: Իսկ այս քառյակում ամբողջանում է զինի մետաֆորի
քովանդակությունը.

Լերն այս զինուց միայն մի կաթիլ Նեղոսը ծորի,
Կոկորդիկոսը հարքամ կմնա մի հարյուր տարի.

Լքե՛ք եղնիկն և դրանից թնօք թեկուզ մի կտրիք:

Առյուծ կրատեա՛ւ ու վագրի կրախ սլիտի սրտատո՛ծ¹⁰:

Ռուդարիի սրեզխայուն իշխոսն և նաև *սփրա* մետա՛խորը: Լավագույն սրտեղեբնեկում և շքրանառվում այս մետա՛խորը, որը սրախն մարտունքնորագլուղ կարևոր քառ հրաշքնեք և գարծուն Ռուդարիի ստեղծագործություննեկում:

Այս քառյակում արժևորվում և քանաստեղծի սրտում կատարվածը: Երբ անունդ են տալիս մի տեղ, իմ սրտի մեջ լույս և վառվում:

Բախտս իսկույն քո անունի շող ու շուքով և զարդարվում:

Բայց երբ իսնկարծ խոսք են խոսում ու չեն անում գովրդ, հագին:

Վիշտն է իջնում սրտիս վրա, ու մշույն է մտքիս փարվում¹¹:

Թումանյանը ևս իր ստեղծագործություննեկում սեր ու սիրտ և փնտրում՝ որպես գոյության խարիսխնեք: Եվ *սփրա* քառը կարևոր մետա՛խոր և նաև Թումանյանի ստեղծագործության մեջ: Հայտնի է, որ Թումանյանի քառյակնեքից միայն մեկն է, որ վերնագիր ունի, և այն կոչվում և «Միրտ»: Մեկ անգամ չէ, որ Թումանյանն իր քառյակնեքում անգրադատում է սրտին:

Ով իմանա՛ որ բնկանք

Քանի որվա հյուք բնկանք

Սերն ու սիրտն էլ երբ չկան՝

Կրքակ բնկանք, գորք բնկանք¹²:

Կամ

Ամեն մի սիրտ գավով լրցվեց մեր դարում,

Յավտտ սրտով աշխարհի թվեց մի դարում...¹³:

Ռուդարիի մետա՛խորային կամակարգում կարևոր է «խառնուս մագեթի՛ վարսեթի, խոսքագնեթի անձնավորումը: Խոսքագր որպես արևելյան գեղեցկության իտրիսյանիչ, հուզում է սրետին:

Թե՛ վաքաղ փոխ, որվա լույսն անգամ կարող է հանգել,

Իսկ եթե հյուսես, զարձնես քազեթի ճանկեր:

Ի՞նչ խոսքս այնքա՞յ դարձեալապէս անես. կր՛վա մարդկանց.
Ի՞նչ աղիք - աղիք Թաքազի մուշկն է աշղպես հորձանքել¹⁶։

Սայաթ-Նովայի քանաստեղծական աշխարհում ևս մեզ մետաֆորը կարևորված է։ Միքած յարք խենթացնում է քանաստեղծին իր ուր գոյութեամբ, որտեղ կարևոր են նաև սիրտնու մազերի տեսքից տուացած տակավորությունները. «Դաստամազդ նամ յի ուզի, առանց հոսիչ կտ օլըրվի»¹⁶։ Կամ. «Դաստամազդ սիմ ու շարքաթ, մամ շաղ էկած ռեման է»¹⁶։

Մետաֆորի գործածությունը երևակայութեամբ օժտված քանաստեղծին անսահման հնարավորություններ է տալիս արտահայտելու հոգու և մտքի թռիչքները։ Հիրավի անսպասելի քացահայտումներ է անում Ռուդաքին իր քազմաքիվ մետաֆորներով։

Ռուդաքիի արվեստում նշանակալից է նաև ծայրի պոետիկան։ Բնության և վայելքների ծայրերին շղթակցում է տավիղը։ Այն մե՛քք լալիս է, մե՛քք գեղգեղում։ Բանաստեղծը տավղի հնչողությունը նմանեցնում է ողբի նման հեկեկոցի։ Բայց այն շատ ավելի գեղեցիկ է հնչում կամանց կատարմամբ.

Գեղտիկներ, որոնց ճկուն մատների տակ
Տավիղների քթթոց է, անուշ նվազ¹⁷։

Ռուդաքիի պատկերային համակարգը ամբողջացնում են խեղամիլիտոփայական քանաստեղծությունները։ Բանաստեղծն անընդհատ խակում է կյանքի, մահվան, սիրտ և հիշողությունների մասին։ Երբեմն նրա մտքերը իմաստուն աֆորիզմներ են դառնում.

Երջանիկ է, ով շատ տվել՝ շատ է առել,
Դժբախտ է նա, ով քաջքրել է ծովն իր գանձի¹⁸։

Կարևոր նշանակություն ունի Ռուդաքիի պոետիկայում *ժամանակը* «միջ ծերութեան» դասիդում քանաստեղծը քեև ներկայում է, քայց իր մտքերով անցյալում է, որտեղ նա երջանիկ է։ Վերտիլչյալ դասիդը ավարտվում է հետևյալ տողերով, որոնք նորից ներկային են վերաբերում.

Ժամանակներն ուրիշ են արդ, ու ես ինքս էլ շատ եմ տարբեր,
Ժամն է արդեն զավազանի, զավազանս ու մախաղս բեր²¹:

Գազելներից մեկում Ռուդարին անընդհատ եզրահամզումներ է անում կյանքի, քախտի և նրբանկության մասին: Նրա պոեզիան լուսավոր ու լավատեսական է, չնայած արևելյան զրակամտությանը հատուկ է մահ հռոնտեսությունը: Ռուդարիի պոեզիան ևս զերծ չի մնացել տխուր ու մելամաղձոտ պատկերներից: Բանաստեղծը հաճախ օտխոսում է իր անցած կյանքը, կյանք, որ մա ապրել է արքունիքում՝ հոգևոր անազատության մեջ:

Այս կյանքն, ավաղ, ամպ է, հող է լսկ անցողիկ,
Դու գինին բեր, ուրախ երգը թող թևածի²²:

Թումանյանը իր քառյակներում մեկ անգամ չէ, որ անդրադարձել է կյանքի անցողիկությանը.

Հին աշխարհքը ամեն օր
Հազար մարդ է մտնում նոր,
Հազար տարվա փորձ ու գործ
Ըսկավում են ամեն օր²¹:

Ներքին գաղափարական ընդհանրություն կա Ռուդարիի «զավակներիդ այս ինչպե՞ս ես մայում» տողի և Թումանյանի «Բարձրից» քանաստեղծության միջև:

Լավատեսական ու մարդասիրական են Ռուդարիի ստեղծագործությունները, որոնք այսօր էլ ճանաչողական, ուսուցողական և զեղպոլիտական մեծ արժեք են ներկայացնում:

ANI PASHAYAN
(RASU)
AN ATTEMPT OF A COMPARATIVE ANALYSIS OF
SOME PECULIARITIES OF RUDAKI'S POETRY

The paper deals with study of some peculiarities of Persian prominent medieval poet Rudaki, who lived in X century. The ghasids, gazeles and rubayat are being analyzed as realities of description system. The poetics of Rudaki is being compared with poetics of prominent Armenian writers Tumanyan and Sayat-Nova.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ռուդակի (թարգմանությունը՝ Վահագն Դավթյանի, պարսկերենից տղայի թարգմանությունը, սուտյասանը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Կոզմյանի), եր., 1995, էջ 31:
2. Լույս տեղում, էջ 80:
3. Ռուդակի, ցղվ. աշխ., էջ 82:
4. Լույս տեղում, էջ 86:
5. Լույս տեղում, էջ 54:
6. Туманян А. В. Краткое курс чтение, М., 2006, с. 41.
7. Ռուդակի, ցղվ. աշխ., էջ 45:
8. Լույս տեղում:
9. Լույս տեղում, էջ 53:
10. Լույս տեղում, էջ 69:
11. Լույս տեղում, էջ 81:
12. Թումանյան Հ., Շեղիք երկեր, եր., 1978, էջ 66:
13. Լույս տեղում, էջ 76:
14. Ռուդակի, ցղվ. աշխ., էջ 86:
15. Սալյան-Լուկա, հուլիսի ժողովածու, եր., 1959, էջ 83:
16. Լույս տեղում, էջ 34:
17. Ռուդակի, ցղվ. աշխ., էջ 52:
18. Լույս տեղում, էջ 50:
19. Լույս տեղում, էջ 35:
20. Լույս տեղում, էջ 50:
21. Թումանյան Հ., ցղվ. աշխ., էջ 65: